

**NARSİSİM ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK
VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ**

Metin GÜVEN

**Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Doktora Tezi**

Prof. Dr. Faruk KARACA

2019

Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

Metin GÜVEN

NARSİZM ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK VE DINDARLIK İLİŞKİSİ

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Faruk KARACA**

ERZURUM - 2019

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “NARSİSİM ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

*Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim *.*

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

18.03.2019

Metin GÜVEN

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

.....

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlerle ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Faruk KARACA danışmanlığında, Metin GÜVEN tarafından hazırlanan bu çalışma 18/03/2019 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Faruk KARACA
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Süp. Bekir YAZICI
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mehmet DAĞ
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Ali AYIEN
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Behlül TOKUR

İmza:

İmza:

İmza:

İmza:

İmza:

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖZET	VII
ABSTRACT.....	VIII
TABLolar LİSTESİ.....	IX
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	XII
KISALTMALAR DİZİNİ	XIII
ÖNSÖZ.....	XIV
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Konusu	1
II. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	5

BİRİNCİ BÖLÜM**NARSİSİZM**

1.1. NARSİSİZM KAVRAMININ GELİŞİMİ/TARİHÇESİ	7
1.2. NARSİSİZM KAVRAMININ TANIMI.....	12
1.3. NARSİSİZMİN ÖZELLİKLERİ VE KAYNAKLARI	15
1.4. NARSİSİZM İLE İLGİLİ KURAMSAL YAKLAŞIMLAR	19
1.4.1. Psikanalitik Yaklaşım.....	19
1.4.2. Bireysel Psikoloji Yaklaşımı	26
1.4.3. Hümanist Yaklaşım	27
1.5. NARSİSİZM TÜRLERİ	28
1.5.1. Bireysel Narsisizm	28
1.5.1.1. Normal (Sağlıklı) Narsisizm	28
1.5.1.2. Büyüklenmeci (Grandiose) Narsisizm	30
1.5.1.3. Kırılgan (Vulnerable) Narsisizm.....	30
1.5.1.4. Örtülü Narsisizm	31
1.5.1.5. Patolojik Narsisizm	32
1.5.2. Kültürel/Toplumsal Narsisizm	33
1.6. NARSİSİZM VE KİŞİLİK.....	36

1.7. Narsistik Kişilik Bozukluğu.....	39
1.8. NARSİSİZMİN PSİKO-SOSYAL FONKSİYONU	41
1.9. NARSİSİZM VE DİN	44
1.9.1. Yahudilik'e Göre Narsisizm	44
1.9.2. Hristiyanlık'a Göre Narsisizm.....	45
1.9.3. İslâm'a Göre Narsisizm.....	46
1.9.3.1. Kur'ân-ı Kerîm'de Narsisizm ve İlişkili Olduğu Kavramlar	47
1.9.3.1.1. Kibir, Tekebbür ve İstikbar	49
1.9.3.1.2. Ucûb veya Kendini Beğenme.....	51
1.9.3.1.3. Gurur	53
1.9.3.1.4. Haset ve Hırs	55
1.9.3.2. Hadis ve Sünnette Narsisizm	56
1.9.3.3. Tasavvuf'a Göre Narsisizm	57

İKİNCİ BÖLÜM

ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK

2.1. ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK KAVRAMININ TANIMI	59
2.2. ALÇAKGÖNÜLLÜLÜĞÜN İSLÂMÎ LİTERATÜRDEKİ KARŞILIĞI: TEVAZU	63
2.3. ALÇAKGÖNÜLLÜK İLE İLGİLİ KURAMSAL YAKLAŞIMLAR	66
2.3.1. Adler ve Bireysel Psikoloji Yaklaşımı.....	66
2.3.2. Hümanist Yaklaşım	66
2.3.3. Pozitif Psikoloji Yaklaşımı	67
2.4. ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK TÜRLERİ	69
2.4.1. Fitrî/Eğilimsel Alçakgönüllülük	69
2.4.2. Bilişsel Alçakgönüllülük.....	69
2.4.3. Kültürel Alçakgönüllülük	71
2.4.4. İlişkisel Alçakgönüllülük.....	72
2.4.5. Durumsal Alçakgönüllülük.....	73
2.4.6. Göstermelik Alçakgönüllülük.....	74
2.5. ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK VE KİŞİLİK	75

2.6. ALÇAKGÖNÜLLÜLÜĞÜN PSİKO-SOSYAL FONKSİYONU	77
2.7. BİR DEĞER OLARAK ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK.....	80
2.8. ALÇAKGÖNÜLLÜLÜKLE İLİŞKİLİ ERDEMLER	82
2.8.1. Sabır	82
2.8.2. Şükür.....	83
2.8.3. Affedicilik	84
2.8.4. Empati ve Diğerkâmlık	85
2.8.5. Gösterişsizlik	85
2.9. ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK VE DİN.....	87
2.9.1. Yahudilik'te Alçakgönüllülük	89
2.9.2. Hristiyanlık'ta Alçakgönüllülük.....	90
2.9.3. İslâm'da Alçakgönüllülük.....	92
2.9.3.1. Kur'ân-ı Kerîm'de Alçakgönüllülük.....	93
2.9.3.2. Hadis ve Sünnet'te Alçakgönüllülük	94
2.9.3.3. Tasavvuf'ta Alçakgönüllülük.....	96

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİN VE DİNDARLIK

3.1. DİNİN TANIMI.....	99
3.2. DİNDARLIĞIN TANIMI	101
3.3. DİNDARLIK TIPLERİ	104
3.4. DİNDARLIĞIN BOYUTLARI.....	109
3.4.1. Dindarlığın Genişlemesine Boyutları.....	110
3.4.1.1. İnanç (İdeolojik) Boyutu.....	111
3.4.1.2. Bilgi (Entelektüel) Boyutu	112
3.4.1.3. Uygulama (İbadet/Ritüel) Boyutu.....	112
3.4.1.4. Duygu (Tecrübe) Boyutu	114
3.4.1.5. Etki Boyutu	115
3.4.2. Dindarlığın Derinlemesine Boyutları.....	116
3.4.2.1. İç Gündümlü Dindarlık	117
3.4.2.2. Dış Gündümlü Dindarlık.....	118

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YÖNTEM

4.1. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	120
4.2. ARAŞTIRMANIN DESENİ VE MODELİ.....	120
4.3. ARAŞTIRMANIN TEMEL VE ALT PROBLEMLERİ.....	121
4.4. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ.....	122
4.5. ARAŞTIRMANIN EVRENİ VE ÖRNEKLEMİ	125
4.6. ARAŞTIRMANIN SAYILTILARI VE SINIRLILIKLARI	126
4.7. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI	127
4.7.1. Kişisel Bilgi Formu	127
4.7.2. Narsistik Hayranlık ve Rekabet Ölçeği (NHRÖ).....	127
4.7.3. NHRÖ Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları.....	129
4.7.4. Alçakgönüllülük Ölçeği (AÖ)	131
4.7.5. Dindarlık Ölçekleri.....	131
4.7.5.1. Dindarlık Ölçeği (DÖ)	131
4.7.5.2. İçsel Dini Motivasyon Ölçeği (İDMÖ).....	132
4.8. VERİLERİN TOPLANMASI VE İSTATİSTİKSEL ANALİZİ.....	133

BEŞİNCİ BÖLÜM

BULGU VE YORUMLAR

5.1. ÖRNEKLEM GRUBU VE ÖZELLİKLERİ.....	135
5.1.1. Örneklem Grubunun Yaş Aralıklarına Göre Dağılımı.....	135
5.1.2. Örneklem Grubunun Cinsiyete Göre Dağılımı.....	135
5.1.3. Örneklem Grubunun Medeni Duruma Göre Dağılımı	136
5.1.4. Örneklem Grubunun Eğitim Düzeyine Göre Dağılımı	136
5.1.5. Örneklem Grubunun Sosyo-ekonomik Düzeye Göre Dağılımı	136
5.1.6. Örneklem Grubunun Meslek Gruplarına Göre Dağılımı.....	137
5.1.7. Örneklem Grubunun Yerleşim Türüne Göre Dağılımı	137
5.1.8. Örneklem Grubunun Coğrafi Bölgelere Göre Dağılımı	138
5.1.9. Örneklem Grubunun Anne ve Baba Tutumuna Göre Dağılımı	138

5.1.10 Örneklem Grubunun Narsisizm, Alçakgönüllülük ve Dindarlık Düzeyleri	139
5.2. NARSİSİZM İLE İLGİLİ BULGULAR.....	140
5.2.1. Yaş Gruplarına Göre Narsisizm.....	141
5.2.2. Cinsiyete Göre Narsisizm.....	145
5.2.3. Medeni Duruma Göre Narsisizm	147
5.2.4. Eğitim Seviyesine Göre Narsisizm	150
5.2.5. Sosyo-ekonomik Düzeye Göre Narsisizm	154
5.2.6. Meslek Gruplarına Göre Narsisizm.....	158
5.2.7. Yerleşim Türüne Göre Narsisizm	161
5.2.8. Coğrafi Bölgelere Göre Narsisizm	163
5.2.9. Anne ve Baba Tutumuna Göre Narsisizm.....	165
5.3. ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK İLE İLGİLİ BULGULAR.....	168
5.3.1. Yaş Gruplarına Göre Alçakgönüllülük	169
5.3.2. Cinsiyete Göre Alçakgönüllülük	171
5.3.3. Medeni Duruma Göre Alçakgönüllülük.....	173
5.3.4. Eğitim Seviyesine Göre Alçakgönüllülük	175
5.3.5. Sosyo-Ekonomik Düzeye Göre Alçakgönüllülük.....	177
5.3.6. Meslek Gruplarına Göre Alçakgönüllülük	179
5.3.7. Yerleşim Türüne Göre Alçakgönüllülük.....	180
5.3.8. Coğrafi Bölgelere Göre Alçakgönüllülük	182
5.3.9. Anne ve Baba Tutumuna Göre Alçakgönüllülük	183
5.4. DİNDARLIK VE İÇSEL DİNİ MOTİVASYON İLE İLGİLİ BULGULAR ..	185
5.4.1. Yaş Gruplarına Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon	185
5.4.2. Cinsiyete Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon	188
5.4.3. Medeni Duruma Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon.....	190
5.4.4. Eğitim Seviyesine Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon	192
5.4.5. Sosyo-Ekonomik Düzeye Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon.....	195
5.4.6. Meslek Gruplarına Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon	198
5.4.7. Yerleşim Türüne Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon.....	201
5.4.8. Coğrafi Bölgelere Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon	203

5.4.9. Anne ve Baba Tutumuna Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon	207
5.5. NARSİSİZM, ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ VE ETKİLEŞİMİ İLE İLGİLİ BULGULAR.....	210
5.5.1. Narsisizm ve Alçakgönüllülük İlişkisi ile İlgili Bulgular	211
5.5.2. Narsisizm ve Dindarlık İlişkisi İle İlgili Bulgular	214
5.5.3. Alçakgönüllülük ve Dindarlık İlişkisi ile İlgili Bulgular	219
5.5.4. Narsisizm, Alçakgönüllülük ve Dindarlık Arasındaki İlişki ve Etkileşim ile İlgili Bulgular	224
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	232
KAYNAKÇA	240
EKLER.....	279
1. Kişisel Bilgi Formu	279
2. Narsisizm Ölçeği	280
3. Alçakgönüllülük Ölçeği.....	281
4. Dindarlık Ölçeği	282
5. İçsel Dini Motivasyon Ölçeği.....	283
ÖZGEÇMİŞ.....	284

ÖZET

DOKTORA TEZİ

NARSİSİZM ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK VE DINDARLIK İLİŞKİSİ

Metin GÜVEN

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Faruk KARACA

2019, 284 Sayfa

**Jüri: Prof. Dr. Faruk KARACA
Prof. Dr. Ali AYTEN
Prof. Dr. Eyüp BEKİRYAZICI
Prof. Dr. Mehmet DAĞ
Doç. Dr. Behlül TOKUR**

Bu çalışma narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Bu bağlamda narsisizm ve alçakgönüllülük, narsisizm ve dindarlık, alçakgönüllülük ve dindarlık arasındaki ilişki ve son olarak dindarlığın yordayıcı etkisi narsisizm ve alçakgönüllülük arasındaki ilişkide üzerinde incelenmektedir. Öncelikle narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlığa dair teorik alt yapı incelenmiş ve kavramsal çerçeve oluşturulmuş; ardından elde edilen tecrübî verilerin istatistiksel analizi gerçekleştirilmiştir.

Araştırmada, Narsistik Hayranlık ve Rekabet Ölçeği, Alçakgönüllülük Ölçeği, Dindarlık Ölçeği ve İçsel Dini Motivasyon Ölçeğinden oluşan bir anket formu kullanılmıştır. Araştırma verileri ise tesadüfi örneklem yoluyla seçilmiş Türkiye'nin 80 ilinden 18-65 yaş aralığındaki 2557 katılımcıdan elde edilmiştir.

Araştırma bulguları, (a) narsisizm ile alçakgönüllülük, (b) narsisizm ile dindarlık ve (c) narsisizm ile içsel dini motivasyon arasında negatif yönlü anlamlı düzeyde istatistikî ilişkiler olduğunu göstermiştir. Bunun yanında alçakgönüllülük ile dindarlık ve içsel dini motivasyon arasında pozitif yönlü anlamlı düzeyde istatistikî ilişkiler olduğu görülmüştür. Dindarlık ve içsel dini motivasyonun narsisizm ve alçakgönüllülüğü anlamlı derecede yordadığı ve narsisizm ile alçakgönüllülük arasındaki ilişki üzerinde dindarlık ve içsel dini motivasyonun aracı ve düzenleyici role sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Narsisizm, Alçakgönüllülük, Dindarlık, İçsel Dini Motivasyon, Kişilik.

ABSTRACT

Ph.D. DISSERTATION

THE RELATIONSHIP BETWEEN NARCISSISM HUMILITY AND RELIGIOSITY

Metin GÜVEN

Advisor: Prof. Dr. Faruk KARACA

2019, Page: 284

Jury: Prof. Dr. Faruk KARACA

Prof. Dr. Ali AYTEN

Prof. Dr. Eyüp BEKİRYAZICI

Prof. Dr. Mehmet DAĞ

Assoc. Prof. Behlül TOKUR

This study addresses the relationship between narcissism, humility, and religiosity. In this regard, it respectively examines the associations between narcissism and humility, narcissism and religiosity, humility and religiosity, and finally the moderating role of religiosity on narcissism and humility. First, the study investigated the theoretical background on narcissism, humility, and religiosity, then created a conceptual framework on them, and afterward run the statistical analysis of the data collected from the participants.

The research utilized a questionnaire form which was consisted of Narcissistic Admiration and Rivalry Scale, Humility Scale, Religiosity Scale, and Intrinsic Religious Motivation Scale. The data was collected by using a random probability sample of 2557 participants aged 18 to 65 living in 80 cities of Turkey.

Research findings indicated that (a) there was a statistically negative association between narcissism and humility, (b) narcissism inversely associated with religiosity, and (c) narcissism negatively associated with intrinsic religious motivation. In addition, humility positively associated with religiosity and intrinsic religious motivation. The findings also demonstrated that (a) religiosity and intrinsic religious motivation were significant predictors of both narcissism and humility, (b) as a dimension of religiosity, religious belief and emotion buffered the deleterious effects of narcissism on humility, and (c) religiosity and intrinsic religious motivation indicated mediating role on the association between humility and narcissism.

Key Words: Narcissism, Humility, Religiosity, Intrinsic Religious Motivation, Personality.

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 4.1. $\alpha= 0,03, 0,05$ ve $0,10$ Örneklem Hataları İçin Örneklem Büyüklükleri.....	126
Tablo 5.1. Katılımcıların Yaş Aralıklarına Göre Dağılımı.....	135
Tablo 5.2. Katılımcıların Cinsiyete Göre Dağılımı.....	135
Tablo 5.3. Katılımcıların Medeni Duruma Göre Dağılımı.....	136
Tablo 5.4. Katılımcıların Eğitim Düzeyine Göre Dağılımı.....	136
Tablo 5.5. Katılımcıların Sosyo-ekonomik Düzeye Göre Dağılımı.....	136
Tablo 5.6. Katılımcıların Meslek Gruplarına Göre Dağılımı.....	137
Tablo 5.7. Katılımcıların Yerleşim Türüne Göre Dağılımı.....	137
Tablo 5.8. Katılımcıların Coğrafi Bölgelere Göre Dağılımı.....	138
Tablo 5.9. Katılımcıların Anne ve Baba Tutumuna Göre Dağılımı.....	138
Tablo 5.10. Katılımcıların Narsisizm, Alçakgönüllülük ve Dindarlık Düzeyleri.....	139
Tablo 5.11. Yaş Gruplarına Göre Narsisizm (ANOVA, Tukey HSD).....	141
Tablo 5.12. Cinsiyete Göre Narsisizm (Bağımsız Örneklem, t-Test).....	145
Tablo 5.13. Medenî Duruma Göre Narsisizm (ANOVA, Tukey HSD).....	147
Tablo 5.14. Eğitim Seviyesine Göre Narsisizm (ANOVA).....	150
Tablo 5.15. Sosyo-ekonomik Düzeye Göre Narsisizm (ANOVA, Tukey HSD).....	155
Tablo 5.16. Meslek Gruplarına Göre Narsisizm (ANOVA, Tukey HSD).....	158
Tablo 5.17. Yerleşim Türüne Göre Narsisizm (Bağımsız Örneklem, t-Test).....	161
Tablo 5.18. Coğrafi Bölgeye Göre Narsisizm (ANOVA).....	163
Tablo 5.19. Anne ve Baba Tutumuna Göre Narsisizm (ANOVA, Tukey HSD).....	165
Tablo 5.20. Yaş Gruplarına Göre Alçakgönüllülük (ANOVA).....	169
Tablo 5.21. Cinsiyete Göre Alçakgönüllülük (Bağımsız Örneklem, t Test).....	171
Tablo 5.22. Medenî Duruma Göre Alçakgönüllülük (ANOVA).....	173
Tablo 5.23. Eğitim Seviyesine Göre Alçakgönüllülük (ANOVA).....	175
Tablo 5.24. Sosyo-ekonomik Düzeye Göre Alçakgönüllülük (ANOVA).....	177
Tablo 5.25. Meslek Gruplarına Göre Alçakgönüllülük (ANOVA).....	179

Tablo 5.26. Yerleşim Türüne Göre Alçakgönüllülük (Bağımsız Örneklemeler, t-Test).....	180
Tablo 5.27. Coğrafi Bölgeye Göre Alçakgönüllülük (ANOVA).....	182
Tablo 5.28. Anne ve Baba Tutumuna Göre Alçakgönüllülük (ANOVA).....	183
Tablo 5.29. Yaş Gruplarına Göre Dindarlık (ANOVA, Tukey HSD).....	185
Tablo 5.30. Yaş Gruplarına Göre İçsel Dini Motivasyon (ANOVA, Tukey HSD).....	186
Tablo 5.31. Cinsiyete Göre Dindarlık (Bağımsız Örneklemeler, t-Test).....	188
Tablo 5.32. Cinsiyete Göre İçsel Dini Motivasyon (Bağımsız Örneklemeler, t-Test).....	189
Tablo 5.33. Medenî Duruma Göre Dindarlık (ANOVA, Tukey HSD).....	190
Tablo 5.34. Medenî Duruma Göre İçsel Dini Motivasyon (ANOVA, Tukey HSD).....	190
Tablo 5.35. Eğitim Seviyesine Göre Dindarlık (ANOVA, Tukey HSD).....	192
Tablo 5.36. Eğitim Seviyesine Göre İçsel Dini Motivasyon (ANOVA, Tukey HSD).....	193
Tablo 5.37. Sosyo-ekonomik Düzeye Göre Dindarlık (ANOVA, Tukey HSD).....	195
Tablo 5.38. Sosyo-ekonomik Düzeye Göre İçsel Dini Motivasyon (ANOVA, Tukey HSD).....	196
Tablo 5.39. Meslek Gruplarına Göre Dindarlık (ANOVA, Tukey HSD).....	198
Tablo 5.40. Meslek Gruplarına Göre İçsel Dini Motivasyon (ANOVA, Tukey HSD).....	199
Tablo 5.41. Yerleşim Türüne Göre Dindarlık (Bağımsız Örneklemeler, t-Test).....	201
Tablo 5.42. Yerleşim Türüne Göre İçsel Dini Motivasyon (Bağımsız Örneklemeler, t-Test).....	201
Tablo 5.43. Coğrafi Bölgeye Göre Dindarlık (ANOVA, Tukey HSD).....	203
Tablo 5.44. Coğrafi Bölgeye Göre İçsel Dini Motivasyon (ANOVA, Tukey HSD).....	204
Tablo 5.45. Anne ve Baba Tutumuna Göre Dindarlık (ANOVA, Tukey HSD).....	207
Tablo 5.46. Anne ve Baba Tutumuna Göre İçsel Dini Motivasyon (ANOVA, Tukey HSD).....	208
Tablo 5.47. Narsisizm ve Alt Boyutları ile Alçakgönüllülük ve Alt Boyutları Arasındaki Korelasyonlar (Pearson Korelasyon Testi).....	211

Tablo 5.48. Narsisizm ve Alçakgönüllülük Arasındaki İlişkinin Basit Doğrusal Regresyon Analizi.....	212
Tablo 5.49. Narsisizm ve Alt Boyutları ile Dindarlık, Dindarlığın Alt Boyutları ve İçsel Dini Motivasyon Arasındaki Korelasyonlar (Pearson Korelasyon Testi).....	214
Tablo 5.50. Narsisizmin Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon Bakımından Yordanmasına İlişkin Aşamalı Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları.....	215
Tablo 5.51. Alçakgönüllülük ve Alt Boyutları ile Dindarlık, Dindarlığın Alt Boyutları ve İçsel Dini Motivasyon Arasındaki Korelasyonlar (Pearson Korelasyon Testi).....	219
Tablo 5.52. Alçakgönüllülüğün Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon Bakımından Yordanmasına İlişkin Aşamalı Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları.....	220
Tablo 5.53. Alçakgönüllülüğün Yordanmasına İlişkin Aşamalı (Stepwise) Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları.....	225
Tablo 5.54. Narsisizmin Alçakgönüllülük ve Dindarlık tarafından Yordanmasına İlişkin Aşamalı (Stepwise) Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları.....	229
Tablo 5.55. Narsisizmin Alçakgönüllülük ve İçsel Dini Motivasyon tarafından Yordanmasına İlişkin Aşamalı (Stepwise) Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları.....	229

ŞEKİLLER LİSTESİ

- Şekil 4.1.** Demografik Değişkenler, Narsisizm, Alçakgönüllülük ve Dindarlık Arasındaki İlişkiye Dair Araştırma Modeli121
- Şekil 4.2.** NHRÖ'nin Yol Diyagramı ve Faktör Yükleri.....130
- Şekil 5.1.** Alçakgönüllülük, Dindarlık ve Narsisizm Etkileşimi.....230

KISALTMALAR DİZİNİ

AÖ	: Alçakgönüllülük Ölçeği
Bkz	: Bakınız
c.	: Cilt
CBÜ	: Celal Bayar Üniversitesi
Çev	: Çeviren
DEM	: Değerler Eğitimi Merkezi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DÖ	: Dindarlık Ölçeği
DSM	: Diagnostic and Statistical Manual (Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel Karakteristikleri)
ed.	: Edition (Baskı)
Ed.	: Editor (Editör)
Edt.	: Editör
F	: F Test
Haz.	: Hazırlayan
İDMÖ	: İçsel Dini Motivasyon Ölçeği
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
M	: Mean (Ortalama)
NHRÖ	: Narsistik Hayranlık ve Rekabet Ölçeği
NKB	: Narsistik Kişilik Bozukluğu
N	: Number (Sayı)
p	: p-value (Anlamlılık Değeri)
pp	: Pages (Sayfalar)
SD	: Standart Deviation (Standart Sapma)
(s.a.v.)	: Sallallahu aleyhi ve sellem
Ss	: Sayfa Sayısı
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
t	: T Test
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Trans.	: Translator (Tercüme Eden)
Tsz.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve Diğerleri
Vol.	: Volume (Cilt)

ÖNSÖZ

İnsan doğası, farklı karakteristiklerin birbirine karşılık geldiği çift kutuplu bir yapıya sahiptir. Bu yapı, daima olumlu ve olumsuz özelliklerin birbirine üstünlük kurma mücadelesine sahne olur. Bu mücadelenin kontrolünü sağlamaya çalışan birey için en ideal eylem, doğasında varolan olumlu özellikleri mümkün olduğunca hayatına yansıtması ve olumsuz özellikleri ise olabildiğince hayatının dışında tutmasıdır. Bu çalışma, narsisizm ve alçakgönüllülüğü insandaki bu çift kutuplu yapının birbirine karşılık gelen iki aslî unsuru olarak değerlendirmektedir.

Narsisizm büyüklenme, kendini beğenme, böbürlenme, başkalarını hor ve hakir görme, başkaları üzerinde hak iddia etme ve manevî kazanımlardan çok maddî kazanımlara odaklanma gibi aşırılıkların yoğun bir şekilde insanın kişiliğine hâkim olduğu problemlerle bir ruh halidir. Buna karşın alçakgönüllülük ise, kişinin kendini ve sınırlarını bilmesi, diğer insanlara değer ve önem vermesi, kimseyi küçük görmemesi, maddeden çok mana üzerine odaklanması, gereksiz beğenilere kapılmaması ve yaratıcısının karşısındaki konumundan hareketle herkese ve her canlıya hakkaniyetle muamelede bulunmasıdır. Bu bağlamda alçakgönüllülük, narsisizm ve ilişkili olduğu problemlere karşı bireyi koruyan ve destekleyen önemli bir erdem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Din, insanlık var olduğundan bu yana onun üzerinde doğrudan ya da dolaylı olarak tasarrufta bulunan eşsiz bir olgudur. İnsanın doğuştan getirdiği ve kendisi için imtihan vesilesi de olduğu birtakım olumlu ve olumsuz kişilik özellikleri olduğuna dikkat çeker. Bu özelliklerin gerektiği şekilde yönlendirilmesinde, dinî inanç ve öğretiler önemli referans noktaları olarak işlev görmekte; hayata dair tüm istek, arzu, duygu, düşünce, tutum ve davranışlarda bireye birtakım ölçütler sunmaktadır. Dolayısıyla dinin narsisizm ve alçakgönüllülük noktasında önemli bir etki ve işlev üretmesi söz konusudur.

Narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık arasındaki ilişkinin incelendiği bu çalışma; giriş ile sonuç ve öneriler kısımlarının yanında beş ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, araştırmanın konusu, amacı ve önemine yer verilmiştir. Ardından ilk üç bölümde, narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık olgularına ait kavramsal çerçeve detaylı bir şekilde ortaya konulmuş; narsisizm ve alçakgönüllülük olgularının kişilik ve din ile olan ilişkisi psiko-

sosyal fonksiyonları ile birlikte ele alınmıştır. Dördüncü bölümü, araştırmanın içerik ve icrasına dair tüm bilgilerin yer aldığı yöntem kısmı oluşturmaktadır. Beşinci bölümde ise katılımcıların narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık düzeylerine dair genel profil sunulmuş; narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık arasındaki ilişki ve etkileşime dair bulgular araştırmanın temel argümanı çerçevesinde etraflıca yorumlanmıştır. Çalışma, elde edilen bulguların kısaca özetlendiği ve gelecekte yapılacak çalışmalara yönelik tespitlerin yapıldığı sonuç ve öneriler kısmı ile son bulmaktadır.

Araştırma sürecinde gerekli motivasyon, destek ve yardıma sahip olmama katkı sağlayan; varlıklarından dolayı şükran borçlu olduğum birçok değerli insan söz konusudur. Öncelikle, öğrencisi olmaktan her daim onur duyduğum, gerek bu çalışmanın her aşamasında gerekse de akademik hayatımın her döneminde hiçbir katkı ve desteği benden esirgemeyen, bilgi ve tecrübelerinden son derece istifade ettiğim kıymetli tez danışmanım Prof. Dr. Faruk KARACA'ya ilgi alakası, sabrı ve rehberliği için sonsuz müteşekkirim. Ardından, hem tez çalışmamda hem de akademik hayatımın her safhasında daima yanımda olarak düşünce ve önerileriyle bana yol gösteren değerli abim Doç. Dr. Behlül TOKUR'a; tez konuma dair teorik ve ampirik çalışmaların yanında araştırma verilerinin analizi sürecinde bilgi ve tecrübelerinden faydalandığım değerli büyüklerim ve meslektaşlarım Prof. Dr. Ali AYTEN, Doç. Dr. Gülüşan GÖCEN, Dr. Öğr. Üyesi Zuhul AĞILKAYA ŞAHİN, Dr. Öğr. Üyesi Kenan SEVİNÇ, Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ŞENTEPE, Dr. Öğr. Üyesi Sevde DÜZGÜNER, Arş. Gör. Eyüp Ensar Öztürk ve Dr. Öğr. Üyesi Hakan SARIÇAM'a; güzel dua ve temennileri ile her zaman yanımda olarak araştırma anketlerinin tüm ülkeye yayılması hususunda yardımlarını esirgemeyen tüm dostlarıma ve anket sorularımı cevaplama zahmetinde bulunan bütün katılımcılara teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca, bugünlere gelmemde emekleri çok büyük olan, sevgi ve desteklerini daima hissettiğim kıymetli annem ve babama; araştırmamla ilgili her aşamada yanımda olup vaktini benimle paylaşan çok kıymetli kardeşim İbrahim Furkan GÜVEN'e minnettarım.

Son olarak çalışmam süresince sınırsız anlayışı, fedakârlığı, desteği ve sevgisiyle her daim yanımda olarak her zorluk ve sıkıntı anında bana moral ve motivasyon sağlayan çok kıymetli eşim Sacide GÜVEN'e en kalbî şükranlarımı sunuyorum.

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu

Günümüz yaşamı, modernizmin kendisine dikte ettiği düşünce ve yaklaşımlarla giderek daha karmaşık bir hal almakta ve bu yaşam içindeki insan, birçok farklılığı aynı anda bünyesinde eritme mecburiyeti ile karşı karşıya kalmaktadır. Kişi, giderek kendisinden uzaklaşmakta, tabiatla olan bağınyı kaybetmekte ve diğer insanlar ile olan ilişkilerini gerçekleştirebileceği imkânlardan mahrum olmaktadır. Öyle ki; modern dünya, onu toplumdan soyutlayarak yalnızlaştırmakta, bireyselleştirmekte ve bencilleştirmektedir. Dolayısıyla, tümüyle toplumun içinde yaşayan ve ona bağımlı olan insan, onun ne işe yaradığını anlamaktan uzak, sadece kendisini düşünen ve bireysel hazlar üzerine hayat süren modern yaşam tarzının esiri bir profil haline gelmektedir (Köse, 2013: 36-37).

Kendi çıkarlarını ön planda tutma, sadece kendini geliştirmeyi hedefleme, diğer insanları görmezden gelme ve fedakârlıktan kaçınma gibi özellikleri bünyesinde barındıran bir yaşam aileyi, eğitimi, dini, toplumsal hayatı etkilemekte ve böylelikle en temel sosyal kurumların işlevlerini yerine getirememesine sebep olmaktadır. Aile hayatı giderek bireyselleşmekte, eğitim kurumlarında rekabet ve başkalarını göz ardı etme her şeyin üzerinde tutulmaktadır. Bunun yanı sıra bilişsel eğilimler ve yönelimler kutsal alandan yani dinden uzaklaştırılarak seküler alana yönlendirilmektedir (Oliner, 1985: 390). Gösteriş ve beğenilme arzusunun zirve yaptığı bu ruh hali, hakk ve hakikate yönelik en büyük tehdit olarak karşımıza çıkmaktadır (Ulukütük, 2013: 12).

Modernizmin şekillendirdiği refah temelli yaşam biçimi, maddî tatmini merkeze alan, tüketici olmayı onurlu bir hal olarak gören, fizik ötesi âleme dair tasavvurları dahi değiştiren ve insanın kendisini sahip olduğu şeyler açısından değerlendirmesine sebep olan bir anlayışı beslemektedir. Bencillik, yalnızca kendi çıkarını düşünmek, aç gözlü davranmak ve sahip olma ihtirası gibi unsurlar insanın refahını sağlayacak özellikler olarak vaadedilmekte; hayatın anlam ve amacı, mutluluk ya da maksimum hazza ulaşma açısından değerlendirilmektedir. Bu bakış açısı, insanlar arası uyum ve barışı zedelemekte,

kanaatkarlığı törpülemekte, sevgi ve merhamet duygularını köreltmekte ve alçakgönüllülük gibi bir erdemın kaçınılması gereken bir nitelik olarak görülmesine sebep olmaktadır (Fromm, 2003: 8, 21; Tokur, 2014: 273). Halbuki alçakgönüllülük, tüm bu problemler karşısında bireye ve topluma katkı sağlayabilecek en etkili erdemlerin başında gelmektedir.

Hali hazırda var olan ve her an var olmaya devam eden durumları, olması gerektiği çerçevede anlamamıza, anlamlandırmamıza ve gerçekleştirmemize imkân tanıyan ölçüler toplamı olarak değerler; her türlü insanî tutum, davranış ve ilişkiyi etkileyip yönlendirerek bireyin olgular ve nesnelere hakkında inanç, ihtiyaç ve ideallere göre yargıda bulunmasına imkân tanır (Bolay, 2009: 74; Durmuş, 2013: 21). İnsanlık tarihinin en önemli belirleyicilerinden biri olan değerler, arka planında madde ve mânâ dengesini barındıran ve toplum hayatının temel dinamiklerini belirleyen vazgeçilmez bir sistem olarak karşımıza çıkarlar. Bu sistemi ayakta tutan dengenin bozulması, değerlerin aşınması ve gerektiği şekilde işlev görememesi ile sonuçlanır (Altuntaş, 2006: 18). Nitekim evrensel etkilerin hakim olduğu günümüz yaşamı, her toplumu madde ve mânâ dengesinin bozulması tehlikesi ile karşı karşıya bırakmakta; gerek bireysel ve gerekse de toplumsal düzeyde insan hayatında tahribata yol açmaktadır. Bu durum, insanî değerlerin önem ve işlevini ve bunlara olan ihtiyacı her geçen gün fazlasıyla gözler önüne sermektedir.

Sahip olunan değerler hiyerarşisi, bugünün karmaşık yaşamında her geçen gün hızla değişmektedir. Bunun sonucunda gerek birey gerekse de toplum bazında huzur ve mutluluk kaynağı olarak işlev gören dinî, millî, manevî, sosyal ve kültürel değerler önemini kaybetmekte; sadece ve sadece bireyin benmerkezci arzu ve isteklerine hizmet eden, haz ve mutluluk ürettiği düşünülmesine rağmen tam aksine huzursuzluk ve mutsuzluk sebebi olan dünyevî, maddî ve bireysel değerler ön plana çıkmaktadır. Kendisini, isteklerini ve hedeflerini her şeyin üstünde tutan ve kendi çıkarı için toplumdaki ahengi bozmaktan çekinmeyen nesillerin yetiştiği bir ortamda yardımseverlik, doğruluk, adalet, sorumluluk, hakkaniyet, dayanışma, hoşgörü, diğerkâmlık, alçakgönüllülük gibi insanî değerler her zamankinden daha fazla aranır ve sorgulanır hale gelmektedir (Ayten, 2009: 2; Karaman, 2006: 12; Tarhan, 2013: 206-207).

Bireysellik, rekabet, bencillik ve özsever karakteristiklerin kültürel anlamda merkezi bir konum almaya başlaması, hastalıklı narsisizmin bireysel ve toplumsal anlamda normalleşmesi ile sonuçlanmıştır. Bu anlayış, sosyal kurum ve etkiler aracılığıyla zihin ve karakterlere biçim vererek insanların tamamıyla kendilerine yönelmelerine, kısıtlama ve sınırlamaları görmezden gelmelerine, haz merkezli hareket etmelerine ve diğer insanlarla aralarına aşılması zor duvarlar örmelerine sebep olmuştur. Dolayısıyla, tamamıyla kendini düşünen, ahlâkî standartlara bağlı kalmayı gerekli görmeyen; herkesten saygı, onay ve takdir beklerken bunları diğerlerine vermenin zaruri olmadığına inanan; dürüstlük, yardımseverlik ve özdenetim gibi sağlam karakter özelliklerine sahip olmayan; sosyal, kültürel ve dinî mirasımız açısından tamamıyla sorunlu bir profil ortaya çıkmıştır. Böylesi problemlili bir kişilik yapısının günümüz toplum yapısında farklı kaynaklardan beslenebiliyor olması, oldukça endişe verici bir durum ortaya koymaktadır (Sayar, 2009: 74-76).

İnsanî değer ve erdemlerin her biri birey ve toplum için ayrı ayrı öneme sahip olsa da narsisizm ve ilişkili olduğu bütün bu olumsuz durumların panzehiri olabilecek nitelik alçakgönüllülüktür. Bu erdem, bireyin dışarıya yönlendirdiği sevgi ve saygının bir tezahürüdür. Bu yöneliş dışarıdan egoya doğru olduğunda ise, kendini beğenen kendi yalnızlığı içinde etrafına kibir duvarı ören bir tip karşımıza çıkar ki; buna psikoloji literatüründe narsisizm denir. Dindarlık denilen inancını hayatıyla bütünleştiren birey ise sadece uhrevi bir fenomen değildir. O, dünyada gerçekleştirilen insanlık projesinin kendisidir. Bu sebeple alçakgönüllük ve narsisizmin dindarlık üzerinden incelenmesi psikolojik süreçlerle beraber ahlâki değerlerin de ele alınmasını zaruri kılar; çünkü, alçakgönüllük yaptıklarıyla büyülenmemek, kendini onlarla bir ve aynı düzeyde görmek, kendinden daha büyük olanlar karşısında da kendi yerini, düzeyini bilmek ve ona göre davranmaktır. Bir yanda sevgi ve saygı temelli bir ilişkiyi esas alan, diğer yanda insanlarla arasına aşılmaz bir bencillik koyan, her şeyi sahip oldukları şeyler çerçevesinden değerlendirip görkemli, gösterişli tarzda önemli ve eşsiz olma hissi; sınırsız başarı, güç, zekâ ve güzellikle meşguliyet; teşhircilik; eleştiriye, başkalarının ilgisizliğine veya başarısızlığa tahammülsüzlük; her hangi bir sorumluluk kabul etmeksizin özel imtiyaz beklemek ve buna yönelik hak iddiasında bulunmak; kişilerarası ilişkilerde sömürücülük; aşırı yüceltme-değersizleştirme kutupları arasında değişen ilişkiler geliştiren bir birey, kavramsal olarak

insan kelimesiyle ifade edilse de arada büyük bir farklılık vardır. Zira dindarlık, başkalarına karşı sevgi ve saygı temelli bir ilişkiyle insan kavramının içeriğini doldurmayı gerektirirken; narsisizm, insanlık kavramından çalan ve adeta onu tüketen yıkıcı bir karakteri ifade eder.

İçtenliği yani samimiyeti ve özgüveni içermekle beraber, bireyin kendisi dışındaki insanların varlık âlemi içerisindeki yaşamsal alanını kabul etmek ve bu duruma saygı duymakla oluşan alçakgönüllülük, bireyin başka insanlarla etkileşimi sonucu kişiliğinin veya benliğinin erimesi değil, bireyin kendi kişiliği ve benliğinden aldığı güçle başka kişiliklere ve benliklere güç vermesi ve onlarla beraber var olmasıdır. İslâmi paradigma açısından bu durum, “*varlığa, onu var edenden yola çıkararak duyulan derin saygı*” olarak tasvir edilir (Tokur, 2019: 18). Dolayısıyla alçakgönüllülük insanın kendi gelişimiyle birlikte akıl ve psikolojik sağlığını da koruyabilmesi için hem bireysel hem de sosyal açıdan önemli bir değerdir.

Alçakgönüllülük, dini kaide ve prensiplerce dindar bireyin sahip olduğu bir erdem olarak değerlendirilir. Öyle ki; bu erdemin oluşmasında erdemlerin oluşumuna önemli derecede kaynaklık eden dinlerin veya özelde dindarlığın göz ardı edilemeyecek bir etkisi vardır. Buna karşın, narsisizm ve ilişkili olduğu problemlerli kişilik özellikleri, hem bireyin kutsal varlık ile olan ilişkisinde hem de onun diğer insanlara dair tutum ve davranışlarında yer almaması gereken bir nitelik olarak karşımıza çıkar. Örneğin; İslâm dini, narsisizm ve sahip olduğu yıkıcı etkilere karşı inanan bireyin kendisini koruması gerektiğine vurgu yapar. Hem bireysel hem de sosyal anlamda farklı sorunların kaynağını teşkil eden bu hastalıklı niteliğe karşı alınabilecek tedbirleri Kur’ân ayetleri ve hadisler aracılığıyla farklı şekillerde örneklendirir. Bunun için ilk olarak bireyin nesneyle olan ilişkisini düzenlemeye çalışır. Çünkü bireyin dışarıyla olan ilişkisi düzenlenmeden onu narsisizmin yıkıcı etkilerinden korumak mümkün gözükmemektedir. Bu anlamda Kur’anı kerimde geçen “*heva ve hevesini Tanrı edineni gördün mü*” (Furkan, 25/43) ayetiyle, kendisine kısırtıcı bir rol biçmiş yarı Tanrı insan modeli olan narsisizm aynı nedenden beslenir: Bireyin dünya ve onun içindekileri karşısındaki konumu. İşte böyle bir konumlandırma sürecinin sonunda birey ya alçakgönüllü olma gibi bir erdeme sahip olabilir ya da narsisizm gibi nefsin merkezî bir konum işgal ettiği hastalıklı bir halin etkisi altında kalabilir. Her ne kadar narsisizm Freud’a ait bir

kavramsallaştırma ise de, Kur'an veya tarih narsist tiplerle ilgili ilginç örneklerle doludur. Zaten dinlerin bir amacı da varoluş serüveni içerisinde insanın varlık karşısında kendini konumlandırması ve anlamlandırmasını sağlayabilmektir. Dolayısıyla narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık arasındaki ilişkiler bu konumlandırmayla ilgili yeni bilgiler sunabilir.

II. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı, kişilik özellikleri bakımından birbiriyle zıt iki yönü temsil eden narsisizm ve alçakgönüllülük kavramlarının birey ve onun yaşamındaki etkilerini tespit etmek, bu kavramların ilişkili olduğu diğer unsurları belirlemek, hem Doğu hem de Batı literatüründe narsisizm ve alçakgönüllülüğün ele alınış biçimlerini karşılaştırmak ve dinin bireyin bu yönlerine dair sunduğu öğretiyi ve kaideleri din psikoloji bağlamında değerlendirmeye çalışmaktır. Bu kavramsal temelin yanında yetişkin katılımcılar aracılığıyla elde edilen empirik veriler üzerinden narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık arasındaki ilişki ve etkileşimin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda araştırma, “Narsisizm ve alçakgönüllülük arasında nasıl bir ilişki vardır? Dindarlık ve narsisizm arasında nasıl bir ilişki vardır? Dindarlık ve alçakgönüllülük arasında nasıl bir ilişki vardır? Narsisizm ve alçakgönüllülük arasındaki ilişki üzerinde dindarlık nasıl bir arabulucu etki ortaya koymaktadır?” şeklinde bir takım temel problemlere cevap vermeyi hedeflemektedir.

Narsisizm ve alçakgönüllülüğün kavramsallaştırılması, ölçülmesi ve diğer kişisel niteliklerle etkileşimi üzerine gerçekleştirilen tüm bilimsel araştırmalarda, bu konuda yapılan çalışmaların hala yetersiz olduğu ve daha fazla araştırmanın gerçekleştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bunun yanında, her iki kavramın din, dindarlık ya da dindarlığın boyutları açısından incelendiği araştırmaların henüz başlangıç seviyesinde olduğu görülmektedir. Ülkemizdeki alan yazın incelendiğinde ise, gerek narsisizm gerekse de alçakgönüllülük kavramlarının araştırmacılarca psikolojik bakış açısı ile ele alındığı yayın sayısının düşüklüğü göze çarpmaktadır. Zira bu durum, her iki kavram üzerine yapılacak çalışmalara olan ihtiyacı açıkça ortaya koymaktadır. Mevcut çalışmalarda narsisizm ve alçakgönüllülüğün genellikle kişilik özellikleri açısından incelendiği; din psikolojisi ve pozitif psikolojisi perspektifleriyle gerçekleştirilen birkaç araştırmada ise narsisizmin din ve

dindarlığın boyutları; alçakgönüllüğün din, dindarlığın boyutları ve diğer bazı erdemler açısından ele alındığı görülmektedir. Dolayısıyla narsisizm ve alçakgönüllülüğün birlikte incelendiği bir çalışmanın literatürde yer almaması ve halihazırdaki yayınlarda gerek bu iki kişilik özelliğinin birbiri ile olan ilişkisine gerekse de dinin her ikisi açısından sahip olduğu belirleyiciliğe dikkat çekilmesi gelecekteki çalışmalara yön verebilir.

İnsanoğlu, kendisini iyiye ya da kötüye yöneltme eğilimlerini bünyesinde barındıran bir yapıya sahiptir. Literatürde pozitif ego ve negatif ego kavramları ile karşılık bulan bu eğilimler, insanın iç dünyasında sürekli bir şekilde gerçekleşen mücadelenin ana karakterleridirler. Pozitif ego kişinin sağlıklı ve makul eğilimlerinin karşılığı iken negatif ego ben-merkezli ve egoist yaklaşımların merkezi konumundadır. Kişi, pozitif egonun tarafında yer alıp onun kendisine telkin ettiği şekilde hareket ettiği sürece mutlu olabilir ve hedeflerine ulaşabilme imkanını yakalayabilir. Buna karşın negatif egonun telkinleri doğrultusunda hareket etmek, kişiye her zaman ağır bir yük ve sorumluluk yükleyecektir (Frager, 2004: 33). Dinin narsisizm ve alçakgönüllülük arasında nasıl bir arabulucu etki yaratacağı insanın bu ikilemde hangi konumda bulunup kendini gerçekleştireceği ya da hem bireysel hem de sosyal sağlığın korunmasında ne tür etkilerinin olacağı bireysel olduğu kadar toplumsal yönden önemle üzerinde durulması gereken bir konudur. Böyle bir çalışma seküler eğitimden din eğitimine kadar “sağlıklı birey ve toplum nasıl olmalı?” sorusuna anlamlı cevaplar içerebilir. Son olarak söz konusu üç değişkenin birbiriyle ilişkisinin incelendiği bu çalışmanın, din psikolojisi biliminin yanında, din sosyolojisi, sosyal psikoloji ve pozitif psikoloji gibi bilim sahalarına hem kavramsal hem de empirik açıdan zenginlik katmayı hedeflemektedir.

Narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık ilişkisinin ele alındığı bu çalışma, kavramsal açıdan sunduğu teorik çerçeve ve ampirik verilerden elde ettiği sonuçlar ile mevcut literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bunun yanında, alçakgönüllülük erdeminin din psikolojisi bakış açısıyla incelenmesinin din eğitimi alanındaki değer ve erdem çalışmalarını zenginleştireceği düşünülmektedir. Son olarak, araştırmada çağın vebası olarak addedilen narsisizm, değer ve erdemler bazında ilk defa ele alınmakta ve incelenmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

NARSİSİZM

1.1. NARSİSİZM KAVRAMININ GELİŞİMİ/TARİHÇESİ

Narsisizm kavramının geçmişi ve isimlendirilişi, Yunan mitolojisinin bir figürü olan Narkissos'a ve onun hikâyesine kadar uzanır. Bu efsaneye göre; Narkissos, dış görünüşüyle oldukça çekici ve yakışıklı bir gençtir. Etrafındaki tüm periler, ona hayrandır; fakat o kendisine karşı olan bu yoğun ilgiye karşılık vermez. Bir gün perilerden biri, tutkulu aşkını ifade etmek için Narkissos'a açılır; ancak Narkissos kaba bir şekilde onu reddeder. Aldığı bu cevap karşısında peri büyük bir utanç ve üzüntü yaşar. Yaşadığı bu sarsıcı tecrübe onun ölümüne sebep olur. Tanrılar hem perinin intikamını almak hem de Narkissos'un periye yaşattığı karşılıksız aşk tecrübesini kendisinin de yaşamasını sağlamak için bir plan yaparlar. Bir gün, Narkissos dağ başında temiz berrak bir havuz başında otururken suda yansıyan silüetini görür ve hayranlıkla kendi silüetine âşık olur. Suda gördüğü kişinin kendisi olduğundan habersizdir ve onun bir su perisi olduğunu düşünmektedir. Suya her baktıkça kendisine daha da bağlanır, suda gördüğü bu silüetten kendisini koparamaz. Defalarca ona seslenir, sarılmak ister ve ondan bir cevap almaya çalışır; fakat suda gördüğü görüntü her defasında ortadan kaybolur ve kendisini cevapsız bırakır. Farkında olmadığı halde kendisine karşı olan bu tutkunluğu ve aşkı onu her geçen gün güçten kuvvetten düşürür, zamanla iğne ipliğe döner ve sonunda ölür. Periler kendisini gömmeye gelirler; fakat Narkissos'un bedeninin kaybolmuş ve bir çiçeğe dönüşmüş olduğunu görürler (Cooper, 1986: 112; Houle, 2001: 101-106; Miller, 1986: 336-37). Literatürde Narkissos'un bu hikayesine dair farklı rivayetler de söz konusudur. Onun ölümünün havuz suyundaki yansımasına dokunmak, sarılmak veya kavuşmak isterken suya düşüp boğulması şeklinde olduğu da aktarılmaktadır (Bariman, 1961: 136; Erhat, 2007: 172).

Narsisizm olgusunu, "Narcissus-like tendency" ifadesi ile bilimsel bir kavram olarak psikoloji literatürüne kazandıran ilk isim, İngiliz cinsel bilim uzmanı Havelock Ellis olmuştur (Stuart, 1955: 25). Ellis (1898: 260), ilk olarak narsisizmi cinsel duyguların merkezde yer aldığı Narkissos benzeri bir kendini sevme eğilimi şeklinde tanımlar ve bu halin kadınlarda daha çok görüldüğünü belirtir. Bu tür bir yaklaşıma göre narsisizm, cinsel sapıklık üzerine

temellendirilen hastalıklı bir kişilik özelliği arz etmektedir; ancak daha sonra Ellis (1927: 151-53), narsisizmin bir psikolojik tutum olduğunu ve normal bir kişilik özelliği olarak ele alınması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu ilk tanımdan kısa bir süre sonra Nacke (1899: 20-21), Ellis'in ortaya koyduğu çalışma üzerine psikiyatri bakış açısıyla kısa bir özet kaleme alır ve bu çalışmada kişinin kendi vücuduna cinsel bir obje olarak muamele etmesi anlamına gelen "Narcismus" kavramını kullanır. Nacke'nin ileri sürdüğü bu kavram, o sıralar kendini sevme, kendini düşünerek cinsel tatmin elde etme ve cinsel içgüdüler vasıtasıyla egonun sahip olduğu enerjiyi harcama gibi konular üzerine çalışan ve eşcinselliğin bu şekilde meydana geldiğini düşünen Freud'un oldukça dikkatini çeker (Freud, 1905: 145; Raskin and Terry, 1988: 890). Freud, (1910: 63-73) Leonardo Da Vinci'nin Meryem Ana hakkında çizmiş olduğu bir resmi tahlil ettiği "A Childhood Memory of Leonardo da Vinci" isimli çalışmasında, narsisizmi cinsel evrilme/eşcinsellik ile ilişkilendirir (Stuart, 1955: 25).

Rank (1911: 401-405), 1911 yılında psikanalitik bakış açısıyla narsisizm üzerine yazılmış ilk eseri kaleme alır. Bayan hastalar üzerine yapılmış incelemelerin sonuçlarına dayanan bu çalışmaya göre; narsisizm tamamıyla cinsel nitelikli bir ruh hali değildir. Ona göre, narsisizm özelliği ifade eden gösteriş meraklısı olma ve kendine hayranlık duyma gibi psikolojik haller, benliği savunma psikolojisiyle de gerçekleşebilir. Şöyle ki; insanlar, başkalarıyla ilişkilere sahip olduklarını hissetmek, güçlü ve kudretli insanların nüfuzundan faydalanmak için de birtakım benmerkezci eğilimler ortaya koyabilirler (Levy, Ellison, and Reynoso, 2011: 4). "God Complex" isimli eserinde narsisizmi hastalıklı bir karakter özelliği olarak değerlendiren Jones (1913/1974: 244-47) ise; bu saplantı veya takıntıya sahip olanların başkalarına karşı ilgisiz olma, ulaşılamaz olduğunu düşünme, kendine hayranlık duyma, kendini beğenme, her şeyi bildiğini ve her şeye gücü yettiğini düşünme, kendine aşırı güvenme ve teşhirci olma gibi narsistik belirtiler gösterdiğine dikkat çekmiştir. Bu kişiler, gerçek ve gerçeküstü hallere dair zihinsel bir karmaşa içerisindedirler ve bu nedenle kendilerini savunma ihtiyacı hissederler.

Freud narsisizmle alakalı kapsamlı ve aydınlatıcı açıklamalarını 1914 yılında Narsisizm üzerine yayımladığı ve esaslı bir giriş niteliği taşıyan çalışmasında ortaya koyar. Ona göre insan hayatı ilkel bir narsisizm ile başlar ve her birey, benliğinin sahip olduğu enerjiyi harcama konusunda kendine has bir anlayış geliştirme eğilimi içerisindedir. Öyle ki;

benlik, herhangi bir nesneyi nasıl seviyorsa kendisini de o şekilde sevebilir ve bu öz sevgi, duygularını tatmin noktasında ona bambaşka bir tecrübe sağlar. Freud, libido olarak isimlendirdiği bu eğilimin ‘narsistik’ bir eğilim olduğunu iddia eder. Ona göre her birey, hayata kendini sevme eğilimi ile başlar; ama bu eğilim, narsisizm kavramının içini tümüyle dolduran bir yapı arz etmez. Freud, ilkel narsisizmin yanında ebeveyn narsisizmi, narsistik cazibe ve nesne ilişkileri narsisizmine dair belirli bir çerçeve çizer. Ayrıca, gerçek dışı büyüklük duygusunun sahip olduğu içine kapanma hali ve ego idealine bağlanma gibi ikincil narsisizm türlerinden bahseder. Yine, kuruntu narsisizmi, uyku narsisizmi, nevroz narsisizmi ve akıl hastalığı narsisizmi gibi bireyin sağlıklı ya da sağlıklı olmadığını gösteren veya bireyde hem geçici hem kalıcı olduğuna işaret eden türlere dikkat çeker. Ayrıca insan benliğinin karmaşık halleri, benlik durumlarının öz-saygı ile ilişkili yönleri ve narsisizme dair çalışmalara öncülük edecek önemli fikirler sunar. Narsisizm, bu çalışmada henüz bir kişilik tipi olarak değerlendirilmez (Freud, 1914: 73-102; Pulver, 1970:321-324; Stuart, 1955: 28).

Freud’un Psikanalitik düşünce temelinde narsisizm kavramı hakkında literatüre sunduğu bu farklı bakış açısı ve bilgiler, narsisizmin diğer araştırmacılar tarafından da ilgi görmesine ve bu kavram üzerine gerçekleştirilen araştırmaların daha da artmasına katkı sağlamıştır. İlerleyen zamanlarda narsisizm ya bir kişilik tipi ya bir kişilik bozukluğu ya da bir karakter çeşidi olarak farklı yönlerden ele alınmış ve araştırmacıların ilgi odağı olmaya devam etmiştir (Levy, Ellison, ve Reynoso, 2011: 5). Bu doğrultuda Abraham (1919/1979: 304-306), narsisizmi çocukluk döneminde ebeveyn veya bakıcı ile yaşanan tecrübeler açısından ele alır. Zira bu dönemdeki yaşanmışlıklar kişinin hayatında oldukça önemli bir yere sahiptir. Ona göre; bu gelişim evresinde tecrübe edilen olumsuzluklar, ilerleyen dönemlerde haset, küçümseme ve düşmanlık etme gibi narsist eğilimlerin ortaya çıkmasına ve kişinin hayatını olumsuz yönde etkilemesine sebep olur. Horney (1939/1947: 93-94), narsisizm kavramı ile ilişkili olduğunu düşündüğü karakter özellikleri üzerine yoğunlaşır. Saldırgan, taşkın, mükemmeliyetçi, gururlu veya kindar olma gibi farklı karakter özellikleri narsist bireylerde yaygın olarak görülen niteliklerdir. Horney, sağlıklı bir öz-saygı anlayışına sahip olma ile hastalıklı narsisizm arasındaki farkları ortaya koyar ve narsist bireylerin hiçbir geçerli sebep yok iken kendilerine âşık olarak, hayranlık duyarak ve kıymet vererek gerçek

dışı bir böbürlenme yaşadıklarını belirtir. Diğer taraftan benlik algısı ve benliğin farklı yönleri, narsisizmin ilişkilendirildiği bir diğer mesele olarak dikkat çeker. Reich (1960: 229-230), narsisizmi hastalıklı bir öz-saygı türü olarak tanımlar. Buna göre; narsistik bireyler, geçmişte yaşamış oldukları travmatik olaylar sebebiyle birtakım bireysel problemlere sahip olurlar. Bu problemler, doğru bir benlik algısı ve özsaygı anlayışına sahip olmayı engeller. Bunun sonucunda kişi, benliğini korumak maksadıyla kendi kendini övmeye, böbürlenmeye ve saldırgan davranışlarda bulunmaya yönelir.

1960 ve 70li yıllarda narsisizm ve narsist kişiler üzerine gerçekleştirilen kliniksel inceleme ve araştırmalarda artış görülür. Özellikle narsisizmin yapısı, kavramlaştırılması ve nasıl tedavi edilmesi noktasında Otto Kernberg ve Heinz Kohut'un yayımladıkları çalışmalar dünya çapında büyük bir ilgi ile karşılanır (Colman, 2015; Levy, Ellison, and Reynoso, 2011: 6). Kernberg (1967: 641-642; 1970: 51-53; 1975: 227-230), ebeveyn tarafından reddedilme, değersizleştirilme ve duygusal ihtiyaçların tatmini noktasında yetersiz kalan bir çevreye sahip olma gibi meseleler ışığında narsisizmi ele alır. Ebeveynin çocuklarının ihtiyaçlarını gidermede yetersiz kaldığı veya onların ihtiyaçlarını sadece kendi bireysel tatminlerini sağlamak için karşıladığı durumlar bu yetersiz çevreye birer örnektir. Kernberg'e göre; böyle bir çevre içerisinde yetişen kişi içine kapanacak ve eksikliğini hissettiği tüm duyguların telafisi için çare arayacaktır. Bu arayış, marazi bir hal oluşturacak ve bireyin büyüklenmeci bir benlik tasarımı oluşturmasıyla sonuçlanacaktır. Kohut (1971: 105-114; 1977: 3-6), Kernberg'in ortaya koyduğu savunma ve telafi temelli bu yaklaşıma katılmaz. Ona göre narsisizm, insan gelişiminin doğal bir parçasıdır ve bu gelişimsel süreç bazen olması gerektiği gibi devam etmeyebilir. Gelişim noktasında yolunda gitmeyen bazı hallerin olması, bu durumun hastalıklı ya da marazî olduğunu göstermez. Kohut, marazî narsisizmin reddedilme veya ilgisizlik nedeniyle ebeveynlerin idealleştirilmesi noktasında yaşanan sorunlardan kaynaklandığını düşür. Çocukluk döneminde gerçekleşen büyüklenmeci veya benmerkezci durumlar gelişim açısından normal hallerdir. Bu durumlar vasıtasıyla çocuklar kendileri için birer idol olan anne babaları ile kendilerini özdeşleştirmek ve onlar gibi olmak isterler. Normal bir gelişim seyri içerisinde çocuk, bu büyüklenmeci benliği zamanla terk edecek ve sağlıklı şekilde gerçekleştirdiği idealleştirme sonucunda gerçekçi hırs ve hedefleri olan, bütünleşmiş ve canlı bir benliğe sahip olacaktır. Şayet büyüklenmeci benliğin

dönüşümü gerektiği şekilde gerçekleştirilemezse, o takdirde bu benmerkezci yapı bireyin kişiliğinin temel bir parçası olarak kalacak ve hayatının tümüne etki edecek bir özellik halini alacaktır (Levy, Ellison, and Reynoso, 2011: 7).

Psikoloji ve psikiyatri alanında sürdürülen bu araştırma faaliyetlerinin yanında; narsisizm, farklı sosyal bilimciler tarafından da ele alınmış ve sosyal teorilerin sunduğu bakış açısıyla incelenmiştir. Amerikalı tarihçi ve sosyal eleştirmen Lasch (1979: 50, 71-80), son çeyrek yüzyılda Amerikan toplumu, kültürü ve bireyi üzerinde meydana gelen sosyo-psikolojik değişimler üzerine odaklanır. Narsisizmin merkezinde yer aldığı bireysellik ve oldukça geniş boyutlarda cereyan eden bir sosyal çöküşün Amerikan toplumunu etkisi altına aldığını belirtir. Hem ulusal hem de bireysel eğilimleri gözden geçirdiği “The Culture of Narcissism” isimli çalışması, zaman içerisinde sosyal yapı üzerinde meydana gelen değişimi ve bu değişimin gerek bireyler gerekse de toplum üzerinde ne tür sonuçlar doğurduğunu ortaya koyar. İnsanların kendilerine empoze edilen yaşam ve kültür aracılığıyla tamamıyla benliklerine yönelmeleri ile narsistik eğilim ve özelliklerin sosyal ilişkilerin nicelik ve niteliğine verdiği zarar konu edilir. Modern yaşamın getirdiği kaygı ve gerilimler ile başa çıkmanın en iyi yolu narsistik eğilimlere sahip olmaktır. Bu nedenle hâkim sosyal şartlar, narsistik özelliklerin herkeste farklı düzeylerde ortaya çıkmasına hizmet eder. Bu sosyal şartlardan aynı zamanda aile kurumu ve dolayısıyla aile içinde yetişen kişilik yapısı oldukça zarar görür.

Narsisizm üzerine Amerika’da gerçekleştirilen en güncel çalışmalardan bir başkası da Jean M. Twenge ve William K. Campbell’a aittir. “The Narcissism Epidemic: Living in the Age of Entitlement” isimli çalışmada Twenge ve Campbell (2013: 1-13), Amerikan toplumu ile ilgili verilerden hareketle, narsisizm ve ego şişkinliğinin zaman içerisinde hızla arttığını ve bunun sonucunda sosyal bir salgın haline geldiğini öne sürerler. Bunun yanında; her şeyi isteme ve yapma yetkisini kendinde görme, materyalizm, kibir ve anti-sosyal davranışların hâkim olduğu bir kültürün aile kurumunun temellerini derinden sarstığına ve Amerikan değerlerini değiştirdiğine dikkat çekilir.

Görüldüğü üzere, narsisizm kavramı özellikle Freud’un başını çektiği psikanalitik ekol ve onun takipçileri tarafından ele alınmış; zaman içerisinde hem klinik psikoloji ve kişilik psikolojisi hem de sosyo-kültürel psikoloji bağlamında incelenen gelmiştir. Tarihi

süreçte, narsisizm üzerine olan ilgi zamanla artış göstermiş ve günümüzde bu ilgi daha da yüksek seviyelere ulaşmıştır. Özellikle 1970'lerden itibaren narsisizm, sadece klinik bir kavram olarak ele alınmaktan çıkmış; duygu yoksunluğunu ve sınırsız bir maddiyat arzusunu tetikleyen; öz-saygı, öz-yanılsama ve öz-yabancılaşma gibi meselelerde başı çeken kişisel ve kültürel bir olgu olarak incelenmeye başlanmıştır. Asrın vebası olarak değerlendirilen ve gittikçe günümüz neslinin en temel özelliklerinden biri haline gelen narsisizm ve onu besleyen narsistik kültür halihazırda araştırmacıların ilgi odağı olmaya devam etmektedir (D'Amour, 1999: 1-5; Fiscalini, 1993: 54-55; Lunbeck, 2014: 11-12; Twenge&Campbell, 2013: 57-60).

1.2. NARSİSİZM KAVRAMININ TANIMI

Egoizm, bencillik, aşırı öz-sevgi, kendini olduğundan önemli ve değerli görme, kibir, aşırı gurur, içe kapanıklık ve benmerkezcilik (Fiscalini, 1993: 55-56; Miliora, 2000: 11; Stuart, 1955: 29) gibi anlamlara gelen narsisizm kendine düşkünlük, sadece kendi arzularını, ihtiyaçlarını ve duygularını düşünme, kendi çıkarını daima öne alma, kendini beğenme, yeteneklerine hak ettiğinden çok daha fazla anlam yükleme, ahlâkta kınanan ahlâkî değerleri hiçe sayma, toplumsal ilişkilerde şahsî çıkarını daima ön planda tutma, kendi eğilim ve arzularını merkeze alarak her şeyi onlarla değerlendirme, başkalarının ihtiyaçlarına veya haklarına duyarsız olma, olayları sadece kendi bakış açısından görüp başkalarının bakış açısını hesaba katmama vb. davranış özelliklerini bünyesinde barındırır (Bolay, 2009: 41; Budak, 2009: 119-120, 506; Longe, 2016: 791-92).

“Kişinin benliğine libidinal yatırımda bulunması” (Welt ve Herron, 1990: 302) ve *“bireyin benliğine yönelik duyduğu hisler”* (Tonkin ve Fine, 1985: 221) olarak tanımlanan narsisizm, benliğin en etkili güçlerinden biridir ve her insanda belli düzeyde ve yönde yer alan değişken bir hususiyettir. Herkes bakmakla ve ilgi göstermekle yükümlü olduğu bir benliğe sahiptir ve her insan için herhangi bir hoşnutsuzluk ve acı zamansızdır. Narsisizm, tüm bu hususların kontrolü ve yönlendirilmesinde oldukça önemli bir işleve sahiptir. Şöyle ki; benliğin bir ihtiyacını gidermeye çalışma, yaratıcı olma arzusu, başkaları ile rekabete içinde olma, üretken bir şekilde gayret etme ve diğer insanlar ile etkileşimde bulunma gibi hal ve hareketlerde en temel motivasyon kaynağı narsisizmdir. Haliyle bireyin narsistik

benliğinin gücü ve yönelimine göre narsisizmin faydalı veya zararlı bir işlev ortaya koyması söz konusu olacaktır (Barrett, 1991: 33-34).

İnsanlar, sahip oldukları kimlikten ötürü herhangi bir değişim karşısında aşırı derecede koruyucu ve dirençlidir. Bu durum, benliğin kendisini koruma isteğine bağlıdır; ancak aynı benlik olduğundan daha fazlasına sahip olmayı veya daha büyük ve daha güçlü olmayı da arzular. İşte narsisizm, benliğin daha büyük ve üstün olmaya yönelik değişim arzusunun denetimini elinde bulunduran önemli bir eğilimdir. Değişim her zaman arzulanan bir şey değildir; ancak, olumlu (görece) sonuçlar sağlayacaksa kabul edilir veya desteklenir. Dolayısıyla böyle bir değişimin arka planında narsistik bir motivasyon yatmaktadır (Alcorn, 1994: 15-16).

Narsisizm, benliğini ve yeteneklerini aşırı derecede önemli görme, büyüklük fantazilerine kapılma, sıradışı bir rahatlık ile kendine hakimiyet hissine sahip olma ve diğer insanları istismar etmekten zevk alma gibi eğilimlere kaynaklık eden bir kişilik özelliğidir (Longe, 2016: 791; Rhodewalt, 2018). Akhtar ve Thompson (1982:17), narsisizmi benliğe yönelik köklü bir zihinsel meşguliyet olarak tanımlar ve enaniyet temelli bu güçlü meşguliyetin bilişsel, duygusal ve davranışsal özelliklere ve insanlar arası ilişkilere tümüyle hâkim olduğunu ileri sürer. Weston (1990: 183-185) için ise narsisizm, kişinin benliği, bireysel tecrübeleri, davranışları, fiziksel özellikleri ile birlikte ihtiyaç, istek, arzu, amaç, üstünlük ve kusursuzlukları üzerine odaklandığı biliş ve duygu temelli bir süreçtir. O, bu yoğun süreci enaniyet, benliğe ve başkalarına yönelik beslenen duygular, kendilik algısı ve özsaygı olmak üzere 4 temel unsur kapsamında ele alır. Bu temel unsurlar hem birbiri ile yakından ilişkilidir hem de narsisizmin yapısı üzerinde kendilerine has farklı etkiler ortaya koyarlar.

İnsanların hayatın merkezinde kendilerini görmelerine, kendilerini geliştirmeye odaklanmalarına ve kendilerine hizmet etmelerine sebep olan narsisizm, başkalarının hislerine karşı duyarsız ve zorluklarına karşı hoşgörüsüz olmak gibi duygusal problemler de üretir. Çevrede benliği veya özsaygıyı tehdit edebilecek unsur ya da unsurların bulunması bu duygusal problemleri daha da artırır; empatik eğilim ve tutumlar konusunda bireyi olumsuz yönde etkiler. Tüm bunlar, narsisizmin hem insandaki empatik eğilim ve kabiliyete hem de diğer insanlara gösterilebilecek hoşgörü ve iyi niyet yönelimine zarar verdiğini

göstermektedir (Ronningstam, 2009: 115). Bu yüzden Emmons'a göre (2009: 129) narsisizm, diğer insanların bizim için karşılıksız olarak gerçekleştirdikleri her tür iyi düşünce ve davranışın reddine sebep olan manevi bir körlüktür. Diğer taraftan narsisizm, psikolojik özelliklerin en bireysel ve en özel formunu oluşturur; ancak onun sosyal yönü ihmal edilmemelidir. Özünde tekbenci bir yapı olsa da aynı zamanda sosyal dokuya sahip ve insanlar arası ilişkiler bağlamı oldukça önemli bir olgudur. Narsistik bir tutum veya davranış bir başkasının varlığına ihtiyaç duyar; çünkü o varlığa istinaden bir etki ortaya koyar, hal ve hareket sergiler veya kendini modeller. Dolayısıyla benliğin kendisine dair ortaya koyacak olduğu en esaslı tepki bir başka varlığın suretine bağlı gerçekleşir. Bu temel özellik, narsisizmin aynı zamanda sosyal bir mekanizma olduğunun açık bir göstergesidir ve ihmal edilmemelidir (Alcorn, 1994: 16).

Literatürde yer alan çalışmalar, narsisizmi birçok özellik ve anlam ile ilişkilendirir. Narsisizmin bilimsel bir kavram olarak psikanalitik ekol ve temsilcileri tarafından keşfedilip ilerleyen süreçlerde başka araştırmacılarca çeşitli şekillerde değerlendirilmesi ve kişisel çıkar merkezli her tür somut ve soyut özelliğin ifadesi olarak kullanılması aşırı bir anlam karışıklığını da beraberinde getirmiştir. Klinik psikologlar ve psikiyatristler narsisizmi apaçık hastalık belirtileri olan, duygusal dengesizlik emareleri gösteren ve çoğunlukla da olumsuz duygular yaşamaya eğilimli olan bir kişilik bozukluğu olarak ele almış; sosyal psikologlar ise, narsisizmi benliğin diğer unsurları ile iletişim ve etkileşim içerisinde olan bir kişilik özelliği olarak görmüşlerdir. Narsisizmin bu türünde daha dirençli ve dışa dönük bir ruh hali söz konusudur. Bir kişilik boyutu veya bireysel bir özellik olarak kişiden kişiye farklılık gösterir (Foster&Campbell, 2007: 1322; Zeigler-Hill&Jordan, 2011: 101-103). Pulver (1970: 339-340), narsisizmin ele alındığı yaklaşım, tanım ve anlamlara dair bir sınıflandırmaya gitmiş ve şöyle bir çerçeve belirlemiştir: (a) Klinik Psikoloji -bir cinsel sapma/sapkınlık ifadesi olarak narsisizm, (b) Genetik - bir gelişim aşaması olarak narsisizm, (c) Nesne ilişkileri Yaklaşımı - bir tür nesne seçimi ya da çevresel faktörler ile ilgili bir durum olarak narsisizm, (d) Sosyal Psikoloji - öz-saygının karmaşık insan benliğindeki farklı yönlerinin karşılığı olarak narsisizm. Fiscalini (1993: 56) de bu sınıflandırmaya benzer bir çerçeve ortaya koymuş; ayrıca olgunlaşmamış veya hastalıklı bir benmerkezcilik, bir karakter/kişilik bozukluğu ve narsistik psikozlar/nevrozlar gibi hususlardan bahsetmiştir.

Son olarak narsisizm kavramının psikoloji ve psikiyatri alanlarındaki fikir babası ve en önemli araştırmacılarından biri olan Sigmund Freud'un ortaya koyduğu tanımlamalara değinmek yerinde olacaktır. Freud, insanın anne karnında mutlak narsisizm halinde yaşadığını ve doğduktan sonra değişen dış dünya şartlarına ayak uydurarak nesnel düşünme ve nesne sevgisi geliştirme yetisine doğru bir evrim geçirdiğini öne sürer. Her insanda ulaşılamayacak ve her türlü çözümlenmeye direnen bir narsist öz vardır. İnsan gelişip olgunlaştıkça narsisizmini içinde yaşadığı toplumun onayladığı tarzda ve düzeyde şekillendirme gayreti içinde olur (Freud, 1914: 91; Fromm, 2014: 56-57). Freud, yayımlanmış olduğu eserlerde narsisizm kavramını 4 farklı içerik açısından ele almış ve incelemiştir. Bu içerikler şunlardır: (a) sağlıklı çocuklarda görülen normal bir gelişim evresi, (b) bireysel çıkarların veya özsaygının sıradan bir boyutu, (c) insanî ilişkilerde bir iletişim yöntemi, kişinin sosyal ilişkilerde bulunacağı insanları kendi benliğindeki özelliklerin benzerlerine sahip olanlardan seçmesi, benliğe aşırı odaklanma sebebiyle diğer insanların gerçek özelliklerini görmezden gelme, (d) Kişiler arası ilişkilerin nispeten eksik olduğu bir çevre ile ilişkide bulunma yöntemi (Freud, 1905: 145; 1914: 73-102; 1923:12-20; Levy, Ellison, & Reynoso, 2011: 5).

1.3. NARSİSİZMİN ÖZELLİKLERİ VE KAYNAKLARI

Sevimsizlik, hoşgörüsüzlük, merhametsizlik ve diğer insanlara karşı soğuk davranma narsisizmin belirtileri arasında yer alır. Herhangi bir eleştiri veya bireyin faydasına olabilecek bir çağrı dahi narsisizmin hâkim olduğu bir benlikte bir tehdit unsurudur ve otomatik bir savunma ile karşılanır (Freud, 2006: 50; Tarhan, 2013: 95). Bencil güdü ve uyarılar doğrultusunda etki gösteren narsisizm, tamamıyla kendine odaklanma, kendini hayatın merkezinde görme, kendi mutluluğunu öncelikle, sorumluluktan kaçınma, başkalarını anlamaktan yoksun olma, çoğulcu düşünüp diğer insanların iyiliğine davranmaktan uzak olma ve kolaycılık gibi niteliklere sahiptir. İç dünyadaki etkili bir zayıflığın göstergesi ve gelişmemiş bir kişiliğin yansıması olan bu özellikler sebebiyle kişi, yüksek beklentiler içerisinde etrafındaki insanların kendisine hizmet etmesini bekler, kendi yararını düşünerek sürekli sahip olma üzerine yoğunlaşır ve böylelikle sosyal anlamda oldukça sorunlu bir profil ortaya koyar (Tarhan, 2013: 145-146).

Birey merkezli bir olgu olan narsisizm, karmaşık ve tartışmalı bir içerik arz eder. Çok değişkenli bir yapıya sahip olması işlev, etki ve sonuçlarının farklılaşmasının en büyük sebebidir. Narsisizme ait tüm bu hususlar, insan fitraten sahip olduğu yapıya işaret eden şu dört temelde ele alınmaktadır: (1) İnsanın kendine özgü yapısı; benlikle ilgili sorunlar, kimlik, bireysellik ve bireyselleşme; (2) İnsanın ilişkisel yapısı; birliktelikle ilgili sorunlar, sevgi, ayrılma, ortak yaşam, diğer insanlara bağlı olma ve toplumsal hayat; (3) İnsanın kendi önemine dair algısı; öz-saygı ve öz-sevgi meselesinin özü, kişisel gelişim veya insanın değerine dair sorunlar; (4) İnsanın sınırlılıkları; insanoğlunun ideallerine, mükemmelliğine ve sonsuzluğuna dair sorular. İnsanoğlunun bu farklı yönlerini dikkate almak, yanlış anlaşılmaya ve aşırılıklara oldukça müsait olan narsisizm olgusunun temel problemlerini anlayıp açıklayabilmeyi kolaylaştıracaktır (Fiscalini, 1993: 54).

Narsisizmin insanın kendisini iyi hissetmesini sağlayan kısa süreli faydaları vardır; ancak daha sonra kendini beğenmişlik, benmerkezcilik, başkalarının acı çekmesine sebep olma, aşırı iddiacılık, hakarete uğradığında saldırganlaşma, duygusal yakınlığa kayıtsız kalma ve çevreye güvensizlik gibi durumlar kişiyi diğer insanlardan uzaklaştırır (Twenge ve Campbell, 2010: 51, 59, 75, 88-91). Sayar (2009: 74-75), narsisizmin yedi özelliğinden bahseder: Hayâ duygusundan uzaklık, büyülenme, kibir, haset, kişinin her şeyi hak ettiği düşüncesi, başka insanları istismar etme ve sınır koymama. Oldukça yıkıcı etkilere sebebiyet veren bu nitelikler; birey bazında içsel dünyayı bir harabeye çevirirken, toplum bazında sosyal iletişim ve etkileşime darbe vurur. Sözü edilen bu tür narsistik eğilimlerin ortaya çıkmasında çocukluk dönemi yaşantılarının ve aile içinde edinilen tecrübelerin çok büyük bir etkiye sahip olduğu unutulmamalıdır (Adler, 1997: 154). Başkalarının hissettiğini anlama becerisinin eksikliği olarak ifade edilen empati de narsisizmin ortaya çıkmasında oldukça etkili bir unsurdur. Empati zayıflığı olan kişi, dürtülerini kontrol etmekte zorluk çeker, benmerkezcilik beklentilerine göre hareket eder; kendi çıkar ve zevkinin peşinde koşarak sosyal ilişkilerine zarar veren değerleri hayatına hâkim kılar (Tarhan, 2013: 2).

Narsisizmin önemli özelliklerinden bir diğeri de boş gururdur. Boş gurur her daim kendini haklı görme, sorumluluk ve hataları başkalarının omuzlarına yükleme; şikâyet, özür ve bahanelerle zamanı harcama, etraftaki herkesi ve her şeyi kontrol edebilme, her zaman ön planda olma ve kendini gösterme, etrafta herhangi bir şekilde tehdit unsuru olma ihtimali

taşıyan her şeye karşı düşmanlık besleme, başkalarının acı ve sıkıntıları karşısında duyarsız olma ve kimseyi hiçbir şekilde beğenmeme gibi birçok problemlili hale kaynaklık eder (Adler, 1994: 329-337; Çağlayan, 2013: 32). Narsisizm hususundaki bir başka dikkat çekici karakter özelliği kıskançlıktır. Bir kurt misali insanın kendi kendini yiyip bitirmesi veya aşırı şekilde bir inatçılık olarak kendini gösteren bu vasıf; başkalarını aşağı görme, küçük düşürme ve onlara güvenmeme, eleştirel olma, sebepsiz yere sorun çıkarma, hürriyetlerini kısıtlamaya çalışarak başkalarını kendine bağlı kılabilme gibi eylemlerde açık bir şekilde ortaya çıkar (Adler, 1994: 366-367). Adler (1994:370-371), bir başka narsisizm belirtisi olarak haset duygusundan bahseder. Ona göre; haset, sosyal duygudan nasibini alamama, diğer insanlara hiçbir şekilde ilgi göstermeme, başkalarının sıkıntılı hallerinden zevk alacak kadar empati ve sempatiden uzak kalma gibi haller üretmektedir. Söz konusu tüm bu haller, narsisizmin hâkim olduğu bir kişilikteki kusurlu halin en açık göstergelerini teşkil eder.

Fromm (2014: 66), narsisizmin insan hayatı için hem bir gereklilik hem de bir tehlike olduğunu belirtir ve bu çelişkili yapının çözümünde insanın rolüne dikkat çeker. Öncelikle kişi, yaşamının devamını sağlayan biyolojik temelli narsisizmini en üst seviyede değil de yetecek düzeyde hayatına aksettirmelidir. Bir başka deyişle toplumsal yapının öngördüğü şekilde kişinin narsisizmini kullanması söz konusudur. Bunun yanında kişi, bireysel narsisizmini topluluk narsisizmine dönüştürebilir ve narsist tutkularını kültür ve toplumun faydasına olacak şekilde yaşayabilir. Dolayısıyla narsist enerjinin toplumun yaşamını sürdürmek için kullanılması ve korunması gerçekleşecektir.

Narsisizmin panzehiri olabilecek birçok faktörden söz etmek mümkündür. İyilik, kararlılık, tutarlılık ve dengenin hâkim olduğu ve insanların kişiliklerinden ödün vermeksizin akli ön planda tutarak davranışta bulunduğu bir ortam, narsisizmin sorgulanmasına katkı sağlar (Râzî, 2018: 87; Tarhan, 2013: 157-158). Freud (2006: 50-52), bir kitle ya da grup içinde yaşamının, yani sosyal bir çevre içerisinde belirli sorumluluklar etrafında hareket etmenin, narsist özellikleri geçici olarak ve yahut tamamıyla giderdiğine dikkat çeker. Onun tabiriyle kitle oluşumu; eşitlik, özgecilik, sevgi ve saygı gibi düşünce ve duygulanımları besleyerek bireyleri bencil eğilimlerde bulunmaktan alıkoyar. Fromm (2014: 82-85) ise narsist enerjiyi azaltmaya çalışmaksızın narsisizm nesnesini tüm insanlığın menfaati ve ortak başarıları olarak belirlemeyi en etkili yöntem olarak önerir. Bilimsel ve insancı eğilimlerin,

özgecilik ve kardeşlik ideallerinin insanlar tarafından benimsenmesi için sabırlı bir şekilde gayret edilmeli ve narsisizmin bu ilkeler ışığında kullanımına ağırlık verilmelidir.

Toplumun hastalıklı narsisizmin yıkıcı etkilerinden korunmanın yolu şükretmeyi, affetmeyi, alçakgönüllülüğü, farkındalığı, özdenetimi, gerçekliği, sınır koyabilmeyi, nezaketi, diğerkamılığı, uzlaşmacı olma ve empatiyi insanların önem verdikleri imge ve değerler haline getirmektir. Bu noktada en büyük görev ise, geleceğin nesillerini yetiştiren ebeveynlere düşmektedir (Sayar, 2009: 76; Tarhan, 2013: 147; Twenge ve Campbell, 2010: 332-35). Draz'a göre (tsz:100-109), narsisizm veya büyülenmeden korunmanın yolu üç önemli terbiyeye dayanır: Bunlardan birincisi, insanların kalplerinde doğuştan varolagelen ahlâkî vicdanın terbiyesi; ikincisi, diğer insanlara karşı sorumluluk hissetme duygusunun besleyicisi olan içtimâî vicdanın terbiyesi ve üçüncüsü dinî şuurun terbiyesi. Bireysel, toplumsal ve dinî düzlemde gerçekleştirilecek bu tür bir bilinçlendirme gayreti insanların hem kendilerine dair farkındalıklarını arttıracak hem de sadece kendilerine değil aynı zamanda toplumun menfaatine odaklanabilmelerine de imkân tanıyacaktır.

Kibir, narsisizm hastalığının en temel tetikleyicisidir ve amacı uzun vadeli ilişki değil, olabildiğince kişinin ilgisini çekebilmektir (Twenge ve Campbell, 2010: 210). Gazalî (1993: 731-32), kibirin tedavi edilmesi ve olumsuzluklarının etkisizleştirilmesi hususunda İslâmî bir çözüm yolu önerir. İnsanın bilişsel ve davranışsal yönleri üzerine temellendirdiği bu yol “*ilmî ilaç*” ve “*amelî ilaç*” olmak üzere iki aşamadır. İlk aşamada kişi kendisini, nefisini, öncesini ve sonrasını, halihazırda içinde bulunduğu anı düşünmeli ve değerlendirmelidir. Kendisi bir hiç iken onu yaratan, ona sayısız güzellikler veren, her daim onu gözeten ve her an onu yokluğa döndürebilecek yegâne güç ve kudret sahibi yaratıcısını hatırlamalıdır. Ancak böyle bir muhakeme ve farkındalık, onu yücelik ve büyüklüğün tamamıyla yaratıcısına layık olduğu düşüncesine ulaştırabilecek ve dolayısıyla kibiri hayatından olabildiğince uzak tutmaya sevk edecektir. İkinci aşama ise, kişinin hem yaratıcısına hem de başkalarına karşı tevazu ile hareket etmesi ve muamelede bulunmasıdır. Maddî ve manevî açıdan sahip oldukları ne düzeyde olursa olsun insana yakışan, kendi değerini düşürmeksizin alçakgönüllülüğü hayatının her anına yansıtması ve hem kendisini hem de yaratıcısını bildiği idrakini amellerine güzelce aktarmasıdır. Gazalî (1993: 732), Hz.

Peygamber, diğ er peygamberler ve Allah dostu sâlihlerin örnek ahlâklarının amelî ilacın hayata yansıtılması noktasındaki en büyük kılavuz olduğ una dikkat çeker.

1.4. NARSİSİZM İLE İLGİLİ KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

1.4.1. Psikanalitik Yaklaşım

20. yy. teorik, kavramsal ve analitik tedavi bağlamında narsisizm üzerine önemli gelişmelerin yaş andığı bir dönem olmuştur. Freud baş ta olmak üzere psikanalist düşünürler ve onların yürüttüğü çalışmalar, narsisizm gibi kompleks bir olguya ve narsistik kişiliğ in fonksiyonlarına dair en kapsamlı tanım ve açıklamaları ortaya koymuşlardır. Özellikle son 50 yılda bu ekol çatısı altında üretilen narsisizm teorileri, sadece narsisizmin belirtileri üzerine değil aynı zamanda onun dinamik yapısı ve tedavisi üzerine yoğunlaşmış ve önemli gelişmeler kaydetmiştir. Dürtü teorisi, benliğ in ruhsal yapısı, nesne ilişkileri, benlik psikolojisi, kişiler arası ilişki ve etkileşimler üzerine gerçekleştirilen tüm incelemeler narsisizmin kavramsallaştırılması ve klinik uygulamaları hususunda önemli ilerlemeler kaydetmiştir (Ronningstam, 2011: 41; Tarhan, 2011: 176-77).

İnsan, bireysel zevk ve çıkarları peşinde koş an bir varlıktır. Başkalarıyla rekabet etme gücünü azaltan insanî değerler, insanların haz ve menfaatleri önündeki en büyük engellerdir. Freud (1914:73-83; 1918:111; 1923:12-20; 1931:217-220; 1940: 150), bu düşüncelerden hareketle narsisizmi çeşitli açılardan incelemiş; çok yönlü ve karmaşık tanımlamalar ortaya koymuştur. Narsisizm kavramını hem metapsikolojik hem de klinik psikoloji merkezli değerlendirdiği özellikler sırasıyla şu şekildedir:

- Metapsikolojik bakış açısı ile narsisizm kavramının kapsamına dahil olan tanımlamalar:
 - Kendini sevme ve nesne sevgisi evreleri arasında meydana gelen olağ an bir cinsel gelişim evresi
 - Ego gelişiminin gerçekleşmesini meydana getiren özgün kaynak ve enerji
 - Bir tür nesne veya kişiler arası seçenek, nesne ilişkilerinde benliğ in nesnenin gerçek özelliklerinden daha önemli role sahip olması
 - Nesne eksikliği veya kişiler arası ilişki eksikliğ inin üzerinde belirleyici olduğ u çevresel bir özellik

- Ego ideallerinin sağlam bir temel üzerine kurulmasını sağlayan mekanizma
- Gelişimin ve yüksek düzeyde özsaygının sürdürülebilirliğini sağlayan en temel unsur
- Koşullandırıcı bir baskı faktörü
- Klinik Psikoloji bağlamında narsisizm kavramının kapsamında değerlendirilen tanımlamalar:
 - Kendini sevme, kendine hayran olma, böbürlenme vb. kişinin kendisine yönelik takındığı tutumlar dizisi
 - Sevgiyi kaybetme ve başarısızlık korkusu gibi bireyin öz-saygısına zarar verebilecek korku veya zayıflık türleri
 - Büyüklük hastalığı, idealleştirme, inkâr, yansıtma ve bölünme içeren bir tür savunma mekanizması
 - Sevilme ihtiyacı, kendine yetme ve mükemmellik arayışı için gerekli olan motivasyon
 - Bireyin başkaları ile olan ilişkilerini düzenleyen tutumlar grubu: teşhircilik, her şeyi isteme ve yapma yetkisine sahip olduğunu düşünme, başkalarını kendisinin bir uzantısı görme, başkalarını kontrol etmeyi de içine alan üstünlük duygu ve düşünceleri, değişimi beraberinde getiren eleştirilere karşı hoşgörülü olmama, kişinin kendisinden daha farklı olan bireyleri eleştirme merakı, şüphecilik, kıskançlık ve kişinin sadece kendi zihin dünyasına odaklanma eğilimi (Raskin&Terry, 1988: 890; Ronningstam, 2011: 41-45).

Freud (1918: 11), narsisizmi ilk olarak libido teorisinin bir parçası olarak cinsel gelişim kapsamında ele almıştır. İnsanoğlu doğası gereği karmaşık bir libidinal yapıya sahiptir. Bu yapının sahip olduğu enerji yükü ya bir nesneye duyulan sevgi vasıtasıyla ya da kişinin kendi benliğine yönelik sevgisi anlamına gelen narsisizm vasıtasıyla harcanabilir. Buradan hareketle o, insanın cinsel gelişiminde birer evre olduklarını düşündüğü iki tür narsisizmden bahseder: Birincil narsisizm, kişinin kendi benliğine duyduğu öz-sevgidir ve her zaman başkalarını sevme yeteneğinden önce gelmelidir. Libidonun sahip olduğu enerji, tamamıyla benliğin hizmetinde kullanılmalıdır. Birincil narsisizm, kendini sevmenin karşıtı olarak kendinden nefret etme eğilimi açısından da değerlendirilir. İkincil narsisizm ise,

kişinin kendisini herhangi bir nesne (kişi) ile özdeşleştirip ardından da içselleştirmesi ve o nesneyi benliğinin bir parçası haline getirmesidir. Narsistik nesne seçiminde özdeşleştirme olmazsa olmazdır ve bu eylemde en önemli husus, kendisiyle özdeşleşilen nesnenin seçimi yapan bireyin benliğine dair benzerlikler taşıyor olmasıdır. Böyle bir idealleştirme ve nesne seçimi aracılığıyla libidinal enerjinin sürekli benlik üzerine odaklanması, narsisizmin insan üzerindeki etkisi ve kalıcılığını gittikçe artırır. Bunun sonucunda nesne üzerine yoğunlaşan sevginin tekrardan benliğe doğru yönelmesi ve bazı patolojik durumların ortaya çıkması söz konusudur. Freud (1914: 90), insanların nesne belirlemelerine öncülük eden iki seçim türü belirlemiştir: Narsisizm temelli seçim ve bağlanma temelli seçim. Narsistik seçimde kişi, bir başkasını ya fiziki güzelliğini sevdiğinden ya da başarıları ve sahip olduklarına imrenerek onun gibi olmak istediğinden ötürü seçer. Bağlanma temelli seçimde ise kişi, bir başkasını onu yedirip içirdiği veya koruyup kollayıp gözettiği için sever. Dolayısıyla Freud, narsisizmin sadece nesne sevgisi üzerine temellenen bir yapıdan kaynaklandığını, bunun ancak olgunlaşmamış ve hayatın merkezinde kendisini gören bir kişiliğin özelliği olacağını, narsisizmden kurtulmanın ise olgunlaşma yolunda çok önemli bir adım olacağını ileri sürer (Russell, 1985: 137-38).

İki önemli psikanalist Heinz Kohut ve Otto Kernberg, narsisizm üzerine gerçekleştirdikleri araştırmalarla Freud'un ardından dikkatleri üzerlerine çekerler. Hem Kohut hem de Kernberg, narsisizmi ve narsistik kişilik bozukluğunu ilk çocukluk evresindeki tecrübelerden kaynaklanan bir olgu olarak değerlendirir. Şöyle ki; bu dönemde çocuk ile ebeveyn arasında yaşanan sıkıntılar ve tatmin edici olmayan sosyal ilişkiler yetişkinlikte büyüklenmeci, savunmacı, anlamsızlık ve dışlanmışlık hisseden, güvenlik problemi yaşayan ve yeterince öz-saygıya sahip olabilmek için başkalarına aşırı derece bağlılık hisseden bir kendilik algısına sebep olur. Kohut ve Kernberg, narsisizmin enerjisini benliğin sahip olduğu değer duygusundan aldığını ve bu değer duygusunun devam ettirilebilmesinde sosyal ilişkilerin büyük öneme sahip olduğunu belirtir (Rhodewalt&Morf, 2005: 129; Rhodewalt&Peterson, 2009: 548).

Kohut (1966:244-245), Freud'un ileri sürdüğü birincil narsisizm konusunda farklı bir görüş ileri sürer. Onun için birincil narsisizm, henüz ayırt edici özelliklere kavuşmamış psikolojik bir evredir. Bu dönemde benlik yapısı yeterince gelişmemiştir ve bu nedenle de

benlik ile nesne birbirinden ayrı şeyler olarak algılanamazlar. Kohut'a göre (1966: 245-48; 1972:362-63) çocukların benliği ebeveynleri başta olmak üzere diğer insanlar ile iletişim ve etkileşimde bulunmaları sonucunda gelişir ve olgunlaşır. Tüm bu ilişki ağı, mükemmel ve her şeye gücü yeten rol modeller ile kendisini özdeşleştirmesine ve gelişimine katkı sağlayacak imkânlar elde etmesine yardımcı olur. Ebeveynler, empatik bir yaklaşımla çocuklarının gelişim sürecinin sağlıklı olarak ilerleyebilmesine iki şekilde katkı sağlarlar. Bunlardan ilki çocuğun daha gerçekçi bir benlik duygusu geliştirmesini sağlayan yansıtmadır; ebeveyn hal ve hareketleriyle çocuğunun davranışlarına ayna olur. Diğerinde ise ebeveyn, çocuğuna benliğinin sahip olduğu sınırlılıkları gösterir ve bu durum çocuğun gerçekçi ya da ulaşılabilirliği mümkün olan imgeleri benimsemesine yardım eder. Ebeveynin empatik bir yaklaşım sergileyemediği, çocuğuna yerinde pekiştireç uygulayamadığı ve rol modeller gösteremediği durumlarda ise problemler baş gösterir; çünkü böylesi bir hal gelişimde bir duraksama veya boşluk yaratır. Kohut, narsisizmin tam da böyle bir durumdan kaynaklandığını, çocuğun benliğinin büyüklenmeci ve gerçekdışı imajlara takılı kalmasına sebep olan gelişimsel bir tutukluk olduğunu savunur. Bu tutukluktan ötürü kişi, yetişkinlik döneminde hep başkalarını idealleştirmek suretiyle kendi öz-saygısını sağlama yolunu tercih eder.

Kohut'un aksine; Kernberg (1975:265-67), narsisizmin bir savunma işlevi gördüğünü iddia eder. Ebeveynin ilgisiz, soğuk ve isteksiz muamelelerine maruz kalan çocuğun narsistik sayılabilecek bu tutumlar karşısında benzer bir tepki geliştirmesi muhtemeldir. Ebeveynin sergilediği ihmalkâr hal, çocukta duygusal bir açlık ve öfke olarak kendini gösterir. Bunun sonucunda çocuk, benliğinde yer alan ve diğer insanlarda kendisine hayranlık uyandıran bazı özelliklerini kullanmak suretiyle içinde bulunduğu yıpratıcı ruh halinin etkisinden kurtulmaya çalışır. Kernberg'in narsistik savunma olarak nitelendirdiği bu tepki, eninde sonunda büyüklenmeci ve kendi kendini aşırı şekilde üstün gören bir kişiliğin oluşması ile sonuçlanacaktır. Narsist insanlar, dışarıdan bakıldığında çok güçlü ve kibirli görünürler; ancak iç dünyalarında çok zayıftırlar ve sürekli olarak kendi değerlerini sorgularlar.

Narsisizm kavramının yanında narsistik kişilik bozukluğu, tanısı ve tedavisi Psikanalitik ekolde oldukça önemli bir yere sahiptir. Kernberg (1967: 654-655) "*narsistik kişilik yapısı*" kavramını ortaya koyan ilk araştırmacıdır. Kohut (1968:86-87) ondan kısa bir

süre sonra benzer bir yaklaşımla “narsistik kişilik bozukluğu (NKB)” kavramını literatüre kazandırır. Her ikisi de uzun vadede meydana gelen ve kişilikte karakteristik bir özellik haline gelen bu benmerkezci işlevselliğe bir tanımlama kazandırmayı amaçlamıştır. Hem Kernberg hem de Kohut psikanalitik teorinin oldukça radikal teori ve tekniklerinden hareketle narsistik kişilik bozukluğunun söz konusu hastalıklı benlik yapısını ve alışılmışın dışında cereyan eden aktarım gelişimini incelemiş, bu önemli sorunun psikanalitik bir yaklaşımla tedavi edilme yöntemleri üzerine kafa yormuşlardır (Ronningstam, 2005: 11).

Kernberg (1967:654-656; 1975:168-169, 227-313), NKB olan bireylerin patolojik bir büyülenmeci benliğe sahip olduğunu belirtir. Saldırganlık, aşırı derecede kendine düşkünlük ve son derece mükemmel ve benzersiz olduğunu hissetme gibi duygu durumlar bu hastalıklı halin en önemli besleyicisi durumundadır. Bu bireyler, sosyal ilişkiler konusunda çok ciddi problemler yaşarlar; ancak yüzeysel olmakla birlikte sosyal uyum, her şeye hakkı olduğunu düşünme ve empati yoksunluğu konusunda oldukça başarılı ve etkilidirler. Narsistik bir kişilik, başkalarını değersiz görür, aşağılar, küçümser, aşırı şekilde kıskanır ve hasedinden ötürü başkalarından gelecek herhangi bir iyiliğe tahammül edemez. Dolayısıyla kendisinde şiddetli şekilde halden hale savrulan bir ruh hali söz konusudur. NKB olan bireylerde ayrıca süperego hastalığı söz konusudur. Şöyle ki; bu kişiler, bir yandan içinde yaşadığı toplum ve kültürün değerlerini içselleştiremedikleri düşüncesiyle şiddetli bir huzursuzluk yaşarlar, diğer taraftan da benliğin antisosyal, saldırgan, sadist ve paranoyak yönelimlerini tetikleyen ölümcül bir narsisizmden çok şiddetli şekilde zarar görürler. Son olarak Kernberg, yapmış olduğu çalışmalara dayanarak NKB’ye sahip bireylerde kaygı, sinir, çekingenlik, güvensizlik, büyüklük hayalleri, cinsel utangaçlık ve hırs eksikliği gibi birtakım olağandışı özelliklerin görülebileceğini belirtmiştir.

Kohut (Kohut&Wolff, 1978: 416), benlikle ilgili başlıca rahatsızlıkların tanınal belirtileri arasında NKB’yi de zikreder ve NKB ile “narsistik davranış bozukluğu”nun birbirinden ayrı şeyler olduğuna dikkat çeker. NKB melankoli, depresyon, aşırı duyarlılık ve hayat coşkusunun eksikliği gibi halleri bünyesinde barındırırken, narsistik davranış bozukluğunda ise bireyi fiziksel veya sosyal açıdan tehlikeye sokabilecek ahlâk dışı, ihmalkâr ve bağımlılık yaratan haller söz konusudur. Kohut (1977: 238), narsistik kişiliğin gerektiği şekilde tanımlanabilmesini oldukça önemsemiş ve bu sürece katkı sağlayabilmek

adına “tragic man – acınacak haldeki insan” kavramını ortaya koymuştur. Ona göre insan, acınacak haldedir; çünkü bastırılmış büyükenmeciliğinden ve masum çaresizliklerinden ötürü zarar gören zavallı bir varlıktır. Acınacak haldeki insan, sahip olduğu hırs ve tutkuların anlaşılmadığının ve bu nedenle de kendini gerçekleştiremediğinin gayet farkındadır. Kendini ifade etmek ve yaratıcılığını konuşurmak için belirlemiş olduğu hedeflerini gerçekleştirmekte başarısız olmuştur. Kohut (1977: 243), insanın içinde bulunduğu bu zor duruma ayrıca “depleted self – tükenmiş benlik” kavramı ile dikkat çeker. Tükenmiş bir benliğe sahip bireyin sahip olduğu hırslarını yansıtamaması ve ideallerini gerçekleştirememesi yüzünden boş bir depresyon duygusuna maruz kaldığını ve acı çektiğini öne sürer. Dolayısıyla, NKB’ye sahip bireyler, Kohut’a göre mükemmel olma isteklerini, düşük öz-saygılarını ve melankolik hallerini bastırma yoluna giderler. Ayrıca onlar, kendilerini ön plana çıkarma istekleri ve diğer insanlara ihtiyaç duymalarından ötürü de utanç ve can sıkıntısı hissetmeye oldukça yatkındırlar.

Wilhelm Reich (1933/1949:206) Freud’un narsisizm üzerine yaptığı gözlemleri geliştirmiş ve özgüven, kibir, gurur, soğukluk ve agresiflik gibi özellikleri bünyesinde barındıran fallik-narsist kişilik kavramını ileri sürmüştür. Reich, narsist bireylerin duygusal açıdan incitilme, zarar görme veya tehdit edilme gibi durumlara küstah bir aşığılama, aksi mizaç, aşırı saldırganlık veya örtülü sadist tutumlar ile karşılık vereceğini belirtir. Herhangi bir şekilde geriye düştüklerinde rahatsız olur ve liderlik edecekleri pozisyonlarda bulunmaktan memnuniyet duyarlar. Bu bireyler, narsisizmlerini aşırı bir özgüven, onur ve üstünlüğe sahip olduklarını belli ederek ifade ederler. Narsisizmi maskülin/erkeksi düşüncelerle bağdaştıran ve daha çok erkeklerde görüldüğünü düşünen Reich, narsistik bireylerin fallik dönemde yaşadıkları tecrübelerle aşırı bir özdeşim kurduklarını belirterek bu kişiliklerden yaratıcı bir dahi veya büyük çapta bir suçlu bireyler çıkabileceğine dikkat çeker.

Klasik psikanalitik görüşler ve zamanının güncel yaklaşımları arasında çok başarılı bir sentez ortaya koyan Anne Reich (1960:218-220) ise, narsisizmi patolojik bir öz-saygı düzenlemesi olarak incelemiş ve narsisizmin benlik düzenleme modellerinin sosyo-bilişsel açıdan araştırılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Reich’e göre öz-saygı, gerçek benlik ile ideal benlik arasındaki uyum ya da farklılıklara göre şekillenir. Narsist bireylerin ideal benlik imajları büyükenmeci ve gerçek dışı bir yapı arz eder. Ulaşılması veya yerine getirilmesi

oldukça güç imgeler belirlemeleri, onların gerçek bir benlik inşa etmelerine ve de yüksek seviyede öz-saygı tecrübe etmelerine engel olur. Reich, telafi edici böbürlenme, saldırganlık ve sosyal çevrenin onayına aşırı şekilde bağımlılık gibi davranışların narsistik içeriklere sahip olduğunu ve öz-saygı düzenlemelerinde narsist bireyler tarafından sıklıkla kullanıldığını belirtir. Narsist kişilikler, geçmişte tecrübe ettikleri sosyal ilişkilerin olumsuz etkilerini bertaraf etmek için büyülenmeci kendilik imajlarına oldukça önem verir ve bu konuda herhangi bir problem yaşamamaya özen gösterirler (Rhodewalt ve Morf, 2009:548).

Bir başka önemli psikanalist Horney'e göre (1968:54) narsisizm, bireyde kişisel hayranlık hissi uyandıran ve şişirilmiş bir benlik imajı meydana getiren nevrotik bir ihtiyaçtır. Kişi böyle bir ihtiyaçtan hareketle sahip oldukları veya halkın gözündeki değerinden ötürü değil kendi hayal dünyasında oluşturduğu benliğinin mükemmelliğinden ötürü kendisine gıpta edilmesini arzular. Narsist bir bireyin kendi değerine dair algısı hayal dünyasında oluşturduğu benlik imajının devamına ve diğer insanların kendisine hayranlık duyması üzerine şekillenir. Başkalarının ona göstermiş olduğu ilgi ve alakayı kaybetmek ve dolayısıyla hor görülmekten çekinir. Horney, Freud'un narsisizm üzerine geliştirdiği düşüncelerin birçoğuna katılmakla birlikte bir konuda ondan ayrı düşer. Narsist bireylerin kendilerine duydukları aşırı öz-sevgiden zarar görmediklerini; aksine herhangi bir kimseye karşı sevgi besleyememenin ve kendilerinde var olan gerçek özellikleri ile barışık olamamalarının onlara en büyük acıyı yaşattığını belirtir. Onun bu düşüncesi, narsisizm kapsamında değerlendirilen patolojik büyülenmeciliğin savunmacı doğası ile de uyum arz eder (Levy, Ellison, & Reynoso, 2011: 6).

Çağdaş psikanaliz çalışmaları, narsisizm kavramını iki ana akım halinde ele almışlardır. İlk akım, öz-saygı ve öz değerlendirme ile ilgili süreçler temelinde genel bir bakış açısı ile narsisizmi incelerken; diğer akım ise daha spesifik ve sınırlı bir bakış açısı ile ilk çocukluk döneminin ruhsal açıdan ortaya koyduğu işlev bağlamında böbürlenme ve benmerkezciliğin farklı dereceleri üzerine yoğunlaşır (Fiscalini, 1993: 61-62).

Psikanalitik ekol perspektifinde gerçekleştirilen tüm bu çalışmalar narsisizmin yapısı, etkileri ve sonuçlarına dair birçok konuya öncülük etmiş; narsisizm kavramının kapsamının anlaşılabilmesi ve daha net bir şekilde gözler önüne serilebilmesine yardımcı olmuştur. Burada ismi ve çalışmaları zikredilen psikanalistlerin yanında başka araştırmacılar da

psikanalitik bakış açısı ile narsisizm meselesini irdelenmiş ve konuyu çok daha farklı mecralarda değerlendirmişlerdir. İlgili literatür bu çalışmalara ve sonuçlarına dair zengin bir çerçeve sunmaktadır.

1.4.2. Bireysel Psikoloji Yaklaşımı

Çocukluk dönemi eğitiminin ve bu dönemdeki ebeveyn tutumlarının karakter ve kişilik oluşumundaki etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Dolayısıyla bir karakter ve kişilik özelliği olan narsisizm için de bu dönemdeki yaşantı ve tecrübeler önem arz eder. Adler (1994: 286); aile yapısı, aile içindeki konum ve takip edilen eğitim yönteminin çocuğun doğuştan getirmiş olduğu her tür özellik üzerinde belirleyici olduğuna dikkat çeker. Birey olmanın ve olumlu ya da olumsuz anlamda ileride ortaya çıkabilecek her kişilik özelliğinin bu dönemdeki ebeveyn-çocuk ilişkisine dayandığını belirtir. Adler'e göre (1994: 145), çocukluk döneminde meydana gelebilecek sosyal duygu eksikliği, narsisizmin en önemli kaynakları arasında yer alır. Öyle ki; bu eksiklik başkalarından çok kendini düşünmeye, kötümser bir dünya görüşünü benimsemeye ve aşırı bir mutsuzluğa sebep olabilir. Bunun yanında, içinde yaşanılan kültürel ortam da narsisizm ile ilgili özelliklere sahip olmak için oldukça geçerli bir sebeptir.

Batı kültür ve uygarlığı, Adler'in de dikkat çektiği üzere (1994: 173), insanları sürekli bir yarış ve rekabetin içine sürüklemekte; hep daha büyük, daha iyi, daha güzel ve daha meşhur olmanın arayışı içinde olmaya motive etmektedir. Haliyle bu anlayış, sosyal yapının her noktasında kendisini hissettirmekte ve aileler, farkında olarak ya da olmayarak, en başından itibaren çocuklarını bu tür bir hayata hazırlayabilmenin derdine düşmektedir. Oysa ki böyle bir gayret, farklı dengeler üzerine inşa edilmeye uyarlanmış insan ve toplum hayatı için birçok engelleme ve aykırılığa hizmet eder. Bu durumda sonuç şiddetli bir güçlü olma arzusunu, büyüklük hayallerini, hırs ve acımasızlığı, telaş ve sabırsızlığı, güvensizliği, diğer insanları hiçbir şekilde hesaba katmamayı ve attığı her adım ile çevresinin kontrolünü elinde tutmayı ön planda tutan bir birey profilidir (Adler, 1994: 184-187).

Adler (1910/1980: 35-38), çocukluk dönemimdeki gelişim evrelerine dikkat çekerken fallik dönemde yaşanılan tecrübeler üzerine de yoğunlaşır. Narsisizm ve maskülinite/erkeksilik arasındaki bir ilişki olduğu düşüncesi ilk defa "masculine protest –

erkeksi manifesto” kavramı ile Adler tarafından ileri sürülmüştür. Erkeklerdeki narsisizmi destekleyen bu yapı, onları daima güçlü, kudretli, üstün ve özsaygısı yüksek bir birey olmaya motive eder. Haliyle narsisizm, erkeksi bir özellik olarak karşımıza çıkar.

1.4.3. Hümanist Yaklaşım

Hümanist yaklaşım, kişinin sahip olduğu olumsuz özelliklerden sıyrılarak potansiyellerini kullanabilmesi, gelişim göstermesi, benliğini aşması ve kendini gerçekleştirme üzerine temellendirilen bir yapı ortaya koyar. Buna göre insan, öncelikle fizyolojik ihtiyaçlarını kontrollü bir şekilde karşılar, ardından bilişsel ve duygusal boyuttaki psiko-sosyal gereksinimlerini giderir ve böylelikle kendisine ve hayatına dair farkındalığını arttırabilme imkânına sahip olur. Böylesi bir yaşam, kesinlik arz etmemek kaydıyla, insanlara kişiliklerini geliştirip doruk deneyimler yaşayabilecekleri sağlıklı bir gelişim fırsatı sunar (Maslow, 2001: 30-32).

Maslow’a göre (2001: 43-44) kendini gerçekleştirmeye çalışan, gelişime değer veren, hayatta ne olabileceğini ve neler yapabileceğini düşünebilen insanlar, benliklerinin etki ve gücü altında kalmaktan uzak kalmayı başarabilen, benmerkezci olmayan, doyum odaklı davranmayan ve dengeli bir hayat sürebilen kişilerdir. İleriye dönüklük, varoluşu anlama çabası ve gelişime açık olma eğilimi olarak tanımlanan kendini gerçekleştirme kişinin iyi değerlere yönelmesine; dinginlik, incelik, yüreklilik, dürüstlük, sevgi vb. hasletlere önem vermesine ve bencillikten uzak kalmasına katkı sağlar. Tüm bunlar, hümanist yaklaşımın sağlıklı insana dair ortaya koyduğu niteliklerden bazılarıdır (Maslow, 2001: 165).

Maslow (2001: 167-69), yaşayan çeşitli dinlerin insanın kendini gerçekleştirme eğilimine sahip olduğuna vurgu yaptıklarını ortaya koymuş; sağlıklı insan türünün belirlenebilir ve ölçülebilir temel karakteristiklerine dair gerçekleştirdiği çalışmalar sonucunda şu özelliklere dikkat çekmiştir: “(a) Gerçekliğin daha açık ve etkili algılanması, (b) Deneyime daha açık olma, (c) Kişinin daha yüksek bir bütünsellik, tamlık ve birlik içinde olması, (d) Kendiliğindenlik, kendini ortaya koyabilme, işlevlerini tam anlamıyla kullanabilme, yaşam dolu olmada artış, (e) Gerçek bir benlik, sağlam bir kimlik, özerklik, özgünlük, (f) Nesnellik, bağımsızlık, benliğin aşkınlığında artış, (g) Yaratıcılığın yenilenmesi, (h) Soyut ve somutu bir potada eritebilme, (i) Demokratik karakter yapısı, (i) Sevme yeteneği

ve (j) *Bencil ve kişisel güduları aşkınlık.*” Tüm bu nitelikler, büyülenen, kendini beğenen ve hayatın merkezinde gören, sosyal ilişkileri sorunlu, empati ve sempati yoksunu kişilerin sağlıklı insanlar kategorisinde değerlendirilmediğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla hümanist bakış açısına göre narsisizm ya da narsist bir kişilik hayatın anlamını kavrama, sahip olduğu potansiyelleri geliştirme ve kendini gerçekleştirme önünde büyük bir engeldir.

1.5. NARSİSİZM TÜRLERİ

1.5.1. Bireysel Narsisizm

Bireysel narsisizm, kişisel düzeydeki narsistik özelliklerin ifadesi için kullanılan genel bir kavramdır. En genel ifadesiyle, kişinin kendisine yönelik olumlu benlik algısını sürdürebilme kapasitesi olarak tanımlanan bu yapı; tanınma ve onaylanma gibi ihtiyaçların tatminine yardımcı olan, sosyal çevre ile gerçekleştirilen iletişim ve etkileşim aracılığıyla kişiyi açık ya da örtülü şekilde kendini geliştirme arayışına yönlendiren motivasyondur (Pincus vd., 2009: 365). Gerek klinik psikoloji gerek psikiyatri gerekse de sosyal psikoloji açısından ele alınışı, onun farklı şekillerde kavramsallaştırılmasını zorunlu kılmış ve bu zorunluluk, farklı narsisizm türlerinin ortaya çıkışını beraberinde getirmiştir.

1.5.1.1. Normal (Sağlıklı) Narsisizm

Normal narsisizm, insanın olması gerektiği derecede kendisini sevdiği, kendisine ve kusurlarına gülebildiği, sahip olduğu özü ve yeterliliklerini hayatına yansıtabildiği narsisizm türüdür. Sağlıklı narsisizm veya özsevgi olarak da ifade edilen bu tür vasıtasıyla; insanlar, duygusal anlamda yeteri derecede tatmine sahip olabilir, diğer insanlarla duygusal paylaşımda bulunabilir, hayatın gerçekliklerini dengeli bir şekilde değerlendirip belirlemiş oldukları hedef ve arzularına ulaşabilmek için sağlıklı bir yol izleyebilirler (Sayar, 2009: 75; Sperry and Sperry, 2011:6). Tarhan (2013: 151-152), normal narsisizmi faydalı bencillik olarak isimlendirir. Kendisi ve çevresiyle uyum içinde olma, girişimci davranma; duygu düşünce ve davranışları noktasında dengenin hâkim olduğu bir yaklaşım sergileme faydalı bencilliğin insana sağladığı niteliklerdir.

Sağlıklı narsisizme sahip bireyler, geçmişlerinden kaynaklanan problemlerle başa çıkıp sorunlarının üstesinden gelebilir. Bu kişiler, ne kadar başarıya ulaşmış, hangi şan ve

şöhreti elde etmiş ve içinde yaşadığı toplum ve dünya için ne tür faydalı işler yapmış olurlarsa olsunlar sahip olduklarının büyümesine kapılmaksızın hareket etmeye çalışırlar. Kendileriyle oldukça barışık olan bu insanlar karizmatik, sosyal, arkadaş yanlısı, iş birliğine açık, liderliği seven, cömert, güvenilir, kararlı, farklılıklara saygılı, kendi aleyhine olsa dahi mantıklı kararlar almaktan çekinmeyen ve sahip oldukları şöhret ve ünü diğer insanların faydasına kullanmaya çalışan kişilerdir. Dolayısıyla sağlıklı narsisizm, kişiyi sahip olduğu üstünlük ya da kazanımları makul şekilde değerlendirmeye ve toplumun bir parçası olarak faydalı tutum ve davranışlarda bulunmaya sevk edecektir (Behary, 2008: 27-29).

Sağlıklı narsisizm, aynı zamanda sağlam temellere oturmuş bir gelişim geçmişine sahip olmanın ve görkemli bir benliğin ifadesidir. Gerek ideal ebeveyn imgeleri gerekse de süperego ile güçlü bir bütünleşmenin göstergesi olan bu benlik sayesinde kişi, hayata anlam katan azim, amaç ve ideallere, yüksek bir öz-saygıya, bireysel tatmine ve kendisinden daha üstün durumda olanların hakkını takdir etmeye muktedir olur. Empati, yaratıcılık, mizah ve insanoğlunun sınırlılıklarını kabul etmeyi de içine alan bir idrak, sağlıklı narsisizme sahip bireyin tipik özellikleridir. Benliğe yönelik gerçekleştirilen libidinal yatırım ve benliğin yapısından var olan saldırgan dürtüler arasındaki ilişkilerin dengeli bir şekilde yürütülmesi bir diğer önemli işlevidir. Kişi, iç dünyasında sahip olduğu potansiyelin bilincinde olarak hayata dair beklentilerini, arzularını, amaçlarını ve ideallerini gerçekleştirdiği düzeyde sağlıklı narsisizme sahip olmaya devam eder (Kernberg, 1998: 104; Kernberg, 2012: 272-278; Kohut, 1971: 305).

Miller (1986: 324-25), sağlıklı narsisizme sahip olabilmenin en temel koşulunu çocukluk dönemine kadar götürür ve çocuk ile ebeveyni arasındaki ilişkiyi önemser. Sevgi dolu, ilgili, çocuğunun ihtiyaçlarını önemseyen bir ebeveyn tutumunun narsistik gelişimi en kaliteli hale getireceğini; güçlü bir kendilik algısı, dengeli bir arzu ve duygu tatmini ve yüksek özsaygı sağlayacağını ileri sürer. Sağlıklı narsisizm sayesinde kişi, iç dünyasında özgür ve dingin hisseder, saldırgan dürtülerini törpüleyebilir; kıskançlık, öfke ve isyan gibi olumsuz dürtüleri olağan seviyede yaşar ve narsistik ihtiyaçlarını bastırmaksızın benliğiyle bütünleştirmek suretiyle giderebilir. Fromm (Fromm, 2014: 69), sağlıklı narsisizmi “*tehlikesiz narsisizm*” olarak ifade eder. Bu tür narsisizmin kaynağında kişinin bir yaratıcılık gücüne sahip olması ve bu gücü vasıtasıyla da gayrette bulunup hayatına dair üretkenlik

göstermesi yer alır. Birey, belirlemiş olduğu hedeflerine ulaşmak için çaba sarf eder; ilgiyle kendi yapıtlarını inşa etmek ve başarılar kazanmak için uğraş verir. Bu süreçte narsist eğilimler, tamamıyla arzulanan yapıt ve başarılar üzerine odaklanır. Narsisizm nesnesi de kişinin kendi çabaları üzerine ortaya çıktığı ve gerçeklik ile denetim altında tutulduğu için narsist eğilimler sürekli denetlenmekte ve belirli sınırlar içerisinde tutulmaktadır. Dolayısıyla narsisizmin insanın faydasına olacak şekilde yönlendirilmesi ve kullanılması söz konusudur.

1.5.1.2. Büyüklenmeci (Grandiose) Narsisizm

Kendine olduğundan çok değer verme, kendini her şeye yetkili görme, diğer insanları sömürme, gösterişçi davranışlarda bulunma, gerçek dışı fantezilerle meşgul olma ve kendini geliştirmeye yönelik uyumsuz hal ve hareketler sergileme gibi nitelikleri bünyesinde barındıran bir işlev bozukluğudur. Narsistik kişiliğin en temel bileşeni olarak değerlendirilen büyüklenmeci narsisizm, benliğin olumsuz yönlerini, temsillerini ve rahatsız edici fiziksel özelliklerini bastırır; sınırsız şekilde güç, üstünlük, mükemmellik ve olgunluk içeren hayalleri besler. Empati eksikliği, yoğun kıskançlık, öfke ve teşhircilik, diğer insanları kontrol etme, başkalarının özel alanlarına müdahale etme, küstah ve kendini beğenmiş eylem ve söylemlerde bulunma en belirgin yönleri olarak dikkat çeker (Brown, 1998: 100; Pincus ve Lukowitsky, 2010: 426; Pincus vd. 2009: 367). Böylesi problemleri bir kişilik yapısı, büyüklenmeci narsistin kendini algılayabilecek sağlam bir kavrayış geliştirmesine izin vermez. Alenî şekilde büyüklenmeci kendiliğini geliştirecek yol ve yöntem arayışında bulunması, güçlü sosyal ilişkilere sahip olabilmesinin önündeki en büyük engeldir. (Wallace and Baumeister, 2002: 820-821).

1.5.1.3. Kırılğan (Vulnerable) Narsisizm

Kırılğan narsisizm, kuvvetten düşmüş ve tükenmiş kendilik algısının sebep olduğu kişisel bir işlev bozukluğudur. Bu tür narsisizmde öfkeli, sıkılğan ve depresif duygular bireyin ruh dünyasında hakimiyet kurar. Kırılğan narsistler, kendilerini büyüklük fantezilerine kaptırırlar; ancak diğer taraftan tatminini istedikleri ihtiyaç ve hırslarından ötürü de yoğun bir utanç duygusunun etkisi altında kalırlar. Bu tür narsisizmde kıskançlık veya saldırganlıktan ziyade utanç duygusunun baskın şekilde işlev görmesi söz konusudur. Başkaları tarafından reddedilme veya eleştirilme ihtimali, kişiler arası ilişkilere yönelik

hassasiyet düzeyini arttırarak kırılğan narsistlerin sosyal ilişkilerden geri çekilmelerine neden olur. Bu durum bilişsel düzeyde çaresizlik, duygusal boşluk ve düşük öz-saygı gibi sonuçları da beraberinde getirir (Dickinson ve Pincus, 2003: 190-191; Pincus vd. 2009: 367; Pincus ve Lukowitsky, 2010: 427; Ronningstam 2005: 75-76).

1.5.1.4. Örtülü Narsisizm

Örtülü narsisizm, narsist olduğu halde değilmiş gibi davranan ve bunu ustalıkla icra eden kişiliklerin sahip olduğu bir türdür. Bu tür narsisizme sahip birey, daima hayatın içerisindeki doğru ve yanlışlara dikkat çeker ve kendisinin önyargılı, bencil ve tembel insanlardan farklı olduğunu belirtir. Etrafında cereyan eden herhangi bir probleme çözüm bulma konusunda oldukça isteklidir; ancak bunu tabi ki kendisinin sahip olduğu üstün hayat felsefesine göre gerçekleştirecektir. Sürekli olarak gereklilik ve emir kipleri ile konuşarak dünyanın daha yaşanılabilir hale nasıl getirilebileceğine işaret eder. Bunu yapmak için de ortaya koyduğu kaide ve prensipler, elbette ki, kendisine ait olanlardır. Örtülü bir narsist, gururlu bir şekilde gerçeklere olan bağlılığından dem vurur, etrafındaki insanları etkilemek için alçakgönüllülüğünden ve kusurlarından bahseder; ancak kendine dair süslemeler yaptığı bu eylemlerin arka planında bambaşka niyetler taşımakta ve planlar yapmaktadır. Örtülü narsistler, kendileri ve yaptıkları işlerden hiç önemli değilmiş gibi bahsetmekten ve bu yolla kendi reklamlarını yapmaktan büyük zevk duyarlar. Bunun yanında; niceliği ve niteliği büyük ve etraflı yardımlar ya da iyiliklerde bulunabilirler; fakat onların bu hayırseverlik faaliyetleri aslında tanınma, şan ve şöhret amaçlı aktivitelerdir (Behary, 2008: 25).

Adler (1994: 327) kendini boş bir gurura kaptırmış olan insanların çevreden gelmesi muhtemel olan tepkiler nedeniyle örtülü narsisizm örneği bir telafi yoluna gittiklerini ileri sürer. Olumsuz duygulanımlarını çok ciddi şekilde gizleme yoluna giden bu örtülü narsistler, boş gururlarını çeşitli şekillerde tatmin etme gayreti içinde olurlar. Öyle ki; alçakgönüllülüğü dahi böylesi bir savunma mekanizması şeklinde kullanmaları söz konusudur. Alçakgönüllüymüş gibi davranmaya çalışarak başkalarının yargılarından kurtulmaya, beğenilerini kazanmaya ve onlardan menfaat elde etmeye çalışırlar. Halbuki bu yaptıkları, tamamıyla boş gururla kuşatılmış benliklerine hizmet etmekten başka bir şey değildir.

1.5.1.5. Patolojik Narsisizm

Patolojik ya da hastalıklı narsisizm kişinin bedeni, dış görünüşü, sağlığı, zenginliği, vb. sahip olduğu şeyler üzerine odaklanıp hiç kimseyi önemsemediği, hiçbir şeyle ilgilenmediği ve hayata dair herhangi bir çabayı gereksiz gördüğü bir ruh halidir. Hastalıklı narsisizme sahip birey, büyüklüğünü sürdürbilme adına gerçekliklerden uzaklaşır, farklı üstünlük fantezilerine dalarak git gide kendisine soyut bir dünya oluşturur, tehlikelerden korunmak için kendisine olan hayranlığını sürekli canlı tutmaya çalışır, davranışlarına sınır koymaz, başkalarından aşırı bir şekilde korkar ve bunun sonucunda da içi boş, şişirilmiş bir benlik algısına sahip olur. Tüm bu eylemlerinde narsist eğilimlerini denetleyecek herhangi mekanizmaya sahip olmaması, narsist birey için en büyük problemdir. Bu ögenin eksikliği, kendini beğenmişliği içinde debelenmekte olan narsist bireyin sağlıklı bir ruh haline kavuşmasını daha da zorlaştırmaktadır (Fromm, 2014: 70).

Narsisizm üzerine önemli klinik incelemeler gerçekleştiren Kernberg (2012: 206-207, 278-282), patolojik narsisizm konusunda çok detaylı özellikler sunar. Kendine hayranlık duyma, başkalarını küçük görme, başka bir kişiye bağımlı olmaktan aşırı derecede korkma, boşluk ve sıkıntı hissetme, nesnelere ve nesne imgelerini değersizleştirme, alınan her şeyi değersizleştirmeye çalışma, gerçek dışı algı ve duygulara sahip olma, aşırı talepkârlık ve doyumsuzluk, büyüklenmeci kendilik, düşünsel ve eylemsel düzeyde takıntılar ve aşırı büyüklenmeci kendilik patolojik narsisizme sahip olan bireylerin en temel nitelikleridir.

Kohut (1971: 153), patolojik narsisizmin benlikte ciddi problemlere sebep olduğuna dikkat çeker. Narsistik patolojiye sahip bireyler hem aşırı mutluluğu hem de aşırı korku ve kaygıyı bir arada yaşayabilir. Kendileri için oldukça üst seviye bir ideal haline getirdikleri ebeveyn imgelerine ulaşmak veya bazı dinî prensipler aracılığıyla Tanrı ya da evrene dair derin bir tecrübe yaşamak onları çok mutlu eder; ama aynı zamanda bu durum dolayısıyla gerçek benliklerini kaybetme korkusu da yaşarlar. Gerçek dışı büyüklenme deneyimleri yaşamak onları mest eder; ancak diğer taraftan da bu tecrübelerinden ötürü gerçekliklerle bağlantılarını kopmasından ve sürekli bir dışlanmışlığa maruz kalmaktan kaygı duyarlar. Libidonun gösterişi seven zorlamalarından ötürü utanç duymak ve öz-farkındalıklarının üreteceği rahatsızlık durumlarından aşırı çekinirler. Zihinsel ve bedensel açılardan aşırı

derecede tutarsızlıklar yaşadıkları için fiziksel ve ruhsal sağlıkları hususunda kuruntu, vesvese ve endişe duyarlar.

Benliğe yönelik algılar, insan hayatında oldukça önemli bir belirleyicidir. Patolojik narsisizm, bu algıların tümüyle sorunlu olmasına ve bireyin kendisini zayıf, güçsüz ve etkisiz hissetmesine sebep olur. Bu durum, öz-saygı üzerinde oldukça yıkıcı bir etki ortaya koyar; çünkü patolojik narsist benlik yapısı kişinin ihtiyaçlarını uyumlu bir şekilde tatmin etmesine, bütünleşmiş bir bilince sahip olmasına ve öz-saygıyı besleyen rekabet, öz-kontrol ve güvenlik duygularının işlevine engel olur (Kernberg, 1998: 104). Tarhan (2013: 165-66), üstünlük duygusunun paranoid (diğer insanlara karşı aşırı korku ve güvensizlik hissetme) temelleri olabileceğine dikkat çeker. Şöyle ki; paranoid hislerin etkisi ile insanlar olağandışı, fizik ötesi veya spiritüel konu ve olaylara merak salıp bu alanlarda bilgi ve güç sahibi olmaya yönelebilir. Böyle bir çaba ile kişi başkaları üzerinde otorite kurmayı, üstünlük duygusuna dair tatmin elde etmeyi veya onlardan menfaat sağlamayı amaçlar. Kısa sürede beklenen etkiyi gösterdiği düşünülse de uzun vadede bu tür eylemlerin kişiye sunacağı sonuç tümüyle zarardan ibarettir; çünkü sürekli kaygı ve mutsuzluk ile hayatlarını devam ettiren bu tür kişilikler uğraştıkları gizemli meselelerden ötürü yapay durumlara aşırı derece bağlanır ve gerçeklikten gittikçe uzaklaşır. Tüm bunların sonucunda onları akıl hastalığına yakalanma gibi bir tehlike beklemektedir.

1.5.2. Kültürel/Toplumsal Narsisizm

Her toplum, kendine has bir kültüre sahiptir ve insanlar içinde yaşadıkları kültürel yapı aracılığıyla hayatlarını, kişiliklerini ve kimliklerini şekillendirirler. Dolayısıyla bu yapının kendilerine sağladığı değer algısı ve yaşam motivasyonu onlar için önem arz eder. Kültürler arasında dikkate değer çeşitlilikler vardır. Bireyci milletler ve tarihi dönemlerde bireyci ve narsist kültür unsurları ön planda iken, toplulukçu milletler ve tarihi dönemlerde ise toplumu önemseyen ve toplumun yararını önceleyen kültürel unsurlara rastlanır. Dolayısıyla kültür ve kişisel özellikler noktasında karşılıklı yoğun bir ilişki söz konusudur (Twenge ve Campbell, 2010: 68; Twenge, 2011: 207).

Bir değer, bir kültürde çok önemli bir işlev görebilirken bir diğerinde tam tersi bir konuma sahip olabilir. Narsisizm, kültürden kültüre farklılık gösteren bir değer ve yaşam

motivasyonudur. İslâmî gelenek ve kültürde narsisizmin göstergeleri olan bencillik, benmerkezcilik, kibir, böbürlenmek, kendini beğenmek vb. durumlar yerilen ve kaçınılması gereken özellikler iken, Batı kültüründe durum tamamıyla farklıdır. Tüketim çılgınlığı, bencillik, yabancılaşma, ümitsizlik, gösteriş, şöhret, faydasızlık ve öfke duygusu gibi hallerin istilasına uğramış olan bu kültürde tüm hazların anında tatmin edilmesi ve gelecekte tatmin edilmesi muhtemel olan hazların ise reddi söz konusudur. Boşanma oranlarının yüksekliği, dini inançtan uzaklaşılması, geniş ailelerin giderek azalması, kadınların iş hayatına atılarak zamanlarının çoğunu evlerinin dışında geçirmeye başlaması, geleneksel uğraşların göz ardı edilmesi sonucunda Batı kültürü tamamıyla maddi şeyler üzerine yoğunlaşan narsistik bir neslin ortaya çıkmasına şahit olmuştur. Bu kültür, yaşam mücadelesinin ancak ve ancak başkalarına karşı üstün olma ve diğer insanlara karşı kazanç ve başarılar elde etme yoluyla gerçekleştirilebileceğini aktarır. Hal böyle olunca insanlar; tüketmek, kazanmak, hızlı yaşamak ve bilmek gibi tüm eylemlerin hep daha çok olanını hedefler. Sonuç, bireysel narsisizmin her açıdan beslendiği bir yaşam felsefesidir (Cooper, 1986. 125; Tarhan, 2013: 163). Benliğin bozulma tehlikesi ile karşı karşıya kalması ve iç dünyanın bir anlamsızlık ile kaplanması sonucunda kişi, kendini savunamayacak hale gelir ve benlik kaybına uğrar. Bu nedenle Lasch, narsisizm kültürünün aslında bir hayatta kalabilme kültürü olduğunu savunur. Hayat, her gün yeni zorluklarla çıkagelir ve insanı bu zorluklarla mücadele edecek stratejilere sahip olmaya mecbur kılar (Lasch, 1984: 57).

Amerikalı sosyal tarihçi Christopher Lasch (1979: 101-103, 124-128), “Narsisizm Kültürü” isimli eserinde kültürel narsisizm kavramını bir sosyal analiz ve eleştiri aracı olarak ele alır ve ABD örnekleminde hareketle içinde yaşanılan toplum veya kültürün değer ve erdemler üzerindeki etkisini gözler önüne serer. Ona göre modern toplum, narsistik değer ve tutumları arttırmak suretiyle insanlar arasındaki sevgi ve bağlılık temeline dayalı ilişkilere git gide büyük zarar vermiştir. Modernleşmenin meydana getirdiği narsisizm temelli sosyal değişimler ise ailevî ilişkilerde ciddi tahribatlara yol açar. Tüm bu gelişmeler, iç dünyası yıpranmış, kendini sevme ve kendinden nefret etme duyguları arasında debelenen ve sahip olduklarının devamlılığını başkaları üzerinden nemalanmak suretiyle sağlamaya çalışan baskın bir kişilik tipi ortaya çıkarır. Modern toplumun bu kişilik profili, benlik gelişimi noktasında yaşadığı eksiklikten ötürü hayal kırıklığı, yetersizlik ve ağır duygusal hallere

tahammül gösteremez; her ne kadar başarılar elde etse de iç dünyasında sürekli bir boşluk hissi vardır ve geleceğe yatırım yapmaktan ziyade anı kurtarmaya çalışır. Özellikle 1960'lardan sonra toplum ve kurumları üzerinde meydana gelen değişimlerin hem bireyi hem de toplumu narsist motivasyonlarla donattığını ve bunun birçok problemi beraberinde getirdiğini belirten Lasch, yeni sol akımın öncülüğünde sağlık ve spor alanında 1960'lı yıllarda elde edilen başarıları, cinsel özgürlük hareketlerini ve modern feminizm akımlarını narsisizm göstergesi kültürel olgular arasında zikreder (Fiscalini, 1993: 54; Lasch, 1984: 185-187; Scott, 2015: 350).

Bireycilik bir kültürde arttıkça yani narsist eğilimlerin hâkim olduğu bir yapı haline geldikçe olumsuz sonuçların ortaya çıkması kuvvetle muhtemeldir. Narsist bireylerden oluşan bir toplum, kısa sürede çok cezbedici ve eğlenceli bir yapı arz edebilir; ancak böyle bir toplumda uzun süreçte insanlar kendilerine odaklanıp birbirlerine empati ile yaklaşmadığı için şiddetli bozulmalar kaçınılmaz hale gelir. Benzer bir şekilde insanlar, ait oldukları kültürün beslediği yanlış inanç sebebiyle kendilerinin doğuştan getirdikleri bir üstünlüğe sahip olduklarını düşünebilir ve toplulukçu narsisizmin etkisi altında kalabilir. Kültürel narsisizmin bir türü olarak ifade edebileceğimiz böylesi bir narsisizm insanların kendi kültürlerinden olmayanlara karşı öfke ve saldırganlık beslemelerine sebep olacaktır. Belirsizlikten kaçınma ve bireyciliğe karşı toplulukçu benzeri birçok kültürel özellik birtakım avantaj ve dezavantajları beraberinde getirir; fakat narsisizm üzerine bina edilmiş bir kültürün büyük problemlere sahip olacağı aşikârdır. Dolayısıyla narsisizm ve kültür arasındaki ilişkiyi anlamak, kültürel narsisizmin sıradan ve de yararlı bir şey olmadığını kabul etme konusunda atılabilecek önemli bir adımdır (De Zevala vd., 2009: 1075; Konrath vd., 2011: 180-81; Twenge, 2011:207).

Araştırmacılar, kültürel narsisizmi farklı ifade ve özellikler açısından değerlendirir. Fromm (2014: 70-79), kültürel narsisizmin müteradifi olarak toplumsal narsisizm kavramını kullanır ve toplum veya kültür temelli narsisizmin ortaya koyduğu işlevi çeşitli açılardan gözler önüne serer. Ona göre toplumsal narsisizmin temel çalışma metodu bireysel narsisizmdeki biyolojik işlev üzerine kuruludur. Şöyle ki; her topluluk veya kültür kendisinin önem ve üstünlüğünü öncelemek ve üyelerinin de buna ayak uydurmalarını sağlamak zorundadır. Aksi takdirde, ayakta kalması mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla her birey,

narsistik yüklemeleri kullanarak ait olduğu toplum veya kültürün başkalarından daha erdemli ve üstün olduğuna inanır. Yapılan bu narsistik yüklemeler, bireyin kişisel narsisizmini toplumsal narsisizme dönüştürmesi ile gerçekleşir. Toplumsal narsisizmde de nesnellik ve akla uygun yargılardan uzak olma, doygunluğa gereksinim duyma, herhangi bir aşağılanma veya saldırı karşısında öfkeyle karşılık verme, özdeşleştirilecek bir profil arama gibi özellikler söz konusudur. Haliyle tüm bu özellikler, toplumsal narsisizmin bir şiddet ve savaş kaynağı olabilme ihtimalini ortaya koyar. Ulus, ırk, din, siyaset, spor, vb. unsurlar, toplumsal narsisizmin tehlikeli boyutlara ulaşabileceği alanlar arasında yer alır. Fromm'a göre insanın olgunlaşabilmesi hem bireysel hem de toplumsal narsisizmden kurtulmasına bağlıdır.

1.6. NARSİZİZM VE KİŞİLİK

Narsistler, kendisinden başka kimseyi düşünmeyen, diğer insanları amaçlarına ulaşmada bir araç olarak kullanan, kendi ihtiyaç ve arzularını önceleyip diğer insanlara dayatan ve şahsî menfaatleri doğrultusunda hareket eden kimselerdir. Değerler hiyerarşisini kendilerine göre belirlemekten çekinmeyen bu kişiler hem kendileri hem de diğer insanlar için mutsuzluk sebebidir; çünkü bencillik hayatlarında o kadar hâkimdir ki; bunlar sürekli şikâyet eder, nefret besler, zamanla olumsuz duyguların esiri olur ve yalnızlaşırlar. (Kernberg, 1986: 214; Locke, 2002: 309; Sayar, 2009: 74; Tarhan, 2013: 146-47, 201). Narsist bir kişilikte, içinde yaşadığı toplum hayatına katkı veya fayda söz konusu değildir. Bu tür bireyler, aksine toplum hayatını inkâr eder, diğer insanlara ilgi göstermez, onların huzurunu bozar ve zarar üretmeye çalışarak toplumun işleyişini sekteye uğratacak yollar ararlar (Adler, 1994: 241). Bunun yanında diğer insanlar üzerinde kontrol elde etmeye çalışarak yalnızlık, zayıflık, korku ve kaygılarından kurtulmaya çalışırlar. Özgür olmaları onlar için yeterli değildir; çünkü benlikleri tek başına onlara yeterli gelmez. Sosyal ilişkileri sorunlu olduğu için başkalarını emirleri altına almak suretiyle kendilerinin onaylanma arzusunu karşılamayı amaçlarlar. Kendilerini her şeyin müsebbibi olarak görmeleri ve her şeyde hak sahibi olduklarına inanmalarından ötürü şükretmezler veya başkalarına minnettar olma gibi duygulanımları da yaşamazlar. Bu motivasyonun altında yatan en büyük etken, bu kişiliklerin sahip olduğu narsistik tatmin ihtiyacıdır (Alford, 1991:173; Emmons ve Shelton, 2002: 463).

Narsist kişiliğin merkezinde bireyin kendisini, istek, arzu ve menfaatlerini önceleyen bir çok problemlilik söz konusudur. Narsist kişilikte yer bulan en problemlilik niteliklerin başında bencillik yer alır. Bu eğilim sebebiyle birey, her söylem ve eyleminde tamamıyla kendi menfaati üzerine odaklanır. Başkalarının durum ve ihtiyaçlarına dair hiçbir hassasiyet göstermeksizin, vermek değil sadece almak üzerine hareket eder. Diğer taraftan bencillik, kişinin kendisiyle barışık olmadığı ve kendisini sevmediğinin bir işaretidir. İlk bakışta, narsist kişinin kendisini çok sevip önemsemesinden ötürü böyle bir yapı arz ettiği düşünülebilir; ancak tam aksine bencil kişinin, kendisiyle de ilgili problemlilik ve hoşnut olmadığı yönleri söz konusudur. Öyle ki; kendisini çok az sever, hatta kendisinden nefret eder; iç dünyasında memnuniyetsizlik ve mutsuzluk hâkimdir. İçerisindeki bu boşluk duygusu, hayal kırıklığı ve sevgisizliğin telafisini dışarıdan ve başkaları üzerinden gidermeye çalışır; ancak bu boş bir çabadır. Dolayısıyla sevgi erdeminin yoksunluğu narsist ve bencil eğilimlerin altında yatan en önemli problemlilik (Fromm, 2015: 84).

Her şartta ve durumda kendi başarıları ve kazanımlarına dikkat çekmekten büyük keyif alan narsist kişilikler, aşırı derecede kendine odaklanan, nankör ve minnettarlık bilmeyen empati yoksunu bireylerdir. Boş sözlerinin dahi çok önemli olduğunu düşünen, başkalarının söylemleriyle ilgilenmeyip onları duymazdan gelen, her türlü eleştiriye aşırı alınganlık gösteren bu bireylerin ortak özelliği, dış dünyaya karşı gösterdikleri ilginin kesilmesidir (Fromm, 2014: 62-63). Çeşitli yönlerden insan hayatını zenginleştiren sosyal ilişki ve etkileşimlere sahip olmak, bu bireyler için mümkün değildir. Bunun yanında sürekli olarak yüksek beklentiler içerisinde olmaları hayata dair sağlıklı muhakemelerde bulunamamalarına sebep olur. Öyle ki; kazanılan her başarı ya da yapılan her olumlu davranış tamamıyla kendi üstünlükleri ve yetenekleri sebebiyledir. Özel hak ve ayrıcalıkların daima kendi hakları olduğunu düşünme, başka insanların ihtiyaçları konusunda duygusuzca davranma, kendilerine yapılan iyilikleri görmezden gelme ve teşekkürü gereksiz bulma vb. eğilimler narsist kişiliklerin öne çıkan diğer vasıflarıdır (Emmons, 2009: 128-131).

Narsist kişilerin bir diğer dikkat çekici özelliği saldırgan olmaları ve diğer insanların bireysel alanlarına tecavüzde bulunmaktan çekinmemeleridir. Böylesi bir saldırganlık kendini aşırı derecede değerli görme, gurur, küstahlık, kötümserlik, acımasızlık, güvensizlik ve sevgisizlik vb. duygulardan beslenir ve yapılan her tür olumsuz davranışa geçerlilik

kazandıran problemleri bir yapı arz eder (Adler, 1994: 309-310). Behary (2008: 9-12) narsist kişiliklerin hem cezbedici hem de dehşete düşürücü yönleri olduğunu belirtir. Böyle bir kişi sahip olduğu, başarıları, zekâsı ve kusursuz özgüveni ile etrafındaki insanları kendisine hayran bırakıp peşinden sürükleyebilir. Hal böyleyken onun kibiri, bencilliği, başkalarını küçük görmesi, lütufkâr halleri, her şeyi isteme ve yapma yetkisine sahip olma duygusu, kuruntulu ve takıntılı olması, sürekli övgü ve onaylanma arayışı içinde olması, vicdan azabı duymaması, başkalarına karşı güvensizlik duyması ve mesafeli olması, mükemmeliyetçiliği, huysuzluğu ve empati yoksunluğu diğer insanlar için çekilmesi kolay olmayan hallerdir. Bu olumsuz yönler hem kişiler arası etkileşimlerde birçok can sıkıcı duruma sebebiyet verir hem de uzun soluklu ilişkilere sahip olmayı engeller. Çocukluk döneminde tecrübe edilen gelişimin eksik ve sorunlu olması da bahsi geçen tüm bu narsist kişilik özelliklerinde pay sahibidir.

Narsist kişilik kavramı, normal bir kişiliği ifade etmenin yanında klinik açıdan problemleri olan ve tedavi görmesi gereken kişiler için de kullanılır. Bu tür kişiliklerin sahip olduğu özellikler en genel hatlarıyla şu şekilde özetlenebilir:

- Özünde dengesiz bir kişilik
- Gösterişli ve şişirilmiş bir benlik bilinci
- Başkalarıyla derin ilişkiler kurma yoksunluğu
- Özel ve önemli biri gibi hissetme (Öyle olmadığı halde)
- Başkalarını noksanları için suçlama ve incitme
- Böbürlenme
- Fiziksel görünüme odaklanma
- Statü göstergesi olan maddi varlıklara değer verme
- Konuşma esnasında abartılı el kol hareketleri yapma
- Başkalarının önüne geçmek için yönlendirme veya hile yapma
- Etrafına kendine hayran olan insanları toplama
- İlgi ve ün kazandıracak fırsatlara düşünmeden yönelme
- Her şeyin en iyisini hak ettiğine inanma
- Gerçekte berbatken harika olduğunu düşünme

- Aşırı güven ve açgözlülük.
- Diğer insanlarla ilişkilerde aşırı şekilde kendinden bahsetme
- Aşırı şekilde gerçekleşen başkaları tarafından sevilme ve hayranlık duyulma ihtiyacı (Kernberg, 2012: 199-200; Twenge ve Campbell, 2010: 44-45, 125-126, 186; Schwartz-Salant, 1982:37-41).

Bursten (1972: 81; 1986:395-396, 400) temelde benzer özelliklere sahip olan tüm narsistik kişiliklerin bazı yönlerden birbirinden farklılaştığına dikkat çeker. Bu doğrultuda narsisizm merkezde yer almak üzere dört farklı narsist kişilik tipi ileri sürer: (a) Aşırı şekilde ortak yaşam arzusu gösteren narsist kişilik. Umutsuzca tutunacak bir dal arayışında olan bu tür kişiler, gerçek anlamda fiziksel bir yakınlık arzular. Bu hal dışarıdan bakıldığında yapmacıkmiş gibi görünür; ancak gerçekten de bu kişilikler yanlarında kimse olmadığında veya terk edildiklerinde harap olur, tükenirler. (b) Paranoid narsist kişilik. Tüm olumsuz özelliklerin kendisinde vuku bulduğu, diğer insanlardan ve gerçekliklerden kopuşun yaşandığı kişilik tipi. (c) Çıkarıcı narsist kişilik. Başkalarından ayrı kalmak onun için güvende olma sebebidir. Diğer insanları kendi çıkarları uğruna yönlendirmek suretiyle çok fazla çaba sarf etmeden kendi arzularını tatmin eder. İyi bir idareci olan bu kişilik, güçlü bir benlik algısına sahiptir ve diğer insanları kolayca etkileyebilir. Durum tespiti yapıp geçici kazanımlardan feragat edebilir ve sahip olduğu bilgilerle başkalarını etkileme hususunda oldukça ustadır. (d) Fallik narsist kişilik. Oldukça güçlü bir benlik algısına sahip olan bu narsist kişilikte, diğer tüm tiplerden daha fazla bireyselleşme vardır. Başkaları tarafından hayran olunan biri olma arzusu hat safhadadır. Bu nedenle başkalarına ve başka nesnelere menfaatleri doğrultusunda güçlü şekilde bağlılık hissederler. Fallik narsist bir kişilik için en önemli şey başkaları tarafından onaylanmak ve bunu içselleştirmektir.

1.7. Narsistik Kişilik Bozukluğu

Narsistik kişilik bozukluğu (NKB), benmerkezci tutum ve davranışların bireyde ileri düzeyde hâkim olduğu, günlük hayat içerisinde görülmesi muhtemel olan bazı narsistik özelliklerin bireyde aşırı şekilde kendini göstermeye başladığı bir kişilik problemidir (Alford, 1988: 70; Post, 2015: 12). Amerikan Psikiyatri Birliği tarafından Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel karakteristikleri üzerine yayınlanan el kitabında (DSM-IV-TR;

American Psychiatric Association, 2000) NKB, “*oldukça etkili ve kapsamlı bir büyülenme duygusunun, diğer insanlardan sürekli ilgi ve hayranlık görme ihtiyacının ve empati eksikliğinin fantezi ve davranışlar da dahil olmak üzere hayatın her alanında kişiye nüfuz ettiği ruh hali*” olarak tanımlanır. Genç yetişkinlik döneminde başlayan ve değişik koşullar altında ortaya çıkması muhtemel olan bu bozukluğun birtakım belirtileri vardır. Hangi durumlarda insanlara NKB tanısı koyulabileceğine dair ölçütler ortaya koyan bu belirtiler şu şekilde sıralanır:

- Kişinin önemine ve eşsizliğine dair büyülenmeci bir kendilik anlayışına sahip olması.
- Sınırsız başarı, güç, zekâ, güzellik veya hayran olunması bir aşk elde etme üzerine kurulan hayallerle meşgul olma.
- Özel, eşi benzeri bulunmaz biri olduğuna ve ancak kendisi gibi olan insanlar tarafından anlaşılabilmesine inanma. Bunun yanında ancak kendisi gibi olan yüksek statülü insanlar ile veyahut bu tür insanlardan oluşan topluluklar ile ilişkilere sahip olması gerektiğini düşünme.
- Aşırı bir şekilde ilgi görme ve takdir edilme ihtiyacı hissetme.
- Her şeyi yapma ve isteme hakkına sahip olduğunu düşünme. Hak edip etmediğine bakmaksızın kendisinin faydasına olacak her tür lütuf ve iyiliği elde etme beklentisi içinde olma.
- Kişiler arası ilişkilerde tamamıyla çıkarıcı ve istismarcı davranma, kendi başarı ve hedefleri için başkalarından faydalanma.
- Empati yoksunluğu sebebiyle başkalarının hislerini ve ihtiyaçlarını anlama noktasında umursamaz davranma.
- Daima başkalarını kıskanma veya başkalarının sürekli onu kıskandığını düşünme.
- Kibirli, küstah, kendini beğenmiş tutum ve davranışlar sergileme (American Psychiatric Association, DSM-IV, 2000: 661).

DSM-IV bu belirtilerden 5 veya daha fazlasına sahip olan bireyler için narsistik kişilik bozukluğu tanısının koyulması gerektiğini belirtir. Bu probleme sahip bireylerde başarı ve yeteneklerini oldukça abartma, problemlerin üzerine fazlaca odaklanma, teşhircilik, hırs, bayağılık, utanç duymama, diğer insanları aşağılama eleştirilere karşı içi boş yanıtlar

verme, kişiler arası ilişkilerde sorunlar yaşama, işte başarısızlık veya çok sorunlu yakın ilişkiler, en ideal ve en aşağı durumlar arasında gidip gelme, depresyon ve madde kullanımından kaynaklanan rahatsızlıklar gibi özellikler söz konusu olur. Bununla birlikte tüm bu NKB problemlerinin herkeste aynı şekilde ortaya çıkmayacağı, benzer etki ve sonuçları göstermeyeceği ve haliyle kişiden kişiye farklılıkların olabileceği unutulmamalıdır (Campbell&Miller, 2013: 555-556; Colman, 2015; Foster&Campbell, 2007:1323; Longe, 2016: 792).

Psikopatolojik bir yön veya bir kişilik türü olarak narsisizmi inceleyen klinik çalışmalar, NKB'nin özünü oluşturan birtakım özellikler belirlemiştir; narsisizmle ilgili ortaya çıkan tüm problemlerin kaynağını belirlenen bu özelliklerden aldığına işaret etmişlerdir: (1) Büyüklenme, (2) benmerkezcilik ve empati yoksunluğu, (3) döngüsel aşağılama ve hem benliğin hem de başkalarının idealize edilmesi, (4) alınganlık veya anormal öz-saygı hassaslığı, (5) kalın kafalılık, ulaşılamaz veya zarar verilemez olduğunu düşünme hali, (6) özel hak ve önceliklere sahip olduğunu düşünme, her şeyi yapma yetkisini kendinde görme, (7) başkalarına yönelim gösterme, sürekli bir şekilde başkalarından onay ve kabul görme ile hayranlık ve ilgi edinme arayışında bulunma ve (8) güç yönelimi, kontrol etme ve baskı uygulama arzusu (Fiscalini, 1993: 67).

Son olarak, unutulmaması gereken bir diğer husus da NKB ile narsistik kişilik özellikleri arasında var olan farktır. Twenge ve Campbell (2010: 49), bu farkı şu şekilde izah ederler: *“Fazlasıyla narsistik veya narsist olmanız, tanısı konmuş bir psikiyatrik bozukluğunuzun bulunmasıyla ya da narsisizminizin patolojik seviyeye ulaşmış olmasıyla aynı şey değildir.”* NKB, narsistik kişilik özellikleri gibi yaygın olan bir husus değildir ve ayrıca narsistik kişilik özelliklerine sahip bir birey, NKB tanısını konulmuş bir insanda görülen aşırılıklara ve klinik problemlere sahip olmaz.

1.8. NARSİSİZMİN PSİKO-SOSYAL FONKSİYONU

Sosyal bir varlık olan insanoğlu için hayat, diğer insanlar ile yaşanıp paylaşıldıkça daha güzel ve çekilir hale gelmektedir. Sadece kendi istek ve arzularına odaklanmış, başkalarının varlığı ve eylemlerini dikkate almayan, herkese tepeden bakan ve kendileriyle konuşup anlaşmanın neredeyse imkânsız olduğu egoist bireyler, kendi iç dünyalarının

sınırları içinde kalarak bunalım ve problemlerle boğuşmak zorunda kalır (Sert, 2004: 348-349; Topçu, 2012: 81). Hırs, böbürlenme, boş gurur vb. nitelikleri bünyesinde barındıran bu sorunlu yapı, toplum yararının aksine topluma karşı hal ve hareketlerde bulunmaya, diğer insanların gayret ve hedeflerini engelleyici eylemlerde bulunmaya, hayatın karanlık yönlerine odaklanıp yaşam memnuniyetini en düşük seviyelerde yaşamaya sebep olur. Büyüklenme gayreti kişinin düşünce, tutum ve davranışlarında her şekilde tezahür edebilir. Hal ve hareketleri, giyim tarzı, konuşması vb. özelliklerde bu eğilimin izlerini görmek mümkündür (Adler, 1994: 188; 1997: 152).

Emmons (2009: 131), narsisizmin uygun yöntemlerle kontrol edilmesi gerektiğini belirtir ve ona göre bu kişilik probleminin etkisinin artması, manevi hayatın fakirleşmesine sebep olacaktır. Bunun sonucunda bireyler hiç olmadıkları kadar benmerkezci, başkaları için fedakarlıkta bulunmaktan kaçınan; ulvî ahlâkî, manevî ve duygusal değerlerden yoksun, sosyal ilişkileri bıkkınlık ve güvensizlik içeren, çeşitli erdem ve değerleri önemsemeyen kişiliklere bürüneceklerdir (Cooper, 1986: 125). Tarhan (2015: 143-145) da bu gerçeğe dikkat çekerek her insanda yaratılıştan bir eğilim olarak yer alan narsisizmin insanları hem mutsuzluğa hem de alçakgönüllülüğten mahrum kalmaya sürükleyeceğini ve sonunda kaçınılmaz bir yalnızlığa terk edeceğini öne sürer. Narsisizmin üreteceği yanlış muhakemeler sonucunda insanların kavram kargaşası yaşamaması, sosyal dengenin bozulması ve suç oranlarının artması kaçınılmaz bir hal alacaktır.

Narsisizmin özünde en başta kibir, bir diğer adıyla büyüklenme, yer alır. İfade edilen diğer iç dinamikler, büyüklenmeyi farklı yönlerden destekleyen unsurlardır. Gazalî (1993: 724), kibrin dolayısıyla narsisizmin alametlerine dair farklı özelliklere dikkat çeker. Ona göre kibir, en başta kişinin ahlâkında yer edinerek tutum ve davranışlarından jest ve mimiklerine kadar her tür eyleminde kendisini gösterebilir. Yüzdeki bir ekşime, bakıştaki bir sertlik, oturuştaki bir rahatlık, ses ve sözdeki bir nağme veya adım ve yürüyüşteki bir tavır kibirin farklı şekillerde vuku bulduğu insanî hallerdir. Kibirli insanlar, büyüklenmenin her türlüünü farklı vesileler ile sergilemekte oldukça mahirdirler. Öyle ki; kibrin panzehiri olarak değerlendirilen tevazu halini dahi kibirlendikleri bir meselede perde olarak kullanabilmekte ve nefslerine hoş gelen eylemleri tecrübe etmek için tevazu gösterir şekilde davranabilmektedirler.

Narsisizm, herkeste belirli ölçülerde yer alan ve yerine göre kimi bireylerde faydalı etki ve sonuçlar üreten bir olgudur. Onun insan hayatında gerekli ve değerli bir eğilim olarak işlev görmesi tehlikesiz kalmasına ve doğru şekilde yönlendirilmesine bağlıdır; ancak bu her zaman gerçekleştirilebilen bir durum değildir. Narsistik eğilimler, akıl ve sevgi ile açık bir şekilde çelişerek gerçekliğin olduğu gibi görülmesine engel olur, nesnellığe zarar verir, aklın işleyişini kısıtlar ve insanı insan yapan değerlerin gelişimine ket vurarak bireyin olgunlaşmasını geciktirir (Fromm, 2014: 79). Benzer şekilde Symington (1993: 123), narsisizmin insanoğlunun yaratıcılığını kısıtladığına, değerlerini tahrip ettiğine, bireysel ve toplumsal yabancılaşmayı arttırdığına, mutluluğa engel olduğuna ve böylelikle ruh sağlığına zarar verdiğine dikkat çeker. Ona göre, birtakım zihinsel süreçlerin oluşturduğu bu kritik problem çözüme kavuşturulmalı ve insan zihninin tutsaklığı sona erdirilmelidir. Bu çözümün gerçekleştirilebilmesinin ilk adımı, insanın bilişsel olarak sahip olduğu yaratıcı güçlerinin potansiyelini fark etmesiyle atılacaktır.

Narsisizm bir dizi problem ve kişilik özelliklerini de beraberinde getirir. Her narsistik hal aynı yoğunluk ve şiddette gerçekleşmez; bireyden bireye farklılık gösterir. En ağır ve zorlusundan daha ılımlısına doğru narsistik özelliklerin değişiklik göstermesi söz konusudur. İkinci olarak narsisizmin sahip olduğu içerik ve örüntü de değişkendir. Bir kişi belli bir yönde narsist bir davranış sergiliyorken başkaları için bu durum söz konusu olmayabilir. Narsisizmin en tipik özelliği, her zaman oldukça bireysel bir şekilde gerçekleşiyor olmasıdır; ancak narsistik hallerin sıklıkla obsesyon, histerik nöbetler, depresyon, mazoşizm vb. birtakım klinik sorunlarla beraber görülmesi de muhtemeldir. Narsisizme dair bir üçüncü husus, kronikleşmedir. Narsistik problemlerin işleyişi kronik ve devamlı da olabilir veya aralıklı ve rastlantısal da gerçekleşebilir. Dördüncü ve son husus ise kapsam genişliğidir. Şöyle ki; narsisizm, tamamıyla ya da çoğunlukla bireyin diğer insanlarla olan ilişkilerinde görülebilir ve yahut bireyin narsistik hassasiyetlere sahip olduğu belirli birkaç eylemde başlı başına açığa çıkabilir. Özetle; tüm narsistler veya narsisizm problemine sahip her birey narsisizmin şiddeti, sıklığı, kapsamı ve narsistik ilgi ve problemlerin bireyde vuku bulması açısından farklılıklara sahiptir (Fiscalini, 1993: 72).

1.9. NARSİSİZM VE DİN

Narsisizmin özünde büyüklük eğilimlerinin kişiye hükmetmesi, bireysel çıkarlara odaklanma ve başkalarının maslahatını tümüyle yok sayma yer alır. Haliyle aklın süzgecinden geçirilmemiş, problemlili ve nefsanî amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilen eylemler söz konusudur. Hem birey hem de toplum açısından iyi, güzel ve doğru olanın tercih edilmediği bu eylemler, çeşitli sorunlar silsilesinin kaynağını teşkil eder. Nefsin başına buyruk istek ve arzularının tezahürlerinden biri olan narsisizm konusunda asıl mesele, hem nefsin terbiye edilmesi hem de insanın amaçlarının doğru şekilde belirlenmesidir. Bu eğitimi icra etme ve faydalı amaç belirleme konusunda elde edilecek başarı, farklı unsurların etki ve işlevi ile gerçekleştirilebilecektir. Din, bu belirleyiciler arasındaki en temel unsurlardan biridir (Tarhan, 2011: 184). Bütün dinî ve manevî gelenekler insanoğluna olumlu yönlerini geliştirmesini ve olumsuz özelliklerini ise kontrol etmesini salık vermektedir. Özellikle iyi ahlâkın göstergesi olan değer ve erdemler gerek bireylerin sahip olduğu gerekse de toplumların önemseydiği nitelikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan hem bireysel hem de toplumsal düzeyde insanların hayatında farklı problemlerin ortaya çıkmasına kaynaklık eden kibir, gurur, haset, kıskançlık gibi özellikler ise yerilmekte ve bunlardan uzak durulması gerektiği farklı şekillerde örneklendirilmektedir (Sandage ve Moe, 2011: 410). Benzer şekilde çalışmanın merkezî kavramlarından biri olan narsisizm de çeşitli olumsuzlukların sebebi bir nitelik olarak değerlendirilmektedir. Narsisizmin geçmişi eski Yunan mitlerine kadar varıyor olsa da o 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkmış bir kavramdır. Dolayısıyla gerek Tevrat, gerek Zebur, gerek İncil ve gerekse de Kur'ân'da doğrudan narsisizm kavramı ile karşılaşmak söz konusu değildir. Bu nedenle dinî ve manevî geleneklerdeki narsisizm anlayışına narsisizm kavramının müteradifi olan ya da bünyesinde barındırdığı kibir, gurur, haset vb. olumsuz kişilik özellikleri üzerinden değinilecektir.

1.9.1. Yahudilik'e Göre Narsisizm

Kibir, gurur, böbürlenme, haset, kendini beğenme gibi narsisizme delalet eden kötü ahlâk özellikleri gerek Yahudi kutsal metinlerinde ve gerekse de dinî eserlerde çeşitli şekillerde örnekleri verilen, kötülen ve uzak durulması tavsiye edilen vasıflar olarak

karşımıza çıkar. Tevrat'ta ve Zebur'da gururun kişiyi ruhî açıdan yıkıma götüreceği, kibirin insanlar için ancak ve ancak küçük duruma düşme sebebi olacağı ve bunların karşısında alçakgönüllülüğün ise bireye onur ve şeref kazandıran bir haslet olduğu belirtilmektedir (Süleyman'ın Özdeyişleri, 15:33; 16:18). Ayrıca kibirli, gururlu ve kendini beğenmişlerin ahiret gününde Tanrı tarafından alçaltılacağı ve azap göreceğine (Yeşaya, 2:12), kibirli ve kendini beğenmiş yöneticilerin cezalandırılacağına (Yeşaya, 10:12), kibirli ve gururlu olmanın zalim kişiliklerin özelliği olduğuna (Yeşaya, 13:11; Yeremya, 48:29), gururlanmanın kişinin yaratıcısına asi olmasına ve iç dünyasının kararmasına sebebiyet verdiğine (2. Tarihler, 26:16; 33:19), kendini büyük gören ve gururlanan kişinin her varlığı aşağılayıp kendisini de her varlığın kralı gördüğüne (Eyüp, 41:39) dikkat çekilir ve narsisizm kavramının kapsamı içerisinde yer alan bu vasıfların her birinin inananlarca uzak durulmasının önemi ortaya koyulur.

1.9.2. Hristiyanlık'a Göre Narsisizm

Narsisizm ve ilişkili olduğu özellikler, Hristiyanlık'ta da hoş görülmeyen kötü ahlâk vasıfları arasında yer alır. İncil'de birçok yerde gerek bireysel özellikler açısından ve gerekse de peygamberî özellikler noktasında hangi erdem ve değerlerin taşınması hangilerinden de uzak durulması gerektiği çeşitli şekilde örneklendirilmektedir. Hristiyan inancına göre kibir, kalbî bir hastalıktır ve kötü düşünceler, açgözlülük, hile, sefahat kıskançlık, iftira ve akılsızlık gibi özelliklerle bir arada değerlendirilir (Markos, 7:21-22). Kibirli olmanın tanrının gazabına sebebiyet verdiği ve bunun karşısında alçakgönüllü olanların ise tanrının özel lütfunu kazanacağına vurgu yapılır (1. Petrus, 5:5; Yakup, 4:6). Benzer şekilde gururlanma, tanrının sevmediği ve hoş karşılamadığı bir özelliktir (Luka, 16:15). İncil'de İsa peygamberin aldığı vahiylerin etkisinden ötürü gururlanmasına ve büyüklenmesine mani olmak amacıyla kendisine uyarıcı bir melek verildiği belirtilerek şeytanın da bu kalbî hastalıktan ötürü isyan çukuruna düştüğüne vurgu yapılır (2. Korintliler, 12:7; 1. Timoteos, 3:6). Bunun yanında kendini beğenme, haset ve kıskançlık da kişiyi tanrının rıza ve buyruklarından uzaklaştıran, nefsi arzular ile dünyevî hırslardan kaynaklanan ve insanî ilişkilere zarar veren nitelikler olarak görülür (1. Timoteos, 6:3-5; 2. Timoteos, 3:4-5; 1. Korintliler, 3:3; 2. Korintliler, 12:20). Ayrıca kin, çekişme, kıskançlık, bencillik öfke, haset, çekememezlik ve fitne gibi

nefsanî tutkuların hüküm sürdüğü bir kişilik ve hayat, her türlü karışıklık ve kötülüğün kaynağı olarak değerlendirilmektedir (Galatyalılar, 5:19-21; Yakup, 3:14). Farklı yönlerden narsisizm kavramının özelliklerini yansıtan bu vasıflar, Hristiyanlık inancının katî surette onaylamadığı nitelikler olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.9.3. İslâm'a Göre Narsisizm

Fıtrat dini olarak İslâm, insanın nefis yapısına ve nefsiyle olan mücadelesine birçok vurgu yapar. İslâm'a göre; en küçüğünden en büyüğüne kadar her günahın arka planında nefis ve onun bitmek tükenmek bilmeyen istek ve arzuları yer alır. Bu sebeple nefis kontrol altında tutulmalı; onun kişiyi kötü ve faydasız işlere yönlendirmesine müsaade edilmemelidir. Bu kontrol ve mücadeleyi sağlayacak olan yegâne güç, inanan insan için sahip olduğu imandır (Mutahharî, 2009: 46). İnsanın güç ve imkânları ile büyüklenip böbürlenmesi, aşırı derecede kendine güvenip kendini yeterli görmesi, önünde eğilecek hiçbir otorite tanımaması, içi boş bir gurura kapılması, başkalarını aşağılayıp küçümsemesi gibi birtakım haller gerek Kur'ân'da ve gerekse de hadis-i şerîflerde "cehl" kavramı çerçevesinde karşılık bulur. Narsisizmin günümüzdeki tezahürleri olan bu eylem örneklerinin sadece diğer insanlara karşı değil, aynı zamanda yaratıcıya karşı da sergilenebildiğine; dolayısıyla bunun büyük bir gaflet ve cehalet olduğuna dikkat çekilir (Ateş, 2011: 252-53). Böyle bir düşünce yapısından beslenen İslâm ahlâkı, nefsin bencil eğilimlerinin her türlüünü yermiş ve bu problemler eğilimlerin karşısına kişinin iyiliğine ve faydasına yönelik olanlarını koymuştur. Egoist duyguların en kapsamlı noktasını temsil eden kibirin karşısına ise insanın her durumda kendisini ve konumunu bilerek davranması anlamına gelen tevazuu yerleştirmiştir (Aydın, 1976: 161-62).

İslâm büyüklük taslama, kendini beğenmişlik, aşırı aç gözlülük, sevgi ve merhametten yoksun olma vb. tüm narsistik nitelikleri her fırsatta şiddetle kötüler. Bu vasıflara sahip olan bireyler hevâ ve nefsine uyan, ölümü ve ölümden sonrasını unutan, yaratılışa aykırı davranışlar sergileyen, insanî vasıflardan nasiplenememiş, toplumsal düzen için tehdit oluşturan ve Allah'ın sevgisinden mahrum kalan kişilerdir. İslâm'a göre; narsisizm ve türevlerinin bu kötü etkilerinden uzak kalabilmenin yolu, sağlam bir kulluk bilincine sahip olmaya ve bu bilincin beslediği hâlis niyetlerle hayatı yönlendirmeye bağlıdır. Böylesi bir

bilişsel yapı; yaratıcısını her daim hayatının merkezinde tutabilir, dünya ve ahiret dengesini gözetebilir, yaratılmışlardan biri olarak onlarla ortak özellikler taşıdığını idrak edebilir ve hem kendisine hem de onlara karşı sorumlulukları olduğunu kolayca hatırlayabilir. Bu şekilde düşünen birey, kendisini hayatın merkezine koyarak eylemde bulunmaktan kaçınabilecek ve inancının öncelediği hususlar çerçevesinde hayatını idame ettirme yolunu tercih edebilecektir (Tokur, 2014: 267-268, 270-271).

Narsisizmin İslâmî terminolojideki en yakın karşılığı olan kibir, bilgisizlikten doğan bir duygulanımdır. Bu bilgisizlik, kişinin en başta yaratıcısından bîhaber olması, kendisinin sahip olduğu değeri bilmemesi ve yaratılmışların en şerefli insanoğluna karşı gereken sevgi ve saygıyı göstermemesi gibi hususları bünyesinde barındırır. Ucûb (kendini beğenme), hased (başkalarının sahip olduğu güzellikleri ve yaptıkları iyi işleri çekememe) ve ğışş (başkalarının düştüğü kötü durumlardan keyif alma) gibi olumsuz duygu basamakları, insanın yaratıcısı ve başkalarına dair cehaletini daha da artırır ve onu adım adım kibir bataklığına götürür. Böyle bir durum karşısında kişi rıza, kanaat, sevgi, merhamet, tevekkül ve tevazu gibi İslâmî ahlâkın önerdiği olumlu hasletlere hayatında yer vermeli, gereken iradeyi göstermek suretiyle kibirden ve kapsamında bulunan olumsuz eğilimlerden uzak durmaya gayret etmelidir (Muhasibî 1969 ve 1970'den aktaran Aydın, 1976: 163-164).

1.9.3.1. Kur'ân-ı Kerîm'de Narsisizm ve İlişkili Olduğu Kavramlar

Batı'ya ait bir ifade olması sebebiyle; narsisizmin kültür ve medeniyetimizde doğrudan karşılık bulduğu bir kavram yoktur; fakat kapsam ve özellikler açısından onun içeriğini karşılayabilecek çeşitli terimler mevcuttur. Kur'ân-ı Kerîm, narsisizm ve onu derece derece meydana getiren tüm olumsuz duygulanımları çok farklı tanım, teşbih ve teşhisler ile gözler önüne serer. Narsisizmi, kişinin hem yaratıcısı hem de diğer insanlar karşısındaki olumsuz duygulanımları olmak üzere iki temelde ele alan İslâmî bakış açısı, bu değerlendirmesini Kur'ân'ın ortaya koyduğu kapsamlı tespitler üzerine bina etmiştir. Kur'ân ayetleri, narsistik özellikleri kimi zaman bireysel özellikler temelinde sunarken kimi zaman da kıssalar içerisinde yer alan farklı kişilik profilleri bağlamında ortaya koyar. Özellikle Şeytan, Hz. Adem'in oğlu Kabil, Firavun, Karun, Haman ve Nemrut'un tutum ve davranışlarına dair bilgiler sunan kıssalar, bu tür kişilerin tarih sahnesinde dâcâr oldukları

elim hal ve hadiselerden bahseder ve dolayısıyla narsist kişilik profillerinin sahip olduğu kişilik özellikleriyle insan hayatında ne derece yıkıcı etkiler üretebileceğine vurgu yapar (Ankebut 29/39; Bakara 2/34, 258; En'am 6/93; Kassas 28/4, 76-77; Maide5/27-31).

Kur'ân'a göre kişi, iç dünyasında cereyan eden düşünce ve duygulanımların farkında olmalı, ahlâkî ödev ve sorumluluklarına göre hareket etmeli ve şuurlu bir yaşam sürme amacı gütmelidir. İnsanın temel zaaflarından kaynaklanan ve ahlâk dışı durumlar olarak nitelendirilen narsistik hal, tutum ve davranışlar da aynı bilinç ile kontrol altına alınmalıdır. Aksi takdirde, kişi için hem bu dünyada hem de bu dünya sonrasında hüsrân söz konusu olacaktır (Özsoy & Güler, 2005: 407). Narsisizm ve ilişkili olduğu kavramlar konusunda son derece duyarlı bir yaklaşım ortaya koyan Kur'ân, bu kötü hasletleri farklı açılardan ele almaktadır. Örneğin; Kur'ân, insanoğlunun yaratıcıya karşı büyüklenme ve kendini yeterli görme gibi zihnî ve kalbî hastalıklara sahip olabileceğini (Beled 90/5; Lokman 31/7; Zümer 39/59; Nahl 16/23-25), kibrin kişiyi Allah'ın mesajına kulak tıkamak gibi bir gaflete düşürdüğü ve bunun karşılığının da cehennem azabı olacağını (Araf 7/36, 146; Furkan 25/21; Zümer 39/71-72); kibir, böbürlenme ve kendini beğenmenin kişinin zihnî ve manevî melekelerini zayıflatarak (Mü'min 40/35, 56) onu günaha sevk ettiğini (Bakara 2/204-206) belirtmekte ve narsisizmin türevleri ile birlikte en başta yaratıcıya karşı asi olmayı tetikleyebileceğine dikkat çekmektedir

Kur'ân'da bireysel düzeydeki narsisizm karakteristiklerine ve bunların etkilerine de vurgu yapılır. Mü'minlerden her daim kendilerini bilerek hareket etmeleri ve benliğin tutsağı olmamak için uyanık olmaları beklenir. İnananlar, yürüyüşlerinde dahi ölçülü olan, böbürlenerek hareket etmeyen (İsrâ 17/37; Kassas 28/83-84), gurura kapılıp diğer insanlara burun kıvırmayan ve caka satmayan kimselerdir (Lokman 31/18). Şımarıp böbürlenmek, gösteriş yapmak, kendini beğenmek ve büyüklenmek Allah'ın hiç sevmediği ve cehennem azabını hak eden davranış özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Enfal 8/47; Hadîd 57/23; Mü'min 40/60; Nahl 16/29; Nisa 4/36-37).

Görüldüğü üzere ayetler, narsistik eğilim ve zaafı farklı açılardan insanlığın dikkatine sunmaktadır. Tam anlamıyla hiçbir şeyi bilmemesi ve hiçbir şeye sahip olmamasına rağmen burun diken, kibirlenen, düşmanlık eden, inatlaşıp mücadele eden,

kendini beğenip böbürlenmiş insan tipi şiddetle yerilmekte, inananların bu zarar verici tutum ve davranışlardan uzak durması önemsenmektedir.

Kur'ân, insanogluna sunduğu mesajlarında daima onun olumlu ve olumsuz yönlerine vurgu yapar. İnsanın sağlam bir şuur ve iradeye sahip olması hem zayıflık ve çaresizliklerini hem de yaratılmışlar arasındaki önem ve değerini hakkıyla bilmesine bağlıdır. Böyle bir bilinç, kişiyi dengeli, sağduyulu ve itidalli bir yaşam arayışına itecek ve olumsuz tutum ve davranışlardan olabildiğince uzak durmaya güdüleyecektir. Dolayısıyla kişi, Allah'a kul olduğunu bir an olsun unutmaksızın hareket ettiği sürece diğer insanları basite alıp aşağılamayacak, zorbalık yapmayacak, kibirlenmeyecek; aksine yaratıcısının kendisine yüklediği insani sorumluluk ve hizmetleri insan olmanın şeref ve haysiyetine uygun bir şekilde yerine getirme gayreti güdecektir (el-Buti, 2007: 38-39, 49).

En temel narsisizm özelliklerinin ifadesi olarak kibir, ucûb, gurur, hırs ve haset gibi kavramlar Kur'ân'da çokça yer almakta ve bu özelliklere sahip olan bireylerin hallerinden ve akıbetlerinden örnekler sunulmaktadır (Nahl 16/22-23; Ârâf 7/146; Felâk 113/5).

1.9.3.1.1. Kibir, Tekebbür ve İstikbar

Kibir, türevleri tekebbür ve istikbar kavramları ile birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de 14 yerde farklı örneklerle gözler önüne serilen en belirgin narsisizm özelliklerinden biridir. “ يستكبرون , متكبر , مختالا فخور , استكبار ” kelimeleri aracılığıyla kibirlenmek, büyüklenmek, övünmek, büyüklük taslamak, büyüklük göstermek, kibirlilik gibi farklı şekillerde dikkat çekilen ve yerilen bir özellik olarak kibir (el-Fîrûzâbâdi, 2005: 468), kişinin boş bir büyüklenmeye kapılarak hem yaratıcısının öğretti, emir ve yasaklarına kulak tıkaması hem de diğer insanları küçümseyerek hor ve hakir görmesidir. Bunun yanında kibirli insanın kendisini her şeyden üstün sayarak görmezden geldiği bir önemli varlık daha vardır ki; o da yaratıcısıdır (Bilgi için bkz. (Bakara 2/87; Nisâ 4/36; Enam 6/93; Mü'min 40/27, 35; A'râf 7/40, 48; Câsiye 45/8). Kibir ve türevlerinin Kur'ân'daki kullanımları, narsisizm kavramının içeriği açısından değerlendirildiğinde onu en kapsamlı şekilde karşılayan kullanımın “ مختالا فخور ” olduğu görülmektedir; çünkü bu ifade, narsisizmin içeriğinde yer alan gerek büyüklenme ve kibir taslama ve gerekse de kendini beğenme ve böbürlenme gibi nitelikleri tam anlamıyla bünyesinde barındırmaktadır.

Kibir, kişiye kendisinin en mükemmel özelliklere sahip olduğunu sürekli olarak fısıldar ve dolayısıyla kendisini yaratıcısının da üzerinde görmeye kadar götürebilir. Kendini beğenme, başkalarını küçümseme, alaya alma ve kendine hizmet ettirme; hevâ ve hevesine göre hareket etme, yüksek makamlara ulaşma ve başkalarından her anlamda üstün olma gibi düşünce ve arzulara dayanan kibir, insan ve toplum için çeşitli problemlerin kaynağını teşkil eder (Çağrı, 2002: 562; el-Hilâlî, 2012: 46-50; Tarhan, 2013: 85). Topçu (2012: 47-48) ise kibiri, ruh yapısı boş ve insanlara sevgisi az olan kişilerin kendilerinde birtakım değerler uydurmaya zorlanmaları şeklinde tarif eder. Ona göre; kibir, insanları toplumun hiçbir surette onaylamadığı değer yargıları üretmeye yönlendirir. Bu durum da onların iç dünyalarında tamiri zor tahribatlar yaşamalarına yol açmaktadır.

Gazâlî (1993: 705-707), kibri batınî ve zahirî diye ikiye ayırır. Batınî kibir, kişinin nefsinin, iç dünyasının sahip olduğu ahlâkî yapıdan ibaretken; zahirî kibir iç dünyadaki bu yapıya bağlı olarak ortaya çıkan hal ve hareketleri kapsar. Bu hususta asıl olan, kişinin hal ve hareketlerinin kaynağını teşkil eden batınî kibirdir; fakat zahirî kısım, batınî kısma uygun davranışlar gösterdiği takdirde tam anlamda bir kibir ve büyüklenmeden bahsedilebilir. Yani düşünce ve davranış arasındaki birliktelik burada da esastır. Bir yerde kibir söz konusu olduğunda orada bir kıyas, karşılaştırma ve kibir sebebi söz konusu olur. Kibir sebebine dayanarak yapılan kıyas veya karşılaştırma sonucunda kişinin kendisini üstün görüp böbürlenmesi, kibir ahlâkını ortaya çıkarır. Böylesine bir ahlâk; gurur, haset, gıybet, öfke ve kin gibi ciddi manevî hastalıkları bünyesinde barındırır.

İslâmî literatürde kibrin farklı tehlikelerine dikkat çekilir. İblis, Hz. Adem'den daha üstün olduğunu düşündüğü ve kibre kapıldığı için Allah'a isyan etmiştir. Dolayısıyla büyüklük taslamak, insanoğlunun yaratılış sürecindeki ilk isyan ve başkaldırının en temel motivasyonudur. Sebep olduğu katı bir bilgisizlik sebebiyle şirke, küfre, Allah'ın sevgisinden mahrum kalmaya ve cehennem gibi kötü bir sona müstehak olmaya kadar götüren en büyük günahlar arasında yer alır (Bakara 2/34; Zümer 39/59; Mü'min 40/76; Nahl 16/22-23; Rıfat, tsz: 193-94).

Kibir gerek bireysel gerekse de sosyal ilişkilerde farklı açılardan etkili olmaktadır. İçsel ve dışsal saiklerle ortaya çıkan bu zehirli kişilik özelliğini çeşitli türlerde gözlemlemek mümkündür. Yaratıcıya ve diğer insanlara karşı kibirlenmek; ırk veya soy, taraftar, kıyafet,

güzellik, ilim, amel ve ibadet, mal, kuvvet ve kudret üstünlüğü, davranış ve söz ile kibirlenmek gibi farklı kibir türleri insanlar arasındaki ilişkileri ve toplumsal yapıyı ciddi şekilde zedelerler (el-Câbirî, 2015:420; Kınalızâde Ali Efendi, 2017: 106; Oktay, 2015: 242; Sert, 2004: 347). Kibirli bir insan, diğerkâm, mütevazi ve haya sahibi olmak gibi güzel ahlâk özelliklerinden yoksun iken haset, riya, kin, gurur ve öfke gibi zararlı hallerin esiridir. En büyük günah ve kusurların, kötü ahlâk özelliklerinin, her türlü manevî hastalık ve üzüntülerin kaynağı olan kibir, Kur'ân ve hadislerde kalbî afetlerin en ağır ve zararlısı olarak değerlendirilir (Gazâlî, 1976: 227-28; Konur, 2009: 86; Kotku, tsz: 261).

Muhasibi (1970'ten aktaran, Aydın, 1976: 164-65), egoist duyguların en zirvesini temsil eden kibrin ancak tevazu ile yenilebileceğini öne sürmüştür. Tevazu egoizmle ilgili eğilimleri törpüler, diğerkâm duygu ve davranışları tetikler ve insanın sahip olduğu şeref ve izzetin idrakine varmasına katkıda bulunur. Asıl büyüklük, insanın en güzel şekilde yaratıcısını tanıması, kendisini bilmesi ve hem yaratıcısı hem de başkalarına karşı gereken sevgi, saygı ve tevazuu her anlamda (düşünce, duygu ve davranış) sergileyebilmesidir. Böylesine bir eylem tarzı, yardımseverlik ve cömertlik gibi erdemlerin önemsendiği sağlam bir kişilik oluşumuna hizmet eder. Tarhan (2013:168-169), Muhasibi'ye benzer bir çözüm önerir ve narsisizmle başa çıkabilmenin iki önemli erdem yoluyla gerçekleştirebileceğine dikkat çeker. Bunlardan ilki alçakgönüllülüktür. Alçakgönüllü olmayı becerebilen kişi kendini, sınırlarını ve gücünü bilerek hareket eder. Hayatına denge ve tutarlılık hâkimdir. Yapmak istedikleri ve yapabileceklerine dair gerçekçi muhakemelerde bulunur. Hayatını kontrol altında tutma gayreti, sağlıklı ve makul bir temel üzerine işlev görür. İkincisi ise utanma duygusu, İslâmî terminolojideki karşılığıyla haya'dır. Utanma duygusu hal ve hareketlerinde, söylemlerinde ve ilişkilerinde ölçülü olmayı sağlar. Utanma erdemi bencil davranmama, empati kurabilme ve sorumluluk sahibi olma konusunda bireylere yardımcı olur ve sosyalleşmelerine katkı sağlar.

1.9.3.1.2. Ucûb veya Kendini Beğenme

Hoşa gitmek, övünmek, büyüklenmek, kendini beğenmek ve kişinin hak etmediği bir konuma kendini layık görmesi gibi anlamları bünyesinde barındıran ucûb kavramı, bireyin iç dünyasında gerçek dışı yüklemelerde bulunmasına sebep olan ve onu kibre sürükleyen

ahlâkî bir kusurdur (el-İsfahânî, 1405/1985: 306; el-Muhasibî, 1970: 371; İbn Hazm, 1405/1985: 65; Ibn Manzur, tsz: 582). Ucûb kavramı, Kur'ân-ı Kerîm'de yalnızca bir ayette geçmekte (Tevbe 9/25) ve bu ayette Müslümanların çoklukları ile övünüp böbürlenmelerinden dolayı uğramış oldukları zarar ve hezimete dikkat çekilerek bu ahlâkî kusurun ne derece problemlili sonuçlara sebebiyet verileceği ortaya koyulmaktadır. Nitekim pek çok farklı ayet aracılığıyla Kurân kendini beğenme, büyükleme, böbürlenme veya başkaları üzerinde hak talep etme gibi benlik iddiası taşıyan düşünce ve eylemlerin İslâm ahlâkî ile bağdaşmayacağını ortaya koymakta ve dolayısıyla bu tür davranışlardan uzak durulması gerektiği inananlara telkin etmektedir (Çağrı, 2012: 36-37).

Ucûb, yapmış olduğu iyi ve faydalı işlerden dolayı kişinin kendisini beğenmesi ve gaflete düşmesi demektir. Şöyle ki; ucûba kapılmanın etkisi ile hata, kusur ve ihmallerin küçümsenmesi veya görmezden gelinmesi, yapılan ibadet ve salih amellerin büyütülüp onlarla mağrur olunması söz konusudur. Böyle bir durum, kişinin nefsinin sesine kulak vererek bireysel muhasebesini gerektiği şekilde gerçekleştirememesine sebep olur; çünkü bu düşünce yapısına sahip olan kişi, değerlendirmelerini ilahî ya da ahlâkî kriterlerle değil, nefsi ve bireysel görüşü ile gerçekleştirecektir. Dolayısıyla günahları unutma ya da ihmal etme, ibadetlerinin çokluğu ile mağrur olup onların eksikliklerini görememe ve nefsinin ve yapıp ettiklerini överek rehavete kapılmanın kaçınılmaz sonucu içi boş bir kendini beğenme olacaktır. Sağlam temellere dayanmayan bir muhasebe sonucu ortaya çıkan bu haslet, kibre kapı aralayacak ve kişinin kendisini diğer insanlardan üstün görmesine sebep olabilecektir (Gazâlî, 1976: 237-39; 1993: 753).

Ucûb ile kibir arasındaki en temel farklılık ucûba kapılan kişinin bir başka özneye ihtiyaç duymaksızın bu ahlâkî kusura sahip olabilmesi; kibirde ise kişinin kendisinden başka bir özne ya da bireye ihtiyaç duymasındır. Şöyle ki; ucûba kapılan kişi, kendi kendine bir beğeni içinde olmakta ve kendisinin dışındaki başka bir varlığa gerek duymaksızın, sahip olduğu nitelikler üzerinden içi boş bir beğeniye kapılmaktadır. Ucûbda kişi, kendisinde bulunmadığı halde hayranlık gerektiren bir fazilete bağlanır ve dengi başka hiçbir şeyde yokmuşçasına bir şeye sevinir. Dolayısıyla ucûb'da bir aldanma ve kendi hayal alemi içerisinde bir tatmin söz konusudur. Halbuki kibirde kişinin büyüklenebileceği ya da kendisini üstün görebileceği kendisi dışındaki bir varlığa ihtiyaç vardır (Devvânî, 1316/1898:

160-161; el-Askerî, 2013: 367; İbn Miskeveyh, 1983: 176). Bir diğerk ifadeyle; kibir, kişinin sahip olduğu makam ve itibarını dikkate alıp başkaları ile kendisini kıyaslaması olarak cereyan etmekte, ucûbda ise bireyin kişisel açıdan sahip olduğu üstünlük ve meziyetler üzerinden kendisini beğenip böbürlenmesi söz konusu olmaktadır (Mâverdi, 1425/2004: 228).

Ucûb ya da kendini beğenme her insanda var olan hatta var olması gereken bir duygu durumudur; ancak bunun elbette bir sınırı olmalıdır. Dengeli bir kendini beğenme duygusu, sağlam bir kişilik için olmazsa olmazdır. Aşırı bir hal alarak davranış ve ilişkileri olumsuz yönde etkilemeye başlayan kendini beğenme duygusu ise, kişide tehlike çanlarının çalmasına sebep olacaktır. Bu durumda gerçekçi olamama, hayat ilişkilerinde bozukluk, başkalarına nasıl izlenim verdiğine ve onların da kendisi için neler düşündüğüne odaklanma, hareket özgürlüğünde kısıtlanma, fiziki özellikler açısından faydasız ilgiler ile meşgul olma, hayata ve insanlar arası ilişkilere ilgisizlik, hür bir gelişimden mahrum kalma, kendi kusurlarından başkalarını sorumlu tutma, daima kendini haklı görme ve kendi değerine güvenemeyip yetersizlik hissine kapılma gibi haller kişinin yaşamını çekilmez kılabilecektir. Bu durum, kişinin gerek kendi iç dünyasında oluşturduğu sağlıksız düşünce ve duygulanımlardan gerekse de çevresindeki insanların ona dair sergiledikleri düşünce, tutum ve davranışlardan kaynaklanan ucûbun psikolojik ve sosyolojik sebepleri olabileceğini gözler önüne sermektedir (er-Râzî, 2018: 86-87; Karaman, 2004: 119-121).

1.9.3.1.3. Gurur

Aldatma, aldanma, kapılma, gaflet, bilgisizlik, sahip olunan kabiliyet, nimet ve varlıklardan ötürü kendini beğenme ya da böbürlenme gibi anlamlara gelen gurur, kişinin hem bireysel hem de sosyal hayatına olumsuz şekilde etki eden ahlâkî bir kusurdur. Kaynağında aşırı gaflet ve bilgisizliğin yer aldığı bu ahlâkî rezilet, bireyin manevî ve ahlâkî açıdan boşluğa düşmesine, kendisine bir katkı ya da getirisi olmayacak geçici ve değersiz metaların peşinden sürüklenmesine ve nefsinin başkalarına üstünlük taslamayı merkeze alan istek ve arzularının tutsağı olmasına sebep olmaktadır (Çağrııcı, 1996: 212; Gazâlî, 1993: 738). Gurur ve ilişkili olduğu kelimelerden Kur'ân-ı Kerîm'de 27 yerde bahsedilmekte ve bu ayetlerin çoğunda gururun dünyevî, gelip geçici ya da aldatıcı unsurların etkisi altında

kalarak gaflet içerisinde bir hayat sürmeye sebep olduğuna dikkat çekilmektedir (Âl-i İmrân 3/185; el-En‘âm 6/130; el-A‘râf 7/51; el-Câsiye 45/35; el-Hadîd 57/20). Bu doğrultuda Kur‘ân, dünya hayatının cezbedici, yanıltıcı, ve pişman edici çekiciliğine karşı inananları farklı şekillerde uyarmakta ve doğru duygu, düşünce, tutum ve davranışları sergileyebilmeleri için onlara çeşitli öğüt ve tavsiyelerde bulunmaktadır.

Gurur, kibir ya da büyüklenmenin altında yatan en etkili motivasyonlardan biridir; çünkü kişiyi ya maddî varlıklar, ya elde ettiği başarılar, ya ait olduğu soy sop ırk, vb. özelliklerden ötürü diğer insanlarla kendini kıyaslamaya ve sahip olduklarından ötürü kendisinin diğer insanlardan ne kadar üstün, özel ve değerli olduğunu düşünmeye sevk eder. Kişinin sadece sahip olduğu maddi varlık ve başarılarına bu denli odaklanması, onda derin bir gaflete ve bilgisizliğe yol açar. Öyle ki; bugün sahip olduklarına nasıl ve ne şekilde ulaştığının idrakine varamadığı gibi, onların yarın bir gün herhangi bir şekilde elinden kayıp gidebileceğini de düşünemez. Dolayısıyla gurur kişide içi boş bir övünme, başkalarına üstünlük taslama, kazandıklarıyla böbürlenme, başarılarıyla övünme, gösyeriş yapma ya da riyakârlığa sebep olurken aynı zamanda bireyin birçok ahlâkî ilkeyi ihlâl edişini de beraberinde getirir (Aydın ve Bekiryazıcı, 2011: 236-237).

Adaletsiz davranma, düşünce katılığı, sıradan olmak ve hata yapmaktan korkma, eleştiriye kapalı olma, evham ve kuruntulara kapılma, objektif olamama ve aşırılıklara düşme gibi özelliklere sebep olan gurur duygusu, kişinin egosuna yatırım yapmasını; dolayısıyla onun kibrini ve narsisizmini besleyen önemli bir faktördür (Tarhan, 2013: 123). Boş gurur üzerine temellendirilen davranışların gelişimi zamanla çok farklı boyutlara ulaşabilmektedir. Öyle ki; güçlü olmak için sarf edilen şiddetli çabalar, insanları Tanrı‘ya benzeme ideali etrafında hareket etmeye yönlendirebilir. Bunun sonucunda kişi, her hal ve hareketinde aşırı bir büyüklük ile Tanrı misali hareket etmeye, Tanrı misali emir, istek ve beklentilerde bulunmaya ve etrafındaki insanlara hayatı zindan etmeye kadar durumu götürebilir. Böylesine aşırı bir eğilimin insanda ortaya çıkaracağı sorunlu kişilik gerek mitlerde ve gerekse yaşayan kutsal metinlerde farklı örneklerle gözler önüne serilmektedir (Kasas 28/38; Şuarâ 26/29).

Gurur duygusunun olumlu ve olumsuz çağrışım yapan iki yönünden bahsedilebilir. Narsisizm konusunda bizi ilgilendiren onun olumsuz çağrışım yapan yönüdür. Bu olumsuz

yön kibir, büyülenme, aşırılıklara kaçma, gerçekçi olmayan beklentiler içerisine girerek hırsla kapılma ve her konuda kendini başarılı hissetme zorunluluğuna sebep olur. Aklın saf dışı bırakıldığı ve sınırsız bir değerlilik duygusunun kontrolü elinde tuttuğu bir ruh hali, narsistik duyguların ortaya çıktığı önemli bir kaynak teşkil eder (Şeref, 2012: 77-78; Tarhan, 2013: 152-154).

1.9.3.1.4. Haset ve Hırs

Haset kendini başkalarıyla kıyaslama, başkalarında olduğu halde kendisinde olmayan maddi şeylerden ötürü acı çekme ve bunların onlarda olmaması için çaba sarf etme, başkalarında var olan iyi güzel ve ahlâkî hallerden dolayı yetersizlik duygusuna kapılma gibi özellikleri bünyesinde barındıran bir diğer ahlâkî rezilettir (el-Câbirî, 2015: 421; Çağrıncı, 1997: 378). Haset ve sebep olduğu sonuçlar Kur'ân'da farklı şekillerde dile getirilmekte; hasedin insanlar arasında uyuşmazlık ve problemlere sebep olduğu, kanaatkârlığı zedelediği, tahammülsüzlüğü arttırdığı, heves ve isteklerine kapılıp haset etmenin en başta haset eden kişiye büyük zararlarının dokunduğuna dikkat çekilerek inananların bu çirkin ahlâkî reziletten olabildiğince uzak durmaları öğütlenmektedir (Bakara 2/109; Nisâ 4/32, 54; Câsiye, 45/17; Felâk 113/5).

Yoğun bir kıskançlık duygusunu, çekememezliği ve başkalarına zulmetme isteğini bünyesinde barındıran ahlâkî bir rezilet olarak haset, başkalarının sahip olduğu mal-mülk, servet, fazilet, başarı, mutluluk vb. herhangi bir üstünlüğü hiçbir şekilde kabullenememek ve bu üstünlükleri elinde bulunduranlara karşı her türlü kötü niyet ve davranışı beslemektir. Sadece bireylere zarar vermekle kalmaz, sosyal hayatı da içinden çıkılamayacak durumlara sürükler. Allah'ın verdiği ve sahip olduğuna razı gelmemek, cimrilik, mevki-makam sevdası, kin ve düşmanlık gibi zararlı hallere sebebiyet veren haset, bencilliği ve kibri tetikleyerek kişiyi mutluluk ve huzurdan mahrum bırakır (Aydın ve Bekiryazıcı, 2011: 224-226; Konur, 2009: 84; Sert, 2004: 353-354).

Haris ve hasis olanlar için samimiyetsizlik, olduğundan farklı görünme gayreti ve iç dünya ile sürekli bir mücadele söz konusudur. Nefsani arzu ve emellerini hayatlarındaki en üstün hedef olarak belirleyen bu insanlar, hayatlarını kontrol altında tutmak, mutlu olmak ve kendilerince bir varoluş çabası gerçekleştirmek isterler; ancak hırs ve hasetlerinden ötürü en

başta kendilerine karşı gösterdikleri samimiyetsizlik, her şeyi kazanmalarına değil, her şeylerini kaybetmelerine sebep olur (Topçu, 2008: 47, 97). Oktay (2015: 272), Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî isimli eseri üzerine gerçekleştirdiği çalışmasında, Ali Efendi'nin haset ve kıskançlığın yedi ayrı sebepten meydana gelebileceğini belirttiğine dikkat çeker ve sebepleri de şu şekilde sıralar: (1) Düşmanlık, (2) aziz olma, güçlü ve üstün olma isteği, (3) büyüklenme (tekebbür), (4) şaşkınlık ve hayranlık duyma, (5) maksatlarının yok olma korkusu, (6) makam sevgisi ve (7) nefsin pisliği ve tabiatının alçaklığı.

Haset, harislik ya da hasislik birbirini tanıyan insanlar arasında daha yaygın olan bir durumdur. Bunun kaynağında insanların kendilerini aşırı derecede sevmesi ve kendilerini hayatın merkezine koyması yatmaktadır. Zira gelinebilecek herhangi bir mertebeye herkesten önce gelmeyi ya da kazanılabilecek herhangi bir başarıyı herkesten önce kazanmak haset eden ya da hasislik yapan bireyler için oldukça önemlidir. Aksi durumda, bu bireylerin oldukça üzgün, huzursuz ve tahammülsüz olmaları kaçınılmazdır. Dolayısıyla hırslara kapılıp haset etme ve hasis davranışlarda bulunma, insanın iç dünyasında derin yaralar açar, gelişimine ileri derecede zarar verir ve onun için sürekli mutsuzluk üretir. Unutulmamalıdır ki; hırs ve hasede kapılmak, miktarı ölçüsünde kişiyi hem iman zayıflığına ve inanç eksikliğine hem de içsel huzursuzluklara götüren manevî kalp hastalıkları arasında değerlendirilir (el-Gusn, 2012: 20-21; er-Râzî, 2018: 88, 92).

Haset ve ilişkili olduğu nitelikler hususunda bahsi geçen tüm bu özellikler, narsisizm kavramının kapsamı içerisinde yer alan olumsuz düşünce ve duygulanımlarla benzeşmekte ve İslam inaç ve ahlâkı noktasında narsisizmin içeriğine dahil olabilecek hususları detaylıca gözler önüne sermektedir.

1.9.3.2. Hadis ve Sünnette Narsisizm

Hz. Peygamber ^(s.a.v.)'in hayatı ve eşsiz örnekliliği, İslâm'ın doğru bir şekilde idrak edilip yaşama aktarılması noktasında en temel kaynaktır. Kendisi, narsisizm ve türevlerine karşı hayatının her döneminde titizlikle hareket etmiş; insanın iç dünyasında aşırı derecede tahribata sebep olabilen bu niteliklere panzehir olabilecek birçok erdem ve hasleti bizzat yaşayarak insanlığa miras bırakmıştır. Karşısındaki insanların makam mevki, şan şöhret, mal mülk, soy sop ya da ırk, vb. hususiyetlerine bakmaksızın kibir, böbürlenme, kendini

beğenme, gösteriş yapma, başkalarını aşağılama, bencillik, kıskançlık, riya, haset gibi narsisizm kavramının içeriğinde yer alan özelliklerden gerek fiilî gerekse de sözlü olarak uzak durmuştur.

Hız. Peygamber ^(s.a.v.) hastalıklı kişilik vasıflarının İslâm ahlâkında yeri olmadığını en belirgin şekilde gözler önüne sermiştir. O, kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimsenin Cennete giremeyeceğine (Buhârî, Kitabu'l-Edeb, 7/89-90; Müslim, İman, 39/148), kibrin hakkı inkâr etmeye ve insanları küçük görmeye sebebiyet verdiği (Müslim, İman, 39/147), hasedin mü'min kişinin yapmış olduğu hayır hasenat ve güzel amelleri yiyip bitiren manevî bir zehir olduğuna (Ebû Davud, Kitabu'l-Edeb, 64), bir Müslümanın Müslüman kardeşini küçük görmesinin en kötü ameller arasında yer aldığına (Ebû Dâvud, Kitabu'l-Edeb, 35; Müslim, Birr, 32), Müslümanın yemesinde, içmesinde, giyiminde, söz ve davranışlarında kibir ve gösterişten kaçınması gerektiğine (Buhârî, Libâs, 1; Müslim, Libâs ve zînet, 42; Nesâî, Zekât, 66), imanın yer aldığı kalpte haset ve böbürlenmeye yer olmadığına (Ahmed, Müsned, 5/36; el-Gusn, 2012: 19; İbn Ebi'd-Dünyâ, 2007a: 14; Nesâî, Cihad, 6/13) asaleti ya da soyu soppu ile gururlanma ve övünmenin bir cahiliye âdeti olarak kişiye ancak günah kazandıracağına (Ebû Dâvud, Edeb, 110-111; Müslim, Cenâiz, 29) farklı zaman ve meclislerde hassasiyetle dikkat çekmiş ve ashabının nezdinde bütün Müslümanlara bu kalbî hastalıklardan uzak durmalarını şiddetle tavsiye etmiştir. O'nun hadisleri ve hayatında uygulamış olduğu sünnetleri, narsisizm ve ilişkili olduğu her kavramın İslâm hayatı ve ahlâkında yeri olmadığını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

1.9.3.3. Tasavvuf'a Göre Narsisizm

Nefs tezkiye ve terbiyesini merkezde tutan tasavvuf, kişinin inandığı varlık karşısında daha iyi bir kul ve diğer insanlar arasında daha iyi birey olabilmesini amaçlayan bir eğitim icra eder. Özellikle değerler ve ahlâkî erdemler bu eğitim tezgahında çok önemli bir yere sahiptir. Narsisizm, ilişkili olduğu vasıflar ve onun karşıtı alçakgönüllülük hususunda birçok tasavvufî kaide, prensip ve öğütten söz etmek mümkündür. Bu hususta önemli tasavvuf büyüklerinin veya sûfîlerin kişilik özellikleri ve öğretileri bize bilhassa ışık tutar (Öngören, 2011: 119).

Tasavvuf'taki en temel kaide insanın kendini ve rabbini bilmesidir. Kendini hakkıyla bilen ve bu farkındalığa sahip olan kişi, yaratıcısını ve onun kudretini daha kolay bir şekilde idrak edebilir. Sûfiler, tüm güzelliklere tevazu, hayırseverlik, hoşgörü, kanaat, takvâ, yardımseverlik ve doğruluk gibi erdemler sayesinde ulaşabilir. Bu nedenle, tasavvuf yolundaki en önemli hususlardan biri de kişiyi güzel ahlâka sahip olmaktan alıkoyan tüm erdemsizliklerden berî olmaktır (Attar, 1985: 68; Ayten ve Düzgüner, 2017: 152).

Kibir, kendini beğenme, gurur, haset, böbürlenme, başkalarının ayıplarını arama gibi narsisizmin kapsamı içerisinde yer alan kötü ahlâk özellikleri, tasavvufta insan karakterinin sahip olabileceği kusur ve hastalıklar olarak görülür. İçsel arınma, ahlâkını güzelleştirme ve olgunlaşmayı hedefleyen sufi için bu erdemsizliklerin tedavi edilmesi oldukça elzemdir (es-Sülemî, 2012: 33, 54, 56,78). Kotku (1983: 191), kibre sahip insanların hiçbir işinde muvaffak olamayacağını; çevresindeki insanlara karşı büyüklenme ve gurur ile muamelede bulunan kişilerin eninde sonunda hüsrana uğrayacağını ileri sürer. Gazâlî (1976: 227-228), kibir büyüklenme ve böbürlenmenin kişinin güzel ahlâkına zarar verdiğiğine; haset, hayasızlık, öfke ve riya gibi kötü huyları tetiklediğine ve başkalarını sevmeye ve onlara karşı mütevazi davranmaya engel olduğuna vurgu yapar. Ona göre kibir ve büyüklenme tüm kötü ahlâk özelliklerinin altında yatan en temel motivasyon kaynağıdır. Attar ise (1985: 190) kibir, kin, böbürlenme, kendini beğenme, haset ve cimrilik gibi özellikleri insanda zayıflık ve iradesizlik yaratan kalbî hastalıklar olarak değerlendirir. Bu hastalıklar sebebiyle insanın nefsi ve ruhu arasındaki çatışmada kalbinin kendisine sağlayacağı basiretten mahrum kalacağını, gerçeklikleri olduğu gibi algılayamayacağını ve yaratıcı ile olan ilişkisinde problemler yaşayacağını belirtir.

Sonuç olarak Kur'ân, sünnet ve hadis ışığında bir yaşam tarzının insan hayatında yer bulmasını hedefleyen tasavvuf, narsisizm ve ilişkili olduğu vasıflara karşı çok net bir tavır sergiler. Tüm bu erdemsizlikler, sufinin kendisini ve ahlâkını güzelleştirmesinin önündeki en büyük engeller arasında değerlendirilir.

İKİNCİ BÖLÜM

ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK

2.1. ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK KAVRAMININ TANIMI

İngilizce’de “*humility*” kavramı ile ifade edilen alçakgönüllülük, etimolojik olarak eski Fransızca bir kelime olan “*umelite*” ve Latince bir kelime olan “*humilis*”, “*humilitas*” veya “*humus*” kavramlarına kadar dayandırılır ve kelime olarak mevkice aşağı, ikinci derecede, değersizlik duygusu, düşük öz-saygı, gösterişsiz, yere serilmiş gibi anlamlar taşır (Akhtar, 2018: 2; Rowatt vd. 2006: 198; Tangney, 2002: 411; Weber, 2006: 220). Bunun yanında sözlük tanımlamalarında mütevazı olma, kişinin kendi değeri konusunda ölçülü bir gösterişsizliğe önem vermesi, uysallık ve kibarlık durumu, kendini aşağı seviyede görme, gurur ve kibirin karşıtı olarak ifade edilir (Mish, 1998: 565; Simpson ve Weiner, 1989).

İfade edilen kelime anlamlarından hareketle birçok insan için alçakgönüllülük ilk bakışta kişinin kendisini düşük değer ve önemde değerlendirmesi olarak görülebilir; ancak sözlüklerdeki değersizlik ve düşük öz-saygı gibi kelime anlamlarının aksine teolojik, felsefi ve psikolojik çalışmalar alçakgönüllülüğü çok yönlü bir yapı olarak tasvir eder (Tangney, 2000: 71). Alçakgönüllülüğün doğasında fitrî olarak farklılıklara açık ve anlayışlı bir zihin yer alır. Bu zihin sayesinde kişi başkalarından öğreneceği çok şey olduğunu düşünür; meseleleri ve insanları sadece siyah ve beyaz gibi iki farklı yapıda değerlendirmekten sakınır. Kişinin kendisini başkalarından daha akıllı veya daha üstün görmesine sebep olan, insanlar arasındaki birlik ve beraberliğe zarar vererek tefrikayı arttıran ve insanların başkalarına ulaşım onlardan fayda veya kazanım edinmelerine engel olan kibir ve böbürlenmeye karşı alçakgönüllülük etkili bir kalkandır (Worthington, 2007: 17; Worthington, Davis ve Hook, 2017: 6-7).

Alçakgönüllülük, kendini değersiz hissetmek değildir. Kişinin bir değerinin olmadığına veya bir şekilde kusurlu ve beceriksiz olduğuna inanması mantıksızca bir davranış olur. Aksine alçakgönüllülük, akıl ve irfanın temsilcisi bir erdemdir. Kişinin tüm dünya ile paylaşacağı özel kabiliyet ve becerilerle yaratıldığını bilmesi, Tanrı tarafından yaratılmış birçok değerli ruhtan biri olduğunu ve hayatta gerçekleştirmesi gereken önemli bir rol taşıdığını idrak etmesidir. Alçakgönüllülük, bireyin zeki olmakla birlikte her şeyi

bilemeyeceğini, kişisel bir gücü olmakla birlikte her şeye gücü yeten bir varlık olamayacağını, ölümün vakti zamanı geldiğinde kendisini bulacağını, her insanın farklı yönlerden özel yetenek ve kabiliyetlere sahip olduğunu ve bu nedenle kimsenin birbirine karşı üstünlük taslamaması gerektiğini kabul etmesidir (Templeton, 1997: 162-163; Myers, 1979: 38).

Means ve arkadaşları (1990: 214-215), alçakgönüllülüğü bireyin hatalarını kabul etme iradesi göstermesine, meydana gelen her tür sosyal gelişmenin kontrol edilemeyeceğini bilmesine, diğer insanlara karşı sabırlı ve kibar bir tutum geliştirmesine ve başkalarına karşı empati gösterebilme yetisine sahip olmasına katkı sağlayan bir erdem olarak ele alır. Bireyin kendisini tanımasına ve hayata dair bir bakış açısı geliştirmesine imkân tanıyan bu kişisel eğilim, üç ayırt edici özelliğe sahiptir: öz-farkındalık, açıklık ve aşkınlık. Öz-farkındalık, kişinin güçlü ve zayıf yönlerini bilmesi; açıklık, kişinin yeni düşüncelere ve yeni düşüncelere ulaşma yöntemlerine karşı kapalı olmaması ve aşkınlık ise kişinin benliğinden daha büyük bir oluşumun varlığını kabul ederek uçsuz bucaksız evrende kendisinin çok küçük bir etkiye sahip olduğunu idrak etmesi demektir (Morris, vd. 2005: 1331-1332).

Alçakgönüllülük kendinden emin, açık görüşlü, doğru ve dürüst olmayı önemseyen, kusurlarının farkında olan, kendisini her şeyin kaynağı olarak görmeyen, kendini kabullenmiş, küstahlıktan uzak ve düşük özsaygı içermeyen bir düşünce yapısına sahip olmaktır. Birey, bu bakış açısı sayesinde benmerkezci, savunmacı, böbürlenmiş, kendi kendinin reklamını yapan ve dar görüşlü biri olmaktan kurtulur; tüm insanlığa karşı yoğun bir sevgi besler, kendisini olduğu gibi kabul edip mutlu olmayı becerir ve evrensel düzeyde herkesin faydasına olacak bir gelişime katkı sağlamayı amaçlar (Clark, 1992: 33; Emmons, 1999: 171-172; Hess ve Ludwig, 2017: 7-8; Weber, 2006: 218, 221). Ne tümüyle kendi benliğine odaklanmak ne de tümüyle kendinden vazgeçmek anlamına gelen alçakgönüllülük, insanın sadece nefsi isteklerine göre değil diğer insanların faydasına olan şeyleri de hesaba katarak hareket etmesidir. Kişinin savunmaya başvurmaksızın olumlu ve olumsuz yönlerini dikkate alması, tam anlamıyla kendini değerlendirmeye istekli olması, başkalarından öğrenecek farklı bilgiler olduğunu düşünmesi, başkalarını değerli bulup onların bilgi ve becerilerini takdir etmesi ve böylelikle toplumun birlikte inşası bu erdemin ürettiği önemli

işlevlerdendir (Exline ve Geyer, 2004: 97; Jankowski, Sandage ve Hill, 2016: 414; Templeton, 1997: 32).

Button (2005: 841), alçakgönüllülüğü bireyin gerek ahlâkî melekeleri gerekse de bireysel yükümlülükleri noktasında eksiklikleri olabileceğine ve beklenmedik durumlarla karşılaşabileceğine dair taşıdığı fitri bir duyarlılık olarak değerlendirir. Ona göre insanların sosyal hayatını ve sosyal olaylara bakışını şekillendiren özel hususlar, kurallar ve kurumlar da aynı şekilde eksiklikler ve beklenmedik durumlarla muhatap olabilirler. Alçakgönüllü birey, bu durumlara karşı da aynı hassasiyet ve olağanlığı gösterir. Fullam'a göre ise (2009: 129, 175) alçakgönüllülük, kişinin kendini bilmesine imkân tanıyan bir erdemdir. Bu erdem sayesinde birey sadece kendisinin sahip olduğu sınırlar ve eksikliklerin farkına varmış olmaz; çünkü alçakgönüllülük kişiyi aşırı bir şekilde kendisine odaklanmaktan korumakla birlikte onun diğer insanlara yönelik farkındalık, ilgi ve alakaya sahip olmasına da vesile olur. İnsan bunu yaparken içinde bulunduğu fiziksel ve sosyal şartları da dikkate alır ve dolayısıyla sadece kendisine değil, diğer insanlarla birlikte içinde yaşamış olduğu çevreye ve o çevrenin sahip olduğu koşulların insanlar üzerindeki etkisine dair bir şuur elde etmiş olur. Kişi, kendisini bu kapsamda değerlendirebildiği ve bütüncül bir anlayış ile hareket edebildiği sürece bu erdemin etkisini gerçek anlamda hayatında hissedebilecektir (Snow, 1995: 205).

Bir kişilik yetersizliği, olumsuz kendilik algısı, insan kendini hor ve hakir görmesinin aksine; alçakgönüllülük, kişinin donanımlı ve olgun iç dünyası sayesinde kendisini başkalarından üstün görmemesi ve göstermeye kalkışmaması, ölçülü bir kendilik algısına sahip olması hem kendisine hem de çevresine karşı dürüst davranması ve etrafındaki her türlü imkânı tüm insanlığın gelişim ve olgunlaşmasına hizmet eden vasıtalar olarak değerlendirmesidir. Kaynağında hakikate duyulan sevgi yer alır ve dolayısıyla hakikatin benlik ve benliğin isteklerinden daha çok sevilmesi söz konusudur (Hökelekli, 2007: 114-116; Çöğgün, 2010: 61). Alçakgönüllülüğün gösterişsizlik, geri planda kalma, dinî veya dünyevî olsun yüksek bir gücün var olduğunu düşünme, yeniliklere açık olma ve huşu ile hareket edebilme gibi temel vasıfları bünyesinde barındırdığına vurgu yapan Akhtar (2018: 21), bu erdemin insanda nasıl ve ne şekilde ortaya çıktığına dair gelişimsel dönem özelliklerine dayanan bir görüş ileri sürer. Ona göre alçakgönüllülük, çocukluk döneminde ebeveynin taşıdığı psiko-fiziksel öneme binaen kişinin içsel hayatında yer bulmaya başlar,

daha sonra fallik ve ödipal tecrübeler sonucunda ebeveyne boyun eğişin meydana geldiği dönemde daha da güçlenir, gizil/latent dönemdeki çok kapsamlı merak duygusu ile derinleşir.

Bireyin hem iç dünyasını hem de başkaları ile olan ilişkilerini ilgilendiren alçakgönüllülük kapsamlı bir olgudur. Onun bu geniş çerçevesini dikkate alan Davis ve arkadaşları (2013: 60-61) alçakgönüllülüğü kişinin gerçekçi bir benlik algısına sahip olması, nefsi arzularının tatminini amaçlayan duygu ve davranışlarını sosyal açıdan makul olan yollarla bastırabilmesi ve toplum menfaatine olan duygu ve davranışlarını geliştirebilmesi şeklinde kavramsallaştırmışlardır. Buna ek olarak alçakgönüllülük, bir kişinin sahip olduğu saygınlık ve itibarın da göstergesidir. Bu husustaki en temel ölçü, kişinin kendisi dışındaki insanlar tarafından sahip olduğu alçakgönüllülük özelliği ile tanınıyor olmasıdır. Chancellor ve Lyubomirsky (2013: 822-823), alçakgönüllülüğün güvenli ve kabullenilmiş bir kimlik, kendisine yabancılaşmamış ve bozulmamış bir kişilik, yeniliklere açıklık, dışa odaklanma ve eşitlikçi düşünceler gibi beş temel göstergesi olduğunu belirtir. Tüm bu özellikler onu hem gösterişsizlikten hem de diğer benzer erdemlerden ayırır. Ayrıca bu özellikler, içinde yaşanılan kültürel hayat ve normlar ile de benzerlik arz edebilir.

Alçakgönüllülük üzerine yapmış olduğu araştırmalar ile bilinen Tangney ise (2000: 73-74; 2002: 413; 2009: 497), literatürdeki teolojik, felsefi ve psikolojik çalışmaların tümünden yola çıkarak alçakgönüllülük erdeminin kapsam ve işlevine dair altı önemli özellik belirlemiştir: (a) kişinin beceri ve kazanımlarına dair tam ve eksiksiz bir bakış açısına sahip olması, bu niteliklerini ne abartması ne de olduğunda daha aşağı değerlendirmesi, (b) hatalarını, kusurlarını, bilgilerinin eksikliğini ve sınırlarını kabul edebilmesi, (c) yeni düşüncelere, çelişkili bilgilere, tavsiye ve öğütlere açık olması (d) sahip olduğu beceri ve başarıları bütüncül bir şekilde değerlendirmesi, (e) nefsinin çok fazla ön planda tutmaması veya nefsinin benmerkezci arzu ve isteklerini törpüleme eğilimine sahip olarak her şeyin hakkını vermesi, (f) diğer insanların ve canlıların çeşitli şekillerle dünyaya ve insanlığa sağladığı katkıları layıkıyla takdir etmesi.

2.2. ALÇAKGÖNÜLLÜLÜĞÜN İSLÂMÎ LİTERATÜRDEKİ KARŞILIĞI: TEVAZU

Kelime anlamı olarak yere yakın olacak şekilde alçalmak, kendini hor ve küçük görmek, son derece itaatkâr ve uyumlu olmak, alçakgönüllülük, yumuşak huylu olmak, huşû üzere hareket etmek gibi karşılıkları bulunan tevazu; yaratıcıya boyun eğme ve huşu içinde olma, bağlanma, sakin halde de kızgın halde de kimden gelirse gelsin hakikatleri kabul etme, yumuşak huylu olma, kendini başkalarından üstün görmeme ve herhangi bir kişinin kendisine muhtaç olduğunu düşünmeme gibi birçok güzel hasleti bünyesinde barındıran bir erdemdir. Kişinin imanının sağlam göstergelerinden biri olarak değerlendirilen tevazu, kul olmanın verdiği bilinç ile sırf yaratıcının rızası için kalp samimiyeti, sağlam bir niyet ve güçlü bir vakar ile gerçekleştirilmelidir. Hem madden hem de manen zengin ve donanımlı olduğu halde tevazu göstermesi ise birey için en hakiki zenginliklerden biridir (el-Hilâlî, 2012: 7-8, 10; Kotku, tsz.: 162; Rıfat, tsz.: 341; Yıldız, 2007: 247). Terim anlamı olarak ise tevazu, “*kişinin nefsinin Hakk’ın huzurunda kulluk mevkiine koyması, insanlara karşı kibirli ve gururlu olmaması*” olarak ifade edilir (Canbulat, 2006: 657).

Tevazu, kendini değersiz ve vasıfsız görme ile gurura kapılıp başkalarından üstün ve öncelikli olduğunu düşünme arasında denge kurabilmeyi sağlayan gerçekçi bir değer algısıdır. Duyguların aklın kontrolünde olduğu ve değer duygusunun dengeli bir şekilde tatmin edildiği tevazu, kişinin başkaları karşısında eziklik ve pısrıklık göstermeksizin hareket etmesini ve bilinçli tercihlerle herkese hak ettiği muamelede bulunmasını temin eder (Tarhan, 2013: 160-61). Muhasibi (1101’den aktaran Aydın, 1976: 165) tevazuu, kişinin karşısına çıkacak her insanın en az bir yönden kendisinden daha üstün olabileceğini düşünmesi olarak ele alır. Tevazu sahibi kimse, içinde iyiliklerin en büyüklerini taşıyabilirken kötülüklerin zerresine dahi yer ver vermeye çalışır. İnsanın ilgili özelliklere binaen kendisini diğer insanlardan aşağı görebilme yetisi, tevazudaki en dikkat çekici husustur. Ateş (2011: 254) ise tevazuu kişinin bütün büyüklenme, böbürlenme ve enaniyet hallerinden sıyrılması, yaratıcısı karşısındaki güç, kudret ve konumunun bilincinde olması ve yaratıcısına tam bir teslimiyetle bağlanması olarak ifade eder.

Rıfat (tsz.: 340), büyüklenmenin zıddı, şeref ve yüksek derecelerin merdiveni olarak değerlendirdiği tevazuu “*Cenab-ı Hakk’ın büyüklüğünü ve kendi küçüklüğünü anlamak ve*

idrak etmek esası üzerinde gelişen fikre ve vicdana dayalı bir his” olarak tanımlar. Hökeleklî (2011: 114)’ye göre ise tevazu, “*başkasına karşı gelecek ya da onun hoşuna gidecek her türlü davranıştan sakınarak onun önünde kendi benliğimizi silme yönünde bir eğilimdir.*” Tevazuun en büyük belirtilerinden biri maddî ve manevî statüsü yüksek insanların kendilerine göre sıradan olan insanların ortamlarına girip samimi ve ihlaslı bir şekilde sırf yaratıcısının rızasını gözeterek hizmet etmesidir. Abdullah b. Mübarek’in “*Zenginlere karşı tekebbür, yoksullara karşı tevazu göstermek tevazu gereğidir.*” sözü bu hususa dikkat çeker (Demirci, 2005: 128; el-Kuşeyrî, 2014: 232-233).

Kişinin haddini/hududunu bilmesi, yani özünü ve o özün sınırlarını görmesi; halinin, kıymetinin ve gerçekliğinin kendisince itiraf edilmesi ve kanaatkârlığının açık göstergesi olan tevazu, iki temel motivasyona sahiptir. Bunlardan ilki; kişinin kendini, aslını, özünü düşünmesi; ne şekilde ortaya çıktığını ve nasıl yaratıldığını idrak etmesi üzerine gerçekleşir. Böylesi bilişsel bir çaba, onu yaratıcısına ulaştıracak; yaratıcısının güç ve kudreti karşısında kişinin hiçliğini düşünmesi onu mütevazi davranmaya sevk edecektir. Diğer motivasyon ise; kişinin bilişsel çabasını kendi sınırları, yapabilecekleri, yapamayacakları, acziyeti ve çaresizliğini anlama üzerine gerçekleştirmesidir. Bunun sonucunda kişi büyüklenmek, kendini beğenmek ve başkalarını küçük görmenin kendisi için ne kadar gereksiz ve gerçek dışı bir eylem olduğunu idrak edecektir. Dolayısıyla bu iki bakış açısının insanların bilişsel ve duygusal dünyasında canlı tutulabilmesi, tevazuun hem birey hem de toplum düzeyindeki yansımalarını fazlasıyla arttırabilecektir (Cündioğlu, 2010: 46; 62-63; Hilâlî, 2012: 39-41; Topbaş, 2010).

İnsanoğlu bilişsel, duygusal ve davranışsal açıdan olumlu ve olumsuz özellikleri içine alan çift kutuplu bir yapıya sahiptir ve bu özellikleri arasında denge sağlayabildiği ölçüde kaliteli bir yaşam sürebilir. İslâm ahlâkı, bu çift kutuplu yapıyı ifrat ve tefrit olarak isimlendirir ve bireyin bu iki aşırı uç arasında itidal üzere hareket etmesine oldukça önem verir. İfrat kişiyi aşırılıklara sürükleyerek büyüklenme, böbürlenme, kendini beğenme vb. hallere sebep olurken, tefrit ise kişinin eksiklikleri üzerine odaklanarak hasislik göstermesine, nefsinin yıpratıcı hırs ve arzularına kapılmasına yol açar. Bu iki problemlî kutup arasında sığınılacak en güvenli liman, kişinin orta yolu tutması anlamına gelen tevazudur. Tevazu aşırılıklardan uzak durmak, kendi nefsinin ve niteliklerinin bilincinde

olarak her şeye ve her canlıya hak ettiği kıymet nispetinde muamele etmekten geri durmamak, gururdan uzak durarak kendisinden aşağıda olan kimselere karşı da alçakgönüllü davranabilmek, alçakgönüllü tutum ve davranışlarda bulunurken bunu içten ve samimi şekilde yapmaktır (Gazâlî, 1993: 749-750; Toksarı, 2006: 2029; Yılmaz, 2004: 226).

İslâmî literatürde beğenilen ve yerilen olmak üzere iki çeşit tevazudan söz edilir. Buna göre; beğenilen tevazu, bireyin tevazuu Allah için göstermesi; başkalarına karşı gerek büyülenmeyi gerek kendini beğenmeyi ve gerekse de başkalarını küçümseyip hor görmeyi terk etmesidir. Dolayısıyla bu çeşit tevazuun en temel güdüleyicisi yaratıcının rızasını kazanmaktır. Yerilen tevazuda ise kişinin tamamıyla dünyevî menfaat ve kazanımlara odaklanarak yaratıcısının rızasını unutmaması ve dünyalık şeyler elde etme maksadıyla tevazu göstermesi söz konusudur. Bu durumda nefsanî arzu ve çıkarlar, kişiyi tevazuun özüne uygun şekilde hareket etmekten uzaklaştırır ve dünyevî hırsın esiri haline getirir (el-İsfahânî, 2015: 223-227; Rıfat, tsz.: 341).

Birey, bir yandan kutsiyet atfettiği yaratıcısı diğer yandan da hemcinsi olan insanlar olmak üzere yoğun bir ilişki ağına sahiptir ve tevazu da bu ilişki ağı çerçevesinde şekillenir. Bu doğrultuda Hilâlî (2012: 12-15), Kur'ân ve sünnetten hareketle dört farklı tevazu tipi ileri sürer: (a) Allah için tevazu; kişinin kendini beğenme gafletine düşmeden ibadetlerini hakkıyla eda etmeye çalışması, sahip olduğu nimetleri yaratıcısına yakınlık vesileleri olarak değerlendirip şıarmaması ve rehavete kapılmaması, işlediği günahlardan ötürü kendisini hor ve hakir görmesi, iyilikleri konusunda kendisini herkesten aşağı ve yanlışları konusunda da kendisini herkesten önde görmesi. (b) Giyimde tevazu; kişinin tutum ve davranışlarında olduğu gibi giyiminde de tevazulu olması; lüks, pahalılık ve şatafata kaçmaksızın itidal ile hareket ederek diğer insanlar üzerinde olumlu etkiler bırakabilmesi. (c) Alimin tevazuu; âlim olan insanların yoğun gayretler sonucunda elde ettikleri bilgi ve birikimleri üzerinden büyüklük taslamamaları, kendilerini beğenmemeleri; aksine öğrendikleri arttıkça ilim konusunda ne kadar da eksikleri olduğunun idrakine varmak için çaba sarf etmeleri. (d) İlim tahsil edenlerin tevazuu; ilim talebinde olan insanların aynı zamanda mütevazı olmayı talep etmeleri, tevazu sahibi olanların ilimlerinin daha çok olacağını idrak etmeleri, böylesi bir idrakin kişiyi nefsin büyülenmeye yönelik arzularından koruyacağını unutmamaları.

2.3. ALÇAKGÖNÜLLÜK İLE İLGİLİ KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

2.3.1. Adler ve Bireysel Psikoloji Yaklaşımı

İnsanın sahip olduğu gelişim süreci ve ebeveyni başta olmak üzere çevresinden almış olduğu geri dönütler onun hayatında çok önemli bir yere sahiptir. Kişisel özellikler açısından var olan farklılıklar ve benzersiz haller, kişinin doğduğu andan itibaren hayatında biriktirdiği tecrübeler aracılığıyla şekillenir. Adler (1994: 287), her insanın biricik olduğunu, biricik deneyimler edindiğini ve bu deneyimler sonucunda da diğer insanlara nispetle çeşitli eksiklikler ve üstünlüklere sahip olduğunu belirtir. Kiminin hayatı zorluklar ve mücadeleler ile dolu bir süreç iken; kimininki ise çeşitli imkânlar ve başarılarla dolu bir dönemi yansıtır. Bu nedenle herkesin geçmişten bugüne yaşamında neler biriktirdiğini bilmek ve ona göre davranmak önem arz eder. Bu hususta insanların sahip olduğu iyi ahlâk özellikleri ön plana çıkar.

Kimi insanların geçmişlerindeki problemleri gelişimden veya imkânsızlıklardan dolayı gerek hayata gerekse de insanlara karşı hatalı tutum ve davranış sergilemeleri söz konusu olabilir. Bu tür hususlarda, bireyin başka insanların halini etraflıca düşünmesini ve ona göre yargıda bulunmasını sağlayan en önemli erdemlerden biri alçakgönüllülüktür. Kişi, alçakgönüllülüğü sayesinde insanları ahlâkî değeri açısından yargılamamaya özen gösterir, affedicidir, onları eksikleri ve kusurlarından dolayı zor duruma düşürmeye çalışmaz. Problemleri bir gelişime ve yanlış yol tutmuş insanlara karşı hem empati hem de sempati ile yaklaşarak onlara yardım etmeyi, problemlerini çözmeyi ve gelişimlerine katkı sağlamayı amaçlar (Adler, 1994: 287-288). Dolayısıyla Adler, alçakgönüllülüğü bireysel iç huzur ve sağlıklı sosyal ilişkilerin ardındaki ana etkenlerden biri olarak değerlendirir.

2.3.2. Hümanist Yaklaşım

Hümanist yaklaşımın öncülerinden olan Abraham H. Maslow (1970: 150), ihtiyaçlar hiyerarşisi kuramını inşa ederken insanî erdemler ve kişiliği güçlü kılan nitelikler üzerine ciddiyle odaklanır. Kişinin yeteneklerini, kapasitesini ve potansiyelini en etkili şekilde kullanabilmesi olarak tanımladığı kendini gerçekleştirme sürecinde, ihtiyaç ve arzuların düzenli ve dengeli bir şekilde tatminini gerekli görür. Maslow, bu süreçte özellikle insanı daha mükemmel hale getiren kişilik özelliklerini ve ahlâkî erdemleri belirlemeye gayret

etmiştir. Bu çabaları sonucunda alçakgönüllülüğün başkalarına saygı, gösterişsizlik ve doğruluk gibi vasıflarla kendini gerçekleştirmiş bireylerin sahip olduğu temel özelliklerden biri olduğu sonucuna ulaşmıştır (Peterson and Seligman, 2004: 63).

Maslow (1964: 59-62), özellikle doruk deneyimler üzerine yapmış olduğu çalışmalar sonucunda, dinî veya dünyevî olsun insanın iç dünyasında huşu ve saygı uyandıran bu farklı tecrübelerin belirli kişilik özelliklerini beraberinde getirdiğine dikkat çeker. Buna göre kişinin benliğinin sınırlarını aşması, benliğini düşünmemesi, bencil olmaması, kendisinden çok çevre odaklı hareket etmesi; gerektiğinde geri planda durabilmesi, anlayışlı olması, başkalarının dertleriyle ilgilenebilmesi, gösterişsiz ve alçakgönüllü tutum ve davranışlarda bulunması gibi nitelikler doruk deneyimleri yaşayabilme açısından elzemdir. Bu görüşüyle hümanist psikoloji, alçakgönüllülük ve bünyesinde barındırdığı temel vasıfları yetkin ve donanımlı bir bireyin inşasında ve kendini gerçekleştirmiş bireyin sahip olduğu kazanımları sürdürebilmesinde oldukça gerekli bulduğunu ortaya koymaktadır. Sonuç olarak hümanist psikolojide de alçakgönüllülük, kötü ahlâk özelliklerine karşı mücadeleyi etkin kılan ve hem bireysel hem de toplumsal faydalar üreten bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.3.3. Pozitif Psikoloji Yaklaşımı

Martin Seligman ve arkadaşları tarafından 2000’li yılların başında oluşturulan Pozitif Psikoloji, insanın mutluluğunu ve hayat memnuniyetini merkeze alan bir bilim dalıdır. Özellikle değerler ve ahlâkî erdemler üzerine odaklanan bu yaklaşım, uzun yıllar din ve felsefenin konusu olarak değerlendirilen bu unsurları psikolojik bir perspektifle ele alması açısından ayrı bir öneme sahiptir. İnsanın karakter ve kişiliğini güçlendiren, huzurlu ve mutlu bir yaşamın teminatı olarak değerlendirilen erdemler, bu bakış açısıyla birçok deneysel araştırmaya tabi tutulmakta ve bunların insan hayatına sağlayacağı katkı irdelenmektedir (Ayten, 2017: 139; Lavelock vd., 2014: 99; Seligman ve Csikszentmihalyi, 2000: 5).

Peterson ve Seligman (2004: 29-31) din adamları, teologlar, ahlâk filozofları, eğitimciler, psikologlar, vb. düşünürlerin benliğin farklı yönlerine ve insanî erdemlere dair ürettikleri eserleri belirli kriterler aracılığıyla detaylı bir şekilde gözden geçirmiş; pozitif psikolojinin temel araştırma konularını kapsamlı şekilde sunacak bir sınıflandırma üretmişlerdir. Bu sınıflandırmaya göre; insan hayatını ilgilendiren 6 temel erdem söz

konusudur: Bilgi ve hikmet, cesaret, insaniyet, adalet, itidal ve aşkınlık. Bunun yanında bu temel erdem kategorileri 24 alt erdem türünü de bünyesinde barındırmaktadır: Yaratıcılık, merak, açık görüşlülük, öğrenme aşkı, fikrî derinlik, yiğitlik, sebat, düşünce ve davranış bütünlüğü, hayat enerjisi, sevgi, nezaket/kibarlık, sosyal zekâ, sosyal sorumluluk, hakkaniyetli olma, liderlik, affedicilik ve merhamet, alçakgönüllülük/gösterişsizlik, sağduyu, öz-kontrol, kadirşinaslık, şükür, ümit, nüktedanlık ve maneviyat. Peterson ve Seligman, tüm bu erdemlerin farklı yönlerden insan karakter ve kişiliğini daha dirençli ve güçlü hale getirdiğine; sağlık ve mutluluk yönünde kişiye önemli katkılar sağladığına dikkat çekmişlerdir.

Seligman (2002: 155-156) alçakgönüllülüğün benliğin kontrol edilmesi ile olumsuz arzu ve isteklerinin yönlendirilmesinde önemli bir faktör olduğunu düşünür. Kişinin benliğinin isteklerine göre kendini haklı çıkaracak gerekçeler göstermesinin önüne geçtiğine ve başkalarına yönelik faydalı davranışlarda bulunabilmesine katkı sağladığına dikkat çeker. Bu yönüyle alçakgönüllülük araştırılması gereken önemli bir erdem ve güçlü bir kişilik özelliğidir.

Sahip olduğu kapsamlı sınıflandırmada da görüleceği üzere Pozitif Psikoloji, alçakgönüllülüğü insana katkı sağlayan önemli erdemler arasında değerlendirir. Bu yaklaşım, bireyin bilişsel, duygusal ve davranışsal olmak üzere bütüncül bir şekilde mütevazı olması gerektiğine dikkat çeker. Buna göre alçakgönüllülük, kişinin başarı ve üstünlükleri hakkında konuşmaktan zevk almaması, bir diğer deyişle başarılarını kendisinin konuşması yerine onların başkaları tarafından konuşulmasını tercih etmesi, ilgi çekme arayışı içinde olmaması ve kendisini bir başkasından daha özel biri olarak değerlendirmemesidir (Peterson ve Seligman, 2004: 30; Tangney, 2009: 502).

Pozitif Psikoloji ekolünün insanın güçlü yönleri ve erdemler üzerine gerçekleştirdiği bu araştırma atılımının ardından; araştırmacılar, alçakgönüllülüğü kişisel bir hal ve nitelik, güçlü bir karakter özelliği, bilişsel bir erdem, bir davranış ve bir zihin teorisi olmak üzere farklı şekillerde incelemeye başlamışlardır. Halihazırda bu önemli erdem tanınması, kavramsallaştırılması, evrensel bir kavram olarak ölçülmesi, ölçülmesinde karşılaşılan zorluklar, fiziksel ve psikolojik iyi oluş üzerindeki etkisi, insanların hem iç dünyalarına hem de kişiler arası ilişkilerine katkısı ve bilişsel bir ilgi, biliş ötesi beceriler, liderlik ve sosyal

ilişkilerin inşa edilmesi noktasındaki rolü üzerine çalışmalar artarak devam etmektedir (Chancellor ve Lyubomirsky, 2013: 819-820).

2.4. ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK TÜRLERİ

Hem bir kişilik özelliği hem de bir ruh halinin ifadesi olarak ele alınabilecek alçakgönüllülüğün (Bollinger ve Hill, 2012: 32) kapsamı açısından değerlendirilebileceği en iyi zaman dilimi, bireyin alçakgönüllü davranmasının en zor olduğu, benliğinin kendisini alçakgönüllü hal ve hareketlerde bulunmamaya zorladığı andır. Yaşam, kişinin benliğini farklı yönlerden ve durumlardan etki ve baskı altına aldığı bir süreçtir. Bu süreçte insanın düşünce, tutum ve davranışlarının farklılaşması muhtemel olduğu gibi sahip olduğu erdemlerin de çeşitlenmesi oldukça olağandır. Dolayısıyla insanların farklı alçakgönüllülük çeşitlerine sahip olması söz konusudur (Worthington, Davis ve Hook, 2017: 7). Diğer taraftan alçakgönüllülük gerek kavramsallaştırılması gerekse de ölçülmesi noktasında oldukça çetrefilli bir kavramdır. Bu tür problemleri bir yapıya sahip olması özellikle onun gerektiği şekilde ölçülebilmesini sağlayacak farklı sınıflandırmalara tabi tutulmasına ve dolayısıyla da çeşitli türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Davis vd. 2010: 244). Özellikle psikoloji ve psikiyatri literatürüne ait araştırmalarda belirlenen alçakgönüllülük ile ilgili bu kavramsal sınıflandırmalara değinmek yerinde olacaktır.

2.4.1. Fıtrî/Eğilimsel Alçakgönüllülük

Fıtrî/eğilimsel alçakgönüllülük, kişiliğin kalıcı bir parçası olan ve farklı koşullar altında değişim göstermeyen bir türdür. Bireyin alçakgönüllülük erdemine kişiliğinin temel bir özelliği olarak sahip olup olmaması bu türün incelenmesindeki en esas meseledir (Tangney, 2002: 414). Bu alçakgönüllülük türünde kişi, her hâlükârda sahip olduğu mütevazî eğilimleri göstermeye, alçakgönüllülüğün hayatına sağlayacağı olumlu katkıyı tümüyle kullanmaya, açık görüşlü olmaya ve başkalarına saygı duymaya çalışır (Rowatt vd. 2006: 198-199; Tangney, 2000: 76).

2.4.2. Bilişsel Alçakgönüllülük

Kişinin kendi inanç ve doğrularının hayattaki tek gerçek olduğunu düşünmekten sakınması (Gregg ve Mahadevan, 2014: 8), sahip olduğu bilginin sınırlarının olduğuna dair

bir anlayış taşıması (McElroy vd., 2014: 20; Whitcomb, 2017: 521-522), inanç ve bilgilerinin yanlış olabileceğini düşünme derecesi (Leary vd. 2017: 1), düşünce ve inançlarını merkeze alarak ihtiyaçlarını doğru ya da makul şekilde tatmin etme becerisi (Davis ve Hook, 2014: 112) ve bilişsel açıdan yaşadığı ya da yaşaması muhtemel olan yanılgıları kendisine bir tehdit olarak görmemesi (Krumrei-Mancuso ve Rouse, 2016: 2) gibi anlamlara gelen bilişsel alçakgönüllülük, bireyin anlama kapasitesi ve becerilerinin eksik yönleri olduğunu kabul ederek sahip olduğu zihni yapının eksikliklerini gidermesi, yeni bilgiler öğrenmesi ve gerçek kazanımlar edinme noktasında diğer insanların akıl ve zekâsını önemsemesidir (Hook vd., 2015: 499; Porter ve Schumann, 2018: 140). Samuelson ve arkadaşlarına (2014:1) göre ise iki önemli ahlâkî problem olan bilişsel kibir ile bilişsel güvensizlik arasında itidal sağlayan önemli bir erdemdir.

Bilişsel alçakgönüllülük, açık fikirliliği insanın hayatında önemli bir seviyeye çıkartan ve böylelikle öğrenmeyi attıran çok önemli bir faktördür. Bilişsel açıdan yanılabilirliğini bilen birey, sürekli olarak yeni bilgi alternatifleri edinme ve çok emin olduğu bilgiler hususunda dahi sahip olduğu görüş açılarını çeşitlendirme amacı güdecektir. Bu durum, kendi düşünceleri ile ters düşen farklı görüş açılarını kabullenme noktasında da bireyin kendisine kolaylık sağlayacak; yanlışlarını kabul etme ve düşüncelerini değiştirme hususunda zorluk çekmeyecektir. Dolayısıyla bilişsel alçakgönüllülüğün sağladığı bu kapsamlı bakış açısı sayesinde kişi hem bilgi ve görgüsünü aktaracak hem yanlış ve kusurlarını düzeltecek hem de sahip olduğu alçakgönüllülüğü daha güçlü ve devamlı hale getirecektir (Porter ve Schumann, 2018: 140; Spiegel, 2012: 34-35).

Kanada merkezli Eleştirel Düşünce Derneği'nin tanımına göre ise bilişsel alçakgönüllülük, bireyin edinebileceği bilgi ve tecrübelerin kısıtlı düzeyde olacağına dair bir bilinç taşımasıdır. Böyle bir şuurla hareket eden birey, ırkının üstün olduğunu düşünüp benmerkezci tutumlarla kendi kendini kandıran veya sahip olduğu sınırlı bakış açısından dolayı önyargılı, tarafgir ve peşin hükümlü tutumlar sergileyen bireyler karşısında da aynı derecede duyarlıdır ve hatalı davranan bu kişilerin hatalarının farkında olmama ihtimalini de göz önünde tutar. Bilişsel alçakgönüllülükte en temel mesele, kişinin gerçekte sahip olduğu bilgiden daha fazlasını bildiğini iddia etmemesidir. Bu iradeyi göstermek bilişsel olarak alçakgönüllü davranan bireyin cesaretsizliği veya teslimiyetçiliği anlamına gelmez. Aksine

kişi, bu kabulle birlikte aslında bilişsel olarak gösterişçilikten, kendini beğenmişlikten, gururdan veya kişinin övünmesine sebep olacak benzer duygu ve düşüncelerden uzak olduğunu göstermiş olur

(Hook vd., 2017: 30; <http://www.criticalthinking.org/pages/valuable-intellectual-traits/528>).

2.4.3. Kültürel Alçakgönüllülük

Kültürel alçakgönüllülük, bireyin kültürel çeşitliliğe ve bu çeşitlilikten kaynaklanan getiri ve götürülere karşı açık görüşlü olması; farklı devlet, millet, kültür ve inançtan olan insanların da bir değer taşıdığını düşünmesi, farklılıklardan kaynaklanabilecek çatışma ve sürtüşmelerde akıl ve sağ duyu ile davranarak çözüm odaklı davranışlarda bulunmaya gayret göstermesidir (Worthington, Davis ve Hook, 2017: 8). Bu alçakgönüllülük türü sayesinde kişi, çok kültürlü sosyal yapıya daha çabuk uyum sağlayabilir, bu yapı içerisindeki diğer insanların kültürel farklılık ve kimliklerine karşı daha saygılı ve anlayışlı tutum ve davranışlar sergileyebilir (Hook vd. 2013: 354). Button (2005: 859) da bu hususa dikkat çekerek özellikle farklı ırk ve gruplardan oluşan çok milletli toplumlarda kültürel alçakgönüllülüğün oldukça önemli bir işlev gerçekleştirdiğini belirtir. İnsanlar, bu erdem sayesinde böylesi bir toplumda farklılıklara açık, kibar ve hoşgörülü olur; başkalarından öğrenilecek şeyler olduğunu düşünür ve mevcut çeşitlilikten farklı yönlerde istifade edilebileceğinin şuurunu taşırlar.

İnsan hayatında ihtiyaç ve gerekliliklerin etki ve önemi büyüktür. Kültürel alçakgönüllülük türü de bir ihtiyaca binaen, Amerika Birleşik Devletler’inde varolan çok kültürlü yapının kaynaklık ettiği bir kavram olarak ileri sürülmüştür. Şöyle ki; tıp alanındaki eğitim ve tedavi faaliyetleri, mevcut toplumsal doku üzerinde devam ettirilmekte ve gerek tıp öğrencileri gerekse de tedavi faaliyetlerini sürdürmekte olan bireylerin halihazırdaki bu renkli sosyal dokuya en uygun müdahale ve muameleyi uygulaması icab etmektedir. Tıp alanındaki araştırma, eğitim ve tedavi faaliyetlerinin daha nitelikli ve sonuç getirici bir hale ulaşması için mevcut çok kültürlü yapı da dikkate alınarak hem tıp öğrencilerinin hem de tedavi faaliyetlerini icra eden bireylerin sahip olması gereken bir özellik olarak kültürel alçakgönüllülük kavramı ortaya atılmıştır. Zira, hızlı ve güvenilir bir muamele ve tedavinin en birincil şartı, hasta ile kurulacak sağlıklı ve güvenilir iletişimdir. Dolayısıyla buradaki

amaç, hem halihazırdaki tıp teknisyenlerinin hem de ileride tedavi faaliyetlerini sürdürecektir olan tıp öğrencilerinin mevcut toplumsal yapının gereklerine dair bilişsel, duygusal ve davranışsal hazırbulunluşluğuna katkı sağlamaktır. Kültürel alçakgönüllülüğün bu bireylere öncelikle kendilerine dair sağlıklı bir bilinç elde etmeyi sağlayacağı; ardından da onların hastaları ile daha iyi iletişime geçme, onlarla empati kurma ve onların güvenini kazanarak daha hızlı ve güvenilir sonuçlara ulaşmayı mümkün kılacağı vurgulanmaktadır (Tervalon, Murray-Garcia, 1998: 117, 123).

2.4.4. İlişkisel Alçakgönüllülük

İlişkisel alçakgönüllülük, kişiler arası ilişkiler bakımından kendisine odaklı değil de dışı odaklı olan ve benliğine dair gerçekçi (ne çok yüksek ne çok düşük, olması gerektiği gibi) bir bakış açısına sahip olan bir bireyin alçakgönüllülüğünün bir gözlemci aracılığıyla değerlendirilmesi sonucunda elde edilen kişilik özelliğidir. Bir diğer ifadeyle kişinin sahip olduğu alçakgönüllülüğün o kişinin etrafındaki insanların gözlem ve deneyimlerine göre ele alınıp belirlenmesidir. İlişkisel alçakgönüllülükte tamamıyla sosyal ilişkiler üzerine gerçekleşen algı ve çıkarımlar söz konusudur. Bireyin alçakgönüllülüğü hakkında hükme varmaya çalışan bir gözlemci, bunu onun davranışlarına, jest ve mimiklerine, üslubuna ve yanlışlarından dersler çıkarıp çıkarmadığına bakarak gerçekleştirebilir. Örneğin; sürekli olarak kendisinden bahseden, yapabileceğinden daha fazlasını taahhüt edip sonrasında bunları gerçekleştiremeyen ve sorumluluklarını ihmal eden bir birey kibirli ve kendini beğenmiş bir kişilik olarak değerlendirilebilir (Davis vd. 2011: 226-27).

Bireyin benliğine dair kendi muhakemesi vasıtasıyla değil, onu tanıyan ve onunla sosyal ilişkiler içerisinde bulunan bir gözlemcinin yargıları aracılığıyla değerlendirilen ilişkisel alçakgönüllülük, bir kişinin bir başka kişinin sahip olduğu alçakgönüllülük düzeyi hakkında gözlem ve deneyimlerine dayanarak bir yargıya varmasıdır. Bu gözlem ve deneyimlerde alçakgönüllülük ile ilişkili olduğu düşünülen temel özellikler şunlardır: diğer insanlarla olumlu ilişkiler geliştirmek, onların dostluğunu kazanmak, başkalarının yararına olan duygular beslemek ve benliğe yönelik duyguları alçakgönüllü, makul ve sosyal açıdan kabul edilebilir yollarla tatmin etmek (Davis vd., 2013: 61). Funder (1995: 656), kişiliğe dair yapılacak bu tür değerlendirmelerde sağlam sonuçlara ulaşabilmeyi doğru davranışların

doğru özellikler ile ilişkilendirilmesi şartına bağlar. Dolayısıyla herhangi bir birey üzerinde alçakgönüllülüğü gözlemleyen kişinin bu hususu gözden kaçırmaması gerekir.

İlişkisel alçakgönüllülüğün sosyal ilişkiler temelinde değerlendirilmesinde, araştırmacı gözlemlediği kişinin başkalarıyla olan münasebetlerinde kendi nefisini düşünen hareketlerden ziyade toplumun menfaatini önemseyen biri olup olmadığına, ilişkilerinde diğer insanlara yönelik olarak empati, merhamet, sempati, sevgi vb. olumlu duygular besleyip beslemediğine; gurur veya başarıları ile övünmek gibi kişiyi kendi benliğini düşünmeye sürükleyen olumsuz duyguları kontrol edip edemediğine ve gerçekçi bir benlik algısına sahip olup olmadığına odaklanır. Bu özelliklere sahip olmak sosyal ilişkilerin kalite ve gücünü artırırken, bunların eksik olması insanlar arasındaki sosyal bağların zarar görmesine sebep olur (Davis vd., 2010:248; Davis vd. 2010b: 93).

Davis ve arkadaşları (2011: 227), ilişkisel alçakgönüllülüğün en iyi şekilde gözlemlenebilmesinin şu üç durumda gerçekleştirilebileceğini belirtmişlerdir: (1) şöhret ve tanınmaya sahip olduğunda, (2) hiyerarşinin yer aldığı rollere sahip olduğunda ve (3) anlaşmazlık veya çatışma yaşandığında. Bu üç durum da insanlar arasındaki ilişkileri tehdit edici yapıya sahiptir. Meselâ; şöhrete sahip olan tanınmış bir kişi, diğer insanlar tarafından kıskanılabilir ve bunun sonucunda kıskanılan kişi bu insanlar ile olan ilişkilerini gözden geçirmeyi düşünecektir. Hiyerarşik ilişkilerde, daha büyük mevkiler edinmeyi arzulayan veya suistimalden korkan emir altındaki kişiler, liderlerinin otoritesine karşı isyan edebilirler. Herhangi bir çatışma anında tecrübe edilen olumsuz duygular, insanların başkalarına karşı ahlâkî açıdan kendilerini daha üstün veya öncelikli hissetmelerine sebep olabilir. Bu durum empati ve saygıyı uygulamayı onlar için daha da zorlaştıracaktır. Sonuç olarak alçakgönüllülük, bu üç olumsuz durumun sebep olacağı doğal yönelimlerin etkilerini giderebilir ve insanî ilişkilerde ortaya çıkacak istikrarsızlıkları önleyebilir.

2.4.5. Durumsal Alçakgönüllülük

Durumsal alçakgönüllülük, kişilik özellikleri ve bireysel farklılıkların değerlendirme dışı bırakıldığı ve sadece insanın hayatta karşılaştığı kişi ve olaylar nispetinde değerlendirildiği alçakgönüllülük türüdür. İnsanlar bazı durumlarda alçakgönüllü davranışlar sergileyebilirken diğer bazılarında sergileyemeyebilir. Yani alçakgönüllü tutum ve

davranışın ortaya çıkması, kişiliğin bir yönü olmaktan daha çok karşılaşılan durumla alakalıdır. Bu düşünceden hareketle “İnsanlar hangi durumlarda alçakgönüllü davranmakta, hangilerinde ise alçakgönüllülükten uzak bir görünüm sergilemektedirler?” sorusu, durumsal alçakgönüllülüğün incelenmesindeki en temel kriter olarak belirlenmiştir. Araştırmacılar akrabalık ilişkileri, yakın arkadaşlar, samimiyet derecesi, değerlendirilme endişesinin olması veya olmaması, kişiler arası etkileşimler; aynı sınıfta okuma veya aynı işyerinde çalışma, gözlendiğini düşünme ya da görüş ayrılıklarının söz konusu olması gibi özellikler kapsamında bireylerin karşılaştıkları durumlara karşı gösterdikleri tepkileri inceleyerek alçakgönüllülüğü anlama ve anlamlandırma yoluna giderler. Dolayısıyla durumsal alçakgönüllülük, kişinin karşı karşıya kaldığı sosyal ilişki ve olaylar nispetinde ele alınır, incelenir ve yorumlanır (Tangney, 2000: 77; 2002: 414).

2.4.6. Göstermelik Alçakgönüllülük

Göstermelik alçakgönüllülük; gizli bir egonun baskısından kaynaklanan ve yalnızca başkalarının sevgi ve takdirini kazanmayı amaçlayan ikiyüzlü bir güdülenme sebebiyle kişinin arzu etmediği samimiysiz tutum ve davranışlarda bulunmasıdır. Bireyin bu asılsız mütevazî eylemlerde bulunmasının bir diğer sebebi de içinde yaşanan sosyo-kültürel yapının alçakgönüllülüğü oldukça önemli bir erdem olarak değerlendirmesidir (İbn Hibbân, 1397/1977: 59-62; Tarhan, 2015: 144-45). Kendinde bir varlık veya üstünlük olduğunu hissederek alçakgönüllü eylemlerde bulunmak da kibrin ve kendini beğenmenin göstergesidir. Oysa ki alçakgönüllülük, kişinin daima kusur ve yanlışlarının farkında olarak ölçülü bir önem ve değer algısına sahip olmasıdır (Çöğğün, 2010: 61; Davis vd., 2010b: 92). Diğer taraftan kişinin zayıflıklarını veya sınırlı yapısını kabul ederken bu kabulde samimi ve dürüst olması önemlidir ve alçakgönüllülük erdemi bunu gerektirir. Şayet kişi, bu kabulünü kendisinden yapılması beklenen bir işten sıyrılmak veya kendisine verilen bir sorumluluktan kurtulmak amacıyla gerçekleştiriyorsa, bu da göstermelik alçakgönüllülüğün kapsamında değerlendirilir; çünkü bireyin bu alçakgönüllülük eğilimi, amacından sapmış bir nitelik arz eder (Bollinger ve Hill, 2012: 44).

2.5. ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK VE KİŞİLİK

Alçakgönüllülük, bireyin kişiliğini olumlu ahlâkî özellikler ile donatmasına katkı sağlayan ve bu noktada diğer erdemler ile iş birliği içerisinde olan bir olgudur (Handelsman, Knapp ve Gottlieb, 2002: 736). Alçakgönüllü bir kişilik sahip olduğu derin iç dünyası sayesinde diğer insanları çok sever, önemser, hak ettiği derecede kendisinden üstün görür ve onlara oldukça değer verir. Başkalarına ait olan mal-mülk, şan şöhret ve makam-mevkiye aldirmaksızın hareket eden alçakgönüllü birey, yapmacık ve gösteriş içeren davranışlardan uzak durur, gerçekliklere göre hareket eder, kendisi hakkında boş gurur ve büyüklenmelere kapılmaz. Onu, bu tür söz ve davranışlarda bulunmaya iten en büyük motivasyon ise sahip olduğu olgun kişiliğidir (Topçu, 2012: 48-49). Kişinin diğer insanlara saygı göstermesi, kendisinde başkalarının üzerinde bir değer görmemesi, yürüyüşünde bile özenli ve itidalli olması, karakter bakımından naif, şefkatli ve merhametli olması, hatta yaratıcısına layıkıyla boyun eğmesi İslâm düşüncesinde alçakgönüllü kişiliğin en belirgin göstergeleri arasında yer alır (Hilâlî, 2012: 34-38). Alçakgönüllü kişi, sahip olduğu öneme dair itidalli, gösterişsiz ve gerçekçi bir bakış açısına sahip olur; kendisinin kıymetsiz olduğunu değil, kendini çok fazla düşünmenin ve büyütmenin değersiz bir eylem olduğunu düşünür, herkese eşit şekilde davranır ve bu erdemi hayatında tatbik etmekle başkalarının güvenini, saygısını, bağlılık ve sadakatini kazanır. Onun için bu kazanımlar en hakiki başarılarıdır (Williams ve Denney, 2016: 36).

Hakiki anlamda alçakgönüllü olan birey kendini beğenme, büyüklenme, gururlanma ve bencilliği cahillik ve gelişmemişliğin göstergesi sayan, menfaat ve çıkar söz konusu olsa bile duruşunda sapma olmayan, sade ve gösterişsiz yaşamaktan hoşlanan, başkaları tarafından övüldüğünde sade bir teşekkür ile karşılık vermeyi yeterli bulan, acizyet ve sorumluluklarının farkında olarak yaşamaktan zevk alan, kendisini sevdiği gibi başkalarını da seven, merhamet ve acıma duyguları aracılığıyla başka insanların hallerini anlamaya çalışan ve dolayısıyla empati kurabilen bir kişiliğe sahiptir (Peters, Rowatt ve Johnson, 2011: 155; Tarhan, 2015: 145-47). Benzer şekilde Seligman (2007:170-71), alçakgönüllü kişilik için göz önünde olmayı sevmeyen, başarı ve gayretleri hakkında konuşmaktan hoşlanmayan, galibiyet ve mağlubiyetlerini önemsemeyen, gösterişten uzak duran ve kendisini özel

bulmayan bir birey profili ileri sürer. Böylesi bir bilişsel yapı sayesinde alçakgönüllü kişi için sadelik her zaman ön plandadır.

Alçakgönüllü birey, kendini ve haddini bilmek suretiyle ne doğumun ne de ölümünün kendi isteğine göre gerçekleşmediğinin bilincinde olarak yaratıcısına karşı daima şükür ve minnet besler; kibir, böbürlenme ve hırs gibi hastalıklı hallerden uzak durur, başkalarına karşı daima samimi, kibar, özverili, itidalli ve fedakâr davranarak çevresinde huzur ve sükûnetin timsali olur (Peterson and Seligman, 2004: 38; Sert, 2004: 202-204). Hökeleli'ye (2011: 117-119) göre bu erdemi hayatına tatbik eden birey, kendi üzerine düşünür, kendini olduğu gibi kabullenir, hem kendisine hem de başkalarına karşı bağışlayıcı ve hoşgörülü olur. Bunun yanında o, suçluluk hissetmeyecek ve vakarını yitirmeyecek derecede kendi değerini küçümseyebilir, hakikati sever ve hakikat karşısında içten bir duruş sergiler, tüm insanlığa evrensel düzeyde bir sevgi besler. Alçakgönüllü kişi düşünce, tutum ve davranışlarında aklın rehberliğini esas alan, aşırılıklardan uzak kalmayı tercih eden, nefsin olumlu veya olumsuz duygulanımlarını kontrol altında tutmayı önemseyen ve gelişmeler karşısında sağduyulu olmayı, sabretmeyi ve sakin kalmayı başarabilen kimsedir.

Alçakgönüllü bireyler, hatalarını insan hayatının bir parçası olarak görürler ve bu nedenle hatalarını düzeltme konusunda kendilerine yöneltilen yardım tekliflerine gayet açık olurlar. Bu özellik sayesinde hem bireysel hem de toplumsal düzeyde insanlar arasındaki karşılıklı bağlılık duyguları da beslenmiş olur. Bunun yanında alçakgönüllü bireyin gerek hata ve kusurlarını gerekse de başarılarını makul bir şekilde değerlendirmesi iç dünyasının da oldukça dingin ve huzurlu olmasını sağlar (Elliot, 2010: 8, 10). Alçakgönüllü kişilik sayesinde birey, benliğinin ötesinde yer alan daha büyük bir varlığa yönelir. Bu yönelim ona sağlam bir inanç ve güçlü bir kendilik algısına sahip olma imkânını tanır. Alçakgönüllü karakter gelişimi, benliğini olduğu gibi kabullenip başkalarıyla anlayışlı ilişkilerde bulunmanın yanı sıra kişiye oldukça geniş bir bakış açısı ve dünya görüşü edinme fırsatı sunar (Bollinger ve Hill, 2012: 32). Roberts ve Cleveland (2017: 33)'a göre alçakgönüllü kişi sosyal statüsü, şan ve şöhreti, herhangi bir üstünlüğü, özel hak ve yetkileri, itibarı ve gücünden dolayı benliğinin taşıdığı önem üzerine aşırı şekilde odaklanmaz ve şuurlu bir şekilde daima kendini beğenmekten uzak durmaya gayret eder. Gerçek anlamda alçakgönüllü

olan bir kişi, kendisinin alçakgönüllü olduğunu hiçbir zaman bilmez ve bunula ilgili de söz söyleme gafletinde bulunmaz.

Santrock (1996: 332-333), alçakgönüllülüğün kişilik gelişimi ile paralellik arz ettiğini belirtir ve sağlam bir bağıllık duygusuna sahip olmanın, uygun bir kendilik algısının, çocuklukta edinilen güçlü bağımsızlık duygusunun, yeni tecrübelerle açık olmanın, karar verebilme yetisini geliştirmenin, hayatı doğru bir bakış açısıyla değerlendirmenin ve olgun yaşlarda başkalarıyla uyum içinde olmanın hem kişiliği geliştireceğine hem de alçakgönüllülük erdeminin bu kişiliğin çok güçlü bir parçası olacağına dikkat çeker.

2.6. ALÇAKGÖNÜLLÜLÜĞÜN PSİKO-SOSYAL FONKSİYONU

Alçakgönüllülük, diğere insanların düşüncelerine ve yaşamlarına saygılı olmak, başkalarının başarı ve güzelliklerine hakkını vermek, birlikte yaşama kültürünü desteklemek gibi önemli hasletlerin insan hayatında yer bulmasını temin eder. Alçakgönüllülüğün sağladığı bilinç sayesinde insanlar, başarı ve mutluluk dolu bir hayata gurur ve kibirleri aracılığıyla ulaşamayacaklarını idrak ederler (Çağlayan, 2013: 32). Kişi, alçakgönüllülüğü sayesinde hem kendisini hem de başkalarını küçük düşürecek, hor ve hakir gösterecek tutum ve davranışlardan uzak durur. Bunun yanında insanın iç huzura kavuşması, toplumsal birlik ve beraberliğin sağlanması; sevgi, saygı ve kardeşlik bağlarının güçlenerek toplumun her kesiminden insanın birbiri ile bağ kurabilmesi alçakgönüllülüğün sağladığı önemli işlevler arasında yer alır (Konur, 2009: 70-71). İnsanlar, bu önemli erdem sayesinde kibir ve büyülenme bataklığına saplanmaksızın yaşayabilir, başkalarını sıradanlaştırmak ve küçümsemekten uzak durabilir, her türlü başarı ve meziyetini ölçülü bir şekilde değerlendirebilir ve yetersizliklerinin farkında olup abartılı algılamalarda bulunmaksızın değer merkezli bir yaşam sürdürebilir (Ayten ve Düzgüner, 2017: 120; Tarhan, 2015: 145).

Kişinin kendi değeri ve dünyadaki diğere tüm canlıların değeri arasında denge kurabilmesine imkân tanıyan alçakgönüllülük (Bacon, 2009: 96), hem dinî hem de dünyevî noktada kişinin kıymet ve derecesini arttırır; içindeki haset, hırs, öfke, kin, nefret, vb. olumsuz duygulanımları törpüleyerek rahatlık ve huzur sağlar, insanlar arasında sağlam dostluklar kurulmasına imkân tanır (Hilâlî, 2012: 30-33). Bunun yanında kıskançlığın terbiye edilmesi noktasında alçakgönüllülüğün etkili bir işlevi söz konusudur. Alçakgönüllü kişi,

kendisine yönelik art niyet taşımayan kıskançlık duygularını törpülemek için kusurlarını ve eksiklerini karşı taraf ile paylaşmaktan çekinmez. Böylelikle özenilir durumda olmasından dolayı kıskanılmış olmayı dahi kendisini geliştirmek için bir fırsat olarak görür. Şayet kişiye yönelmiş kıskançlık art niyetler taşıyor ise alçakgönüllü kişi bu kötü niyet karşısından gerekli tavrı ortaya koymaktan da geri durmaz (Tarhan, 2013: 185). Bu şekilde hakiki anlamda bireyin düşünce ve davranışlarında yer bulan alçakgönüllülük samimi ilişkilerin, kalıcı güven duygusunun, kişiler arası etkileşimin, birbirine destek olmanın, dayanıklı bir iç dünyanın, aktif bir merhamet duygusunun ve dirayetli bir kişiliğin en temel dayanaklarından biri olarak işlev görür (Tucker, 2016: 206).

Alçakgönüllülük, insanların aynı zamanda “hilm” ile hareket etmesine imkân tanır. Öyle ki; kişinin elinde güç ve kudret var iken bilerek kendine hâkim olmasına, üst mevki ve makamda olduğu halde kendisinden daha altta olanlara karşı merhametli, kibar ve affedici davranmasına yardımcı olur (Ateş, 2011: 242-43). Alçakgönüllülüğün şükran ve minnettarlık duygularının işlevi üzerinde de etkisi söz konusudur. Diğer insanların hem kendileri hem de hayatımız üzerindeki katkıları olmaksızın ne sahip olduğumuz kişiliğin ne de hayatın içerisinde bulunduğumuz konumun bir anlamı olmayacağına dair bir bilince sahip olmak, insanların şükretmelerinin altındaki önemli motivasyonlardan biridir. Bu bilinci sağlayan da kişinin sahip olduğu alçakgönüllülüktür (Emmons, 2009: 14). Ayrıca, alçakgönüllü tutum ve davranışlar, kişinin hem yaratıcısı hem de diğer insanların nezdindeki değer ve itibarını arttırır, bireyin kendisini başkalarıyla eşit görmesini temin eder; uyumlu, dengeli, naif ve olgun bir karaktere sahip olmasına yardımcı olur (Yılmaz, 2004: 227). Marcus (2013: 90, 92), kişinin kendi kendini merkeze alarak benliğinin tutsağı olmasına, narsisizme, kibire, bencilliğe, her şey üzerinde hak sahipliği iddiasında bulunma ve diğer benzer hastalıklı hallere karşı mücadelede alçakgönüllülüğün en etkili yollarından biri olduğunu vurgular. Sağlam bir alçakgönüllülük anlayışı kişisel gelişim ve ilerlemenin, insanlar arasındaki birlik ve beraberliğin ve bir nebze olsun mutlu olmanın temelindeki en esaslı kaynaktır (Lee ve Ashton, 2005: 1581).

Kişi sahip olduğu hayat şartları ve bireysel imkânları ile barışık olabildiği ve kanaat etmeyi becerdiği ölçüde mutlu olma ihtimalini arttırır. Hayatındaki değiştirmeye gücü yetmediği olumsuz yönlere odaklanmak, onun için ancak ve ancak mutluluk vesilesi olan her

şeyden uzak kalmak ve sürekli hoşnutsuzluklarla dolu olan bir yaşam demektir. Alçakgönüllülük, bünyesinde barındırmış olduğu kanaatkârlık ile insanların hayatın kendileri için olumlu ve anlamlı olan yönlerini görmesine, kendilerine yetmesine ve böylelikle mutluluklarını arttırmasına yardımcı olur (Adler, 1994: 350). Bunun yanında alçakgönüllülük, insanların kabullenebilir bir kişiliğe sahip olmalarına, mükemmeliyetçilikten uzak bir yaşam sürmelerine, hayatta kontrol edip edemeyecekleri şeylerin olabileceği bilincini taşımalarına ve affedici olmalarına katkı sağlar (Ayten, 2017: 123). Worthington (2007:43), nefsanî benmerkezci arzuların kuşatıcı etkisine karşı alçakgönüllülüğün kişiyi koruduğunu, onu başkalarının yararına olacak meşguliyetlere yönlendirdiğini ve kendi menfaatine olabilecek hususları başkaları için de istemesine imkân sağlayarak diğerkâm davranış ve tutumlar geliştirmesine yardımcı olduğunu vurgular. Ona göre alçakgönüllülük, insanın hem kendisine hem de evrene ve çevresine dair tefekkür etmesi ve bu tefekkür sonucunda da kendisinden daha büyük birtakım güç ve hususlar olduğunu keşfetmesidir. Bu tefekkürde insanların ulaştıkları sonuçlar kişiden kişiye, toplumdan topluma ve kültürden kültüre çeşitlik arz eder; ancak ortak olan tek bir şey vardır: Alçakgönüllülüğü vasıtasıyla kişinin kendisinden daha büyük ve kuşatıcı bir şeyin var olduğunu idrak etmesi. İşte bu düşünce, bireyi hayatını tüm yönleriyle daha düşünceli ve itidalli yaşamaya sevk eder.

Alçakgönüllülük, bireyin nefsinin benmerkezci istek ve arzularını törpüleme gücünü arttırarak dingin bir benlik geliştirmesine, düşünceli bir dinleyici olmasına, kendini kontrol edebilmesine ve sıradanlık duygusu sağlayarak diğer insanlarla duygusal ilişkiler kurabilmesine yardımcı olur. Ayrıca, alçakgönüllülüğün sağladığı açık görüşlülük sayesinde eleştirel düşünme, yeniliklere açık olma ve yaratıcılık gibi nitelikler bireyin hayatında etkin rol oynar. Bunun yanında alçakgönüllülük sayesinde kişi güçlü yönlerini bilir, zayıflıkları ve kusurları ile barışık olur, beceri ve başarılarını bütüncül bir şekilde değerlendirebilir. Bu yetiler, kişinin stresli olaylar karşısında daha dirençli olmasına, üstesinden gelemediği durumları daha kolay kabullenmesine, yeni şeyler öğrenirken tekrarlara düşmeyi problem etmemesine ve duygu ile düşünce noktasında benliğini kontrol altında tutmasına katkı sağlar. Alçakgönüllü bireyin diğer insanların hakkını layıkıyla takdir etmesi empatinin onun hayatında yer bulmasını, sağlıklı sosyal ilişkiler kurabilmesini, başkaları ile iş birliği

yapabilmesini ve hem diğer insanlar hem de kendi yararına yenilikçi düşünceler üretebilmesini sağlar (Hess ve Ludwig, 2017: 67-68; Snyder vd., 2007: 27).

Genellikle toplum yanlısı bir kişilik eğilimi olarak ileri sürülen alçakgönüllülük başkaları için fedakârlıkta bulunmayı sağlar, insanlar arasındaki rekabet kaynaklı sosyal aşınma ve yıkımların olumsuz etkilerini azaltır, toplum liderlerinin daha iyi bir kişilik yapısına sahip olmasına yardımcı olur ve hem ruhsal hem de fiziksel açıdan daha sağlıklı bireylerin toplumda yer almasını temin eder. Dolayısıyla alçakgönüllülüğün insanlar arasındaki sosyal bağları geliştirici ve güçlendirici çok önemli bir işlev ortaya koyduğu aşikârdır (Davis vd., 2013: 62; Tangney, 2009: 502; Worthington, Davis ve Hook, 2017: 13).

Jung (2010: 106), bilinçaltını ve bilinçaltının kapsamında yer alan gölge yönleri tanımının eksik ve problemlili özellikleri görmesinde bireye katkı sağladığını ve böylelikle alçakgönüllülük noktasında önemli bir güç kaynağı teşkil ettiğini ileri sürer. Benliğin olumlu ve olumsuz yönlerine dair gerçekçi bir kabullenme, insanî ilişkilerin temel taşları arasında yer alır ve birey, alçakgönüllü olduğu ölçüde böyle bir bakış açısını elde edebilir. Kusursuz olduğunu düşünen kibirli bir kişi, kimseye ihtiyaç duymazken; mütevazî kişi hem diğer insanları hem de onlarla olan ilişkilerini değerli görür ve onları ne kendisinden daha aşağı bir konuma koyar ne de aşağılanacakları bir durumla karşılaşmalarına izin verir. Jung'a göre (2010: 106); kişinin sahip olduğu birçok olumsuz yönün bilincinde olması, eksiklikleriyle yüzleşmesi ve desteğe muhtaç bir varlık olduğunu kabul etmesi alçakgönüllülüğün özündeki en önemli niteliklerdir.

2.7. BİR DEĞER OLARAK ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK

Güzel ahlâk sahibi olmak ve dolayısıyla bireyin hayatını erdemlerle donatması oldukça önemlidir. Sözleri ve davranışları arasındaki uyum sayesinde güzel ahlâk sahibi bireyler yenilikçi, doğru sözlü, konuşması ölçülü, kızgınlık ve öfkesinde Allah'ın belirlemiş olduğu kriterlere göre hareket eden, şefkatli, vakarlı, dayanıklı, sabırlı, hoşgörülü, kanaatkâr, şükreden, iyimser, vefalı, affedici, dürüst, merhametli, cömert, mütebessim, edepli, nazik ve hal ehli kimselerdir. Tüm bu özelliklerin yanında güzel ahlâk, kişinin söz ve davranışlarında, evinde, işinde ve giyiminde olgunluk ve alçakgönüllülük ile kendini gösterir (Çağlayan, 2013: 21-22; Tarhan, 2015: 143). Eski dilde mahviyet olarak da isimlendirilen bu erdem,

sahip olduğu sınırlılıkları kişiye her açıdan idrak ettirir ve onu bu idrake göre yaşamaya güdüler. Alçakgönüllülük hem insan hem de toplum menfaati için oldukça kıymetli ve vazgeçilmez bir değerdir (Grenberg, 2005: 7).

Birey, dini inancını içselleştirdikçe bu inancın gerektirdiği prensipleri hayatının farklı alanlarında uygulama becerisini de artırır. Gerek dinî gerekse ahlâkî temellere sahip olan alçakgönüllülük erdemi için böyle bir yapı söz konusudur. İslâm düşüncesine göre çok önemli bir değer olan alçakgönüllülük, kişinin Müslüman kardeşinden Allah'ın rızasını gözeterek razı olması; sevdiği veya sevmediği, düşmanı yahut dostu olsun gerçeklikleri kimden geldiğine bakmaksızın kabul etmesi, düşmanı ya da sevmediği biri olsa bile o kişiye hakkını vermesi, özür dileyenin mazeretini kabul ederek affedici davranmasıdır (el-Hilâlî, 2012: 25-27). Murphy (2017: 19-20), özen ve ilgi, güçlü bir sorumluluk duygusu ve empati veya merhamet gibi önemli vasıfları bünyesinde barındırdığı için alçakgönüllülüğü farklı bileşenleri içinde barındıran kapsamlı bir erdem olarak değerlendirir. Ayrıca Pargament (2009: 929), kutsala dair tecrübeler yaşama konusunda alçakgönüllülük erdeminin duygusal açıdan etkili bir işleve sahip olduğuna dikkat çeker.

Alçakgönüllülük, hem yaratıcının huzurunda kendini ve haddini bilme hem de düşmanlığı olmayan insanlar ile büyüklenme, hırs ve gurura kapılmaksızın sağlıklı ilişkiler içerisinde olmayı temin eden bir değerdir; ancak tüm bunların yanında mütevazî olmak herkesi memnun etmeyi esas alan ve bunun sonucunda da insanı şahsiyetsizleştiren bir hal değildir. Aksine alçakgönüllülük erdemi, kişinin hâlis duygularla etrafına muamele ederken bunu insanın onur ve haysiyetini ayaklar altına almadan gerçekleştirmesini zaruri kılar (Tuğral, 2008: 173-74). Bu bakımdan Elliot (1927: 8), kişinin kendisi hakkında düşünme ve kendisinin önemine dair söylem ve eylemde bulunma arzusundan feragat etmesinin ne denli zor olduğuna dikkat çekmiş; alçakgönüllülüğün insanın sahip olabileceği en önemli ve zor değerlerden biri olduğunu belirtmiştir.

Alçakgönüllülük erdemi, itidal temelli kişiliğin önemli bir parçası olarak tatmin edici, ahlâkî açıdan etkili, başkalarına karşı hassas, inatçı olmayan, dikkat çekici, gerektiğinde kendini geri planda tutan ve hem kurumsal hem de ritüel yönü bulunan bir özelliktir (Peterson and Seligman, 2004: 430). Sınırlı bir doğaya ve sonu olan bir hayata sahip olunduğu şuuru canlı tutan alçakgönüllülük, yaşamın gerçekliklere dayandırılarak sürdürülmesi ve arzu

edilen tüm niteliklerin gerçeklik ışığında hayata aktarılması noktasında oldukça etkili bir değerdir. Birey için böylesi sağlıklı bir etki icra eden bu nitelik, Whitfield ve arkadaşlarına göre şu 12 temel karakteristiği bünyesinde barındırır: açıklık, “bilmiyorum” diyebilmek, merak, masumiyet, çocuksu bir doğa, kendiliğindenlik, maneviyat, hoşgörü, sabır, doğruluk, tarafsızlık ve gerektiğinde boş verebilme (Whitfield vd., 2006:15). Tüm bu hususiyetler, alçakgönüllülük ile farklı açılardan iletişim ve etkileşim içindedirler ve alçakgönüllülük değerinin insan hayatını daha kaliteli hale getiren kapsamlı etkisinde pay sahibi olurlar.

Sonuç olarak alçakgönüllülük, kişiye güzel hasletler kazandıran, imanı kemale erdiren, gönüllerde sevgi, saygı, empati ve sempati duygularını geliştiren; kalpte kibir, bencillik, cimrilik, kıskançlık, çekememezlik gibi kötü huyları törpüleyen, insanı silikleştirmenin aksine manevî olgunluğa erdiren, acıma ve merhamet duygularını geliştiren; Allah'ın rızasını, peygamberin övgü ve şerefini, müminlerin muhabbetini kazandıran, cennete girmeye vesile olan, küfür ve azgınlıktan uzak tutan ve ahlâkı güzelleştirip insanı yücelten anahtar bir değerdir (İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi, 1993: 214; Şeref, 2012: 77).

2.8. ALÇAKGÖNÜLLÜKLE İLİŞKİLİ ERDEMLER

Ahlâkî bir erdem olarak alçakgönüllülük diğer birçok erdem ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilişki içerisindedir. Gerek teorik ve gerekse de tecrübî araştırma sonuçlarının yer aldığı önceki çalışmalar alçakgönüllülük ile etkileşim içerisinde bulunduğu düşünülen erdemler konusunda zengin bir içeriğe sahiptir.

2.8.1. Sabır

Sabır, insanın kendisini zorlayan içsel ve dışsal faktörler karşısında tahammül göstermesi, direnmesi, karşı koyacak güce sahip olması ve mücadele etmesidir (Zülaloğlu, 2010: 592). Diğer erdemlerin üzerinde geliştiği, olumlu tutum ve davranışlar bütününi teşkil eden temel bir değer olarak güçlüklerin üstesinden gelebilmeyi sağlar, insana rahatlık verir, elde edilen başarı sonucunda kişiye eşsiz bir haz yaşatır ve olgun bir birey olmanın kıymetini idrak ettirir (Seyyar, 2003: 343). Ayrıca hayatın getirdiği olumsuzluklar, engellenmeler, olumlu ve güzel olan şeyleri kaybetme riski ve hoşnutsuzluğa sebep olmakla birlikte tahammül etmeyi gerektiren haller karşısında insana yakışır şekilde hareket etmeyi sağlar (el-

Cevziyye, 1994: 13). Diğer erdemlerin üzerinde geliştiği bu temel değer (Tarhan, 2013: 130), tüm işlevleri ve bünyesinde barındırdığı metanet, azim, sebat vb. nitelikler aracılığıyla gerek umut, hoşgörü, tevekkül ve Şükür gerekse alçakgönüllülük erdemi ile sıkı bir ilişki içerisinde (Doğan, 2014: 30).

Kişinin hem insanlara ve hem de olaylara karşı sabır, tahammül, hoşgörü, kanaatkarlık ve iyi niyet ile mukabele etmesi olarak değerlendirebileceğimiz alçakgönüllülük, insanların beşer olduklarını dikkate alarak benliğin kontrolünü sağlamayı, i dünyada güçlü bir muhakeme yaşamayı ve dolayısıyla sabretmeyi de esas kılar (Hkeleli, 2007: 119). Bu noktada sabır erdemi, alçakgönüllü tutum ve davranışın altında yatan en etkili motivasyonlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.8.2. Şükür

Hem Şükür hem de alçakgönüllülük insan karakterinin dayanıklılığını sağlayan en temel kaynaklardandır ve her ikisi de benzer birtakım özelliklere sahiptir. Şükür, kendi içerisinde insanın sınırlı bir yapı ve güce sahip olmasından ötürü alçakgönüllü olmasını gerekli görürken; alçakgönüllülük de kişinin hayatı boyunca elde ettiği fayda ve menfaatler karşısında daima Şükür ve minnettarlık ile hareket etmesini zaruri kılar (Buck, 2004: 101; Peker, 2017: 138). Kişi, başkalarından iyilik ve nezaket çerçevesinde muamele gördüğünde sahip olduğu alçakgönüllülük sayesinde utanç ve zayıflık gibi olumsuz duyguların etkisine girmez; aksine muhatabının yönelttiği kıymet göstergesi davranışlara karşılık olarak Şükür ve güven gibi olumlu duygulanımları üretme becerisi gösterir (Emmons, 2007: 2). Emmons ve Shelton (2002: 465) alçakgönüllülük ve Şükür erdemlerinin oluşturdukları olumlu duygulanımlar vesilesi ile insanların samimiyet ve dürüstlük düzeylerini arttırdıklarını ve böylelikle kişisel ahlâkî gelişime önemli bir katkı sunduklarını belirtir.

Bir yaşam tarzı olan Şükür, insanın iç dünyasının derinliklerinde yer edinen bir tecrübedir. Şöyle ki; Şükür sayesinde kişi başkalarına bağımlı olduğunun ve birçok yetenek ile donatıldığının idrakine varır. İnsanı sahip olduklarının farkına vardırması ve onun iç dünyasındaki iyi yönlerini beslemesi aracılığıyla da kişide alçakgönüllülüğün belirgin bir özellik olarak yer almasına katkı sağlar. Dolayısıyla Őkredebilmek ve minnettar olmak alçakgönüllülük erdeminin etkinliğini artıran önemli bir etkidir (Shelton, 2004: 273).

Peterson ve Seligman (2004: 564) da alçakgönüllülük ve şükür arasındaki karşılıklı sıkı ilişkiye dikkat çekerek iyimserlik, cömertlik, içselleştirilmiş dindarlık, manevî farkındalık ve alçakgönüllülüğün insanın minnettarlığını ve şükürünü arttırıcı önemli vasıflardan olduğunu öne sürer.

Şükür erdemi, başkalarının ortaya koyduğu hal ve hareketlerin iyi ve faydalı yönlerini görme hususunda kişiye önemli katkı sağlar. Bir bakıma kişinin hem insanların hem de hayatın dolu yönlerine odaklanma becerisini geliştirir. Şükreden insanın iç dünyasında meydana gelen manevî bir zenginlik söz konusudur. Bu zenginlik sayesinde kişi, başkalarının kendisine ve kendisinin de başkalarına faydalı olabileceğine, sahip olduklarından ötürü etrafındaki insanlara en azından bir teşekkür borçlu olduğuna inanır. Böylesi bir bakış açısına sahip olmak, kişide aynı zamanda alçakgönüllü bir kalp ve yönelimin de en büyük tetikçisidir; çünkü alçakgönüllülüğün insan hayatını daha kaliteli ve olgun hale getirmesinde benzer motivasyonlar görev yapar (Kruse vd., 2014: 805-806; Roberts, 2004: 68).

2.8.3. Affedicilik

Alçakgönüllülük ile affetme erdemi arasında önemli bağlantılar söz konusudur. Alçakgönüllülük, halihazırda bir başkasına küskün olan kişinin geçmişte işlemiş olduğu bir hatayı ve bu hatadan dolayı da arzulanmış olduğu bağışlanmayı hatırlamasını sağlayarak mantikî bir gerekçe edinmesine yardımcı olur. Böylelikle bu kişi, kendisine karşı kabahatli olan bir başkasını daha kolay affedebilir (Bollinger ve Hill, 2012: 45; Elliot, 2010: 4-5; Peker, 2017: 140; Witvliet, 2009: 409). Diğer taraftan alçakgönüllülüğün insanî ilişkilerde meydana gelmesi muhtemel olan çatışma ve sürtüşmelere yönelme eğilimini frenlediği yadsınamaz bir gerçektir. Şöyle ki; alçakgönüllü bireyler başkalarına karşı saldırgan tavırlar sergileme noktasında daha sorumlu ve bilinçli davranabilmekte, sergileyecekleri olumsuz tutum ve davranışların sonuçlarını önceden düşünüp olumsuz duygu ve duygulanımlardan kaçınabilmektedirler. Bu bakış açısı özür dileme, affetme, yapılan yanlıştan vazgeçme, insanları öfkeli anlarında yatıştırma gibi özveri ve fedakârlık içeren davranışlarda bulunmayı kolaylaştırabilmektedir (Ayten, 2016: 137; Davis vd., 2013: 65; Tangney, 2009: 502).

Affetme ve gönül alma erdemleri gururu bir kenara bırakmayı ve alçakgönüllü davranmayı zaruri kılar. Alçakgönüllülük sayesinde kişi kendisini ne başkalarından daha iyi

ne de başkalarından daha kötü görür. Bu yaklaşımı dolayısıyla kendisine dair gerçekçi bir bakış açısına sahip olması diğer insanlara karşı empati ile hareket etmeyi beraberinde getirir (Carr, 2004: 255; Fincham ve Kashdan, 2004: 628; Worthington, 1998: 59, 63). Kişide kendisinin de muhtaç duruma düşebileceği veya affedilmesini gerektirecek bir kusurda bulunabileceği düşüncesinin vuku bulmasını temin eden alçakgönüllülük, empatik bakmayı da beslemek suretiyle affetmeyi ve gönül almayı daha da kolaylaştırmış olur (Ayten, 2009: 125; Ayten ve Düzgüner, 2017: 133).

2.8.4. Empati ve Diğerkâmlık

Empati, yani kendini başkalarının yerine koyarak onların hissettiklerini anlamaya çalışmak alçakgönüllülük ile yakından ilişkili olan bir diğer erdemdir. Gerek alçakgönüllülük gerekse de empati çoğu zaman iç içelik arz eder ve insanî ilişkilerde önemli görevler üstlenirler. Sosyal ilişkilerde ortaya çıkan problemlerde, kişiler arasında meydana gelen çatışmaların çözüme kavuşturulmasında, hataların affedilmesinde ve sorun yaşayanların birbiri ile barıştırılmasında bu iki erdem birlikte işlev görür (Elliot, 2010: 4; Peker, 2017: 138).

Alçakgönüllülük, aynı zamanda diğerkâm tutum ve davranışları bünyesinde barındırır; ancak bu eylem ve söylemler tamamıyla başkalarının ihtiyaçlarını dikkate alarak onlara olumlu yaklaşımlarda bulunma, menfaat beklentisinde bulunmama ve sıkıntı içerisinde olan insanların sorunlarından kısa sürede kurtulabilmelerine katkı sağlama amacı taşımaktadır. Diğerkâm davranışlar bu motivasyon ile gerçekleştirildiği takdirde hem gerçek anlamda diğerkâm olurlar hem de alçakgönüllülük erdeminin kapsamına uygunluk arz ederler. Bir kişi bencil bazı amaçlar için başkalarına yardımcı olabilir, hizmet edebilir ve diğerkâm kişilik özelliği gösterebilir; fakat bu sadece amaç için bazı araçsal eylemlerde bulunmaktan başka bir şey değildir (Worthington, 2007: 39).

2.8.5. Gösterişsizlik

İngilizce’de “modesty” kelimesi ile ifade edilen gösterişsizlik, bireyin hem fiziksel özelliklerinde hem de sosyal davranışlarında gösterişten uzak olmayı tercih etmesi ve bunun için gayrette bulunması demektir (Exline vd. 2004: 463). Alçakgönüllülük ile ilişkisi olmakla birlikte ondan farklı bir kavram olan gösterişsizlik (Driver, 2001: 114), temel olarak kişinin

sahip olduğu değer ve başarıları hususunda kanaatkâr bir tavır sergileyerek ılımlı şekilde davranması olarak ele alınır. Kişinin nefsinin arzu ve isteklerini susturması ve diğer insanların da farklı şekillerde değerli olabileceğini takdir etmesi gibi alçakgönüllülüğün temel niteliklerini yansıtan özellikler gösterişsizlik için söz konusu değildir. Gösterişsizlik daha çok davranışlarda ve giyim kuşam noktasında kişinin en münasip şekilde davranmaya özen gösterip adâb-ı muaşeret kurallarını ihmal etmekten sakınmasını içine alır. Dolayısıyla gösterişsizlik alçakgönüllülüğün kapsamına göre çok daha dar bir yapı arz eder ve sadece alçakgönüllülüğün temel bileşenlerinden biri olarak işlev görür (Akhtar, 2018: 21; Peker, 2017: 139Tangney, 2000: 74; 2002: 413).

Gösterişsizlik, sosyal ilişkilerde kıskançlık, haset ve çekememezlik gibi olumsuz duygulanımları en aza indirebilmesi için kişinin benliğe dönük ve şahsî menfaatlere odaklanmış davranışlardan uzak durmasıdır. Başkalarının ilgisini çekmeyi sağlayacak sosyal içerikli durumların etkili bir şekilde kullanımını ve doğru şekilde yönlendirilmesini ifade eder. Alçakgönüllülüğün bir alt özelliği olarak daha sınırlı hallerde bir etki ortaya koyması söz konusudur. Başkalarının beğeni ve takdirini kazanırken de kendini bilerek hareket etmek, rahatsız edici ve itici davranışlardan kaçınmak gösterişsizliğin kapsamına dahildir. Başkalarından saygı ve hürmet görmek önemli ve değerlidir; fakat insanlar başkalarının ilgi ve alakalarını kazanacak eylemlerini içinde yaşadıkları toplumun kabul edeceği şekilde gerçekleştirmek zorundadırlar. Bunun aksi yönde gerçekleşecek bir davranış olumsuz sonuçlar doğurur ve kişinin şahsına zarar verir. Örneğin; büyük bir onur ödülü almak, mesleğinde terfi etmek veya yüksek bir başarı derecesi elde etmek gibi durumlarda gösterişsiz ve ılımlı davranışlar sergilemek kıskançlığın ve insanlar arasındaki gerginliklerin tırmanma ihtimalini azaltmış olur. Farklı kazanımları elde eden kişinin de toplum tarafından daha fazla takdir edilmesini sağlar (Davis vd , 2016: 439-40). Gösterişsizlik, alçakgönüllülüğün görünümülerinden ve onun kapsamında yer alan iç uyaranlardan biridir. Bu nitelik, aynı zamanda durumsal değişimlere, isteklere veya baskılara istinaden de ortaya çıkabilir ve bu noktada alçakgönüllülüğün ayrıdır. Ayrıca gösterişsizlik, sadece davranışlarla değil; daha çok kişinin dışsal veya zahirî özellikleri ile ilgilidir. Örneğin; insanların nasıl giyindiklerine, nasıl araba sürdüklerine, nasıl bir eve sahip olduklarına bakılarak gösterişsizlik özellikleri hakkında fikir edinilebilir. Bir bakıma bana bakın dercesine bir

eylemde bulunmamayı ifade eden gösterişsizlik, alçakgönüllü olmadan da sergilenebilirken; gerçek anlamda alçakgönüllü olma ise gösterişsizliği de beraberinde getirir (Peterson ve Seligman, 2004: 436, 463).

2.9. ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK VE DİN

Alçakgönüllülük, Batı toplumlarında bilişsel bir yetenek ve meslekî başarı getiren bir erdem olarak pek değerlendirilmemiştir; çünkü alçakgönüllülüğün yaygın dildeki kullanımları arasında genellikle düşüklük, pespayelik, uysallık, pasiflik ve kendini değersiz hissetme gibi başarı ve kazanım elde etmeyi engelleyen anlamlar yer bulmuştur (Hess ve Ludwig, 2017: 7-8). Örneğin; gururlanmanın, kendini çok önemsenenin ve çok yüksek bir öz-saygıya sahip olmanın oldukça gerekli görüldüğü Amerika Birleşik Devletleri'nde alçakgönüllülük ve onun kapsamına dahil olan kişilik özellikleri oldukça yanlış anlaşılan ve istenmeyen nitelikler olarak değerlendirilir. Halbuki alçakgönüllü olmak ve gösterişsiz davranmak kendini küçümseme ve aşağılanma olarak algılanmak zorunda değildir (Peterson ve Seligman, 2004: 436; Tangney, 2009: 502). Bunun yanında Batı kaynaklı bir bakış açısı olan kapitalizm, tüketimi hızlandırarak sermaye sahiplerinin zenginliğini arttırması üzerine kurulu bir düzeni öncelediği için insanlar arasındaki bağların zedelenmesine, rekabetin çatışmaya dönüşmesine ve hem birey hem de toplum bazında mutluluk seviyesinin aşırı şekilde zarar görmesine sebep olmuştur. Böylesi bir düşünce yapısının empoze ettiği en dikkat çekici hususlardan biri ise kapitalist toplum üyelerinin alçakgönüllü olmayı bir zayıflık olarak algılaması, bir değer olarak görmekten uzak kalması ve bilakis ona sahip olmaktan kaçınması olmuştur (Tarhan, 2013: 24-25). Hal böyleyken özellikle Pozitif Psikoloji ekolü önderliğindeki araştırmalar hem batı kaynaklı eleştirel düşünce hem de doğu kaynaklı felsefî eserler üzerine gerçekleştirilen çalışmaların ardından alçakgönüllülük felsefi ve bilişsel bir erdem ve hayata olumlu katkılar sağlayan bir unsur olarak görülmeye başlamıştır (Hess ve Ludwig, 2017: 59).

Ahlâkî vasıf ve değerlerin kişiye kazandırılması ve dolayısıyla güçlü bir kişilik oluşumunun inşa edilmesinde ebeveynlerin ya da muhatap olunan eğitim tutumlarının yeri büyüktür. Bu düşünceden hareketle; Peterson ve Seligman (2004: 471), ebeveynlerin sergilediği bazı tutum ve davranışların ya da bazı eğitim tutumlarının alçakgönüllü olmayı

engellediğini ileri sürer. Buna göre; çocuğun performansına, dış görünüşüne, tanınırlığına, mükemmeliyetçiliğe sebep olacak hususlara vurgu yapmak; çocuğa gerçek dışı ve aşırılık arz eden övgü veya yergiler yöneltmek, çocuğu kardeşleri veya yaşlıları ile aşırı şekilde kıyaslayarak aralarında rekabeti tetiklemek ve çocuğun başkalarından daha üstün veya daha aşağı olduğuna dair söylemlerde bulunmak alçakgönüllülük erdeminin kişide karşılık bulamamasının en temel nedenlerindedir. Ebeveyn tutumları ve eğitim sistemlerinin ülkelere ve onların toplumsal yapılarına göre değişiklik arz ettiği dikkate alındığında kültürler arasında alçakgönüllülük kavramına yüklenen anlamların farklılaşmasına sebep olan bir etken daha ön plana çıkar.

Hess ve Ludwig (2017: 62), alçakgönüllülüğün kültürden kültüre değişen bir olgu olmakla birlikte günümüzde Doğu Asya kültürleri ve İskandinav ülkelerinde algılandığı şekliyle yavaş yavaş evrensel bir boyut kazandığına dikkat çekmişlerdir. Gittikçe evrenselleşen bu kültürel prensibe göre hiç kimse bir başkasından daha iyi değildir veya daha iyi düşünemez; herkes birbirinin sahip olduğu olumlu özelliklerin bir araya getirilmesiyle oluşacak enerjiyi kullanmaya yönelmeli ve ortak noktalarda buluşabilme arayışında olmalıdır.

İnsan hayatında etkili bir işleve sahip olan alçakgönüllülük, birçok dinî ve manevî gelenek tarafından önemsenen ve teşvik edilen bir erdemdir (Akhtar, 2018: 21; Davis vd., 2017: 243; Pargament ve Mahoney, 2002: 648; Templeton, 1997: 30). Dolayısıyla insanlar, tabii oldukları bu gelenek yapılarına göre alçakgönüllü tutum ve davranışlar sergiler ve diğerkâm eğilimler ile birlikte başkalarının faydasına olacak şekilde hareket etme gayretinde bulunurlar. Örneğin; neden alçakgönüllü davrandıkları kendilerine sorulduğunda insanların bu temel değeri fitratlarının parçası bir mucize olarak ifade etmeleri, onun dinî ve manevî açıdan değerlendirildiğinin açık göstergesidir (Hess ve Ludwig, 2017: 59; Pargament, 2009: 931; Peterson ve Seligman, 2004: 464). Birçok din, doğrudan veya dolaylı olarak müntesiplerinin taşıdıkları özün dışına çıkmasını ve gerek evrendeki yerini gerekse yaratıcısı karşısındaki konumunu en iyi şekilde değerlendirmesini ister. Öz-aşkınlık ya da kişinin kendini aşması olarak değerlendirilen bu sürece alçakgönüllülüğün sağladığı katkı yadsınamaz bir gerçektir. Bu nedenle dünyadaki en büyük dinî ve manevî gelenekler erdemli davranış için çok orijinal bir kaynak teşkil eden alçakgönüllülüğü şiddetle tavsiye eder. Bu

açıdan dinî ve manevî gelenekler alçakgönüllülüğün gelişimi için çok zengin bir zemin sağlamaktadırlar (Ayten, 2015: 73; Bollinger ve Hill, 2012: 32, 35; Sandage ve Moe, 2011: 414).

2.9.1. Yahudilik'te Alçakgönüllülük

Yahudi düşüncesine göre alçakgönüllülük, en basit tabiriyle bir bilinçlilik halidir. Yahudi dindarlığına göre alçakgönüllü veya uysal bir birey olmak, en başta Tanrı'nın kendisine ve onun buyruklarına karşı kişinin kulluk bilincine sahip olması ve itaat etmesidir. Alçakgönüllü birey, hakiki anlamda bir Tanrı korkusuna sahip olmalıdır. Diğer taraftan alçakgönüllülük, insan ve Tanrı ilişkisinin yanında başkalarıyla olan ilişkilerde de oldukça elzem bir karakter özelliği olarak görülür. Şöyle ki; tüm ahlâkî ilişkilerde bireyin benliğini gerektiği şekilde yönlendirmesini temin eden temel bir tutumdur. Hatta Yahudilik ile ilgili bazı dinî mülâhazalarda kişinin tüm ahlâkî amel ve niyetlerin hazzına ulaşmasını sağlayan bir unsur olarak değerlendirilir. Ayrıca Tanrı'ya başkaldırının da kaynağını teşkil eden ve tüm insanî ilişkilere zarar veren gururun karşıtı olması, onun önemini kat kat arttırmaktadır. Alçakgönüllülük, en yıkıcı insan suçlarından olarak nitelendirilen gurur ve kibiri engellemede hayatî bir işlev görür (Cohen, 1972: 265; Nelson, 1985: 302; Waxman, 1958: 264).

Alçakgönüllülük, Yahudilik'te oldukça öncelikli olan bir erdemdir. Tevrat, Talmud ve etikle ilgili diğer birçok yazmada hem Tanrı ile olan ilişkiler hem de diğer insanlarla olan sosyal ilişkiler açısından alçakgönüllülüğe dair nitelikler sıralanır. Özellikle alçakgönüllülüğün ahlâkî bir bilince sahip olma konusunda hem fitrî hem de davranışsal açıdan etkili bir işlev icra ettiği belirtilir. Ahlâkî yaşamın önkoşulu ve ahlâkî davranışların tamamlayıcısı olarak Yahudî etik düşüncesinde oldukça özgün ve esaslı bir erdem olarak kabul edilir (Green, 1973: 54). Zebur ve Yahudi inancıyla alakalı diğer kutsal metinlerde Tanrı'ya karşı takınılan gurur içerikli bir davranışın insanlar için oldukça dehşetli sonuçlar doğuracağı belirtilir ve alçakgönüllü olmanın her açıdan ciddî bir gereklilik olduğu vurgulanır. Yahudilik'te Yom Kipur vb. oldukça kutsal kabul edilen bayramlarda dahi alçakgönüllülük erdeminin yaygınlaştırılması için farklı ritüeller icra edilir (Davis vd. 2017: 244).

Tevrat ve Zebur'da alçakgönüllülüğün önemine işaret eden ayetler vardır. Bu ayetler, alçakgönüllü olmanın dinî ve dünyevî açıdan kişiye sağlayacağı farklı kazanımları gözler önüne serer. Hz. Musa (a.s.), Firavun'a karşı çıkmış ve insanların Mısır'dan dışarı çıkmasını sağlamıştır. Tevrat'ta kendisinden, "*Musa yeryüzünde yaşayan herkesten daha alçakgönüllüydü.*" (Çölde Sayım 12: 3) ayetiyle çok alçakgönüllü bir adam olarak bahsedilir. Yine Tevrat'ta Musa'nın alçakgönüllülüğüne dair yapılan şu atıf, alçakgönüllülüğün peygamberî bir erdem olarak ele alınabilmesi açısından manidardır: "*Tanrı, insanların kölelikten kurtulması için ona öncülük etmesi görevini verdiğiğinde Musa "Elçini affet, Tanrım. Ben hiçbir zaman güzel sözlü, insanları etkileyecek biri olmadım ne geçmişte ne de bana bu kutlu elçilik görevini verdiğiinden beri. Benim konuşmam da dilim de yavaştır."* (Mısır'dan Çıkış, 4:10).

Yahudiler, diğer tüm erdemlerin özünde yer alması bakımından alçakgönüllülüğe oldukça merkezî bir rol biçer. Alçakgönüllü insan, sadece aklî melekelerini de kullanarak ahlâkî bir duruşa sahip olmakla kalmaz, aynı zamanda uygun ahlâkî tercihlerde bulunarak bu duruşunu hayatına yansıtma konusunda oldukça özenli davranır. Yahudilik üzerine temellenen ahlâk kuralları tüm erdemlerin varlığını ve önemini vurgular; ancak alçakgönüllülüğü ahlâkî yaşam ve diğer erdemlerin gelişimi noktasında olmazsa olmaz bir unsur olarak görür (Green, 1973: 61; Jacobs, 1999). Yahudi ahlâkî değerleri arasında en üst sırada yer alan alçakgönüllülük sayesinde birey hem Tanrı'ya hem de diğer insanlara karşı ne kadar müteşekkir ve minnettar olması gerektiği bilincine sahip olur. Bu minnet duygusu aracılığıyla kişi ihtiyaç halindeki insanlara yardım ederek oluşacak iyilik zincirine olabildiğince katkı sağlamaya çalışacaktır (Schimmel, 2004: 55).

2.9.2. Hristiyanlık'ta Alçakgönüllülük

Alçakgönüllülük, Hristiyanlık'ta da oldukça önemli bir yere sahiptir. Öyle ki; türünün en iyisi olan bir nitelik olarak addedilir. Gurura kapılmak, kurtuluşa götüren her ihtimali ortadan kaldırır. Kişi, kurtuluşa ancak ve ancak iman ederek erebilir ve alçakgönüllülük imanın kişiye kazandırdığı çok değerli bir özelliktir. İnananlar, alçakgönüllülüğe sahip olduğu ölçüde Tanrı'nın rızasını kazanmış olur. Huzur, sükûnet ve dinginliğin bireyin iç dünyasına hâkim olmasını temin eden alçakgönüllülük, bu yönüyle mistik bir nitelik de arz

eder. Bunun yanında inananların günahlardan kaçınma konusunda da oldukça bilinçli şekilde hareket etmesine yardımcı olan bir kişilik özelliğidir. Tüm bu özellikleri ile Hristiyanlık açısından dinî bir erdem özelliği taşıyan alçakgönüllülük, kişinin imanının ve Tanrı'nın buyruklarına verdiği önemin göstergesi olarak değerlendirilir (Lavelock vd. 2017: 288; Vergote, 1988: 405-407).

Hristiyanlığa bağlı olan birçok inanç geleneği alçakgönüllülüğü erdemler arasında ayrı bir yere koyar ve onun İsa'nın en belirleyici özelliklerinden biri olduğunu belirtir. İncillerde İsa'nın geleneksel güç araçlarını Tanrı'nın celal ve kudretine dikkat çekmek suretiyle değişime uğrattığına ve alçakgönüllülüğü oldukça teşvik eden bir kültür geliştirmeye çalıştığına dikkat çekilir (Davis vd. 2017: 244). Bunun yanında alçakgönüllülük, kişinin derin bir Tanrı'ya bağlılık duygusu hissettiği, varlığın özünü teşkil eden, ifası oldukça önemli olan ve her erdemın kaynağında yer alan insanların sahip olduğu en yüksek erdem olduğu düşünülür. Onun ihmali insanı gurur ve böbürlenme kaynaklı kötülük ve günahlara sürükler. İsa'nın Cennet'ten yeryüzüne indirmiş olduğu bir kişilik özelliği olarak ele alınan alçakgönüllülük, insanın fitrî ve manevî yapısının en temel parçasıdır. Kişinin hem dünyada hem de dünya sonrasındaki hayatında mutluluk ve kurtuluş elde edebilmesinde alçakgönüllülük büyük pay sahibidir (Kim, 2009: 780; Murray, 1896/2014: 5-7)

İncil, alçakgönüllülüğü İsa'nın en temel karakteristiklerinden biri olarak ortaya koyar. Onun kişiliği ve hayatına dair ayetler, alçakgönüllülüğü hayatın önemli bir parçası olarak bariz şekilde gözler önüne serer: “Öyleyse, Tanrı'nın kutsal ve sevgili seçilmişleri olarak yürekten sevecenliği, iyiliği, alçakgönüllülüğü, sabrı, yumuşaklığı giyinin.” (İncil, Koloseliler, 3:12), “Beni hizmetine al. İç dünyam kibar ve alçakgönüllü olduğu için benden öğreneceklerin var. Ruhun için ihtiyacın olanı geri kalan kısmında bulacaksın” (İncil, Matta, 11:29), “Kendini övüp metheden herkes alçaltılacaktır ve alçakgönüllü olanlar ise mükafatlandırılıp övgü ile karşılanacaklardır” (İncil, Luka, 14:11), “Hiçbir şeyi bencil tutkularla ya da boş övünmeyle yapmayın. Her biriniz alçakgönüllülükle öbürünü kendinden üstün sayın” (İncil, Filipililer 2: 3), “Yahudiler'in kurduğu düzenlerden çektiğim sıkıntıların ortasında Rab'be tam bir alçakgönüllülükle, gözyaşları içinde kulluk ettim” (İncil, Elçilerin İşleri, 20:19), “Her bakımdan alçakgönüllü, yumuşak huylu, sabırlı olun. Birbirinize sevgiyle, hoşgörüyle davranın” (İncil, Efesliler, 4:2), *Ey gençler, siz de ihtiyarlara bağlı*

olun. Hepiniz birbirinize karşı alçakgönüllülüğü kuşanın; çünkü Tanrı kibirlilere karşıdır; ama alçakgönüllülere lütfeder” (İncil, 1. Petrus, 5:5).

Katolik Hristiyanlıkta alçakgönüllülüğün çok önemli bir erdem olduğuna ve hem Tanrı hem de diğer insanlar karşısında farklı bilinç halleri ve fonksiyonlar icra ettiğine dikkat çekilir. Rahipler başta olmak üzere tüm inananların bu erdeme sahip olması gerektiği belirtilir ve kişiyi alçakgönüllü olma derecesine taşıyan şu 12 prensip ortaya koyulur: Daimî bir Tanrı korkusuna sahip olmak, Tanrı'nın buyruklarını kendi arzularından daha çok sevmek, daha üstün bir varlığın kulu olduğunu gönülden kabul etmek, hoşuna gitmeyen görevler ve sorumlulukları sabırla ifa etmek, başarısızlıklarını tümüyle kabullenmek, az ile yetinmek, sahip olduğu değerini ancak ve ancak Tanrı'dan dolayı olduğuna inanmak ve bunu açık bir şekilde başkalarına da ifade etmek, dinî kaide ve prensiplerin onaylamadığı bir şeyi yapmamak, huzur ve sükunet ile kendisini terbiye etmek, hal ve hareketlerinde kontrollü olmak, sadece akıl ve sağduyunun hakim olduğu konuşmalarla meşgul olmak ve alçakgönüllü bir kalbe sahip olmakla kalmayıp aynı zamanda günahkâr biri olduğunu da hatırdan çıkarmamak (Worthington, 2007: 52-53).

2.9.3. İslâm'da Alçakgönüllülük

Alçakgönüllülük, diğer dinlerde olduğu gibi İslâm dininde de oldukça önemli bir yere sahip olup yumuşak huylu olma, teslimiyet, gurur ve kendini yeterli görmekten kaçınma gibi hallerle ilişkilendirilir. Müntesiplerini bilişsel, duygusal ve davranışsal açıdan sahip oldukları sınırlılıklarının idrakine varmaya, kişisel sezgi ve akılları aracılığıyla da yaratıcıları Allah'a ulaşmaya yönlendiren İslâm, dua ve namaz gibi günlük ritüelleri vasıtasıyla da alçakgönüllülüğü insan hayatının temel bir parçası haline getirmeyi amaçlar (Gazalî, 1993: 749-50; Dönmez, 1997: 349; Tuğral, 2008: 173-74; Winchester, 2008: 1766). İslâm'a göre alçakgönüllülük, yaratıcının isteklerine tam bir teslimiyetle boyun eğmek, gönül huzuru ile istikamet üzere bir hayata sahip olmak, yaratıcının huzurunda huşu ile secde etmek, başkalarına karşı merhametli olmak, başkalarıyla ortak payda ve zeminlerde buluşabilme gayreti göstermek ve yaratıcının rızasını gözeterek tüm farklılıklarına rağmen insanlığın faydasına hareket edebilmek gibi eylemlerin özünde yer alan bir erdemdir (Abu Sway, 2011: 236). Alçakgönüllülüğü sağlıklı ve güzel huy sahibi bireylerin özelliklerinden biri olarak ele

alan İslâm, bu erdemın aynı zamanda insanlar arasındaki iletişimin sağlam bir zeminde gelişmesini ve böylelikle toplumda güçlü sosyal bağların kurulmasını temin eden ahlâkî bir vasıf olduğunu ileri sürer (Salarifer vd., 2014: 254). Gazâlî (Gazâlî, 1976: 225-226) de alçakgönüllülüğün İslâm'daki yerine önemle dikkat çekmiş; alçakgönüllülüğü kişiliğinin vazgeçilmez bir parçasına haline getiren ve bunu yaparken de Allah'ın rızasını gözeten insanların hem dünyada hem de ahirette yüksek mertebeler elde edeceğini belirtmiştir. Ona göre; gerçek anlamda alçakgönüllü olmayı becerebilmek hem yaratıcının merhametini kazanmayı hem de diğer insanların teveccühü ile zengin bir yaşam elde etmeyi beraberinde getirecektir.

Genelde tüm dinler ve özelde İslâm dini, iyi ahlâka sahip birey olmayı; değer ve erdemleri hayatın ayrılmaz parçaları haline getirmeyi tavsiye ve teşvik ederler. Hem kutsal metinler hem de dinin tebliğcisi olan peygamberlerin hayatı, olumlu ahlâkî vasıfları taşımanın çeşitli örneklerini gözler önüne serer. Dolayısıyla İslâm dini özelinde, çalışmamızın alan araştırmasının Müslümanlar üzerinde gerçekleştirileceğini de dikkate alarak, gerek Kur'an-ı Kerîm'de gerek hadis ve sünnette gerekse de İslâm inanç ve ahlâkının bir yaşam biçimi haline getirilmesini amaçlayan tasavvufta alçakgönüllülük erdemine verilen önem ve değeri incelemek yerinde olacaktır.

2.9.3.1. Kur'an-ı Kerîm'de Alçakgönüllülük

Kur'an-ı Kerîm, birey ve toplum düzeyinde Allah'ın rızasına uygun şekilde meydana gelecek zihni ve amelî bir dönüşüm amaçlar. Bu doğrultuda inanç, ibadet ve ahlâk ile ilgili temel prensiplerini esaslı bir şekilde ortaya koyar. Bu prensiplerin insanlara ulaştırılması, insanlar tarafından anlaşılması ve uygulanabilmesi noktasında da Hz. Peygamberin hayatın her yönünü kapsayan ahlâkî ile kıyamete kadar gelecek insanlar için en güzel örnek olduğunu belirtir (Ahzâb 33/21; Kalem 68/4). Bilhassa muamelat ve ahlâk ile ilgili hususlarda insanın yapısına, eksik ve güçlü yönlerine, ideal Müslüman kişilik tipine dair sunulan detaylı bilgiler bilişsel, duygusal ve davranışsal açıdan her seviyedeki insan için kapsamlı bir çerçeve oluşturur (Çağrı, 1989: 1).

Alçakgönüllülük, güzel ahlâkın en önemli yönlerinden biridir. Kur'an, bu hasletin değerini ortaya koyan ve hayata tatbik edilmesini tavsiye ve teşvik eden farklı ayetler

içermektedir. Gerek doğrudan ve gerekse dolaylı olarak alçakgönüllü olmaya, haddini bilmeye, kanaatkâr davranmaya ve itidali elden bırakmamaya yönelik verilen çeşitli mesajlar, farklı açılardan alçakgönüllülüğün İslâm ahlâkındaki yerini gözler önüne serer. Nitekim, kişinin anne babasına merhamet ve alçakgönüllülük ile yaklaşmasını (İsra 17/23-25), kendisini fazla abartmaması, övünmemesi ve büyüklük taslamamasını (İsrâ 17/37-38; Nahl 16/22-23; Nisa 4/36; 154), her şeyin üstesinden gelemeyeceğini unutmasını (Tekvîr 81/29), sahip olduklarıyla çokça övünüp oyalanmamasını (Tekâsür 102/1-2), inanan kardeşlerine karşı mütevazî olmaktan geri durmamasını (Mâide 5/54), yürüyüşü de dahil olmak üzere hal ve hareketlerinden vakar ve alçakgönüllülüğü eksik etmemesini (Bakara 2/258; Furkan 25/63); insanları küçümsememesini, onlara karşı surat asmamasını ve böbürlenmemesini (Araf 7/146; Lokman 31/18-19) ve kibirlenmeksizin çokça şükür ve ibadette bulunmasını (Secde 32/15) emreden Kur'ân ayetleri alçakgönüllülüğün oldukça önemli ahlâkî bir ödev olduğuna dikkat çekmektedirler.

2.9.3.2. Hadis ve Sünnet'te Alçakgönüllülük

Gerek dinî ve gerekse de dünyevî meselelere dair Hz. Muhammed'in yaşantısı Müslümanlar için oldukça önemli bir yere sahiptir. O, hayatı boyunca birçok kesimden insan ile hem bireysel hem de sosyal ilişkilerde bulunmuştur. Dolayısıyla kendisinin düşünce, tutum ve davranışları özellikle ahlâkî vasıflar, erdemler ve değerler noktasında tüm insanlar için eşsiz bir örnek oluşturur (Çetin, 2013: 63-69; 102; Demirci, 2005: 127-28; Müslim, Müsâfirîn, 139). Allah katında gerek onun kişiliği gerekse tüm Müslümanlar nezdindeki en hayatî meselelerin başında güzel bir ahlâka sahip yer alır (Ahmed, Müsned, 2/291). Bu nedenle o, ahlâkî erdemleri tamamlamak üzere gönderildiğine dikkat çekerek (el-Muvatta, Hüsnü'l-huluk, 8) güzel bir ahlâka sahip olmayı önemsemiş, birçok ahlâkî vasfın değerini kendi hayatında en güzel şekilde sergilemiş ve bunun yanında kapsamlı bilgileri çevresine detaylıca aktarmıştır.

Alçakgönüllülük, diğer birçok ahlâkî vasıfta olduğu gibi, Hz. Peygamber'in hayatında dikkat çekici şekilde gözler önüne serilen bir erdemdir. O, hem çobanlık yaparken hem de devlet başkanlığını yürüttüğü dönemde her zaman mütevazî bir insan olarak yaşamış (Buhârî, Rikak, 17; Tirmizî, Zühd, 34); büyük küçük, zengin fakir, asil veya sıradan

olduklarına bakmaksızın insanlar arasında ayırım yapmamış, sahabeleri veya diğer insanlar tarafından kendisine yönelik olarak özel tutum ve davranışlar sergilenmesini istememiş, herhangi bir meclise girdiğinde kendisi için ayağa kalkılmasına, baş köşelerin kendisine ayrılmasına ve elinin öpülmesine müsaade etmemiş; herhangi bir iş yapılacağı zaman sahabeleriyle kendisi de çalışmış (Buhârî, Cihad, 34, 161); günlük yaşantısı, yemesi ve içmesi, giyimi ve kullandığı eşyalarında sade olmaya daima özen göstermiş ve her konuda uç noktalarda dolaşmaktan imtina ederek itidal üzere yaşamını devam ettirmiştir. Hayatı boyunca hassasiyetle uygulamaya çalıştığı tüm bu prensipler, alçakgönüllülüğün onun hayatında ve dolayısıyla İslâm'da ne derece etkin ve vazgeçilmez olduğunun en açık göstergeleridir (Kandemir, 2005: 425-26; Öztürk, 2006: 34-35; Salman, Canbulat ve Yiğit, 2002: 22).

Alçakgönüllü olmanın fazileti ve kişiye sağladığı faydalar hususunda Hz. Muhammed'in hadis-i şerifleri meseleyi çeşitli yönleriyle ele alır. Alçakgönüllü olmak, en başta Allah katında yüksek merteye ile ecir kazanmaya ve dünya hayatında da birçok mükafat elde etmeye sebeptir; ancak alçakgönüllü olmamak ise onun katında derecelerin en aşağısına düşme ve zelil olma ile sonuçlanır (Müslim, Birr, 69; Tirmizî, Birr, 82; İbn-i Mâce, Zühd, 16; Muvatta, Sadaka, 12; Ahmed, Müsned, 1/44, 2/386). Birbirine karşı alçakgönüllü davranıp üstünlük taslamayan, övünmeyen ve haddi aşıcı davranışlarda bulunmayanların gerçek anlamda inanan kimseler olduğu belirtilir (Buhârî, el-Edeb, 428; Beyhâkî, Sünen, 10/234; Müslim, Cennet, 64); zira bir kimsenin bir kimse karşısında böbürlenmesi ve büyülenmesi zülüm olarak değerlendirilir (Ebû Dâvud, Edeb, 48). Yeme içmesinde ve giyim kuşamında ölçülü davranarak gücü yettiği halde pahalı ve lüks kıyafetlerden geri durmak da hem imanın hem de alçakgönüllülüğün önemli bir göstergesidir. Böyle davranan kişi kıyamet gününde Allah'ın özel muamelesine muhatap olmakla ve cennetle müjdelendir (Tirmizi 2481; Ahmed, Müsned 3/439; Hâkim 4/183; Ebû Nuaym, Hilye 8/48). Hz. Peygamber ^(s.a.v.), başkalarının yaptığı yanlış uygulamalara dikkate çekmiş, ashabına kendisini aşırı övmemelerini ve kendisiyle aşırı şekilde de övünmemelerini tavsiye etmiş ve onun da yalnız bir kul ve Allah'ın mesajını insanlığa aktarmakla görevlendirilmiş bir elçi olduğunu unutmamaları gerektiğini vurgulamıştır (Buhârî, Enbiyâ 50).

Sonuç olarak Hz. Peygamber'in hem yaşantısı hem de sözleri ile dikkat çektiği tüm bu hususlar, inanan bireylerin kişiliklerinde ve yaşamları noktasında alçakgönüllülüğe oldukça merkezî bir rol biçer. Alçakgönüllülüğün hem bu dünya hayatı hem de ahiret hayatı için ciddi etki ve sonuçlar üretiyor olduğuna vurgu yapılması, inanan insanların bu ahlâkî değere sahip olmasına verilen önemi ortaya koymaktadır. Kendisinin ancak yüksek ahlâkî tamamlamak üzere gönderildiğini ifade eden Hz. Peygamber (el-Muvatta, Hüsnu'l-Hulk, 8), güzel ahlâkın göstergesi olan tüm vasıflarda olduğu gibi alçakgönüllülük konusunda da söylem ve eylemleri ile çok önemli bir rol model olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.9.3.3. Tasavvuf'ta Alçakgönüllülük

Tasavvufun en önemli gayesi gerek sufinin hayatında gerekse sosyal hayatta güzel ahlâkın tesis edilmesi ve böylelikle manevî olgunlaşmanın sağlayacağı olumlu etkinin hem bireysel hem de toplumsal bazda kendisini hissettirmesidir. Alçakgönüllülük başta olmak üzere kanaatkârlık, sabır, tahammül, nezaket, cömertlik ve hırstan uzak olmak vb. birçok erdem, tasavvufun bu gayesini gerçekleştirmesine hizmet eden önemli yapı taşlarıdır (Attar, 1985: 509; Kuşeyri, 2013: 451-459). Gazâlî (1992: 123), de bu gerçeği ortaya koymak amacıyla affetme, hilm, cömertlik ve alçakgönüllülüğün manevî olgunlaşma üzerindeki güçlü etkisine dikkat çekmiş ve erdemlerin bu noktadaki işlevini oldukça önemseydiğini belirtmiştir.

Tasavvuf'a göre alçakgönüllülük, yaratıcının tesbih ve takdis edilmesi, nefsin olumsuz arzu ve isteklerden olabildiğince arındırılması ve dolayısıyla kalbin manevî terbiye aracılığıyla yaşayacağı dönüşüm sonucunda elde edilecek bir makam ve değerdir (Frager, 2004: 32). Gümüşhanevî (2007: 486-87), tasavvufî terbiye çerçevesinde alçakgönüllülüğe dair çeşitli tespitlerde bulunur. Kişinin Allah'ın hükümleri, yaratması, saltanatı, güç ve kudreti karşısında kendi acziyetini kabul ve ikrar etmesi, dini inancının gereklerini ve ibadetlerini açık bir şekilde yerine getirmesi; sahip olduklarını, iman etmesini, ilim ve hikmeti bulmasını kendinden değil yaratıcısının lütfu ve cömertliği olarak değerlendirmesi ona göre tevazuun insan hayatındaki en temel yansımalarıdır.

Tasavvuf ehli insanlar, alçakgönüllülüğe diğer erdemler arasında ayrı bir yer ayırır ve onu erdemlerin en şerefli olarak görürler (Ayten ve Düzgüner, 2017: 185). Örneğin

Sühreverdi (1988: 222), alçakgönüllülüğün bu benzersiz konumunu kendisince şu şekilde ifade eder:

“Sûfîlerin en güzel ahlâklarından biri alçakgönüllülüktür. Kul tevazu elbisesinden daha güzel bir elbise giymemiştir. Kim tevâzu ve hikmet hazinesine sahip olmuşsa o, herkesin yanında nefsinin, o kimsenin kendinde gördüğü kıymet ölçüsünde tutar. Herkesi de o kimse kendini nasıl görüyorsa öylece kabul eder. Böylece kendisi rahat etmiş ve başkalarını da rahat ettirmiştir.”

Bir diğer mutasavvıf Mevlânâ da (1985: 59), alçakgönüllüğü över, insanların sahip olması gereken bir nitelik olarak tasvir eder ve bu erdemin kibir ile gururun sebep olduğu manevî problemlere karşı çok etkin bir işlev ürettiğini belirtir. Mevlânâ'nın insânî erdemlere dair meşhur 7 öğüdünden birisi de alçakgönüllü olmaktır. O, *“Tevazu ve alçakgönüllülükte toprak gibi ol.”* öğüdüyle insanları alçakgönüllülük ile hareket etmeye davet eder ve bu erdemin diğer insanların gönlüne girmeye vesile olacak çeşitli özellikleri bünyesinde barındırdığına vurgu yapar. Alçakgönüllülüğü toprak metaforu ile açıklayan Mevlânâ (1985: 300), toprağın ayette belirtildiği üzere hem insanın kendisine hem de tüm varlığa hayat vesilesi olduğuna dikkat çeker. İnsanların da toprak misali sahip oldukları tüm zenginlik ve meziyetlerin farkında olarak alçakgönüllü davranmaya gayret etmelerini salık verir. Ona göre alçakgönüllü birey, sahip olduğu olumlu ve olumsuz tüm özelliklerin farkında olarak herkesin faydasına olacak şekilde hareket etmeyi önemseyen ve bu bilinci gerek yaratıcısı gerekse de diğer insanlarla olan ilişkilerinde daima canlı tutan kişidir.

Sufîler arasında alçakgönüllülük üzerine ayrı bir önem atfeden ve belki de en çok dile getirenlerden biri olan Haris el-Muhasibî (1998: 433-437) ise alçakgönüllülüğü, bu erdemin karşıtı olan kibir ve böbürlenme hastalıkları ile ele alır. Ona göre, iyi bir kul ve birey olabilmenin yolu en başta kişinin farkındalığını kaybetmesine ve yaptıklarını sağlıklı bir şekilde değerlendirmesine engel olan böbürlenme ve kibiri terk etmesine bağlıdır. Kişinin kendisini seven insanlar ne kadar çok olursa olsun, ilim ve şöhreti ne kadar artarsa artsın; düşünce, tavır ve tutumlardaki alçakgönüllülük hiçbir zaman kaybedilmemelidir. Kişinin aciz bir kul olduğunu daima şuurunda tutması, kendisini diğer insanlardan üstün görmesine

engel olacak ve alçakgönüllülüğü hayatından eksik etmemesini temin edecek en önemli motivasyonlardan biridir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİN VE DİNDARLIK

3.1. DİNİN TANIMI

Kelime anlamı olarak ceza, mükâfat, hüküm, itaat, teslimiyet, yol ve kanun gibi anlamlara gelen din (Tümer, 1994: 313), hem bireysel hem de toplumsal düzeyde farklı saik ve bakış açıları ile insan hayatına yön veren çok önemli bir olgudur. Terim anlamı olarak ise din, insanın kendisi dışındaki bir güce inanmasına işaret eden, doğaüstü ve ahlâkî öğeler taşıyan, çeşitli ayin, uygulama, değer ve kurumlara sahip olan inançlar bütünü (Karaca, 2015: 69), bireylerin aşkın olan ilahi güçle ilgili olarak yaptıkları değerlendirme ve anlamlandırmalar sonucunda sahip oldukları duygu, düşünce, davranış ve tecrübelerden oluşan bir sistem (James, 1902: 32), tabiatüstü varlık ya da varlıklara dair inanç, ibadet, duygu, davranış ve kuralları içine alan çok boyutlu bir yapı (Guralnik, 1976: 1200; Vergote, 1999: 15) ve aşkın güç ya da kutsal varlığın farklı yönleri üzerine gerçekleştirilen anlam arayışıdır (Pargament, 1997: 32).

Kişiyi var olduğuna inandığı kutsal alanla ilişkilendiren bir hissiyat olarak din, insanların tarih boyunca üzerine düşündüğü, kafa yorduğu ve açıklamaya çalıştığı bir unsur olmuş; kapsamını ve işlevini açıklamaya dair gerçekleştirilen her çaba, dinin tanımlanması ve bir kalıba oturtulmasına dair bilgileri çoğaltmıştır (Köse ve Ayten, 2012: 109). Kutsal ile insan arasında girift bir ilişki olması, doğaüstü yapı ve anlamlar içermesi; bireyden bireye, kültürden kültüre ve dönemden döneme değişim göstermesi ve farklı bilim dallarının kendi bakış açıları ile onu ele alıp açıklamaya çalışmaları, din üzerine yapılan tanımlamaları her açıdan çeşitlendirmiş, dolayısıyla üzerinde ittifak edilen bir tanım imkânını ortadan kaldırmıştır (Taylan, 1979: 99; Uysal, 1996: 19; Yaparel, 1987: 405).

Dinin farklı açılardan ele alınması ve tanımlardaki çeşitlilik üzerine gerçekleştirmiş olduğu araştırmasında Clark (1958: 17-18), farklı bilim adamları tarafından yapılan din tanımlamalarının tek bir formda birleştirilemediğini ve yapılan tanımlama gayretlerinin dinin dört önemli özelliği üzerinde yoğunlaştığını tespit etmiştir. Buna göre tanımların bazıları dinin doğaüstü yapısına, bazıları hayatın temel problemleri ile ilgili olan cevaplarına, bazıları dinin cemaatsel yönüne ve bazıları ise dinin inanç ve öğretileri ile ilgili unsurlarına

yoğunlaşmıştır. Yapılan her tanım, dinin ayrı bir özelliği veya ritüelini ele almış, o özellik ya da ritüel ile ilgili mantıklı açıklamalar yapmış, kendi bakış açısı ve araştırma amacına dayanarak dini tanımlama yoluna gitmiştir. Benzer şekilde sosyal bilimler alanındaki birçok araştırma ve araştırmacı, dini farklı bakış açılarıyla ele alır ve onun çeşitli özellikleri üzerine vurgu yapar. Örneğin sosyoloji ve antropoloji alanındaki çalışmalar dini, grup ve toplum bağlamında harici bir perspektif ile değerlendirirken, psikoloji alanındaki çalışmalar dini, içsel bir perspektifle bireyin onu nasıl algıladığı, onu iç dünyasında nasıl değerlendirdiği ve dinin birey için ne tür işlevler ürettiğiyle ilgilenmektedirler. Bu çalışmalarda araştırmacının kendi inancı, bireysel amacı, hayat tecrübesi ve bilimsel birikimi ayrıca önemli bir etkidir (Köse ve Ayten, 2012: 108; Peker, 2003: 29; Sezen, 1998:30).

Dinin içeriği, etkisi ve işlevlerini anlama ve açıklama üzerine gerçekleştirilen tüm çalışmalar, farklı hususiyetler üzerine yoğunlaşmakla birlikte aynı amaca hizmet eden, kimi zaman birbirini desteklerken kimi zaman da birbirinin karşıtı düşünceler üreten gayretler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumu ortaya koymak adına farklı araştırmacılar tarafından belirlenen din tanımlarına değinmek yerinde olacaktır.

Thouless (1971: 3-4), din psikolojisinin en önde gelen isimlerinden biri olan James'e benzer şekilde (James, 1902:32) dinin tecrübî yönüne dikkat çekmiş ve dini kutsal olan varlık ile birey arasında gerçekleşen iletişim, etkileşim ve tecrübe olarak tanımlamıştır. Argyle ve Beit-Hallahmi'ye göre (1975:1) din, insanüstü ve kutsal olan bir gücün varlığına inanmayı ve onun belirlemiş olduğu prensipler doğrultusunda dinî pratik ve uygulamaları ifa etmeyi gerekli kılan bir sistemdir. Fromm (1993: 45-46) dini, "*bir grup tarafından paylaşılan ve o grup bireyelerine adayabilecekleri ortak bir hedef sunan ve onlara ortak bir davranış biçimi veren düşünce sistemi*" olarak ele alır. Allport'a göre ise (2014: 46, 158) her bireyde başlı başına özgün bir yapı olarak var olan din; farklı kökenlere sahip olan, insan hayatı üzerindeki etkileri değişkenlik arz eden, rasyonel açıklama biçimleri sonsuz olan ve tek bir forma sokulması düşünülemeyen bir olgudur. Allport, dini birey bazında ele alır, kişiliğin çok önemli bir parçası olarak değerlendirir. Dinin hayatın merkezinde yer aldığını ve bireyi sonsuzluğa yönlendirdiğini düşünür. Birey, din sayesinde kendisini ve varoluşunu anlamlandırır, yaratıcısına bağlanır ve elde ettiği bu kutsal ilişki sayesinde de kişiliğini tamamlama ve genişletme imkanı bulur.

Din, insanın varoluşunun en önemli unsurlarından biridir ve onun tüm boyutlarına hitap eden bir yapıya sahiptir (Bahadır, 2002: 38). İnançlar, semboller, törenler, bağlanma ve tapınma prensiplerini içeren kurallardan oluşan bir yapı olarak insan davranışını yönlendirir, insanın yaşamına anlam katar ve kurumsal olabileceği gibi son derece kişisel bir şekilde de meydana gelebilir. Din sayesinde kişi sınırlılıklarını, görev ve sorumluluklarının bilir, inanan diğer bireyler ile ortak amaç ve hedefler belirler ve bir gönül bağı tesis eder. Diğer taraftan inanca dair hususların yanında inançsızlık, şüphecilik ve bilinemezlik gibi Tanrı ile ilişkiye dair alternatif inanç türleri de dinin ele aldığı ve değerlendirdiği hususlardandır (Hökelekli, 2010: 42; Loewenthal, 2000: 3).

Literatürde çok farklı tanımlamalar yer almakla birlikte tüm tanımlamalarda dinin 3 farklı özelliği ön plana çıkmaktadır: İnsanın iç dünyasındaki psikolojik etkisi, insanın dışındaki toplumsal etkisi ve insanın ötesindeki aşkın boyuta dair etkisi (Köse ve Ayten, 2012: 109). Bunun yanında Yavuz (1982: 88), her bilim adamının sahip olduğu dünya görüşünden ve bilimsel bakış açısından etkilenen din tanımlamalarının, farklılıklar bir yana, dört temel özelliği bünyesinde barındırdığına dikkat çekmiştir: (a) *“Her şeyden üstün ve kuvvetli bir varlığın kabul ve tasdik edilmesi, (b) kabul edilen bu varlığın bilgi ve akıl gücünün, her şeyin üstünde olması, (c) ilahi-kutsal varlığın, insandan yapmasını istediği ve istemediği talepleri, (d) bunları kabul ve tasdik sonucu, dinî bir hayatın teşekkül etmesi.”* Pargament (1992: 206; 1997:4), dinin düşünme, hissetme, hareket etme ve ilişki kurma yolu olarak kapsamlı bir kurum olduğunu ileri sürer. Ona göre din, gerek bireysel gerekse de sosyal açıdan insan hayatında geniş bir duyu ve algı alanına sahiptir. Geleneksel dini gerçeklikler, bireysel dini yaşantılar, maneviyat ile ilgili düşünce ve hissiyatlar, aşkın güç ile ilgili inançlar ve dinî pratikler bu alanın içerisinde yer alan önemli unsurlardır. Dolayısıyla dinin incelenmesi bütün bu faktörlerin birlikte ele alınıp değerlendirilmesine bağlıdır.

3.2. DİNDARLIĞIN TANIMI

Her din, müntesiplerine bir hayat tarzı sunar ve onlardan belirlemiş olduğu bu tarza göre yaşam sürmelerini ister. Dindarlık kavramı, en basit ifadesiyle bu hayat tarzının inanan kişi tarafından benimsenmesi, özümsemesi ve hayata yansıtılması ile ilgilidir. Literatürde dindar olma ve dinin emirlerini gayretle yerine getirme (Ayverdi ve Topaloğlu, 2007: 270),

bireysel ve sosyal yaşamda dinî kural ve ritüelleri uygulayarak dinin merkezde yer aldığı bir hayatı idame ettirme (Bilgin, 2003: 195) şeklinde anlam bulan dindarlık; inanan insanın bilişsel, duygusal ve davranışsal yönlerini tümüyle kuşatan, gönüllü ve şuurlu bir şekilde yaratıcısına yönelimini ifade eden ve hayatı boyunca aktif olarak devam eden çok boyutlu bir süreçtir (Karaca, 2015: 71; Tokur, 2014: 277).

Dindarlık, din ile dinî davranış tanımlamalarından bağımsız olarak ele alınamaz. Din kavramı hakkında mevcut olan tanımlama sorunu, ortaya çıkan çeşitlilik ve bunlardan kaynaklanan belirsizlikler, aynı zamanda dindarlık için de söz konusudur. Din, bir ilkeler sistemi olarak bireyin hayatında öznel bir gerçeklik iken, dindarlık ise dinin hem bireysel hem de toplumsal düzeyde yaşanmışlık halidir. Dolayısıyla dindarlık hakkında yapılan açıklama ve tanımlar; hem dinin özüne hem dini algılayana hem de dini ve dini hayatı yaşayan bireyi yorumlayanın bakış açısına göre çeşitlilik göstermektedir (Köse ve Ayten, 2012: 109; Subaşı, 2002: 19). Bu çeşitlilik farklı araştırmacılar tarafından yapılan tanımlamalarda açıkça kendini gösterir.

Hökelekli (2010: 43), dindarlığı bir dine ait inanç ve öğretilerin belirli zaman ve şartlar içerisinde bir birey, grup ya da toplum tarafından yaşanması olarak ifade eder. Ona göre dindarlık yaşanan dindir ve bireyin ya da herhangi bir grubun hayatında dine verdiği önemin açık göstergesidir. İnsanların dine inanma ve bağlanma düzeyi, yaratıcıyı tasavvur etme tarzları, ibadet sıklıkları, ahlâkî tercih ve kararları, aile içindeki ve sosyal hayattaki değer yargıları ve genel anlamdaki tutum ve davranışları dindarlığın anlaşılması ve değerlendirilmesindeki en temel hususlardır. Çapçoğlu (2003: 129-130) ise, dinin birey ve toplum hayatını düzenleyen kurumlar sistemi içindeki sosyal varlığına dikkat çeker ve dindarlığın bireyin sosyalleşme sürecinde çevresindeki diğer insanlardan, yani sosyo-kültürel ortamlardan edindiği bir özellik ve yaşama biçimi olarak şekillendiğini ileri sürer. Dolayısıyla bireyin kendi iç dünyasının yanında, onu kuşatan yakın ve uzak çevrenin oluşturduğu sosyal koşullar dindarlık üzerinde oldukça etkilidir.

Kişinin inandığı dinin kural ve kaidelerine uygun yaşayıp yaşamaması ile ilgili olan dindarlık (Luckman, 1967: 74), iman-amel temelinde ortaya çıkan dinî tutum, davranış ve deneyim biçimlerinden meydana gelir. Dolayısıyla, dindar bir birey için inandığı dinin emir ve yasaklarına ciddiyetle riayet etmesi oldukça elzemdir (Okumuş, 2006: 174). Paloutzian

(1996: 8), dindarlığı dinin bireyin hayatında yer alması, birtakım davranış prensipleri ile onu yönlendirmesi, onun hayatına anlam katması ve onda şuurlu ve mutlu bir kişilik inşa etmesi olarak görür. Ona göre dindarlığın insan hayatında var olan seviyesinin incelenmesi için bazı anahtar sorular vardır. Bireysel olarak kişi neye inanır? İnanıldığı din, hayatında nasıl bir işlevselliğe sahiptir? Din, birey için ne ifade eder? Din bireyin hal ve hareketlerine, sosyal konularda sergilediği tutumlara, zihinsel ve fiziksel sağlığına, iyiliğine ve mutluluğuna veya karşılaştığı sorunlarla baş edebilme kabiliyetine nasıl etkide bulunur? Bu soruların karşılığı olacak her cevap, dindarlığın özüne dair detaylı bilgi sağlayacaktır.

Dindarlık, fitrî bir inanma eğilimi ile hayatını devam ettiren birey için psikolojik bir güdü olma özelliği taşır. İnsanoğlu inanmaya, ibadet etmeye, ilâhî-üstün bir güce sığınmaya yatkın bir yaratılış ile yeryüzüne gönderilmiştir. Kendisini ve evreni yaratan ilâhî gücü düşünme, ona inanma ve ibadet etme, sıkıntılı ve zor zamanlarda ona sığınma ve ondan yardım dileme gibi farklı his ve ihtiyaçlara ruhunun derinliklerinde sahip olur. Kişinin dindarlığı, yani iyi seviyede dindar biri olması, bireydeki bu farklı his ve ihtiyaçların tatminini gerçekleştiren çok önemli bir motivasyon kaynağıdır (Güngör, 1995: 20).

Her din, müntesipleri için sınırları belli olan kural ve kaidelere sahiptir. İnanan insanlar bu kural ve kaideleri azami derecede uygulamaya çalışır; fakat inanan her insanın sahip olduğu kişilik ve müktesebat, dinin yaşanmasında en belirleyici rolü üstlenir. Meselâ; aynı dine inanan insanlar arasında dini yaşam ve dindarlık açısından birçok farklılık söz konusudur; çünkü her bireyin dini ritüellere bakış açısı, onları değerlendirışı, yorumlaması ve uygulaması kendine özgü bir hal arz eder. Dolayısıyla dinin belirlediği gereklilikler, inanan insanın kendisine özgü olan dindarlığı çerçevesinde gerçekleşme fırsatı bulur. Bu nedenle dinin yaşanması noktasında inanan insanların tümünü içine alacak dindarlık göstergeleri ortaya koymak mümkün değildir (McGuire, 2002: 105).

Bir bireyin dindar olduğunu belirtmek, çok basit gibi görünse de birçok farklı anlamı bünyesinde barındıracak bir ifadeyi ortaya koymak demektir. Bir dinin mensubu olmak, mensubu olunan dinin inanç ve öğretilerine inanmak, ahlâkî bir yaşam tarzına sahip olmak, dinî ibadet ve etkinliklere katılmak gibi bütün durumlar dindarlıkla ilişkilendirilebilecek özelliklerdir. Bu özelliklerin her biri, bir insanın dindar olduğu veya bir dine karşı kendisini sorumlu hissettiğine dair çıkarımlarda bulunmak için bir fikir verebilir; fakat bu, o bireyin

dindarlığı hakkında net bir hükme varmak için yeterli değildir. Diğer taraftan, bir insanın belirtilen bu hususiyetlerin sadece birisi açısından dindar kabul edilmesi, onun diğer yönlerden de aynı seviyede dindar olabileceği anlamına gelmemektedir. Bu nedenle herhangi bir özelliğine atfen, bir insanın dindar olduğu ya da olmadığı hükmüne varmak, çok yanlış bir kanaattir ve bu dindarlık meselesinin daha da karmaşık bir hal almasına sebep olacaktır (Stark ve Glock, 1968: 11).

Meadow ve Kahoe (1984: 15) gerek dinin gerek insanın ve gerekse insanın içinde yaşadığı sosyal hayatın çok boyutlu ve girift yapısından hareketle dindarlık üzerinde belirleyici etkilere sahip olduğunu düşündükleri bazı unsurlar belirlemişlerdir. Buna göre bilişsel, duygusal ve fiziksel olgunlaşma, anne ve babadan alınan eğitim ve terbiye, dinî semboller, dinî veya dünyevî hayat deneyimleri, kendi inancından ya da başka inançlardan olan insanlar ile yaşanan inanç temelli etkileşim, yakın çevredeki insanların hal ve hareketlerine dair muhakemeler, bireysel düzeyde yaşanan güçlük ve problemler, varoluşsal sorgulamalar, mistik tecrübeler, sosyal ilişkiler ve eğitim düzeyi bir insanın dindar bir birey olarak yaşamını sürdürmesinde ve sağlam bir dini gelişime sahip olmasında ayrı ayrı önemli işlevler ortaya koyarlar ve bireyin dinî hayatını olumlu ya da olumsuz yönde etkilerler.

Sonuç olarak dindarlık üstün aşkın olan bir güce inanma, dini kural ve ritüellere göre hayatı yaşama, dini pratik ve uygulamaları anlamı ve değerine göre yerine getirme, anlamlı ve mutlu bir yaşama sahip olma, bireysel ve sosyal ilişkilerde oldukça başarılı ve etkin olma gibi temel özellikler kapsamında bireyin yaşadığı hayatın dinî açıdan taşıdığı değer ve önemini ortaya koyan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.3. DİNDARLIK TİPLERİ

Dindarlık, farklı açılardan ele alınıp incelenebilen çok boyutlu bir yapıdır. Dindarlığın algılanması, çözümlenmesi ve tanımlanması için gerçekleştirilen gayretler ne kadar zahmetli ve çeşitli ise, onun sınıflandırılması ile ilgili yapılan çalışmalar ve ortaya konulan dindarlık kategorizasyonları da aynı şekilde çeşitlilik arz eder. Din, dindarlık, dindarlık tipleri, dindarlık boyutları gibi hususlar tamamıyla birbiri ile ilişkili olan bir silsileyi meydana getirmektedirler. Gerçekleştirilen çalışmaların dindarlığın farklı yön ve nitelikleri

üzerine yoğunlaşması ve üzerinde görüş birliğine varılmış bir tanımlamanın olmaması onun sınıflandırması üzerine yapılacak araştırmaları da çeşitlendirmektedir (Güven, 2011: 106).

Gerek İslâm dünyasında, gerekse de Batı'da dindarlık ile ilgili yapılmış olan birçok sınıflandırma mevcuttur. Yapılan bu çalışmalarda psikologlar, sosyologlar, ilahiyatçılar ve diğer araştırmacılar, insanların dinî yaşayışlarını, bu yaşayışa bağlı olarak dindarlık tiplerini farklı şekillerde değerlendirmiş ve kategorize etmişlerdir. Yapılan bütün bu sınıflandırmalar araştırmacıların sahip oldukları meslekî eğilimlere, birikimlere ve sahip oldukları sosyal, kültürel ve dinî yapılara göre farklılık arz eder. Ayrıca; din, dindarlık ya da bu iki kavramla ilgili olan başka faktörlerin bağımlı ya da bağımsız değişken olarak ele alınıp değerlendirilmesi de yapılan sınıflandırmaların şekillenmesinde önemli bir etkidir (Yapıcı, 2002: 80).

Psikoloji ve Din Psikolojisi alanında en önde gelen dindarlık sınıflandırmalarından biri Allport ve Ross'un (1967: 434) ortaya koyduğu iç güdümlü ve dış güdümlü dindarlık sınıflandırmasıdır. Araştırmacılarca oldukça kabul görmüş olan bu tipoloji, geçerliliğini ve önemini bugün hala yaygın şekilde devam ettirmektedir. Bu temel sınıflandırma, dindarlığı iki boyutta ele alır ve dinî olan ya da olmayan niyet ve davranışların hayatın diğer yönleri üzerinde güdüleyici bir etkiye sahip olduğunu ileri sürer. İç güdümlü dindar birey, hem dünyevî hem de ebedî mutluluğu elde etmek için dinin kaidelerini ve hayat tarzını takip etmeyi kendisine en temel hedef olarak belirleyen bir profil sergilerken, dış güdümlü dindar birey ise dünya yaşamındaki amaç ve hedeflerini elde etmek için dini kendisine sadece araç edinen ve dinin kaynaklık ettiği bireysel ve sosyal faktörleri menfaatine kullanan bir dindar profili ortaya koyar. Dindarlık olgusu, bu iki temelde izah edilmeye çalışılır.

Batson ve Ventis (1982: 151), Allport ve Ross'un sınıflandırmasından hareketle dindarlığı üç türe ayırır ve bu türleri araçsal, amaçsal ve arayış olarak isimlendirir. Araçsal dindarlık, dinin belirlediği amaç ve hedeflerin aksine, o dine inandığını ifade eden bireyin gayeleri ön plandadır ve dini argümanlar bu gayeler için bir araçtır. Bu tür dindarlıkta kişi, dini uygulama ve ritüelleri yaşamsal alanda menfaat ve beklentilerini elde etmek için kullanır. Amaçsal dindarlıkta ise dindar bireyin hayatındaki en üstün amaç dinin kendisi ve belirlemiş olduğu prensiplerdir. Dolayısıyla bu yönelime sahip dindar birey yaşamını tamamıyla inandığı dine göre şekillendirir ve bundan taviz vermemeye çalışır. Arayış

dindarlığı ise inanan bireyin zihninden önemli bir yer tutan varoluşsal sorgulamalar ve hayatın anlamı ile ilgili bilişsel eylemleri kapsar. İnanan bireylerin araştırmacı ve sorgulayıcı bir dindar profiline sahip olduğu türdür.

Bir diğer dindarlık tipolojisi, yine ikili bir sınıflandırma ile Allen ve Spilka (1967: 205) tarafından ortaya koyulmuştur. İngilizce’de “committed religion/religiosity” olarak ifade edilen ve adanmışlığın belirgin bir özellik olduğu ilk tipte, bireyin gönülden ve istekli olarak dinine bağlı olması ve hakiki bir inanç söz konusudur. Kendini dinine adanmış bu dindarlar; soyut ve felsefik bir bakış açısına sahip olup dinî inanç ve öğretiler ile oldukça ilgilidirler. Bu bireyler, günlük aktivitelerinde ve sosyal ilişkilerinde inandıkları dinin kural ve kaidelerine göre hareket etme konusunda oldukça samimi ve dikkatlidirler. Bu sınıflandırmadaki diğer tip ise, İngilizce’de “consensual religion/religiosity” olarak ifade edilen ve bireyin kurumsallaşmış, geleneksel ve kültürel yapının bir parçası haline gelmiş dine inanmasını ifade eden dindarlık türüdür. Bu tip dindarlar için din, gerek bilişsel gerekse de davranışsal olarak basit ve uygun bir inançtan öte bir şey değildir. Bireylerin yaşamında sözlü olarak mevcut olan fakat görünüşleri ayırt edilemeyen, etkisizleşmiş bir din mefhumu söz konusudur.

Crapps (1986: 285-86; 310-11; 330-31); dindarlığı dünyadaki tüm dinler açısından ele almış, üç farklı dindarlık tipi belirlemiş ve bunların her birinin birçok alt boyuta sahip olabileceğini ifade etmiştir. Ona göre ilk dindarlık tipi otoriteye bağlı dindarlıktır. Kurumsal dindarlık olarak da isimlendirebileceğimiz bu türde; dinî yaşayış, belirli yapı ve kurumlar etrafında şekillenir. Otoriter dindarlığa sahip bireyler, bu yapı ve kurumları mutlak otorite ve kurtarıcı güç olan Tanrı’nın temsilcileri olarak görürler. İkinci dindarlık tipi bireye özgü, varoluşsal dindarlıktır. Bu türde birey, yeteneklerine göre bir yaşam tarzına sahip olarak dini onaylar. Onun için din, sürekliliği olan ve iyi bir yaşamı vadeden sağlam bir inancın ifadesidir. Yeryüzünde devamlı bir oluşum ve dönüşüm vardır. Birey bu döngü içerisinde özgür iradesi ve potansiyeli ile birlikte en iyi şekilde kendisini ve yaşamını geliştirmeye gayret eder. Budizm ve Hinduizm gibi dinlerin müntesibi olan insanların dindarlık özellikleri bu türe örnek teşkil eder. Üçüncü dindarlık tipi ise tecrübî-tasavvufi-mistik dindarlıktır. Bu dindarlık türünde, mistik ve tasavvufî özellikler ön plandadır. Birey, kendisini dış dünyadan soyutlayarak yoğun dinî duygular içerisinde olmaya ve ilahi kudreti tecrübe etmeye gayret

eder. Tanrı'nın direkt olarak insanın kendi özünde, nefsinde tecrübe edilebileceğine dair çok kuvvetli bir inanç söz konusudur.

Fromm (1950: 35-37) da otoriteye bağlı dindarlık ve hümanistik dindarlık olmak üzere iki tür bir dindarlık tipolojisi ortaya koyar. Otoriteye bağlı dindarlıkta birey, dini kural, ritüel ve yükümlülükler itaat etmeyi hayattaki en önemli erdem olarak değerlendirir. Hayattaki en önemli ve geçerli otorite olan dine göre yaşamı idame ettirmek birey için oldukça elzemdir. Hümanistik dindarlıkta ise birey için mutlak otorite olarak kabul ettiği herhangi bir dine itaat söz konusu değildir. Tam aksine bu tür dindarlık nezdinde en önemli erdem, insanın sahip olduğu kabiliyet ve yetenekleri vasıtası ile kendisini geliştirebilmesi ve gerçekleştirebilmesidir. Kişi, genellikle ilahi kaynaklı olmayan ritüeller ile muhataptır.

Batı'daki çalışmalarda ortaya koyulan bu dindarlık tipolojilerinin yanında, ülkemizde gerek din psikolojisi ve gerekse din sosyolojisi alanında çalışan araştırmacılar da dindarlık tiplerine dair tespit ve önerilerde bulunmuşlardır.

Yapıcı (2002: 100-105), dinî düşünce, dinî duygu ve dinî davranışlar arasındaki uyumdan hareketle dinin etki boyutu üzerine yoğunlaştığı çalışmasında Liberal, Muhafazakar, Dogmatik ve Fanatik olmak üzere dört farklı dindarlık tipi ileri sürer ve bu sınıflandırmayı sosyo-kognitif bir dindarlık tipolojisi olarak isimlendirir. Bu tipolojiye göre liberal dindarlar, dinî duygu ve düşüncelerine hayatın merkezinde bir konum vermezler. İnançlı ve kutsal metinlere saygılı olmalarına rağmen günlük yaşamlarında dinin etkisini görmek pek mümkün değildir. Dinin emrettiği ibadetleri yerine getirme hususunda da genellikle ihmalkâr davranırlar. Muhafazakar dindarlar, dini inanç ve tutumlarını günlük hayatlarına açıkça yansıtan ve dinî kimlikleri hususunda oldukça duyarlı olan kimselerdir. İnançlı ve kutsal metinlere saygılı olan bu dindarlar için din hayatı anlamlandırılan en önemli unsurdur. İbadetlerin edası liberallere göre daha ciddiyetle yerine getirilmekle birlikte ihmaller de söz konusudur. Bir diğer tip olan dogmatik dindarlar da hayatlarındaki merkezi tutum ve davranışlarının tümünü dine göre şekillendirirler ve din onlar için olmazsa olmaz bir mefhumdur. Muhafazakar dindarlardan farklı olarak yeni fikirler, değişim, yenileşme ve modernleşmeye kapalıdır. Dinî meselelerin konuşulmasında ve diğer dini gruplarla olan münasebetlerde hoşgörüsüz bir tavır takınırlar. Son olarak fanatik dindarlar ise, zihinsel olarak son derece katı ve inandıkları şeylere katıyete bağlı iken; diğer dinî gruplara, onların

görüşlerine ve farklılıklara aşırı bir şekilde karşıdırlar. Şiddet eğiliminin hastalıklı düzeyde yaygın olduğu bu dindarlar, kendi inançlarına rakip ve düşman olarak gördükleri kişilere zarar vermekten kaçınmayan kimselerdir.

Günay (1999: 260-62) ise, günümüz toplumunun bireysel, toplumsal ve kültürel dokusuna hitap eden ve daha çok dinin inanç ve ibadet (davranış) boyutları üzerine temellendirilen bir dindarlık sınıflandırması ortaya koymuştur. Bu beş farklı dindarlık profiline göre; dini inancın prensip ve öğretilerine gönülden ve sıkı sıkıya bağlı olan, görev ve sorumluluklarını en iyi şekilde yerine getirmeye gayret eden, dini inancını içselleştirip hayatının her anına yansıtmaya çalışan kişiler ateşli dindarlar olarak tanımlanmaktadır. Alaca dindarlar, dini inanç ve öğretilere saygılı olan, dinin emrettiği ibadet ve uygulamalar konusunda titiz davranmaya çalışan; ama bu konudaki sürekliliği yakalayamayan kimselerdir. Bir diğer tip olan mevsimlik dindarlar, dini inanç ve öğretilere inanmakla birlikte ibadet ve dinî ritüelleri sadece kutsal kabul edilen gün, gece ve bayramlarda, Ramazan ayında, toplumsal açıdan dinin önem taşıdığı zaman dilimlerinde yerine getirmeye çalışan kişilerdir. Diğer zamanlarda ise dinden uzak ve ihmalkâr bir görüntü sergilemeleri söz konusudur. Dinî inanca sahip olduğunu söylemesine rağmen dinî olarak gerekliliği vurgulanmış ve yerine getirilmesi emredilmiş ibadet ya da uygulamaların yakınından dahi geçmeyen tipler ise beynamaz dindarlar olarak isimlendirilir. Bu tür dindarlar zaman zaman menfaatlerine olabilecek birtakım durumlarda dinî uygulamalara yönelirler; ancak bu tür ibadet ve davranışlarının içselleştirilmiş olmadığı ve farklı niyetler taşıdığı açıkça kendini göstermektedir. Son tip ise ne dinî inançlar ne de dinî uygulama ve faaliyetler ile uzaktan yakından ilgisi olmayan ilgisiz dindarlardır. Sorulduğunda kendilerini dindar gördüklerini ifade eden bu kişiler, dinî açıdan yükümlü oldukları hiçbir esası yerine getirmezler. Mesela; “Müslümanım, ibadetlerimi ve dinî sorumluluklarımı gerektiği şekilde yerine getir(e)miyorum; ama benim kalbim temiz.” şeklinde ifadelerde bulunan bireyler, ilgisiz dindarlığa verilebilecek uygun bir örnektir.

İnsanların inançlarını benimsemesi, içselleştirmesi ve özümsemesi üzerine temellendirilen ve İslâmî bakış açısıyla oluşturulmuş bir diğer dindarlık tipolojisi ise taklidî ve tahkikî dindarlıktan oluşur. Bu sınıflandırmaya göre; taklidî dindarlık, bireyin içinde doğduğu ve yetiştiği ailesi, sosyal çevresi ve kültür yapısına ve bu yaşanmışlıklardan edindiği

dinî birikime göre şekillenir. Taklidî dindarlar neye, neden, niçin inandıklarını ve yaptıkları uygulama ve ibadetlerin anlamlarının ne olduğunu tam olarak düşünen ve yorumlayan insanlar değillerdir. Dinini içselleştirememiş ve inancının bilincine tam manasıyla varamamış bu bireyler, ibadet ve ritüelleri bir alışkanlık şeklinde ifa ederler. Tahkikî dindarlıkta ise birey; delillere dayanarak, sorgulayarak; neye niçin ve nasıl inandığının bilincinde olarak hareket eder; yerine getirdiği görev ve sorumlulukların hazzını yaşar, inancını yaşamına olumlu şekilde yansıtır ve kendi içerisinde tutarlı bir yaşama sahip olur (Hökelekli, 1998: 39-43; Yıldız, 2001: 27).

3.4. DİNDARLIĞIN BOYUTLARI

Dindarlık, hem birey hem de toplum bazında kapsamlı inanç ve uygulama şekilleriyle ortaya çıkan çok unsurlu bir yapıdır. Gerek dinler, gerek kültürel yapılar ve gerekse de kişisel unsurların kendilerine has karakteristikleri çeşitli dindarlık formlarının ortaya çıkmasına sebep olur. Aynı dini gelenek içerisinde yaşayan insanların hayatında dahi dindarlık açısından birçok farklı uygulama ve inanç şekilleri bulunabilir; çünkü her birey birbirinden farklı düşünür, hisseder ve davranışlarda bulunur. Buradan hareketle araştırmacılar dindarlığın ne olduğu, nasıl ve niçin yaşandığı ve hangi motivasyonlarla hayatın içerisinde etkin hale geldiği gibi sorular üzerine kafa yormuş; bu soruların cevaplarından hareketle de dindarlığın türleri ve boyutlarını belirleme yoluna gitmişlerdir (Köse ve Ayten, 2012: 110; Glock ve Stark, 1965: 18).

Dinin insan ve onun hayatı ile olan ilişkisi yaşamın her alanını içine alan, birleştirici, bütünleştirici ve dinamik bir yapı arz eder. Dindar bireyler, dinin kendilerine sunduğu yaşam biçimine ayak uydurmaya çalışarak inançlarını kişiliklerinin her boyutunda etkin hale getirmeye çalışırlar. Böylece dinî yaşayış, insanın ve insan yaşamının bütün boyutlarında etkin bir hal almış olur ve bu boyutlar insanların dindarlıkları açısından önem arz eder. Buradan hareketle birçok araştırmacı, bütün dinleri kapsayacak şekilde dindarlık ile ilgili boyutlar üzerine inceleme ve araştırmalar yapmışlardır (Hökelekli, 1998: 73-74).

Dindarlığın boyutlarını belirleme üzerine gerçekleştirilen gayretler, dindarlığı ölçme girişimleri ile yakından ilişkilidir. Araştırmacılar, dinlerin belirledikleri inanç ve öğretiler ile inanan insanların bu inanç ve öğretilere verdikleri karşılığı ölçü alarak dindarlığı

tanımlamaya ve dindarlığın boyutlarını belirleme gayret ederler. Belirlenen tanımlama ve boyutlar, dindarlığın daha iyi anlaşılabilmesine katkı sağlayacak ölçme ve değerlendirme çalışmalarında araştırmacılara yol gösteren önemli yapı taşlarıdır. Bu ve benzeri araştırmalar, dindarlığı önceleri tek bir boyutta ele alıp ölçmeye çalışmışsa da zaman içerisinde elden edilen sonuçlar kompleks bir yapıya sahip olan dini hayatın bir değil birkaç boyutta değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur (Karaca, 2015: 89; McGuire, 2002:109)

Hem aynı dini inanç altında hem de farklı dinin inançlar arasında dünyadaki dinlerin çeşitliliği nispetinde farklı dindarlık tezahürlerinden söz etmek mümkündür. Her dinin müntesiplerinden beklediği yaşam tarzı ve uygulamalar birbirinden farklı olsa da birtakım ortak nokta veya benzerliklerin olması da muhtemeldir. Bu düşünceden hareketle dindarlığın ölçülmesi ve bunun sonucunda daha iyi anlaşılması konusunda bu girift olgunun sahip olduğu farklı yönleri ortaya koyabilecek genel birtakım boyutların belirlenmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Araştırmacılar, bu amaçla birçok çalışma yapmış ve bütün dinleri kapsayacak şekilde dindarlık ile ilgili genel birtakım boyutlar belirlemeye gayret etmiştir. Gerçekleştirilen bu çok boyutlu yaklaşımlar, dini inanç ve pratiklerin arkasındaki temel motivasyonlar konusunda daha güvenilir bilgilere ulaşılmasına ve bireysel dinî deneyimlerin daha rahat bir şekilde incelenmesine önemli katkılar sunmuştur (Karaca, 2015: 90; Stark ve Glock, 1968: 14).

3.4.1. Dindarlığın Genişlemesine Boyutları

Glock'un hem kendi başına hem de Stark ile yaptığı çalışmalar sonucunda ileri sürülen ve enlemsel veya kesitsel boyut olarak da ifade edilen bu yaklaşımda din, hayatın hemen her alanına yansıyan bir unsurdur ve dolayısıyla onun hayatın her alanında etki sahibi olabilecek boyutlarının olması gerekir. Glock ve Stark, yapmış oldukları araştırmalar sonucunda dindarlığın tüm dinlerde karşılık bulabileceği birtakım önemli benzerlikler tespit etmişlerdir. Bu tespit, bütün dünya dinleri tarafından sınıflandırılacak ve birçok farklı dini kural ya da kaideyi içinde barındırabilecek şekilde dindarlığı beş farklı boyutta ele alıp değerlendirmenin uygun olduğunu ortaya koymuştur. Buna göre dindarlığın ve dini hayatın arkasındaki temel dinamikleri anlamayı hedefleyen araştırmacılar inanç, ibadet, duygu-

tecrübe, bilgi ve etki boyutları kapsamında dindarlığı değerlendirme yoluna gitmelidirler (Karaca, 2015: 98; Stark ve Glock, 1968: 14).

3.4.1.1. İnanç (İdeolojik) Boyutu

Her dinin inanç ve öğretileri doğrultusunda müntesiplerinden bağlı ve sorumlu olmalarını beklediği içerik, bilgi ve düzenlemeleri ifade eden en temel dindarlık boyutudur (Glock, 2001: 3; McGuire, 2002: 109). İnanılan şeyin neliği ve nasıllığı, kabul ve tasdik edilen inancın ne kadar güçlü olduğu, aklî tasdik için nasıl bir temel oluşturduğu ve bireyin hayatında inancının ne derecede belirgin olduğu gibi hususlarla ilgilidir (Paloutzian, 1996: 15-16). Dinin belirlediği ve ikrar edilmesini istediği bu temel inanç ilkelerinin yanında ahiret, kurtuluş, cennet, cehennem, ceza ve kader gibi inanç unsurları yer alır. Örneğin Müslüman bir bireyin Allah'ın varlığına ve birliğine, meleklerle, kitaplara, peygamberlere ve ahiret gününe dair inanç ilkelerini benimsemesi, tasdik etmesi ve doğrulaması; hayatın anlamına dair sorularını bu ilkeler ile cevaplandırması onun sahip olduğu dindarlığın inanç boyutunu tezahürüdür (Köse ve Ayten, 2012: 111). İnsan hayatını farklı şekillerde anlamlandıran ve kıymetlendiren bu inanç ilkelerinin içeriği hem dinler arasında hem de aynı din içerisinde yer alan geleneklerde ve bireylerde çeşitlilik arz etmektedir (Glock, 2001: 3; Stark ve Glock, 1968: 14).

Dinlerin belirlemiş oldukları inanç ilkeleri yapısal açıdan üç kısma ayrılır: görevlendirme, amaç edindirme ve uygulama. Bunların ilki; kutsal varlığı teminat altına alarak inancın aslî şekli ile varlığını sürdürmesini sağlar. Bu kategoride dinin kırmızı çizgileri olarak kabul edilen ana hatların belirlenmesi ve inananların bunlara bağlılığının temin edilmesi söz konusudur. İkinci kısım, sahip olunan inanç temelinde insanoğlunun ilahi amacı ve rolü ne olmalıdır sorusunun cevabı olabilecek hususları içerir. Üçüncü kısım ise belirlenen bu ilahi amaç ve rollerin en iyi ve faydalı şekilde nasıl yerine getirileceği, nasıl bunlara ulaşılabileceği ile ilgilidir. Dolayısıyla inanan birey için ilahi amaç ve rollere göre yaratıcıya ve diğer insanlara yönelik tutum ve davranışlarını düzenlemesi elzemdir (Glock, 2001: 7-8; Glock ve Stark, 1965: 23-27; Meadow ve Kahoe, 1984: 305-306).

3.4.1.2. Bilgi (Entelektüel) Boyutu

Bilgi boyutu, bireyin müntesibi olduğu dinin inanç, ilke, öğreti ve değerlerini anlayabilme yeteneği ile ilgilidir (McGuire, 2002: 109; Meadow ve Kahoe, 1984: 305). Dindar bireylerin, inançlarının ayrılmaz parçaları olan kutsal metinler, kurallar, ibadetler, dini törenler ve gelenekler gibi temel meseleleri hakkında bilgi sahibi olmaları beklenir. Bir inancın gerçek manada kabul edilebilmesi, o inanç hakkında gerekli ve yeterli bilgiye sahip olmaya bağlıdır; ancak bilgi olmaksızın da dini inancın gerçekleşebilmesi ve bilginin sonradan bu inanca eşlik etmesi mümkündür. Birey için bilgi temeli yeterince sağlam olmayan bir dini inanç da söz konusu olabilir; fakat bu inancın kalite ve işlevinin bilgi ile donanmış olana göre daha problemlidir. Dolayısıyla asgari düzeyde yeterli ve doğru dini bilgiye sahip olmak dindar bireyin önemseyeceği bir husus olmalıdır (Glock: 2001: 18; Paloutzian, 1996: 19-20; Stark ve Glock, 1965: 16).

Dindar birey, sahip olduğu dini bilgiler ışığında inancını anlamlandırır ve sağlam bir temele oturtur. Bunun yanında bu bilgiler ışığında hayatında neye, ne şekilde ve ne kadar inanacağına veya inanmayacağına; her tür davranışını ne zaman, ne sıklıkla, ne şekilde ve ne kadar sergileyeceğine veya sergilemeyeceğine karar verebilir. Haliyle dinî bilgiler, dindar bireyin hayat yolunda her an ihtiyaç duyabileceği başucu kaynakları olarak karşımıza çıkmaktadır (Karaca: 2015: 100). Dinî bilgi ve inanç arasında çok sıkı bir ilişki vardır; çünkü inanç olmaksızın dinî bilginin bir değer ve işlevinden bahsetmek mümkün değildir. İnancı olmayan birinin herhangi bir din hakkında sahip olacağı bilgi, genel kültürden öte bir anlam taşımaz. Dolayısıyla dinî bilgi ve inancın yanında dini öğrenme ve yaşama konusundaki istek, gayret ve uygulamaları dindarlığın önemli yansımaları olarak değerlendirmek yanlış olmaz (Hökelekli, 2010: 54).

3.4.1.3. Uygulama (İbadet/Ritüel) Boyutu

Dinlerin yerine getirilmesini istediği ibadet, ritüel, uygulama ve davranışların tümünü içine alan dindarlık boyutudur. Bu boyutun önemseydiği en temel mesele, dinin kendisinden bir parça olan bu özel kaideler konusunda bireyin ortaya koyduğu performanstır. Dindar bireyin ibadet ve uygulamalar konusunda gösterdiği samimiyet ve hassasiyet, hem sahip olunan inancın belirtisi hem de bağlılık ve sorumluluk duygularının tetikleyicisi olarak

oldukça önemli bir işlev gerçekleştirir. Diğer yandan ahlâkî ilke ve kurallar da dini uygulamalar kapsamında ele alınır ve dindar bireylerin hayatında yer alması beklenen unsurlar olarak değerlendirilir (Paloutzian, 1996: 16-18).

İbadetlere katılma, ibadetleri organize etme, özel dinî gün ve geceler, dinî bayramlar, namaz, dua, zikir, oruç, zekât, hac, kurban gibi uygulamalar, gerek dindarlığın ve gerekse de dinî hayatın en temel tezahürleridir (Karaca, 2015: 101; McGuire, 2002: 109). Ayrıca, dinî görev ve sorumluluklar, bir vazife olmalarının yanında bu vazifeleri yerine getiren dindar bireylerin yaşamında farklı güzellikleri ortaya çıkaran vesilelerdir. Bu açıdan dinini yaşamayı kendisine görev edinmiş insanların yaşamı ile bu niteliğe sahip olmayan insanların yaşamı arasındaki fark, dışarıdan bakıldığında kendini belli eder (Meadow ve Kahoe, 1984: 266). Bu düşünceden hareketle, dinî ibadet ve uygulamalar hususunda inananların göstermiş oldukları gayret, dikkat ve devamlılık hem dindar olmanın göstergesi hem de samimi ve içten bir şekilde benimsenen inançların eylem ve söylem düzeyindeki karşılığı olarak değerlendirilmektedir (Hökelekli, 2010: 53).

Dinin emrettiği ibadetler ve tavsiye ettiği uygulamalar, inananların iç dünyasında taşıdığı anlam ve işlev açısından ayrı bir yere sahiptir. Bu anlam ve işleve dair yorumda bulunabilmek, dinî pratik ve uygulamaların bireysel düzeydeki özelliklerine hâkim olmayı gerektirir. Örneğin; yaratıcıya şükretmek ile yaratıcıdan bir konuda yardım ve destek istemek arasında farklı bir anlam yapısı mevcuttur ve bu anlam yapısı kişiden kişiye farklılık gösterir. Bireylerin dini ibadetlere yüklemiş olduğu bu farklı anlam çeşitlerine dair yerinde tespitlerde bulunmak; dini ibadetlere katılım, bu ibadetler yoluyla yaşanan tecrübeler ve bunların dindarlık açısından sahip olduğu işlev konusunda önemli bilgiler edinmemize imkân sağlayacaktır (Glock ve Stark, 1965: 28-30).

Dindarlığın her boyutu birbiriyle bağlantılıdır ve ibadet boyutu da inanç boyutu ile çok sıkı bir ilişki içerisinde. İslâm dini, bu iki boyut arasındaki ilişkiye özel bir önem atfeder. İslâm âlimleri dinin bu iki boyutunun birbirini tamamladığını, iman ile amelin bir bütün oluşturduğunu dile getirmiş, ne imansız amelin ne de amelsiz imanın tek başına bir anlam ifade etmeyeceğini ve eksik kalacağını belirtmiştir (Çapçioğlu, 2008: 52).

3.4.1.4. Duygu (Tecrübe) Boyutu

İnananları ilahî varlığın kendisinden haberdar eden ve o aşkın gücün insan hayatı üzerindeki etkisine dair duygulanım ve tecrübeler yaşatan dindarlık boyutudur. Dindar birey sezgiler, duygular, duyular ve algılar aracılığıyla iman ettiği yaratıcının varlığına dair öznel deneyimler yaşar ve aynı zamanda bu durumdan fazlasıyla etkilenir (Hökelekli, 1998: 74; Uysal, 1996: 119). Vecd, huzur, sükûnet, huşu, korku, sevgi, itaat etme vb. birçok dinî duygulanım, dindarlığın içsel güçleri olarak farklı yoğunluklarda yaşanan ve değerli görülen deneyimlerdir. Tecrübe boyutu daha çok ibadetlerin edası esnasında yaşanabilecek haller iken, duygu boyutu hayatın her alanında yaşanabilecek ve dini argüman ve atıflarla zenginleştirilebilecek bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır (Karaca, 2015: 102; Köse ve Ayten, 2012: 112).

Dini duygu, dinden dine veya bireyden bireye çeşitlilik gösterir ve olumlu ya da olumsuz formlarda tecrübe edilebilir. Örneğin; bir sıkıntısı, derdi, hastalığı olan bir bireyin bu probleminden kurtulduğunda sahip olduğu his, duygu ve düşünceler; kişinin ilahi yaratıcıya karşı duyduğu derin yakınlık ve samimiyet, ilahî bir vahiy almış veya tasavvufi bir tecrübe yaşamış kimsenin o andaki hissiyatı her bireyin hem dinî hem de dünyevî açıdan sahip olduğu bilgi ve birikime göre şekillenen tecrübelerdir (McGuire, 2002: 109). Tüm bu tecrübeler, dindar bireyin iç dünyasında ürettiği zengin anlam ve hedefler aracılığıyla dikkate değer bir etki ortaya koyar (Yavuz, 1982: 95).

Dindarlığın en önemli öznel göstergelerinden biri olan dini duygu, her dinin müntesiplerinden farklı şekillerde deneyimlemesini beklediği bir yaşam özelliğidir. Dini duygu veya tecrübeyi yaşama konusunda dinî hassasiyet ve samimiyet gerekli ve önemli bir şarttır. Ancak tam anlamıyla dindar olmayan ya da kendini tam manasıyla dini bir geleneğe ait hissetmeyen bireylerin de doğaüstü alan ile ilgili kısa süreli de olsa birtakım duygusal haller yaşayabileceği ve nihâi gerçeklikle ilgili olarak bazı tecrübeler edinebileceği belirtilmektedir. Bu nedenle dinler, bireysel dindarlığın bir belirtisi olarak; bireysel dinî tecrübeler en asgari düzeyde de olsa bir değer verir ve bu örnekleri önemser (Stark ve Glock, 1968: 15).

Dinî duygu veya tecrübeler, yaşayan kişinin iç dünyasında cereyan eden; ifade edilmesi ve yaşandığı şekliyle karşı tarafa aktarılması pek mümkün olmayan deneyimlerdir.

(Köse ve Ayten, 2012: 112). Diğer taraftan dinî inanç ve uygulamalara eşlik eden tevekkül, güven, ümit, rıza, korku, aşk ve teslimiyet gibi din merkezli ince duygular, çok az gözlemlenebilir yönleri sahiptir. Tüm bu özellikler sebebiyle dini duygu ve tecrübeler, bilimsel açıdan ele alınıp incelenebilecek en zor alanlardan birini oluşturmaktadır (Karaca, 2015: 103).

3.4.1.5. Etki Boyutu

Etki boyutu dinî inanç, uygulama, duygu ve bilgilerin inanan insanın yaşamında günden güne ortaya koyduğu etkiyi ve bu etkinin düzeyini içine alır (Meadow ve Kahoe, 1984: 305; McGuire, 2002: 109). Dinin etki boyutu, bireyin dindarlığının bütün yönleriyle ilgilenen kapsamlı bir yapı arz eder. İnananların, inançlarını hayatlarına ne kadar yansıtılabildikleri, inançlarının yaşamlarında ne kadar etkin olduğu; inançlarının teslimiyet, ibadet ve tutumlarında ne yönde değişiklikler meydana getirdiği ile yakından ilgilenir. Örneğin; inancı gereği bireyin diğer insanlara karşı dürüst, güvenilir ve yardımsever olması; yeme, içme ve giyinme gibi alışkanlıklarında ölçülü davranması, sosyal olaylar ve münasebetlerinde inancının emrettiği şekilde tavır takınması etki boyutunun içerisinde değerlendirilebilecek hallerdir (Köse ve Ayten: 2012: 113). Bunun yanında beden ve ruh sağlığı, kişilik, ahlâk ve karakter gelişimi, toplumsal ilgi ve tercihler de dindarlık yaşantısının üzerinde etkili olduğu diğer bazı insanî meseleler arasında yer alır (Hökelekli, 2010: 55).

Etki boyutu; insanların hal, hareket ve davranışları ile yakından ilgilenmektedir; fakat bu ilgi sadece din temelli pratik ve uygulamaların bir parçasını oluşturan hal, hareket ve davranışlar üzerine değildir. Aynı zamanda dinî bir yaşam ve düzene sahip insanın hayatında etkili olan din mefhumunun, dindar olmayan başka bir bireyin yaşamında ne derecede etkili olabileceği ya da olamayacağı da bu boyutun kapsamına giren önemli bir meseledir. Örneğin; alkolik bir birey, din değiştirip alkolün yasaklandığı bir dine mensup olduktan sonra alkol tüketmeyi terk eder; çünkü inancı buna artık izin vermemektedir. Alkol içme ya da içmeme davranışı, kendi kendine dini bir hareket ya da uygulama değildir; fakat din değiştirme sonucunda bu alışkanlık dinî bir nitelik kazanır ve birey, dinî açıdan yanlış ve yasaklanmış bu eylemi terk eder. Dolayısıyla insanların inançları dolayısıyla bir takım hal ve hareketlerine dinî bir boyut kazandırmaları söz konusudur. Bu durum, dinin etki boyutunun insan

hayatında gerçekleştirdiği işlev ile ilgili önemli bir örneği gözler önüne sermektedir (Paloutzian, 1996: 20).

Dindarlığın diğer dört boyutundan farklı olmakla birlikte etki boyutu dinî inanç, bilgi, uygulama ve tecrübe boyutları ile çok sıkı bir ilişki içerisinde ve bu boyutların inanan kişinin duygu, düşünce ve davranışlarında bıraktığı izler ile yakından ilgilidir (Stark ve Glock, 1968: 16). Bu durum, dinin etki boyutu hakkında yapılacak çalışmaların diğer boyutlar üzerinde yapılacak araştırmalardan ayırt edilerek gerçekleştirilemeyeceğini ortaya koyar. İnsanların diğer dört boyut açısından ne kadar dindar olduğunu belirleyebilmek, o kişinin hayatında dini etkinin hangi derece ve kapsamda gerçekleştiğini belirleyebilmeye imkân tanıyacaktır (Glock ve Stark, 1965: 34-37).

Glock ve Stark, dindarlığın boyutları üzerine gerçekleştirdikleri bu çalışma ile dindarlığın daha anlaşılır bir şekilde tanımlanabilmesi ve daha güvenilir biçimde ölçülebilmesine katkı sağlamayı amaçlamışlardır. Belirlenen bu boyutlar, biri diğeri ile ilişkili olan zincirleme bir halkayı meydana getirmektedir. İlk dört boyut, başlı başına ayrı etki ve işlevler ortaya koyar; ancak son boyut olan etki boyutu ise özellikle ilk dört boyutun bireyin hayatında meydana getirdiği değişim ve gelişimi ortaya çıkaran yapıyla ilgilenmektedir.

Dindarlık ile ilgili birçok çalışma ve inceleme gerçekleştirilmiştir; fakat birey ve dini hakkında bilgi elde etmek ve dindarlığı sağlıklı bir şekilde anlamak için yapılan çalışmalar, hala yeterli seviyeye ulaşabilmiş değildir. Gerçekleştirilen çalışmaların gözden geçirilmesine ve geliştirilmesine olan ihtiyaç aşikârdır. Böylece hem dinin hem de dindarlığın doğası daha belirgin bir şekilde anlaşılacaktır (Glock ve Stark, 1965: 37).

3.4.2. Dindarlığın Derinlemesine Boyutları

Dindarlığın motivasyonel veya yönelimsel boyutları olarak da isimlendirilen bu yaklaşım, dini inancın temel motivasyonuna atıfta bulunur ve inananların hangi motivasyonlarla dini hayatlarına yansıttıkları üzerine yoğunlaşır. Önyargı ile ilgili çalışmalarında kiliseye düzenli olarak giden kişilerin gitmeyenlere oranla daha önyargılı olduklarını tespit etmesinin ardından, ortaya çıkan bu çelişkili durumu açıklayabilme teşebbüsüne girişen Allport, daha önce yapılan benzer çalışmalardan da yararlanarak içsel

dindarlık kavramını ileri sürmüş ve onu önyargı üzerine etki eden bağımsız bir değişken olarak kullanmıştır. Aynı düşünceden harekete Ross ile yaptığı çalışmalar sonucunda kişisel dinî uyum veya yönelimi ele alan bir ölçek geliştirmiş ve dindarlığın iç güdümlü (intrinsic) ve dış güdümlü (extrinsic) olmak üzere iki önemli motivasyonel boyutu olduğunu ortaya koymuştur. Allport'un geliştirmiş olduğu bu dinî yönelim ölçeği, dinî etki ve değerlerin yanında dindarlığın bilişsel ve güdüsel özelliklerine atıfta bulunmaktadır; ancak bu ölçeğin en önemli eksikliklerinden biri, dinî hayatın en önemli bileşenlerinden biri olan ibadet ve uygulamalar ile ilgilenmemesidir. Allport ve Ross'un bu çalışması, araştırmacılar tarafından yaygın bir kabul görmüş ve birçok araştırmada bugüne kadar kullanılmıştır (Allport, 1968: 129-130; Allport ve Ross, 1967: 432-433; Karaca, 2015: 91-93).

3.4.2.1. İç Güdümlü Dindarlık

Kişinin yaşamını tamamıyla dinî inanç ve kaidelere, amaç ve öğretilere göre dizayn etmesi ve sürdürmesi olarak tanımlanan iç güdümlü dindarlık (Wulff, 1997: 653), dini hayatının merkezine koyan ve onu yaşamayı kendisine en temel amaç edinen kişilerin özelliğidir. İç güdümlü dindar ailevî ilişkilerini, özel yaşamını, hayata dair tereddüt ve çıkmazlarını, hatalarını, kusurlarını ve varoluşsal kaygılarını inandığı dinin ilkeleri doğrultusunda kapsamlı bir sorumluluk bilinci ile yönlendiren kişidir. Bu kişi için din bireysel korkuları giderme, sosyalleşme, olumsuz içgüdüleri bastırma ve kişisel arzuları gerçekleştirme aracı değildir. İç güdümlü dindar, dini insanların yararı için kullanılacak bir unsur olarak görmez; aksine dine hizmet etmeye ve yaratıcıya karşı olan görev ve sorumluluklarını layıkıyla yerine getirmeye çalışır (Allport, 1968: 131-132; Fuller, 1994: 115-116).

Din, iç güdümlü dindar bireyin hayatındaki en birincil referans kaynağı ve en etkin güdüleyicidir. Kendilerini inandıkları dine en güzel şekilde adanmış olan bu bireyler, dinî inanç ve düşüncelerinin gerekli gördüğü hususlarda oldukça samimi, devamlı ve tutarlı davranmaya çalışırlar. Bunun yanında, dünyevî meseleler ile ilgili olan her tür ihtiyacı da daima dinî değer ve öğretilere göre düzenleyip tatmin etmeye gayret ederler. Sahip olduğu dinî inançları temel alarak hayata dair bir bakış açısı belirleyen iç güdümlü dindar, dinin samimiyetle yaşamaya, dinî pratik ve uygulamalarını azami huşû içerisinde yerine getirmeye,

dini inancını daha iyi idrak etmesine vesile olacak faaliyetlerde bulunmaya ayrı bir önem atfeder (Karaca, 2015: 92-93; Hökelekli, 2010: 86).

Dindarlık; mutluluk, sağlık, akıl sağlığı, intihar, fedakârlık, cinsel davranış gibi insanî durum ve haller üzerinde önemli etkilere sahiptir. İç güdümlü dindarlık, dindarlığın belirli ortaya koyduğu etkilerin en belirgin şekilde kendisini hissettirdiği boyuttur. Bu dini yönelime sahip olan bireyin iç dünyasında dinginlik söz konusudur; çünkü hem varoluşsal sorgulamalar hem de anlam arayışı noktasında nitelikli bir tatmin söz konusudur. Bunun yanında dinin emir ve buyruklarına karşı gösterilen hassasiyet sistemli ve düzenli bir yaşamın elde edilmesine katkı sağlarken istikrarlı ve dengeli bir aile yaşamı için de önemli bir denge unsurudur (Beit-Hallahmi ve Argyle, 1997: 206-207). Sonuç olarak iç güdümlü dindarlık, kişinin inanmış olduğu dini düşüncelerine, duygularına, tutumlarına, tercihlerine ve yaşam tarzına yansıtması halidir. Bu hal içerisinde bulunan bireyin sahip olduğu en etkin motivasyon dinin ta kendisidir (Köse ve Ayten, 2012: 113).

3.4.2.2. Dış Güdümlü Dindarlık

Dış güdümlü dindarlık; inanan insanın bireysel ve sosyal mutluluğunu arttırmak amacıyla içinde yaşadığı dinî geleneğin çeşitli yönlerini kendi menfaatine kullanmasıdır (Wulff, 1997: 653). Dış güdümlü dindar, dini yaşamayı değil; onu kullanmayı seçen bir mantık üzerine hareket etmektedir. Onun için din, sıradan bir alışkanlıktır ve hayatın merkezinde yer alan ve kişiyi dinî hedeflere yönlendiren bir amaçtan ziyade tamamıyla dünyevî yarar ve kazanımlar elde etmeyi sağlayan bir araçtır. Sahip olunan makam veya mevkii yükseltmek, özgüveni güçlendirmek, güven ve teselli elde etmek, kişisel tatmin sağlamak veya hayatın gerçekliklerine karşı ihtiyacı hissedilen bir savunma mekanizmasına sahip olmak için başvuru bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla dış güdümlü dindar bireyin inandığı dine olan bağlılık ve samimiyeti tamamıyla bireysel ihtiyaçları gidermek üzerine şekillenmiş durumdadır (Allport, 1968: 131, 243; Loewenthal, 2004: 134).

Dinin her durumda gözetilmesi gereken aşkın ve evrensel bir değer olmadığını düşünen dış güdümlü dindar, ona sadece kendisinden yararlandığı bir kurum olarak bakar. Başlı sıkıştığında dua ve ibadete başvurur ve eylemlerini yaratıcıya karşı yerine getirmek zorunda olduğu sorumluluk ve görev olarak değerlendirmez. Kendisini dinî değerlere göre

değil, dinî değerleri kendisine göre uyarlar ve böylelikle dini benliğinin hizmetinde olan bir araç olarak kullanmakta sakınca görmez (Hökelekli, 1998: 85; Köse ve Ayten, 2012: 113)

Dış güdümlü dindar bireyi, dinî uygulama ve ritüellere yönlendiren bazı düşünce kalıpları söz konusudur. Bu kalıplar, dış güdümlü dinî yönelime sahip bireye makul sebepler temin eder ve dolayısıyla o dinin özüne ve mantığına aykırı olan davranışları sergilemekte bir sakınca görmez. Örneğin; hayatı dengeli ve düzenli olarak yaşamaya yardımcı olması, dostluk ve arkadaşlık ilişkileri ve belirli sorumlulukların ifasını istikrarlı hale getirmesi, ibadet ve uygulamaları ile bireysel ve sosyal ilişkileri güçlendirmesi, mutlu ve barışçıl bir hayatın elde edilmesine katkı sağlaması ve hayat içerisinde karşılaşılan güçlük ve problemlere karşı sığınabilecek güvenli bir liman olması dış güdümlü dindar bireyi dine yönlendiren en birincil motivasyonlar arasında yer alır. Dinin sahip olduğu sistem çevresinde sağlamış olduğu bu faydaların başka bir kaynaktan daha kolay bir şekilde elde edilirse, dış güdümlü dindarın dinden kolayca vazgeçmesi ve o diğer kaynağa yönelmesi söz konusu olacaktır. (Karaca, 2015: 92-93; Meadow ve Kahoe, 1984: 294).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YÖNTEM

4.1. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

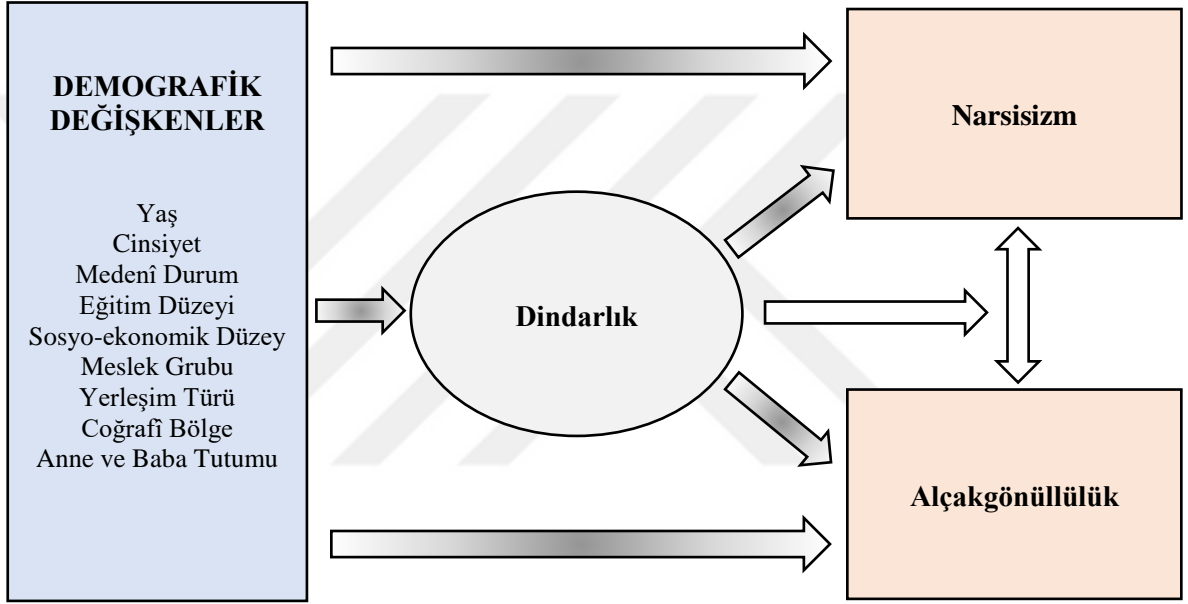
Bilindiği gibi yöntem, araştırmacının çalışmayı hedeflediği konu ya da konular ile ilgili olarak belirlemiş olduğu aşamaları (konu, problem, amaç, araç veya teknikler, sonuç vb.) içine alan bir yol haritasıdır. Araştırmacı, çalışması sonucunda elde edeceği bilgi ve verileri belirlemiş olduğu yöntemine göre sıralar, kullanır ve değerlendirir (Arslantürk ve Arslantürk, 2016: 59; Karaca, 2015: 32). Bir araştırma incelemesinin çerçevesinin belirlenmesinde hedefler oldukça önemlidir ve bu hedefler doğrultusunda araştırma incelemesinin sınıflandırılması gerçekleşir. Buna göre iki ya da daha fazla değişken arasındaki ilişkinin durumunu belirlemeyi hedefleyen araştırma türü korelasyonel araştırma olarak isimlendirilir. Ayrıca inceleme yöntemi açısından araştırmalar nicel ve nitel olmak üzere ikiye ayrılır (Kumar, 2011: 11-12). Bu bilgilerden hareketle narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık olguları arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlayan bu çalışma, survey (tarama) yöntemi ile gerçekleştirilen korelasyonel (ilişkisel) modele dayanan nicel (tecrübî) bir araştırmadır.

4.2. ARAŞTIRMANIN DESENİ VE MODELİ

Araştırma deseni, çalışma evreni ile kurulan iletişim sayısının temel alınması ile belirlenen bir özelliktir. Buna göre, araştırılması hedeflenen olguların evrenden alınan bir kesit üzerinde bir kerede incelenmesi ile gerçekleştirilen çalışmaya kesitsel desenli araştırma denmektedir (Babbie, 2010: 106). Bu çalışma, söz konusu kavramlar arasındaki ilişkiyi bir seferde incelemiş ve değerlendirmiştir. Bu nedenle kesitsel desenli bir araştırmadır.

Bir çalışmanın ele aldığı kavramlar, belirlediği amaçlar ve ulaşmayı planladığı hedefler, o araştırmanın kapsamını belirleyecek olan en önemli öncüller arasında yer alır. İlişkisel bir yaklaşımla ve tarama yöntemiyle yetişkinler üzerinde gerçekleştirilen bu çalışma, literatürde yer alan bilgilere ve önceki çalışmaların ulaştığı bulgulara dayanarak oluşturulan bir araştırma modeli üzerine yapılandırılmıştır. Buna göre, katılımcıların narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık düzeylerini belirlemeyi, bunlar arasındaki ilişkiyi ve

araştırmanın merkezî bağımsız değişkeni olarak belirlenen dindarlığın, bağımlı değişkenler olarak belirlenen narsisizm ve alçakgönüllülük düzeyleri ve bu iki değişken arasındaki ilişki üzerinde yordayıcı bir etkiye sahip olup olmadığını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bunun yanında, katılımcıların narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık düzeylerinin demografik değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığı da ele incelenmektedir. Tüm bu ilişkiler, aşağıdaki model çerçevesinde ele alınmıştır:

Şekil 4.1. Demografik Değişkenler, Narsisizm, Alçakgönüllülük ve Dindarlık Arasındaki İlişkiye Dair Araştırma Modeli.

4.3. ARAŞTIRMANIN TEMEL VE ALT PROBLEMLERİ

Her araştırma belli bir amaca yönelik olarak gerçekleşir ve belirlenmiş olan bir problemin cevap ya da cevaplarına dair bilgiler edinmek üzerine odaklanır. Bu çalışmanın temel problemini, hemen her din ve gelenekte erdemsizlik veya kötü ahlâk özelliği olarak görülen narsisizm ile onun karşıtı önemli bir erdem olarak değerlendirilen alçakgönüllülük arasındaki ilişki ve insan hayatının her alanında kendisini gösteren din unsurunun hem bu kişilik vasıfları hem de bu kişilik vasıflarının ilişkisi üzerindeki etkisi oluşturmaktadır. Dolayısıyla araştırmada şu temel sorulara cevap aranmaktadır:

- Katılımcıların narsisizm düzeyi ile alçakgönüllülük düzeyi arasında bir ilişki var mıdır?

- Katılımcıların narsisizm düzeyi ile dindarlık düzeyi arasında bir ilişki var mıdır?
- Katılımcıların alçakgönüllülük düzeyi ile dindarlık düzeyi arasında bir ilişki var mıdır?
- Katılımcıların dindarlık düzeyi narsisizm ve alçakgönüllülük arasındaki ilişki üzerinde yordayıcı bir etkiye sahip midir?

Araştırmanın amaç ve hedeflerini şekillendiren bu temel problemlerin yanında şu alt problemlere de cevap aranmaktadır:

- Demografik değişkenler ile narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Narsisizm ile alçakgönüllülüğün alt boyutları arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Dindarlık ile narsisizmin alt boyutları arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Dindarlık ile alçakgönüllülüğün alt boyutları arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Dindarlığın alt boyutları ile narsisizm arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Dindarlığın alt boyutları ile alçakgönüllülük arasında nasıl bir ilişki vardır?

4.4. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ

Literatürde yer alan teorik bilgiler, yapılan araştırmalar ve belirlenen problemler ışığında araştırmanın beş temel hipotezi şu şekilde belirlenmiştir:

H₁ : Narsisizm ile alçakgönüllülük arasında negatif bir ilişki vardır.

H₂ : Narsisizm ile dindarlık arasında negatif bir ilişki vardır.

H₃ : Alçakgönüllülük ve dindarlık arasında pozitif bir ilişki vardır.

H₄ : Narsisizm ile alçakgönüllülük arasındaki ilişkide dindarlık düzenleyici (moderating) değişkendir.

H₅ : Narsisizm ile alçakgönüllülük arasındaki ilişkide dindarlık ve içsel dini motivasyon aracı (mediating) değişkendir.

Bu temel hipotezlerin yanında araştırmada test edilen diğer hipotezler şunlardır:

- *Narsisizm ile ilgili Hipotezler:*

H₆ : Katılımcıların yaş, cinsiyet, medenî durum, eğitim düzeyi, sosyo-ekonomik düzey, meslek grubu, yerleşim türü, coğrafi bölge ve anne baba tutumuna göre narsisizm düzeyleri anlamlı şekilde farklılaşacaktır. Buna göre;

H_{6a} : Yaş arttıkça narsisizm düzeyi azalır.

H_{6b} : Erkeklerin narsisizm düzeyi kadınlarınkinden yüksektir.

H_{6c} : Bekârların narsisizm düzeyi evlilerinkinden yüksektir.

H_{6d} : Lisans mezunlarının narsisizm düzeyi yüksek lisans-doktora mezunlarınınkinden düşüktür.

H_{6e} : Yüksek sosyo-ekonomik düzeye sahip katılımcıların narsisizm düzeyi diğerlerinden yüksektir.

H_{6f} : Akademisyenlerin narsisizm düzeyi diğer meslek gruplarınınkinden yüksektir.

H_{6g} : Kentsel çevrede yetişenlerin narsisizm düzeyi kırsal çevrede yetişenlerinden yüksektir.

H_{6h} : Marmara Bölgesi'nde yaşayanların narsisizm düzeyi diğer bölgelerde yaşayanlarından yüksektir.

H_{6i} : Otoriter anne baba tutumu tecrübe edenlerin narsisizm düzeyi demokratik anne baba tutumu tecrübe edenlerinden yüksektir.

H₇ : Katılımcıların yaş, cinsiyet, medenî durum, eğitim düzeyi, sosyo-ekonomik düzey, meslek grubu, yerleşim türü, coğrafi bölge ve anne baba tutumuna göre alçakgönüllülük düzeyleri anlamlı şekilde farklılaşacaktır. Buna göre;

H_{7a} : Yaş arttıkça alçakgönüllülük düzeyi artar.

H_{7b} : Kadınların alçakgönüllülük düzeyi erkeklerinden yüksektir.

H_{7c} : Evlilerin alçakgönüllülük düzeyi bekarlarından yüksektir.

H_{7d} : Lisans mezunlarının alçakgönüllülük düzeyi yüksek lisans-doktora mezunlarınınkinden yüksektir.

H_{7e} : Düşük sosyo-ekonomik düzeye sahip katılımcıların alçakgönüllülük düzeyi yüksek sosyo-ekonomik düzeye sahip katılımcılarından yüksektir.

H_{7f} : Ev hanımlarının alçakgönüllülük düzeyi diğer meslek gruplarınınkinden yüksektir.

H_{7g} : Kırsal çevrede yetişenlerin alçakgönüllülük düzeyi kentsel çevrede yetişenlerinkinden yüksektir.

H_{7h} : Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayanların alçakgönüllülük düzeyi diğer bölgelerde yaşayanlarinkinden yüksektir.

H_{7i} : Demokratik anne baba tutumu tecrübe edenlerin alçakgönüllülük düzeyi Marmara Bölgesi'nde yaşayanlarinkinden yüksektir.

H₈ : Katılımcıların yaş, cinsiyet, medenî durum, eğitim düzeyi, sosyo-ekonomik düzey, meslek grubu, yerleşim türü, coğrafi bölge ve anne baba tutumuna göre dindarlık düzeyleri anlamlı şekilde farklılaşacaktır. Buna göre;

H_{8a} : Yaş arttıkça dindarlık düzeyi artar.

H_{8b} : Kadınların dindarlık düzeyi erkeklerinkinden yüksektir.

H_{8c} : Evlilerin dindarlık düzeyi bekârlarinkinden yüksektir.

H_{8d} : Eğitim arttıkça dindarlık düzeyi azalır.

H_{8e} : Sosyo-ekonomik düzey arttıkça dindarlık düzeyi azalır.

H_{8f} : Ev hanımlarının dindarlık düzeyi akademisyenlerinkinden yüksektir.

H_{8g} : Kırsal çevrede yetişenlerin dindarlık düzeyi kentsel çevrede yetişenlerinkinden yüksektir.

H_{8h} : Doğu Anadolu Bölgesinde yaşayanların dindarlık düzeyi Ege bölgesinde yaşayanlarinkinden yüksektir.

H_{8i} : Otoriter anne baba tutumu tecrübe eden katılımcıların dindarlık düzeyi demokratik anne baba tutumu tecrübe edenlerinkinden yüksektir.

H₉ : Katılımcıların yaş, cinsiyet, medenî durum, eğitim düzeyi, sosyo-ekonomik düzey, meslek grubu, yerleşim türü, coğrafi bölge ve anne baba tutumuna göre içsel dini motivasyon düzeyleri farklılaşacaktır. Buna göre;

H_{9a} : Yaş arttıkça içsel dini motivasyon düzeyi artar.

H_{9b} : Kadınların içsel dini motivasyon düzeyi erkeklerinkinden yüksektir.

H_{9c} : Evlilerin içsel dini motivasyon düzeyi bekârlarinkinden yüksektir.

H_{9d} : Eğitim arttıkça içsel dini motivasyon düzeyi azalır.

H_{9e} : Sosyo-ekonomik düzey arttıkça içsel dini motivasyon düzeyi azalır.

H_{9f} : Ev hanımlarının içsel dini motivasyon düzeyi akademisyenlerinkinden yüksektir.

H_{9g} : Kırsal çevrede yetişenlerin içsel dini motivasyon düzeyi kentsel çevrede yetişenlerinkinden yüksektir.

H_{9h} : Doğu Anadaolu Bölgesinde yaşayanların içsel dini motivasyon düzeyi Ege bölgesinde yaşayanlarinkinden yüksektir.

H_{9i} : Otoriter anne baba tutumu tecrübe eden katılımcıların dindarlık düzeyi demokratik anne baba tutumu tecrübe edenlerinkinden yüksektir.

4.5. ARAŞTIRMANIN EVRENİ VE ÖRNEKLEMİ

Bu araştırmanın evreni, Türkiye'nin yedi farklı coğrafi bölgesinde ikamet eden ve farklı meslek gruplarından olan 18-65 yaş aralığındaki tüm yetişkinleri kapsamaktadır.

Araştırmanın örnekleme ise Türkiye'nin 7 farklı bölgesindeki 80 farklı ilde ikamet eden, farklı meslek gruplarından olan ve yaşları 18 ile 65 arasında değişen 2557 katılımcıdan oluşmaktadır. Belirlenen evren çerçevesinin TÜİK verilerine göre yaklaşık 52 milyon kişi olması (http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1027), her bölgeden ve kültürden katılımcıya ulaşılarak heterojen bir çalışma grubunun hedeflenmesi sebebiyle örneklemin seçiminde basit tesadüfi (rastgele) örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem, olasılıklı örneklem seçiminde yaygın olarak kullanıldığı ve evrendeki her bireye eşit ve bağımsız seçilme şansı tanıdığı için (Arıkan, 2004: 141) tercih edilmiştir.

Örnekleme seçiminin yanında bir diğer önemli mesele, örneklemin evreni temsil etmesi ve güvenilir sonuçlar sağlayacak kadar katılımcı içermesidir; çünkü alınan örneklem evreni temsil etmediğinde örnekleme hatası söz konusu olacaktır (Kumar, 2011: 224; Young, 1968: 324). Örnekleme büyüklüğünün belirlenmesinde gerçekleştirilen araştırmanın amacı ve mevcut sınırlayıcı faktörler etkili olur (Arıkan, 2004: 152). Ayrıca bu hesabın saptanmasında belirli aşamalar ve istatistiksel formüller söz konusudur (Özdamar, 2003: 116-118).

Yazıcıoğlu ve Erdoğan (2004: 49-50), araştırmacılara kolaylık olması bakımından üç çeşit örnekleme hata oranına dayanarak farklı evren büyüklüklerinde ulaşılması gereken değerleri hesaplamışlardır.

Tablo 4.1. $\alpha= 0,03, 0,05$ ve $0,10$ Örnekleme Hataları İçin Örneklem Büyüklükleri.

Evren Büyüküğü	$\pm 0,03$ örnekleme hatası			$\pm 0,05$ örnekleme hatası			$\pm 0,10$ örnekleme hatası		
	p=0,5 q=0,5	p=0,8 q= 0,2	p=0,3 q=0,7	p=0,5 q=0,5	p=0,8 q= 0,2	p=0,3 q=0,7	p=0,5 q=0,5	p=0,8 q= 0,2	p=0,3 q=0,7
100	92	87	90	80	71	77	49	38	45
500	341	289	321	217	165	196	81	55	70
750	441	358	409	254	185	226	85	57	73
1000	516	406	473	278	198	244	88	58	75
2500	748	537	660	333	224	286	93	60	78
5000	880	601	760	357	234	303	94	61	79
10000	964	639	823	370	240	313	95	61	80
25000	1023	665	865	378	244	319	96	61	80
50000	1045	674	881	381	245	321	96	61	81
100000	1056	678	888	383	245	322	96	61	81
1000000	1066	682	896	384	246	323	96	61	81
100 milyon	1067	683	896	384	245	323	96	61	81

Tablo 4.1.de, evren büyüklüğü 100 milyon olan bir evren için belirlenmesi gereken en yüksek örneklem büyüklüğü 1067dir. Seçilen hata payına göre belli bir değerden sonra örneklem büyüklüğünün artmadığı görülmektedir. Bu araştırmada evren büyüklüğü 52 milyon ve örneklem değeri ise 2557'dir. Dolayısıyla kabul edilebilir hata oranlarına göre yapılan güven seviyesi hesabı geçerlidir. Örneklem büyüklüğünün evreni temsil edecek önemli bir değere ulaştığı söylenebilir.

4.6. ARAŞTIRMANIN SAYILTI LARI VE SINIRLILIKLARI

Her bilimsel araştırma incelediği konu, belirlediği amaç ve takip ettiği yöntem açısından bazı sayıltı ve sınırlılıkları bünyesinde barındırır. Bu çalışmanın sahip olduğu sayıltı ve sınırlılıklar da şunlardır:

- Araştırma, örneklemini oluşturan 18-65 yaş aralığındaki 2557 katılımcı ile sınırlıdır. Belirlenmiş olan bu örneklemin evreni temsil ettiği, katılımcıların kendilerine yöneltilen soruları doğru anladığı ve içtenlikle cevapladığı kabul edilmektedir.

- Araştırma, uygulanmış olduğu 80 il ile sınırlıdır; ancak örneklem içinde yer alan katılımcıların ikamet ettikleri şehirlerde memuriyet, eğitim, göç vb. sebeplerle bulunmaları ve dolayısıyla başka şehirlerden gelmiş olmaları, araştırmanın heterojenliğini artırıcı ve sınırlılığını azaltıcı bir faktör olarak değerlendirilebilir.
- Katılımcıların narsisizm seviyesini ölçmek için “Narsistik Hayranlık ve Rekabet Ölçeği”, alçakgönüllülük düzeyini belirlemek için “Alçakgönüllülük Ölçeği” ve dinî yönelim ile dindarlık seviyelerini ölçmek için “İçsel Dini Motivasyon Ölçeği” ve “Dindarlık Ölçeği” kullanılmıştır. Narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık ile ilgili elde edilen istatistiki bilgiler, bu ölçekler ve maddelerinin sağladığı veriler ile sınırlıdır.
- Araştırma, analizlerde bağımsız değişken olarak değerlendirilen 9 demografik değişken ile sınırlıdır.
- Bu araştırmanın bulguları, verilerin toplanmış (5 Mayıs – 14 Haziran, 2018) olduğu zaman dilimi ile sınırlıdır.

4.7. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Araştırma verilerinin elde edilmesi için katılımcılara yönlendirilen anket formu 5 bölümden oluşmaktadır. Bunlar kişisel bilgi formu, narsistik hayranlık ve rekabet ölçeği, alçakgönüllülük ölçeği, içsel dini motivasyon ölçeği ve dindarlık ölçeğidir.

4.7.1. Kişisel Bilgi Formu

Katılımcıların yaş, cinsiyet, medenî durum, eğitim düzeyi, sosyo-ekonomik düzey, meslek, yerleşim türü, coğrafi bölge ve tecrübe edilen anne baba tutumu gibi özelliklerine dair soruların yer aldığı bilgi formudur.

4.7.2. Narsistik Hayranlık ve Rekabet Ölçeği (NHRÖ)

Back ve arkadaşları tarafından (2013) geliştirilen bu ölçek, narsisizmi hayranlık (1., 2., 3., 5., 7., 8., 15., 16., 18., maddeler) ve rekabet (4., 6., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 17. maddeler) üst boyutları olmak üzere toplamda 18 madde ile ölçmektedir. Hayranlık üst boyutu büyülenme (1., 2., 8. maddeler), benzersizlik (3., 5., 15. maddeler) ve cazibe (7., 16., 18. maddeler); rekabet üst boyutu ise saldırganlık (4., 11., 12. maddeler), üstünlük (6., 9., 10.

maddeler) ve değersizleştirme (13., 14., 17. maddeler) alt boyutlarına sahiptir. Ölçeğin puanlamasında 6'lı Likert tipi derecelendirme kullanılmaktadır ve ölçekte ters kodlanacak madde bulunmamaktadır. Ölçekten alınabilecek en küçük puan 18 ve en yüksek puan 108'dir. Yüksek puanlar, yüksek düzeyde narsisizmi göstermektedir. Doğrulayıcı faktör analizleri sonucunda, ölçeğin maddelerinin yeterli uyuma sahip olduğu görülmüştür. 18 maddelik orijinal formun Cronbach alpha kat sayısı toplam puan için (.80), hayranlık üst boyutu için (.84), rekabet üst boyutu için (.80) ve bu iki üst boyutun alt boyutları için (.62) ile (.79) arasında yer alır. Ölçeğin hayranlık üst boyutu toplam varyansın %41,845'ini, rekabet üst boyutu ise %42,903'ünü açıklamaktadır. Ölçeğin Türkçe'ye uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik analizleri 420 katılımcıdan elde edilen veriler ışığında Demirci ve Ekşi (2017: 47,54) tarafından yapılmıştır. Yapı geçerliliği için doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiş ve ölçeğin uyum indeksi değerlerinin kabul edilebilir düzeyde olduğu görülmüştür ($\chi^2 = 302,43$, $p < .001$; CFI = .96; NFI = .94; NNFI = .96; SRMR = .052; RMSEA = .057 (.049 - .065). Ayrıca güvenilirlik çalışması yapılan ölçeğin analizler sonucunda toplam puan için (.85), hayranlık için (.83) ve rekabet için (.82) Cronbach Alfa iç tutarlık kat sayılarına sahip olduğu görülmektedir. Elde edilen bu bulgular, narsistik hayranlık ve rekabet ölçeğinin hayranlık ve rekabet üst boyutları ile birlikte Türkiye'deki bilimsel çalışmalarda kullanılabileceğini ortaya koymaktadır.

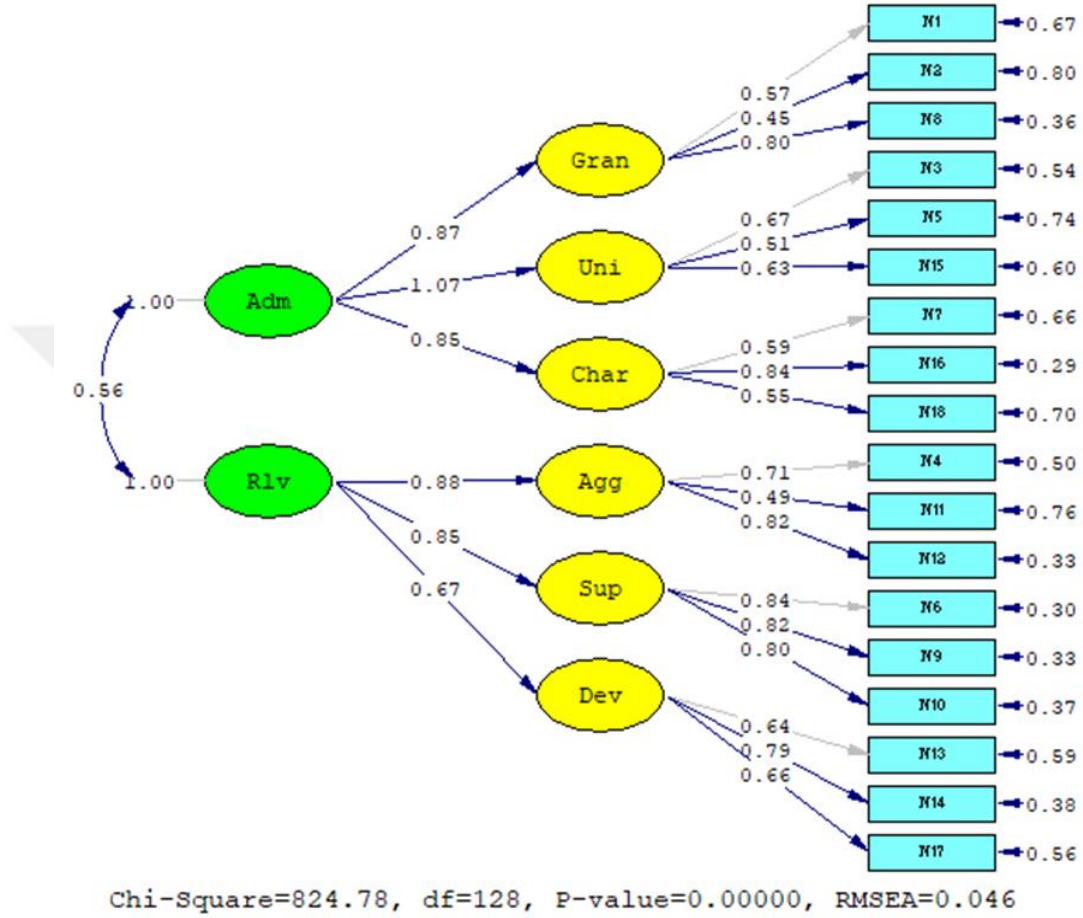
Likert tipi ölçeklerde kullanılan cevap kategorileri ile ilgili olarak mevcut literatürde farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bazı çalışmalar, çiftli kategorilendirmeyi tercih etmekteyken bazıları tekli kategorilendirmeyi daha uygun görmektedirler. Zira, bu ölçeklerde kullanılan kategori sayısı üzerine gerçekleştirilen çalışmalar, kategorilendirmenin tek veya çift olmasının verilen cevaplar üzerinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır (Kirnan, Edler, & Carpenter, 2007). Şöyle ki; çift sayılı Likert tipi derecelendirme kullanmanın (4'lü veya 6'lı Likert tipi derecelendirme), katılımcıları belli bir yöne doğru seçim yapmaya zorladığına dikkat çekilmektedir. Demirci ve Ekşi (2017) tarafından uyarlanan NHRÖ'de de 6'lı Likert tipi derecelendirme kullanılmış, bireylerin hiç katılmıyorum ile tamamen katılıyorum ifadeleri arasında bir seçim yapmaları istenmiş ve dolayısıyla ölçekteki maddelerin her birine belli derecede katılmaya ya da katılmamaya yönlendirildikleri görülmüştür. Tek sayılı Likert tipi kategorilendirme ise (3'lü veya 5'li Likert tipi derecelendirme), katılımcıları herhangi bir

yönde bir seçim yapmaya zorlamamakta ve olumlu ya da olumsuz bir yönlendirmeye mecbur bırakmaksızın daha özgür bir cevap vermelerine imkân sunmaktadır. Örneğin, katılımcılar ölçek maddelerine katılabilir veya katılmayabilir; fakat aynı zamanda verilecek orta değer (çoğu zaman kararsızım), katılımcıların ilgili maddeyle ilgili kesin bir yargıya sahip olmadıklarında veya herhangi bir bilgileri olmadığında belirleyeceği bir cevap olarak onlara daha özgür bir seçim yapma imkânı tanımaktadır. Halbuki bu durum, çift sayılı Likert tipi derecelendirme ölçeklerinde olmamakta ve katılımcılar belirli bir cevap bulamadıklarında verdikleri cevaplar yanlı olmakta ve buda elde edilen verileri ve dolayısıyla analizleri etkilemektedir. Bu nedenle Cools, Hofmans, ve Theuns (2006), tek kategorili Likert tipi ölçeklerin çift kategorili Likert tipi ölçeklerde kullanılan derecelendirmeye göre daha güvenilir sonuçlar verdiği ve ayrıca gerçeği daha iyi yansıttığına dikkat çekmişlerdir. Bu yaklaşımdan hareketle çalışmada, alçakgönüllülük, dindarlık ve içsel dini motivasyon ölçeklerinde olduğu şekilde NHRÖ için de 5'li Likert tipi kategorilendirme kullanılmış; gerek çalışmada kullanılan ölçeklerin maddeleri için istenen cevap kategorileri arasında bütünlüğü sağlamak gerekse de katılımcılara daha özgür seçim yapma imkânı tanıyarak narsisizm konusunda daha güvenilir sonuçlar elde etmek amaçlanmıştır. Bu durumun ölçeğin yapı geçerliliğini etkilemediğini göstermek adına ise, ölçeğe ait yapı geçerliliği Doğrulayıcı Faktör Analizi kullanılmış ve Demirci ve Ekşi (2017) tarafından verilen yapıya sadık kalınarak tekrar test edilmiştir. Elde edilen sonuçlar, 5'li kategorilendirme ile uygulanan NHRÖ ölçeğinin yeterli düzeyde geçerlik ve güvenilirlik skorlarına sahip olduğu tespit edilmiştir.

4.7.3. NHRÖ Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Narsisizm Hayranlık ve Rekabet Ölçeği'nin (NHRÖ) yapı geçerliğini incelemek amacıyla araştırma verileri üzerinde doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Analiz bulguları, Demirci ve Ekşi (2017) tarafından ortaya koyulan orijinal formdaki 18 maddeli, 2 üst boyutlu ve 6 alt boyutlu ölçme modelinin bu çalışmanın örneklemini üzerinde ve 5'li likert tipi kategorilendirme ile birlikte kabul edilebilir düzeyde uyum indeks değerlerine sahip olduğunu ortaya koymuştur ($\chi^2 = 824,78$, $p < .001$; CFI = .98; NFI = .98; NNFI = .98; SRMR

= .058; RMSEA = .046 (.043 - .049). Ölçeğin altı boyutlu faktör yapısı ve faktörler arasındaki ilişkileri Şekil 4.2.de görüldüğü gibidir.

Şekil 4.2. NHRÖ'nin Yol Diyagramı ve Faktör Yükleri.

Ölçeğin faktör yükleri ise .29 ile .80 arasında değişmiş; modelin uyum indeksleri incelendiğinde ise ölçeğin altı boyutlu modelinin kabul edilebilir düzeyde uyum verdiği görülmüştür. 5'li Likert kategorilendirme ile uygulanan 18 maddelik orijinal formun Cronbach alpha kat sayısı toplam puan için (.83), hayranlık üst boyutu için (.80), rekabet üst boyutu için (.70) olarak hesaplanmıştır. Elde edilen bu bulgular, 5'li Likert kategorilendirme ile uygulanan NHRÖ'nin hayranlık ve rekabet üst boyutları ile birlikte bilimsel çalışmalarda kullanılabileceğini göstermiştir.

4.7.4. Alçakgönüllülük Ölçeği (AÖ)

Orijinal formu Elliott (2010) tarafından geliştirilen bu ölçek, alçakgönüllülüğü “açıklık (1., 2., 3. maddeler), kendinden vazgeçme (4., 5., 6. maddeler), alçakgönüllülükle kendini değerlendirme (7., 8., 9., 10. maddeler) ve diğerlerine odaklanma (11., 12., 13. maddeler)” alt boyutları olmak üzere toplamda 13 madde ile ölçmektedir. Puanlanması 5'li Likert tipi derecelendirme ile yapılmakta ve 1., 2., 3., 4., 5., 6. maddeler ters kodlanmaktadır. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 13, en yüksek puan ise 60'tır. Yüksek puanlar yüksek düzeyde alçakgönüllülüğü ifade etmektedir. Türkçe'ye uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları 648 katılımcıdan elde edilen veriler ışığında Sarıçam ve arkadaşları (2012: 166, 185) tarafından yapılmıştır. Ölçeğin yapı geçerliği için uygulanan doğrulayıcı faktör analizi, ölçeğin uyum indeksi değerlerinin kabul edilebilir düzeyde olduğunu göstermiştir ($\chi^2 = 153,37, p < .001, CFI=.91, IFI=.91, GFI=.94, SRMR=.80, RMSEA=.069$). Ölçeğin Cronbach Alfa iç tutarlık güvenilirlik katsayıları açıklık alt boyutu için .72, kendinden vazgeçme alt boyutu için .67, alçakgönüllülükle kendini değerlendirme alt boyutu için .72, diğerlerine odaklanma alt boyutu için .79 olarak bulunmuştur. Ölçeğin tümü için ise Cronbach Alfa iç tutarlık katsayısının .70'ten büyük olduğu belirtilmiştir. Elde edilen bulgular, bu ölçeğin Türkiye'de gerçekleştirilecek bilimsel çalışmalarda geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada da ölçek, Sarıçam ve arkadaşları (2012) tarafından uyarlandığı şekliyle kullanılmıştır.

4.7.5. Dindarlık Ölçekleri

4.7.5.1. Dindarlık Ölçeği (DÖ)

Orijinal formu Yaparel (1996) tarafından geliştirilen bu ölçek, dindarlığı dinî inanç, dinî duygu, dinî davranış ve dinî bilgi olmak üzere toplamda 97 madde ile ölçmektedir. Birçok dolgu maddesinin de yer aldığı bu ölçeğin puanlaması 3'lü veya 4'lü Likert tipi ve doğru yanlış şeklindeki derecelendirme ile gerçekleştirilmiştir. Yaparel tarafından ilk formu oluşturulan bu ölçeği Hünler (2002: 35, 40-41), tekrar gözden geçirmiş ve ölçeği kısaltarak 31 maddelik 5'li Likert tipi ile derecelendirilen bir ölçme aracı haline getirmiştir. Kısaltılmış formun geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları, 38 – 71 yaş aralığındaki 92 çiftten elde edilen veriler ışığında gerçekleştirilmiş ve ölçeğin Cronbach Alfa iç tutarlılık kat sayısı (.92) olarak

bulunmuştur. Kısa form, yapılan faktör analizi sonucunda üç alt boyuttan oluşmuştur: Dinî inanç ve duygu (3., 11., 12., 13., 14., 15., 20., 23., 24., 28, 29., 31. maddeler) alt boyutu toplam varyansın %8,32'sini açıklamış ve Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısı (.95) olarak gerçekleşmiştir. Dinî bilgi (4., 21., 22., 27., 30. maddelerin) alt boyutu, toplam varyansın %5,85'ini açıklamış ve Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısı (.45) düzeyinde kalmıştır. Hünler, düşük iç tutarlılık katsayısından ötürü bu alt boyutu çalışmasından çıkarmıştır; ancak dinî bilgi boyutunun dindarlığın önemli bir boyutu olarak görülmesinden dolayı bu çalışmada kullanılmıştır. Dinî davranış (5., 6., 7., 9., 10., 16., 17., 18., 19., 25. maddeler) alt boyutu ise toplam varyansın %43,27'sini açıklamış ve (.95) Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısına ulaşmıştır. Hünler, faktör analizi sonucunda düşük yük faktörlerinden dolayı 4 maddeyi ölçekten çıkarmış ve 10 madde dinî davranış, 12 madde dinî inanç ve duygu ve 5 madde dinî bilgi olmak üzere üç alt boyuttan meydana gelen 27 maddelik bir ölçek haline getirmiştir. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 27 iken en yüksek puan da 135'tir. Bu çalışmada da kullanılan 27 maddelik yeni ölçekte 1., 8., 9., 10., 11., 12., 17., 20., 21., 24., 25., 27. maddeler dinî inanç ve duygu alt boyutunu; 2., 18., 19., 23., 26. Maddeler, dinî bilgi alt boyutunu ve 3., 4., 5., 6., 7., 13., 14., 15., 16., 22. Maddeler ise dinî davranış alt boyutunu ölçmektedir. Yapılan analizler ve elde edilen sonuçlar, Türkiye'de gerçekleştirilecek bilimsel çalışmalarda bu dindarlık ölçeğinin geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğunu göstermektedir.

4.7.5.2. İçsel Dini Motivasyon Ölçeği (İDMÖ)

Hoge (1972) tarafından içsel dinî motivasyonu ölçmek amacıyla hazırlanan İDMÖ, 10 maddeden oluşmaktadır. Ölçek maddelerinin 7'si olumlu (Dinî inançlarım hayata bakış açımı belirler), 3'ü ise olumsuz (Hayatta dinde çok daha önemli şeyler olduğuna inanıyorum) cümle yapısında ifade edilmiştir. Ölçeğin puanlaması 5'li Likert tipi derecelendirme ile yapılmakta (1'dan 5'e kadar) ve olumsuz cümle yapısında ifade edilen 3 madde (8., 9., 10. maddeler) ters kodlanmaktadır. Ölçeğin puan aralığı 5 ile 50 arasında değişmektedir. İDMÖ'nün Türkçe'ye uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları Karaca (2001: 196) tarafından yapılmıştır. Analiz sonuçları ölçeğin Türkiye'de yapılacak bilimsel araştırmalarda kullanılabilir geçerli güvenilir bir ölçme aracı olduğunu ortaya koymuştur.

4.8. VERİLERİN TOPLANMASI VE İSTATİSTİKSEL ANALİZİ

Verilerin toplanması, araştırmanın amacı ve problemlerine uygun şekilde belirlenmiş 77 soruluk bir anket formu aracılığıyla 5 Mayıs 2018 – 14 Haziran 2018 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Anket formunda yer alan ölçek maddeleri, katılımcıların daha gerçekçi ve samimi cevaplar vermesine katkı sağlamak amacıyla karıştırılmış ve hangi sorunun hangi ölçek kapsamında yer aldığına dair bir bilgi sunulmamıştır. Anket formunun oluşturulmasında Google şirketinin sunmuş olduğu anket formu oluşturma hizmetinden yararlanılmış ve hazır hale getirilen anket formu farklı sosyal medya platformları (Facebook, Whatsapp, Instagram) ve e-mail adresleri aracılığıyla Türkiye'nin dört bir yanına dağıtılmıştır. Anket formunun içeriği, doldurulması ve sonrasında yapılacak işlemler ile ilgili gerekli bilgiler hemen uygulamanın başında açık bir şekilde belirtilmiş ve araştırmaya katılım konusunda samimiyet ve gönüllülüğün esas olduğu hassasiyetle vurgulanmıştır. Soruların cevaplandırılma süresinin katılımcıların okuma, anlama ve karar verme hızlarındaki değişkenlik dikkate alınarak 20-25 dakika olacağı belirtilmiştir. Uygulama herhangi bir kurum ya da kuruluş bazında gerçekleştirilmediği ve online olarak bireylere ulaştırıldığı için izin alma konusunda herhangi bir sorun ile karşılaşılmamıştır. Katılımcılar, araştırma konusunu oldukça ilgi çekici bulduklarını belirtmiş ve örneklem büyüklüğünün artması için anket formunun ülke genelinde daha fazla insana ulaşmasını sağlamışlardır. Türkiye'den katılımcıların yanında yurt dışından araştırmaya katılım sağlayan bireyler de olmuştur.

Uygulama sonucunda anket formunu dolduran toplam katılımcı sayısı 2584'tür. Elde edilen veriler, öncelikle Microsoft Office Excel paket programında gözden geçirilmiş, gelişigüzel doldurulduğu düşünülen veya boş bırakıldığı görülen anket formları değerlendirme dışı bırakılmış ve 2557 katılımcıdan oluşan bir veri seti oluşturulmuştur. Değerlendirme için hazır hale getirilen veri setinin istatistiksel analizi, IBM SPSS Statistics 21.0 istatistik paket programı aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Veri analizlerinin gerçekleşmesi noktasında öncelikle programa aktarılan veri seti temizlenmiş, ölçeklerdeki ters puanlanması gereken maddeler yeniden kodlanmış (recode) ve bazı demografik değişkenler araştırma amacına uygun olarak yeniden tanımlanmıştır. Bunun ardından demografik değişkenlere ilişkin verilerin değerlendirilmesinde yüzde ve frekans değerleri belirlenmiştir. Devamında araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirliklerini test etmek için

Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayıları hesaplanmıştır. Ayrıca, verilerin normal dağılıma sahip olup olmadığı tespit edilerek gerçekleştirilecek test ve analizlerin parametrik veya non-parametrik olacağına karar verilmiştir. Buna ek olarak uygulanacak karşılaştırma ve ilişki testleri için ortalamaları alınan ölçekler, analizlere hazır hale getirilmiştir. Sonrasında demografik değişkenler ve araştırmanın temel değişkenleri arasındaki ilişki uygun test türleriyle analiz edilmiştir. Bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemek için korelasyon (Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Analizi) ve ilişki derecesini belirlemek için ise regresyon analizi (aşamalı çoklu regresyon analizi - stepwise multiple regression) yapılmıştır. Son olarak, 5'li Likert tipi kategorilendirme ile uygulanan NHRÖ ölçeğinin doğrulayıcı faktör analizi Lisrell 8.8 istatistik programı aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUMLAR

5.1. ÖRNEKLEM GRUBU VE ÖZELLİKLERİ

Araştırmada test edilen hipotezler bakımından anket formunda katılımcıların sosyo-demografik özelliklerini belirlemeye yönelik maddeler yer almış ve bu özellikler aynı zamanda araştırmanın bağımsız değişkenleri olarak değerlendirilmiştir. Örneklem grubunun demografik özellikleri ve bu özelliklerin dağılımları aşağıdaki tablolarda sunulmaktadır.

5.1.1. Örneklem Grubunun Yaş Aralıklarına Göre Dağılımı

Tablo 5.1. Katılımcıların Yaş Aralıklarına Göre Dağılımı.

Yaş Grupları	Sayı (N)	Yüzde (%)
18-21 Yaş Grubu	325	12,7
22-30 Yaş Grubu	1261	49,3
31-40 Yaş Grubu	648	25,3
41-65 Yaş Grubu	323	12,6
Toplam	2557	100

Örneklemin yaş gruplarına göre dağılımına bakıldığında, 22-30 yaş aralığındaki katılımcılar %49,3 (1261 kişi) ile en yüksek grubu oluşturmaktadır. Bu grubu %25,3 (648 kişi) ile 31-40 yaş grubu, %12,7 (325 kişi) ile 18-21 yaş grubu ve %12,6 (323 kişi) ile de 41-65 yaş grubu takip etmektedir. Katılımcıların yaş aralığı 18-65 ve yaş ortalaması ise 29,96'dır.

5.1.2. Örneklem Grubunun Cinsiyete Göre Dağılımı

Tablo 5.2. Katılımcıların Cinsiyete Göre Dağılımı.

Cinsiyet	Sayı (N)	Yüzde (%)
Erkek	1142	44,7
Kadın	1415	55,3
Toplam	2557	100

Tablo 5.2.de görüldüğü üzere, katılımcıların %55,3'ünü (1415 kişi) kadınlar ve %44,7'sini (1142 kişi) ise erkekler oluşturmaktadır.

5.1.3. Örneklem Grubunun Medeni Duruma Göre Dağılımı

Tablo 5.3. Katılımcıların Medeni Duruma Göre Dağılımı.

Medeni Durum	Sayı (N)	Yüzde (%)
Bekâr	1357	53,1
Evli	1153	45,1
Diğer	47	1,8
Toplam	2557	100

Örneklemin medeni durum dağılımına göre ise, katılımcıların %53,1'ini (1357 kişi) bekârlar, %45,1'ini (1153 kişi) evliler ve %1,8'ini (47 kişi) diğer medenî hallere sahip kişiler oluşturmaktadır.

5.1.4. Örneklem Grubunun Eğitim Düzeyine Göre Dağılımı

Tablo 5.4. Katılımcıların Eğitim Düzeyine Göre Dağılımı.

Eğitim Düzeyi	Sayı (N)	Yüzde (%)
Lise düzeyinin altı	58	2,3
Lise	224	8,8
Ön Lisans	207	8,1
Lisans	1583	61,9
Yüksek Lisans - Doktora	485	19,0
Toplam	2557	100

Katılımcıların eğitim düzeyi dağılıma bakıldığında, %61,9 (1583 kişi) ile lisans mezunları en yüksek grubu oluşturmaktadır. Onları %19,0 (485 kişi) ile yüksek lisans - doktora mezunları, %8,8 (224 kişi) ile lise mezunları, %8,1 (207 kişi) ile ön lisans mezunları ve %2,3 (58 kişi) ile lise düzeyinin altındaki eğitim kurumlarından mezun olan katılımcılar takip etmektedir.

5.1.5. Örneklem Grubunun Sosyo-ekonomik Düzeye Göre Dağılımı

Tablo 5.5. Katılımcıların Sosyo-ekonomik Düzeye Göre Dağılımı.

Sosyo-ekonomik Düzey	Sayı (N)	Yüzde (%)
Düşük	129	5,0
Ortanın altı	285	11,1
Orta	1561	61,0
Ortanın üstü	533	20,8
Yüksek	49	1,9
Toplam	2557	100

Tablo 5.5.te görüldüğü üzere, kendisini orta gelir grubunda görenler %61,0 (1561 kişi) ile en yüksek grubu ve kendisini yüksek gelir grubunda değerlendirenler %1,9 (49 kişi) ile en düşük grubu oluşturmaktadır. Bunun yanında ortanın üstü ekonomik düzeydeki katılımcıların oranı %20,8 (533 kişi), ortanın altı düzeydeki katılımcıların oranı %11,1 (285 kişi) ve kendisini düşük düzey gelir grubunda değerlendiren katılımcıların oranı ise %5,0'tir (129 kişi).

5.1.6. Örneklem Grubunun Meslek Gruplarına Göre Dağılımı

Tablo 5.6. Katılımcıların Meslek Gruplarına Göre Dağılımı.

Meslek Grupları	Sayı (N)	Yüzde (%)
Memur	258	10,1
İşçi	106	4,1
Emekli	33	1,3
Öğretmen	688	26,9
Akademisyen	210	8,2
Polis	20	0,8
Esnaf	49	1,9
Serbest Meslek	71	2,8
Ev Hanımı	163	6,4
Öğrenci	775	30,3
Mühendis	40	1,6
Diğer	144	5,6
Toplam	2557	100

Örneklemin meslek gruplarına göre dağılımına bakıldığında, %30,3 (775 kişi) ile öğrencilerin en yüksek grubu oluşturduğu görülmektedir. Onları %26,9 (688 kişi) ile öğretmenler, %10,1 (258 kişi) ile memurlar, %8,2 (210 kişi) ile akademisyenler ve %6,4 (163 kişi) ile ev hanımları takip etmektedir. Bunun yanında örneklem grubunun %4,1'i (106 kişi) işçi, %2,8'i (71 kişi) serbest meslek erbabı, %1,9'u (49 kişi) esnaf, %1,6'sı (40 kişi) mühendis, %1,3'ü (33 kişi) emekli, %0,8'i (20 kişi) polis ve %5,6'sı (144) da diğer meslek gruplarından olan katılımcılardan oluşmaktadır.

5.1.7. Örneklem Grubunun Yerleşim Türüne Göre Dağılımı

Tablo 5.7. Katılımcıların Yerleşim Türüne Göre Dağılımı.

Yerleşim Türü	Sayı (N)	Yüzde (%)
Kırsal Çevre (Köy-Kasaba-Belde)	466	18,2
Kentsel Çevre (Şehir-Büyükşehir)	2091	81,8
Toplam	2557	100

Araştırmada, katılımcılara hayatlarının çoğunluğunu nerede geçirdikleri sorulmuştur ve bu şekilde hayatlarında etkili olan yerleşim türü hakkında bilgi edinme amaçlanmıştır. Buna göre, Tablo 8.de görüldüğü üzere, katılımcıların %81,2'sinin (2091 kişi) hayatının büyük çoğunluğunu kentsel çevrede ve %18,2'sinin (466 kişi) ise kırsal çevrede geçirdiği görülmektedir.

5.1.8. Örneklem Grubunun Coğrafi Bölgelere Göre Dağılımı

Tablo 5.8. Katılımcıların Coğrafi Bölgelere Göre Dağılımı.

Coğrafi Bölgeler	Sayı (N)	Yüzde (%)
Marmara	647	25,3
Ege	204	8,0
Akdeniz	244	9,5
Karadeniz	460	18,0
İç Anadolu	354	13,8
Doğu Anadolu	293	11,5
Güneydoğu Anadolu	303	11,8
Yurt dışı	52	2,0
Toplam	2557	100

Örneklemin coğrafi bölgeler açısından dağılımı incelendiğinde, Marmara bölgesinden olan katılımcılar %25,3 (647 kişi) ile en yüksek grubu ve Ege bölgesinden olan katılımcılar %8,0 (204 kişi) ile en düşük grubu oluşturmaktadır. Bunun yanında katılımcıların %18,0'inin (460 kişi) Karadeniz, %13,8'inin (354 kişi) İç Anadolu, %11,8'inin (303 kişi) Güneydoğu Anadolu, %11,5'inin (293 kişi) Doğu Anadolu ve %9,5'inin (244 kişi) ise Akdeniz bölgesinden olduğunu görülmektedir. Coğrafi bölgelerin yanı sıra, Türkiye'nin farklı bölgelerinde yetişmesine rağmen eğitim, iş, vb. sebeplerle yurt dışında yaşayıp araştırmamıza katılan kişilerin oranı ise %2,0'dir (52 kişi).

5.1.9. Örneklem Grubunun Anne ve Baba Tutumuna Göre Dağılımı

Tablo 5.9. Katılımcıların Anne ve Baba Tutumuna Göre Dağılımı.

Anne ve Baba Tutumu	Sayı (N)	Yüzde (%)
Otoriter	709	27,7
Aşırı hoşgörülü	183	7,2
Demokratik	283	11,1
Koruyucu	1097	42,9
Tutarsız	176	6,9
İlgisiz	109	4,3
Toplam	2557	100

Tablo 5.9.da görüldüğü üzere, koruyucu anne-baba tutumu tecrübe ettiğini belirten katılımcılar %42,9 (1097 kişi) ile en yüksek grubu oluşturmaktadır. Onları %27,7 (709 kişi) ile otoriter, %11,1 (283 kişi) ile demokratik, %7,2 (183 kişi) ile aşırı hoşgörülü, %6,9 (176 kişi) ile tutarsız ve %4,3 (109 kişi) ile ise ilgisiz anne-baba tutumu tecrübe eden katılımcılar takip etmektedir.

5.1.10 Örneklem Grubunun Narsisizm, Alçakgönüllülük ve Dindarlık Düzeyleri

Araştırmada katılımcıların narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık düzeylerini gösteren ölçeklerin öncelikle ortalaması alınmıştır. Buna göre, ortalamaları alındıktan sonra narsisizm ve içsel dinî motivasyon ölçeklerinden alınabilecek en düşük puan 1 ve en yüksek puan 5'tir. Diğer taraftan alçakgönüllülük ve dindarlık ölçeklerinden alınabilecek en düşük puan 2 ve en yüksek puan ise 5'tir. Örneklem grubunun narsisizm, alçakgönüllülük, dindarlık ve içsel dinî motivasyon ortalamaları aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 5.10. Katılımcıların Narsisizm, Alçakgönüllülük ve Dindarlık Düzeyleri.

Bağımlı Değişkenler	Sayı (N)	Ortalama (M)	Standart Sapma (S.s.)	Skewness	Kurtosis
Narsisizm	2557	2,32	0,55	,52	,53
Hayranlık	2557	2,79	0,71	,23	-,24
Rekabet	2557	1,85	0,61	1.08	1.48
Alçakgönüllülük	2557	3,41	0,34	,82	,15
Açıklık	2557	3,04	0,67	-,21	,12
Kendinden Vazgeçme	2557	3,85	0,81	-,49	-,23
Alçakgönüllülükle Kendini Değerlendirme	2557	3,09	0,68	,13	-,14
Diğerlerine Odaklanma	2557	3,78	0,79	-,36	-,21
Bağımsız Değişkenler	Sayı (N)	Ortalama (M)	Standart Sapma (S.s.)	Skewness	Kurtosis
Dindarlık	2557	4,30	0,55	-2,01	4,91
Dini İnanç ve Duygu	2557	4,57	0,54	-3,4	15,09
Dini Davranış	2557	3,90	0,90	-1,4	1,1
Dini Bilgi	2557	4,42	0,68	-1,39	1,59
İçsel Dini Motivasyon	2557	4,08	0,76	-1,54	2,74

Tablo 5.10.da görüldüğü üzere Narsisizm iki alt boyutuyla ele alınmıştır. Katılımcıların narsisizm ortalaması (M= 2,32) iken, hayranlık alt boyutu (M= 2,79) ve rekabet alt boyutu ise (M= 1,79)'dir. Dolayısıyla katılımcıların ortanın altında bir narsisizm

düzyeyine sahip olduğu görölmektedir. Devamında alçakgönüllölük değişkeni ise çalışmada 4 alt boyut ile değerlendirilmiştir. Katılımcıların (M= 3,41) ile ortanın altında bir alçakgönüllölük düzyeyine sahip olduğu belirlenmiştir. Alçakgönüllölüğün alt boyutlarından kendinden vazgeeme (M= 3,85) ile alt boyutlar arasındaki en yüksek ortalamaya sahiptir. Onu (M= 3,78) ile diğerlerine odaklanma ve (M= 3,09) ile alçakgönüllölük ile kendini değerlendirme takip etmektedir. Açıklık alt boyutunun ise (M= 3,04) ile en düşük ortalamaya sahip olduğu görölmektedir. Diğer taraftan, dindarlık değerşkeni üç alt boyut ile ele alınmıştır. Katılımcıların dindarlık ortalamasının (M= 4,30) ile yükseğe yakın bir seviyeye sahip olduğu görölmektedir. Alt boyutlardan dini inanç ve duygu ortalaması (M= 4,57) ile en yüksek, dini davranış boyutu ise (M= 3,90) ile en düşük seviyede gerçekleşmiştir. Katılımcıların dini bilgi alt boyutu ise (M= 4,42)'dir. Çalışmada ayrıca dindarlığın motivasyonel yönü, içsel dini motivasyon ölçeği kullanılarak ele alınmıştır. Buna göre katılımcıların içsel dini motivasyon ortalaması (M= 4,08)'dir. Örnekleme grubunun yükseğe yakın düzyeyde bir dini motivasyona sahip olduğu görölmektedir.

Parametrik testler uygulayabilmek için özellikle araştırmada kullanılan bağımlı değerşkenlerin normal bir dağılıma sahip olması gerekmektedir. Normal dağılım göstermeyen bağımlı değerşkenler üzerinde non-parametrik testler uygulanmaktadır. Değerşkenlerin normal dağılıma sahip olup olmadığını belirleme noktasında farklı hususlar dikkate alınmaktadır. Bu araştırmada normal dağılımın tespitinde arpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerleri dikkate alınmıştır. Tabachnik ve Fidell (2013), arpıklık ve basıklık değerleri +1,5 ve -1,5 arasında olan değerşkenlerin normal dağılım gösterdiğini ve parametrik testler için uygun olduklarını ifade eder. Tablo 5.10.da araştırmanın bağımlı değerşkenleri olan narsisizmin (0,52) ile (0,53), alçakgönüllölüğün ise (0,08) ile (0,15) arpıklık (skewness) ve basıklık (curtosis) değerlerine sahip olduğu görölmektedir. Dolayısıyla araştırmanın değerşkenleri arasındaki ilişkilerin incelenmesi için parametrik test ve analizler uygulanmıştır.

5.2. NARSİSİZM İLE İLGİLİ BULGULAR

Katılımcıların sahip olduğu demografik özelliklerin narsisizm üzerinde farklı etkiler ortaya koymasını söz konusudur. Nitekim belirlenmiş olan “Katılımcıların yaş, cinsiyet, medenî durum, eğitim düzyeyi, sosyo-ekonomik düzyey, meslek grubu, yerleşim türü, coğrafi

bölge ve anne baba tutumuna göre narsisizm düzeyleri farklılaşacaktır.” H_6 hipotezi bu düşünce üzerine temellendirilmiştir. Bu başlık altında H_6 hipotezi ve onunla ilgili diğer alt hipotezler test edilmiş ve elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

5.2.1. Yaş Gruplarına Göre Narsisizm

Yaş gruplarına göre katılımcıların narsisizm ölçeğinden almış oldukları ortalama skorlar ve gruplar arasındaki farklılaşmaya dair bulgular aşağıda yer almaktadır.

Tablo 5.11. Yaş Gruplarına Göre Narsisizm (ANOVA, Tukey HSD).

	Yaş Grupları	N	M	Ss	F	p	Fark
Narsisizm	a 18-21	325	2,37	,54	4,329	,005	d < a, b
	b 22-30	1261	2,34	,56			
	c 31-40	648	2,31	,53			
	d 41-65	323	2,23	,54			
Toplam		2557					

Tablo 5.11. incelendiğinde, 18-21 yaş grubunun (M= 2,37) ile en yüksek narsisizm ortalamasına sahip olduğu görülmektedir. Bu grubu (M= 2,34) ile 22-30 yaş grubu ve (M= 2,31) ile 31-40 yaş grubu takip etmektedir. 41-65 yaş grubu ise (M= 2,23) ile en düşük ortalamaya sahiptir. Elde edilen bulgular, narsisizm skorlarının yaş grupları açısından anlamlı bir şekilde farklılaştığını ($F_{(3)}= 4,329$; $p<.01$) göstermektedir. Verilere uygulanan Tukey HSD analiz sonuçları ise bu anlamlı farklılaşmanın “18-21 ve 22-30 yaş grubu ile 41-65” yaş grubu arasında gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Buna göre 18-21 ve 22-30 yaş gruplarında bulunan katılımcıların, 41-65 yaş grubunda bulunan katılımcılara göre anlamlı derecede daha yüksek narsisizm ortalamasına sahip olduğu görülmüştür. Bu bulgular, araştırmanın H_{6a} numaralı “Yaş arttıkça narsisizm düzeyi azalır.” hipotezini desteklemektedir.

Hayat, anne karnındaki varoluşla başlayan ve devamında meydana gelen aşamaların ardından en sonunda da ölüm ile son bulan kapsamlı bir süreçten ibarettir. Bu süreç içerisinde her birey bebeklik, çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık gibi farklı gelişim aşamalarına ve bunun yanında birçok yaşam tecrübesine tanıklık eder. Tüm bu yaşanmışlıklar hem bireysel hem de sosyal anlamda çok kapsamlı etki ve etkileşimleri de beraberinde getirir. Her gelişim dönemi ve yaşanan her tecrübe, insanın kişiliği ve onunla ilişkili karakteristikler

üzerinde yadsınamaz bir etkiye sahip olur. Öyle ki; insanın gelişimi sürekli bir doğuş ve uyanış süreci olarak devam etmektedir (Fromm, 2015: 181). Dolayısıyla narsisizm de insan yaşamının her anında farklı derecelerde söz konusu olabilecek ve gelişim dönemleri, yaş veya yaşam tecrübeleri aracılığıyla şekillenebilecek önemli bir kişilik özelliğidir (Helson vd., 2002:289; Johnson vd., 1983: 709). Bu düşünceden hareketle araştırmacılar, narsisizmin yaşa göre ya da gelişim dönemlerine göre değişip değişmediğini ve yaşlıların mı yoksa gençlerin mi daha narsist olduğunu belirlemek amacıyla farklı çalışmalar gerçekleştirmişlerdir.

Tablo 5.11.deki bulgulara göre, narsisizm ortalaması en yüksek yaş grubu 18-21 arasındaki ilk yetişkinlik döneminde diyebileceğimiz katılımcılardır. İlk yetişkinlik dönemindeki bireyler gençlik ya da ergenlik döneminden henüz yeni çıkmış ve bireysel ya da sosyal anlamdaki birçok gelişimsel mesele ile mücadele etmiş veya etmekte olan kişilerdir. Hem içinde olunan zaman diliminde kendilerini aile ve arkadaş çevrelerine kanıtlama hem de geleceğe dair hedef ve planlarına uygun şekilde davranabilme noktasında bilişsel, duygusal ve davranışsal açıdan yoğun bir mücadelenin içerisindeyler. Ronningstam (2005: 64), birçok gelişimsel zorluk ve problemin söz konusu olduğu geç ergenlik ve ilk yetişkinlik dönemlerinin narsistik eğilim ve düşünceler açısından en yoğun dönemler olduğuna ve bu dönemdeki bireylerin narsist eğilimler taşıma olasılığının yüksekliğine dikkat çeker. Bilge ve Konal (2018: 118) da bu dönemdeki bireylerin gelişim dönemleri açısından bir geçiş sürecinde olduğunu belirtmiş ve narsist eğilimleri destekleyecek ergen benmerkezciliği, aşırı güven, kendini beğenme ve abartma gibi özelliklerin bu bireylerde baskın olduğuna işaret etmiştir. Literatürde yer alan bu bilgiler, araştırma bulgularıyla da örtüşmektedir.

Foster, Campbell ve Twenge (2003:471-473), farklı etnik kökenlerden Amerikalı katılımcılar üzerinde gerçekleştirdikleri araştırmada, narsisizm ve yaş arasında negatif bir ilişki olduğunu belirlemiş, yaşın artmasına bağlı olarak narsisizmin insan yaşamının her anında değişebileceğine dikkat çekmiş ve bu hususta üç önemli gerekçe tespit etmişlerdir: (a) İnsanlar yaşlandıkça narsisizm ve narsisizmle ilişkili olabilecek özelliklerin azalması muhtemeldir. Klinisyenlerin kişilik bozuklarının yaşlılıkla birlikte azaldığına dair bulgularından hareketle bu savı ileri süren Foster ve arkadaşları, aynı zamanda bir kişilik bozukluğu olan narsisizmin yaşlılıkla birlikte insanın hayatında azalma gösterdiğini ve

rekabet, kendini beğendirme, büyüklük taslama vb. narsist düşünce ve eylemlerin yaşlılıkla birlikte devre dışı kaldığını ileri sürmüşlerdir. (b) Yaş arttıkça insanların olumlu ya da olumsuz nitelikte yaşam tecrübesi edinme ihtimali daha da artmaktadır. Özellikle hayatın her alanında karşılaşılan olumsuz yaşam tecrübeleri ve beraberinde yaşanan hayal kırıklıkları ve başarısızlıklar, kişinin kendisini bilmesine, yapabilecek ya da yapamayacaklarının farkına varmasına ve böylelikle sağlıklı bir kişilik bilincinin oluşmasına katkı sağlamaktadır. Buradan hareketle Foster ve arkadaşları, yaş arttıkça karşılaşılan güçlük, problem ve başarısızlıkları insanların daha az narsist özelliklere sahip olabilmesi açısından önemli bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir. Dolayısıyla, artan yaşa bağlı olarak edinilen olumsuz yaşam tecrübeleri, narsisizmin daha düşük seviyelerde gerçekleşmesi için geçerli bir sebeptir. Genç yaştaki henüz hayatının baharında olan ve yeterince tecrübe edinmemiş bireylerin, yaşlılara oranla daha az başarısız olma, daha az karşılaştırma ve kıyaslara maruz kalma; eğitim, özel yaşam veya iş hayatında daha az zorluk ve problemlerle karşılaşma ihtimalleri fazladır. Bu durum gençlerin kendilerini kolaylıkla dev aynasından görebilmelerine, şişkin benlik algısı edinebilmelerine ve gerçek dışı benlik saygısı ile özgüvene sahip olabilmelerine sebep olabilir. Haliyle gençlerin kendilerinden yaşça büyük olanlara oranla daha narsist olmaları bu durumların izahı ile mümkündür. (c) Narsisizmin yaş arttıkça azalmasının bir diğer sebebi ise bireylerin farklı millet, kültür ve geleneklerden gelmesi ve buna bağlı olarak aynı nesil ya da jenerasyondan olmalarına rağmen bu insanların kendi millet, kültür ve gelenekleri aracılığıyla farklı yaşam deneyimi edinebilme ihtimaline sahip olmasıdır. Millî ve kültürel değerler, farklı millet ve kültürlerden olan aynı nesiller arasında farklılıklara sebep olabilmekte ve narsisizm konusunda yaş açısından çeşitliliklere sebebiyet verebilmektedir. Örneğin; bireyselliğin ön planda olduğu bir toplumda, genç nesil için sadece ve sadece kendi başarısı, memnuniyeti ve mutluluğu en önemli unsur olabilmekte iken; toplum değer ve menfaatlerinin bireysel kazanım ve başarılarından önce geldiği bir toplumda bireyin hedeflerine ulaşmaya gayret ederken toplum yararını gözetken kaide ve prensipleri dikkat alması oldukça önemli ve gereklidir. Dolayısıyla, yaş ve narsisizm arasındaki ilişkinin bölgesel, millî ve kültürel özelliklere bağlı olarak farklılaşması oldukça muhtemeldir. Yapılan bu tespitler, yaşlı katılımcıların gençlerden daha düşük düzeyde narsisizm ortalamasına sahip olduğunu ortaya koyan araştırma bulgularımızı desteklemekte; orta

yetişkinlik ve üzeri gelişim döneminde olan bireyler olarak değerlendirilecek 41-65 yaş arası bu katılımcıların gençlere oranla sahip olduğu düşük narsisizmin muhtemel sebeplerini izah etmektedir.

Narsisizmin sosyo-kültürel açıdan ele alındığı ve Çinli katılımcılar üzerine gerçekleştirilen bir başka araştırma, yaşlılara oranla gençlerin daha yüksek narsisizm düzeyine sahip olduğunu tespit etmiştir. Araştırmacılar, sosyo-kültürel değişim ve etkileşimlerin Çin'de yaşayan insanların yüksek düzeyde narsisizm seviyesine sahip olmasına ve bu değişimlerin gençler üzerinde daha da etkili olduğuna dikkat çekmişlerdir (Cai, Kwan ve Sedikides, 2012: 529). Benzer şekilde Lasch (1979: 209-211), narsisizmin yaşlılara nispeten gençlerde daha fazla görüldüğünü ve yaşlanma ile birlikte narsisizme ait karakteristiklerde azalma olduğunu belirtmiştir.

7-11 yaş aralığında ergenlik öncesi ve ergenlik döneminde olan 659 İngiliz katılımcı üzerinde gerçekleştirilen ve narsisizm, öz-saygı ve davranış problemleri ilişkisinin incelendiği bir başka araştırmada ise, narsisizm ile yaş arasındaki ilişkinin benzer şekilde negatif olduğu ve ergenlik öncesinden ergenlik dönemine doğru geçildikçe narsisizm düzeyinin azaldığı görülmüştür. Bu bulgu, incelemiş olduğu katılımcıların yaş aralığı açısından ayrı bir önem taşımakta ve çocuklar ya da ergenler üzerinde gerçekleştirilecek narsisizm çalışmaları için önemli ipuçları sağlamaktadır (Ha, Petersen ve Sharp, 2008: 410). Rubinstein (2010: 28) yaş ortalaması 26 olan 199 yetişkin erkek öğrenci üzerinde gerçekleştirdiği araştırmasında, narsisizm ve öz-saygı arasındaki ilişkiyi incelemiş ve bu çalışmada hem narsist kişilik hem de hastalıklı narsisizm ile yaş arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmiştir. Dolayısıyla yaşın artmasıyla birlikte narsist kişilik ve hastalıklı narsisizm düzeylerinin azalması söz konusudur. Deliç ve arkadaşları (2011: 483), yaşları 19 ile 26 arasında değişen 306 katılımcı üzerine gerçekleştirdikleri araştırmada duygusal zekâ, sosyal zekâ ve empatinin narsisizm üzerindeki yordayıcı etkisini incelemiş ve yaş değişkeninin narsisizm üzerinde önemli bir belirleyici olduğunu tespit etmişlerdir. Elde edilen bulgular, yaşın narsisizmi negatif yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

Narsisizm ile yaş arasındaki negatif ilişkiye dair elde edilen bu araştırma sonuçlarının aksine, literatürde yaş ile narsisizm arasında pozitif yönde anlamlı ilişkilerin bulunduğu veya anlamlı bir ilişkinin tespit edilemediği çalışmalar da söz konusudur (Kocakula, 2014; Orhan,

2014: 132). Ülkemizde gerçekleştirilen ve yaşları 18 ile 65 arasında değişen 508 yetişkin katılımcının yer aldığı bir başka araştırma kadına yönelik şiddet, narsisizm ve saldırganlık arasındaki ilişkiyi incelemiş ve bu araştırmada da yaş ile narsisizm arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Araştırma bulguları, yaşlı katılımcıların kendilerinden daha genç katılımcılara kıyasla narsistik kişilik envanterinden daha yüksek ortalamalar elde ettiğini göstermiştir (Amirigargari, 2013: 67; Ayrıca bilgi için bkz. Akıncı, 2015). Diğer taraftan, Finzi-Dottan ve Cohen (2011:11), 21-32 yaş aralığındaki genç yetişkin katılımcılar örnekleminde ebeveyn tutumu ve narsisizm ilişkisi üzerine gerçekleştirdikleri araştırmalarında yaş ile narsisizm arasında negatif veya pozitif anlamlı bir ilişki tespit edememişlerdir.

5.2.2. Cinsiyete Göre Narsisizm

Katılımcıların narsisizm ortalamalarının cinsiyet değişkenine göre hangi düzeyde gerçekleştiği ve ortalamalar arasında anlamlı farklılık olup olmadığını belirlemek için yapılan analiz bulguları aşağıda yer almaktadır.

Tablo 5.12. Cinsiyete Göre Narsisizm (Bağımsız Örneklem, t-Test).

	Cinsiyet	N	M	Ss	t	p
Narsisizm	Erkek	1142	2,39	,57	6,072	,000
	Kadın	1415	2,26	,52		
Toplam		2557				

Tablo 5.12.de görüldüğü üzere, erkeklerin narsisizm ortalaması (M= 2,39) kadınların ortalamasından (M= 2,26) yüksektir ve bu ortalamalar istatistikî olarak anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($t_{(2555)}= 6,072$; $p<.001$). Bu bulgulara göre, araştırmanın H_{0b} numaralı “*Erkeklerin narsisizm düzeyi kadınlarınkinden yüksektir.*” hipotezi desteklenmiştir.

Erkeklerin narsisizm düzeyinin kadınlara oranla yüksek olması farklı açılardan değerlendirilebilir. İçinde yaşanan sosyo-kültürel çevre ve sahip olunan geleneksel kodlar, erkek ve kadınların sahip olduğu kişilik, statü, rol, beklenti ve sorumluluklar noktasındaki en önemli belirleyicilerdir. Bu bağlamda, ülkemizdeki toplumsal yapı ve öncüller dikkate alındığında, erkek egemen anlayışın etkinliğini devam ettirdiğini ve erkeklerin sosyal hayatın içerisinde çok daha fazla ön planda olduğunu gözlemlemek mümkündür. Dolayısıyla, ülkemizdeki toplumsal yapı otorite, yetki, hak iddia etme, liderlik, yönetme vb. birçok

özelliği fazlasıyla erkeklere yüklemektedir (Hökelekli, 2004: 44-45). Bu durum, erkeklerin yüksek özsaygı ve özgüvene sahip olmasına, farklı yönlerden kendilerini kadınlardan üstün görmesine, narsisizmle ilişkili olan özellikleri daha fazla taşıyabilmesine ve dolayısıyla narsisizm eğilimlerinin yüksek olmasına sebep olabilmektedir.

Gerek yerli ve gerekse yabancı literatürde, narsisizm hususundaki cinsiyet farklılıkları üzerine gerçekleştirilen farklı çalışma ve sonuçlar mevcuttur (Bilgi için bkz. Morf ve Rhodewalt, 2001; Philipson, 1985; Ryan, Weikel ve Sprechini, 2008). Freud (1914) narsist eğilimlerin her ne kadar kadınlarda daha fazla olduğunu savunsa da yapılan araştırmalar bu eğilimin her iki cinsiyette de görülebileceğini ortaya koymaktadır (Akhtar ve Thompson, 1982: 18-19; Heiserman ve Cook, 1998: 86). Richman ve Flaherty (1990: 73), narsistik eğilimler konusundaki cinsiyet farklılıkları üzerine yürüttükleri araştırmada, erkeklerin kadınlara oranla daha çok narsist tutum gösterdiğini tespit etmişlerdir. Aynı zamanda erkeklerin başkalarını sömürmeye, başkaları üzerinde hak iddia etmeye ve empati eksikliğine daha fazla eğilimli olduğu görülmüştür. Dindarlık, maneviyat ve psiko-sosyal işlevler arasındaki ilişkilerin boylamsal olarak incelendiği ve katılımcıların ilk, orta ve geç yetişkinler olarak sınıflandırıldığı bir başka araştırmada, narsisizm ortalamalarının erkek ve kadınlar arasında anlamlı bir şekilde farklılaştığı ve narsisizm düzeyinin ilk yetişkinlikte erkeklerde, orta yetişkinlikte kadınlarda ve geç yetişkinlikte ise yine erkeklerde daha yüksek düzeyde gerçekleştiği belirlenmiştir (Wink ve Dillon, 2003: 921-922). Benzer şekilde, Watson, Jones ve Morris'in (2004: 284) yaş ortalamaları 20,5 olan ilk yetişkinlik dönemindeki 418 üniversite öğrencisinin oluşturduğu bir araştırma grubu üzerinde yürüttüğü bir çalışmada ise narsisizmin ortalamaları erkek ve kadınlar arasında anlamlı bir şekilde farklılaşmış ve erkekler, daha yüksek narsisizm ortalamasına sahip olmuştur. Ayrıca, Grijalva ve arkadaşları (2015: 282-283) tarafından narsisizm konusundaki cinsiyet farklılıkları üzerine gerçekleştirilen meta analitik araştırmaya değinmek yerinde olacaktır. Tam 355 çalışma ve toplam 470.000'den fazla katılımcı üzerinde narsisizm konusundaki cinsiyet farklılıklarını detaylıca inceleyen bu araştırma, erkeklere yüklenen sosyal rol ve sorumlulukların onların kadınlardan daha yüksek narsisizm düzeyine sahip olmasında oldukça etkili bir belirleyici olduğunu ortaya koymuştur.

Ülkemizde narsisizm üzerine gerçekleştirilen çalışmalar da cinsiyet farklılıkları noktasında benzer bulgular ortaya koymuştur. Uçar ve Konal (2018: 126) lise ve üniversite öğrencileri ile orta kademe eğitim kurumlarında görev yapan öğretmenler üzerinde narsisizm, benlik saygısı ve duygu gereksinimi arasındaki ilişkileri incelemiş; yalnızca üniversite öğrencilerinde kadın ve erkekler arasında narsisizm ortalamalarının anlamlı şekilde farklılaştığını tespit etmiştir. Buna göre, erkek üniversite öğrencilerinin narsisizm skorları, kadınların skorlarından daha yüksektir. Bunun yanında Hamedoğlu (2009: 89) örgütsel narsisizm ve cinsiyet ilişkisini öğretmen ve yöneticiler üzerinde incelediği çalışmasında, erkeklerin örgütsel narsisizm ortalamalarının kadınlarınkinden yüksek olduğunu ve bu farkın da istatistiki olarak anlamlı olduğunu tespit etmiştir. Erkeklerdeki narsisizm ortalamalarının yüksekliği ise ailelerdeki gelenekselliğe ve bu geleneksel bakış açısına istinaden de ailelerin erkeğin ön planda olduğu ataerkil aile ve toplum yapısına önem vermesine dayandırılmıştır.

Narsisizm ve cinsiyet ilişkisine dair elde edilen birbirini destekleyici tüm bu bulgular, erkeklerin kadınlara kıyasla narsisizm ve narsisizmle ilişkili eğilimleri daha fazla gösterdiği düşüncesini güçlendirmektedir. Foster ve arkadaşlarına göre (2003: 482); erkekler, bireysel ya da kültürel olarak benliklerini bağımsızlık üzerine temellendirirken kadınlar ise daha çok karşılıklı bağlılık eğiliminde olmayı tercih ederler. Erkeklerdeki bu bağımsızlık temelli benlik, onları aynı zamanda daha bireysel ve dolayısıyla da daha narsist olmaya yönlendirmektedir. Bu durum, erkekler ile kadınlar arasındaki narsist eğilim farklılıklarını daha anlaşılır kılmaktadır. Araştırmacıların ileri sürdüğü bu görüş, aynı zamanda bu çalışmada elde edilen bulguların yorumlanabilmesi açısından da dikkate değerdir.

5.2.3. Medeni Duruma Göre Narsisizm

Medeni durum değişkeni açısından katılımcıların narsisizm ortalamalarının sahip olduğu düzeyi ve bu düzeyler arasında anlamlı bir farklılaşmanın olup olmadığını gösteren analiz bulguları aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 5.13. Medenî Duruma Göre Narsisizm (ANOVA, Tukey HSD).

	Medenî Durum	N	M	Ss	F	p	Fark
Narsisizm	a Bekâr	1357	2,35	,55	3,472	,031	a > b
	b Evli	1157	2,29	,54			
	c Diğer	47	2,35	,50			
Toplam		2557					

Tablo 5.13.te görüldüğü üzere, bekâr katılımcıların narsisizm ortalaması (M= 2,35), evli olanların (M= 2,29) ve diğer olarak gruplandırılan dul ve boşanmış katılımcıların (M= 2,35)'tir. Katılımcıların narsisizm ortalamalarının medeni durum açısından istatistiki olarak anlamlı şekilde farklılaştığı görülmektedir ($F_{(2)}= 3,472$; $p<.05$). Gruplar arasındaki farklılaşmayı tespit etmek için gerçekleştirilen Tukey HSD test sonuçlarına göre ise, söz konusu anlamlı farklılaşma bekâr ve evli katılımcılar arasında gerçekleşmiştir. Bekârların narsisizm ortalaması evlilerinkinden daha yüksektir. Bu bulgular, araştırmanın H_{6c} numaralı “*Bekârların narsisizm düzeyi evlilerinkinden yüksektir.*” hipotezini desteklemiştir.

Evlileri bekârlardan ayıran en temel özellik, evlilerin belirli bir sorumluluk bilincine sahip olması ve hayatı sadece kendilerine göre değil, bağlılık hissedilen birey ya da bireylere göre yaşamasıdır. Evli bireyler, hayatı artık ben düşüncesi ile değil, tam aksine biz düşüncesi ile planlama ve idame ettirme mecburiyetindedirler. Evliliğin bireylere sunduğu yaşam, ödev ve sorumluluklar hem bireysel hem de sosyal anlamda bambaşka bir hayat evresini beraberinde getirir. Bu yeni evrede sevgi, saygı, anlayış, dayanışma, iş birliği, sabır, şefkat, bağlılık, fedakârlık, yardımlaşma, diğerkamlık, sorumluluk, vb. birçok olumlu kişilik özelliği devreye girer ve hayatın vazgeçilmezleri arasında yerini alır. Mutlu ve sürdürülebilir bir aile yaşamının yolu, bu olumlu kişilik özelliklerinin azami surette hayata yansıtılması ile mümkündür. Haliyle evli bireyler de bu özellikleri yaşamlarına yansıtılabilmek ve hayatı daha anlamlı kılabilmek için gayret ederler (Canel, 2012: 39).

Evli birey, maddî ve bireysel unsurlardan ziyade manevî ve sosyal unsurların ağır bastığı bir yaşama sahip olmayı değerli görür; çünkü sahip olduğu ailevî hayat, ona diğer insanlara karşı takınacağı düşünce, tutum ve davranışlar hususunda duyarlı olmayı telkin eder (Aydın, 1998: 26). Böylesi bir bilinç vasıtasıyla o hem kendi ailesinin hem akraba çevresinin hem de içinde yaşadığı toplumun huzur, sükûnet ve menfaatini gözetir. Aile hayatının evli bireylerde inşa ettiği ahlâkî mahiyet başkaları için karşılık beklemezsizin çalışmak, gayret etmek ve üretmek olarak tezahür eder. Bu hayat, kişiyi bir taraftan bireysel, sosyal ve ekonomik açıdan farklı ödevlerle donatırken diğer taraftan da sağlıklı bir toplumun inşasına katkıda bulunur (Karlık, 1991: 60-61; Yaman, 1997: 51) Hülâsa, aile hayatının beraberinde getirdiği tüm şart ve sorumluluklar, birçok değer ve erdemin evli bireyin hayatında yer bulmasına katkı sağlamak ve narsisizm ya da narsisizmle ilişkili eğilimlerden uzak

kalabilme noktasında onu desteklemektedir. Araştırma bulguları, evli bireylerin bekar bireylere nazaran daha düşük narsisizm ortalamasına sahip olduğunu göstermiştir. Bu durum, evlilik ve aile hayatının evli bireylere sağlamış olduğu psiko-sosyal destek ile açıklanabilir. Bekâr bireyler de bir ailenin parçasıdırlar; ancak onlar için evlilik ve aile hayatının evli bireylere yüklediği bilinç, ödev ve sorumluluklar henüz söz konusu değildir. Onlar için bireysel istek ve arzularına göre yaşamak, kendi hayatını şekillendirme üzerine odaklanmak ve dolayısıyla narsist eğilimlere sahip olmak daha muhtemeldir.

Yerli ve yabancı literatürde narsisizm üzerine gerçekleştirilen çalışmalarda, medenî durum değişkeninin sıklıkla kullanılan sosyo-demografik değişkenler arasında yer almadığı görülmektedir (Bilgi için bkz. Barnett ve Sharp, 2017; Bolleli, 2018; Öcal ve Özkara, 2018). Buna gerekçe olarak narsisizm üzerine yapılan araştırmaların kullandıkları çalışma gruplarının üniversite veya daha düşük seviyedeki öğrencilerden oluşması veya narsisizmle ilgili yapılan araştırmaların henüz yeterli seviyeye ulaşmış olmaması gösterilebilir. Öyle ki; TÜBİTAK ULAKBİM çatısı altında Türkiye’de yayımlanan akademik dergilerin elektronik ortamdaki veri tabanı olarak hizmet veren Dergi Park Akademik, ülke çapında narsisizmle ilgili doğrudan ya da dolaylı olarak yapılan 50-60 arası çalışma olduğunu ortaya koymaktadır (<http://dergipark.gov.tr>). Tarafımızca bu çalışmalar arasında medenî durumun kontrol değişkeni olarak kullanıldığı birkaç araştırmaya ulaşılabilmektedir. Bu araştırmaların ilkinde, Özer ve arkadaşları (2016: 209), kadın ve erkek 244 hemşireden oluşan araştırma gurubu üzerinde narsisizm, makyavelizm ve psikopati arasındaki ilişkileri incelemiş; narsisim ortalamalarının evli ve bekâr hemşireler arasında istatistikî olarak anlamlı şekilde farklılaştığını tespit etmiştir. Buna göre, bekâr hemşirelerin narsisizm ortalaması, evli hemşirelerinkinden daha yüksektir. Araştırmacılar, bu anlamlı farklılaşmayı evli hemşirelerin aile hayatı dolayısıyla sahip oldukları duygusal paylaşım ve sorumluluklarının fazlalığı ile ilişkilendirmiştir. Bir diğer çalışmada ise Aydoğan ve Serbest (2012:108), kamu çalışanlarından oluşan bir araştırma grubu üzerinde narsisizm, makyavelizm ve psikopati ilişkisini incelemiş ve narsisizm ortalamalarının medenî duruma göre anlamlı bir şekilde farklılaştığını belirlemişlerdir. Bu çalışma da bekârların, evlilerden daha yüksek narsisizm ortalamasına sahip olduğunu göstermiştir. Araştırmacılar, bekârlarda görülen bu yüksek narsisizm düzeyini, onların evlilere oranla daha az sorumluluk taşımalarına ve hayat dair

beklenti ve hedeflerinde daha fazla kendilerine odaklı yaşamalarına bağlamıştır. Bu bulguların aksine, Karataş ve Taş (2017: 101), ilk ve orta okul öğretmenlerinden oluşan bir çalışma grubu üzerinde narsistik kişilik eğilimleri ile örgütsel özdeşim düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemiş; narsisizm ortalamalarının evli ve bekâr öğretmenler arasında istatistikî olarak anlamlı bir şekilde farklılaşmadığını tespit etmiştir. Ergun Özler ve arkadaşları (2013: 684) tarafından işçiler üzerine gerçekleştirilen bir araştırmada benzer bir sonuç elde edilmiş ve işçilerin narsisizm ortalamalarının medenî durum açısından anlamlı bir farklılaşma göstermediği tespit edilmiştir.

Yerli literatürdeki bu çalışmaların yanında, tarafımızca yabancı alan yazınındaki çalışmalar incelenmiş; ancak medenî durumun narsisizm ortalamaları açısından değerlendirildiği bir çalışmaya ulaşılamamıştır. Bu durum, narsisizmle ilgili yapılacak çalışmalarda medenî durum değişkeninin kontrol değişkeni olarak ele alınması ihtiyacını gözler önüne sermektedir. Nitekim, farklı örneklem ve çalışma grupları temelinde, narsisizm ortalamalarının medenî durum açısından göstereceği anlamlı farklılaşma, aile hayatının evli ve bekârlar arasındaki durumu ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

5.2.4. Eğitim Seviyesine Göre Narsisizm

Katılımcıların eğitim seviyesine göre sahip oldukları narsisizm ortalamaları ve bu ortalamalar arasında anlamlı bir farklılaşma olup olmadığı aşağıda yer almaktadır.

Tablo 5.14. Eğitim Seviyesine Göre Narsisizm (ANOVA).

	Eğitim Seviyesi	N	M	S _s	F	p	Fark
Narsisizm	a Liseden Az	58	2,30	,55	1,364	,244	- - -
	b Lise	224	2,37	,56			
	c Önlisans	207	2,33	,55			
	d Lisans	1583	2,30	,54			
	e Yüksek lisans-Doktora	485	2,35	,55			
Toplam		2557					

Tablo 5.14. incelendiğinde, lise mezunu katılımcıların (M= 2,37) ortalama ile en yüksek narsisizm düzeyine sahip olduğu görülmektedir. Onları (M= 2,35) ortalama ile yüksek lisans-doktora mezunları ve (M= 2,33) ortalama ile önlisans mezunları takip etmektedir. Liseden daha az düzeyde eğitim seviyesine sahip katılımcılar ve lisans mezunu katılımcılar ise (M= 2,30) ile en düşük narsisizm ortalamasına sahip olmuşlardır. Uygulanan

tek yönlü varyans analizi (ANOVA), eğitim seviyesi açısından katılımcıların sahip olduğu narsisizm ortalamalarının anlamlı bir şekilde farklılaşmadığını ortaya koymuştur ($F_{(4)}=1,364$; $p>.05$). Elde edilen bu bulgular, araştırmanın H_{6d} numaralı “*Lisans mezunlarının narsisizm düzeyi yüksek lisans-doktora mezunlarınınkinden düşüktür.*” hipotezinin desteklenmediğini göstermektedir.

Eğitim, hayatın merkezinde yer alan ve formal ya da informal olmak üzere ömür boyu devam eden çok önemli bir süreçtir. Her birey, ailesi ve sosyal çevresi aracılığıyla edindiği eğitim sayesinde kendine ait düşünce, duygu, tutum ve davranış biçimlerini oluşturur, belli bir hayat görüşü ve değerler sistemine sahip olur ve kişiliğini inşa eder. Dolayısıyla sahip olunan eğitimin kalite ve seviyesi, insanın kişiliği ve kişilik özellikleri üzerinde çok önemli bir role sahiptir. Elbette ki alınan eğitimin niceliği ve niteliği her bireyde aynı şekilde sonuç üretmez. Bu aynı zamanda bireyin kendisine, ortaya koyduğu bireysel gayrete ve edinmiş olduğu eğitimi doğru ve faydalı bir şekilde değerlendirmesine bağlıdır. Benzer şekilde Meyer (1977: 55), eğitimin hem bireysel hem de sosyal anlamda hayati bir öneme sahip olduğuna, insanların toplum nazarındaki konum ve değerini belirlediğine, gerek bireyin kişiliğini gerekse de toplumun düzenini inşa ettiğine ve bireyler arasındaki uyum ve rekabet konusunda aktif şekilde rol aldığına dikkat çeker. Bu düşünceden hareketle insana ve onun farklı özelliklerine odaklanan birçok araştırma, eğitim değişkenini dikkate alır ve onun ortaya koyabileceği etki ve etkileşimi farklı açılardan değerlendirir.

İlgili alan yazın ve yapılan empirik çalışmalar dikkate alınarak, bireysel ve sosyal yönler ihtiva eden bir kişilik özelliği olarak narsisizmin, katılımcıların eğitim seviyesine göre anlamlı bir farklılaşma göstereceği düşünülmüştür; ancak farklılaşma olmakla birlikte beklendiği şekilde istatistiki olarak anlamlı bir sonuç elde edilememiştir. Çalışmada lise mezunu ve yüksek lisans/doktora mezunu katılımcıların sırasıyla en yüksek narsisizm ortalamasına sahip olduğu, buna karşın liseden daha düşük düzeydeki eğitim seviyesine sahip katılımcılar ve lisans mezunu katılımcıların ise en düşük narsisizm seviyesine sahip olduğu görülmektedir. Bu ortalamalar narsisizm ve eğitim arasındaki ilişki konusunda bireysel ve sosyal farklılıkların ne kadar etkili olabileceğini gözler önüne sermektedir.

Lise mezunu bir bireyin sahip olduğu yüksek narsisizm düzeyi, şayet kendisi henüz ilk yetişkinlik döneminde bir birey ise daha anlaşılır ve yorumlanır bir durum olarak

değerlendirilebilir. Zira, henüz ergenlik döneminden yeni çıkmış ve hayatını şekillendirme adına yeni bir başlangıç öncesinde olan bu bireyler, hayata dair amaç, beklenti ve hedeflere odaklanmakta ve dolayısıyla benliklerine yönelik narsist eğilimler taşıyabilmektedirler. Kendilerini çevrelerine kanıtlama ve önlerine çıkacak her engelin başarılı bir şekilde üstesinden gelme adına kendilerini önemsemeleri, başkalarından değerli görmeleri, en iyiyi hak ettiklerini düşünmeleri oldukça muhtemeldir. Kaldı ki bu durumda sahip oldukları eğitim düzeyi de onların daha sorumlu ve bilinçli bireyler olmalarına yardımcı olacak nitelikte olmayabilir. Diğer taraftan, araştırmadaki yüksek narsisizm düzeyine sahip lise mezunu bireyler, şayet orta yetişkinlik ve üzeri bir gelişim döneminden katılımcılar ise bu durumda kendilerinin sahip olduğu hayat tecrübesi ve kazanımların devreye girmesi muhtemeldir. Bu durum, alınan eğitim seviyesine rağmen bireysel ve sosyal açıdan sahip olunan özelliklerin ve yaşanmışlıkların narsist eğilimlerin ortaya çıkmasında daha etkin bir işlev ortaya koyabileceğini düşündürmektedir.

Çalışmada yüksek narsisizm ortalamasına sahip bir diğer grup, yüksek lisans/doktora derecesine sahip katılımcılardır. Teorik açıdan baktığımızda alınan eğitimin nicelik ve niteliği arttıkça bireyin bilmediği ne çok şey olduğunu görmesi, daha sağlam ve tutarlı bir kendilik bilinci oluşturması ve bu bilinci diğer insanlara tutum ve davranışları aracılığıyla yansıtması beklenir. Bu bakış açısı hem inancımız hem de geleneğimizde çeşitli şekillerde dile getirilmiştir. Nitekim, Yunus Emre bu hususu “İlim ilim bilmektir, ilim kendin dilmektir; sen kendini bilmezsen, ya nice okumaktır.” şeklinde ifade etmiştir. Araştırma verileri, halihazırdaki bu teorik bilgiye uygun sonuçlar üretmemiş; aksine eğitim seviyesi açısından en yüksek dereceye karşılık gelen yüksek lisans/doktora sahibi katılımcıların yüksek narsisizm ortalamasına sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu durum, katılımcıların bireysel ve akademik anlamda elde ettikleri üstün statü ve bu statünün toplum gözünde taşıdığı değer ile açıklanabilir. Ayrıca, eğitim seviyesi ve kalitesini arttıran her bireyin narsisizmden uzak kalacağı ve nefsinin farklı benmerkezci eğilimlerine karşı kendini koruyabileceğinin garantisi yoktur. Edindiği farklı eğitim türleri ve sahip olduğu hayat birikiminin etkisiyle kimi insanların kendini çok özel hissettiği, diğer insanlara tepeden baktığı, kendini çok beğendiği ve sahip olduklarını diğer insanları küçük düşürme vesilesi olarak kullandığı haller

de söz konusudur. Dolayısıyla eğitim seviyesinin başka bireysel ve sosyal hususiyetler ile birlikte narsisizm açısından bir etki ürettiği söylenebilir.

Yerli ve yabancı literatürde yapılan çalışmalara bakıldığında, tarafımızca detaylıca incelenmiş ve araştırmalarda narsisizmin eğitim değişkeni açısından yeterince incelenmediği görülmektedir. Bu hususta alanyazında büyük bir boşluk söz konusudur. Öyle ki; yabancı literatürde, eğitim değişkeninin narsisizm açısından bir belirleyici olup olmadığını ortaya koyan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ülkemizde yapılan birkaç çalışmanın bu hususu incelediği görülmektedir. Cihangiroğlu ve arkadaşları (2014:183), askerî yüksekokul öğrencisi 334 hemşire adayı üzerinde narsisizm ve kurumsal bağlılık ilişkisini incelemiştir. Elde edilen bulgular, narsisizm ortalamalarının sınıf seviyeleri açısından anlamlı bir şekilde farklılaştığını ve bu farklılaşmanın sadece 1. ve 2. sınıflar arasında olduğunu ortaya koymuştur. Buna göre, 2. sınıf yüksekokul öğrencilerinin narsisizm ortalamaları, 1. sınıflarından yüksektir. Araştırmacılar bu farkı, henüz eğitim hayatının başında olan 1. sınıf öğrencilerinin birçok soru, önyargı ve bilinmezlik ile yeni bir hayata başlamış olmaları ve bu geçiş sürecinde narsist eğilimlere sebep olabilecek aşırılıklara sahip olamamalarına bağlamıştır. Buna karşın yüksekokul hayatına başlamanın verdiği heyecan, kaygı ve endişeyi atlatmış, benzer önyargı, soru ve bilinmezler dair açıklamalar edinmiş, içinde buldukları ortam ve meslek ile daha bir kaynaşmış ve özellikle askerîye gibi önemli bir kurumun parçası olduğu bilincine varmış olmanın 2. sınıf öğrencilerinin yüksek narsisizm ortalamalarının altında yatan sebepler olabileceği belirtilmiştir. Bir başka deyişle artan eğitimsel başarı ve meslekî tecrübeye bağlı olarak narsisizm eğiliminin de bireylerde artış gösterdiği ileri sürülmüştür.

Özel bir işletmede faaliyet gösteren işçilerin makyavelist eğilimlerini inceleyen bir başka araştırma ise lisans ve yüksek lisans derecelerine sahip olan işçilerin lise mezunu işçilere göre daha yüksek narsisizm ortalamasına sahip olduğunu ortaya koymuştur. Araştırmacılar, lisans ve yüksek lisans derecesine sahip çalışanlardaki bu yüksek narsisizm ortalamalarını, eğitim düzeyinin artmasına bağlı olarak hizmet edilen örgüt içerisindeki rol ve sorumluluklardaki artış ve buna mukabil üst düzeydeki çalışma pozisyonuna geçiş ile ilişkilendirmişlerdir. Diğer taraftan eğitim derecesi ve çalışma pozisyonu yüksek olan bireylerde görülen bu yüksek narsist eğilimlerin, eğitim derecesi ve çalışma pozisyonu düşük

bireyler için daha çok çalışma, eğitim derecesini artırma ve çalıştığı işletme içerisindeki pozisyonunu yükseltme motivasyonu sağlayabileceği belirtilmiştir (Ergun Özler vd., 2013: 684). Yerli literatürdeki bu çalışmaların yanında, narsisizm eğilimlerinin eğitim durumuna göre anlamlı bir şekilde farklılaşmadığını gösteren çalışmalar da mevcuttur (Atay, 2009: 192; Hamedoğlu, 2009: 88; Özer vd., 2016: 209).

5.2.5. Sosyo-ekonomik Düzeye Göre Narsisizm

Katılımcıların narsisizm ortalamalarının sahip oldukları sosyo-ekonomik düzey açısından farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek için yapılan analiz bulguları aşağıdaki gibi gerçekleşmiştir.

Tablo 5.15. Sosyo-ekonomik Düzeye Göre Narsisizm (ANOVA, Tukey HSD).

	Sosyo-ekonomik Düzey	N	M	Ss	F	p	Fark	
Narsisizm	a	Düşük	129	2,44	,57	4,308	,002	c < a, e
	b	Ortanın altı	285	2,31	,51			
	c	Orta	1561	2,30	,54			
	d	Ortanın üstü	533	2,34	,56			
	e	Yüksek	49	2,53	,71			
Toplam		2557						

Tablo 5.15.te görüldüğü üzere, kendisini yüksek sosyo-ekonomik düzeyde gören katılımcılar, en yüksek narsisizm ortalamasına (M= 2,53) sahip iken, onları (M= 2,44) ile düşük sosyo-ekonomik düzeye sahip olanlar, (M= 2,34) ile ortanın üstü sosyo-ekonomik düzeye sahip olanlar ve (M= 2,31) ortalama ile de ortanın altı sosyo-ekonomik düzeye sahip olanlar takip etmektedir. Sosyo-ekonomik düzey açısından kendisini orta seviyede değerlendiren katılımcılar ise en düşük narsisizm ortalamasına (M= 2,30) sahip olmuşlardır. Uygulanan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları, ortalamalar arasında istatistikî açıdan anlamlı farklılaşmanın olduğunu göstermiştir ($F_{(4)}= 4,308$; $p<.01$). Tukey HSD test sonuçlarına göre ise, ortalamalar arasındaki anlamlı farklılaşma orta ile düşük ve yüksek sosyo-ekonomik düzeye sahip katılımcılar arasında gerçekleşmiştir. Orta düzeyde sosyo-ekonomik duruma sahip katılımcıların narsisizm düzeyi düşük ve yüksek düzeydeki katılımcılardan daha düşüktür. Bu bulgular, araştırmanın H_{6e} numaralı “*Yüksek sosyo-ekonomik düzeye sahip katılımcıların narsisizm düzeyi diğerlerinden yüksektir.*” hipotezini desteklemektedir.

Sosyo-ekonomik düzey hem bireysel hem de sosyal açıdan insanların hayatı üzerinde etkili olan en belirleyici demografik değişkenlerden biridir. Özellikle günümüz yaşamının giderek daha da maddî kazanım ve edinimler üzerine şekillenmesini dikkate aldığımızda, bu belirleyiciliğin ne kadar da kapsamlı olduğunu görmek güç olmaz. Sosyo-ekonomik düzey arttıkça insanların sahip olduğu bireysel ve sosyal imkânların (eğitim, sağlık, meslek, sosyal yaşam, sanat, spor, vb.) çeşit ve kalitesi de o nispette artmakta ve bu durum onların yaşamına derinlemesine etki etmektedir. Düşük sosyo-ekonomik düzeye sahip olanlara nazaran, sosyo-ekonomik seviyesi yüksek bireylerin hayattaki istek, arzu, amaç, beklenti ve hedeflerine kolaylıkla ulaşabilmesi bu durumun en açık göstergelerinden biridir. Öyle ki; bu etki sadece sosyal ve ekonomik hayattaki kazanım ve edinimlerde değil; bireysel düşünce, duygu, tutum, davranış ve eğilimler konusunda da kendini göstermektedir. Dolayısıyla insanlar, kendilerini değerlendirdikleri sosyo-ekonomik düzeye göre de birtakım kişilik ve benlik algılarına sahip olmaktadır (Kraus vd., 2012: 546).

Araştırma bulguları, kendisini yüksek sosyo-ekonomik düzeyde değerlendiren katılımcıların en yüksek narsisizm ortalamasına sahip olduğunu göstermiştir. Bu bulgu, yüksek sosyo-ekonomik statünün insanların hayatı üzerindeki bireysel ve sosyal etkilerini gösterme adına önem arz etmektedir. Nitekim bu sosyo-ekonomik düzeye sahip bireylerin toplum içerisinde kendilerini daha farklı bir konumda görmesi, daha iyi bir eğitim alması, daha iyi iş veya meslek edinmesi, daha iyi sağlık koşullarına ve imkânlarına sahip olması, bireysel amaç ve hedeflerini daha kolay bir şekilde gerçekleştirmesi ve daha zengin bir sosyal hayat yaşaması oldukça muhtemeldir. Tüm bunlar, bu bireylerin üyesi olduğu toplum içerisinde kendilerini çok ayrı ve özel bir yerde hissetmelerine, diğer insanlardan daha üstün olduklarını düşünmelerine, kazanç ve başarıları noktasında kendilerini beğenip böbürlenmelerine, toplumun diğer kesimindeki insanları aşağılamalarına veya küçük görmelerine sebep olabilecek haller olarak değerlendirilebilir. Zira insanoğlu, sahip olduklarının artmasına bağlı olarak büyüklük taslama, kendini beğenmişlik, böbürlenme, hep daha fazlasını isteme, başkaları üzerinde üstünlük, hak ve yetki iddia etme gibi gayrî ahlâkî narsist eğilimler göstermeye yatkın bir fitrata sahiptir (İsrâ 17/37; Meâric 70/19; Tekâsür 102/1-2). Hem tarih hem de günümüz dünyası, sadece sahip oldukları sosyal statü, meslek, maddi durum, eğitim, ırk vb. özelliklerden ötürü diğer insanları aşağılayan, hor gören,

baskılayan ve dışlayan örneklerle doludur. Bu açıdan bakıldığında, bu araştırmada kendisini yüksek sosyo-ekonomik düzeyde değerlendiren katılımcıların en yüksek narsisizm ortalamasına sahip olduğunun tespit edilmesi oldukça anlamlıdır. Zira bu bulgunun katılımcıların gelip geçici kazanımlar üzerine yoğunlaşması, hayatı daha anlamlı kılan değerleri görmezden gelmesi ve benliklerine gereğinden fazla önem atfetmesi ile ilişkilendirilmesi mümkündür.

Ayrıca araştırmada, kendisini düşük sosyo-ekonomik düzeyde algılayan bireylerin ikinci en yüksek narsisizm ortalamasına sahip olduğu görülmüştür. İlgili kavramsal çerçeve ile bağdaşmayan bu bulgu, araştırma örnekleminin içerdiği 775 kişilik öğrenci katılımcı aracılığıyla açıklanabilir. Şöyle ki; halihazırda öğrenci olan katılımcıların henüz ilk yetişkinlik dönemi içerisindeki bireyler olmaları, herhangi bir iş ya da mesleğe sahip olmamaları veya sahip olsalar da yüksek düzeyde bir gelir elde etmemeleri ve bunun sonucunda da kendilerini düşük sosyo-ekonomik düzey kategorisinde değerlendirmeleri oldukça muhtemeldir. Dolayısıyla, elde edilen bu bulgunun öğrenci katılımcıların örneklem içerisindeki bu yüksek oranından kaynaklandığı düşünülebilir. Nitekim, öğrenci katılımcılar hem çalışmadıkları için kendilerini düşük sosyo-ekonomik düzeyde değerlendirebilecek hem de ilk yetişkinlik döneminde olmaları sebebiyle yüksek narsisizm eğilimleri gösterebilecek bireyler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araştırmada dikkat çeken bir diğer bulgu, kendini orta derecedeki sosyo-ekonomik düzey kategorisinde değerlendiren katılımcıların en düşük narsisizm ortalamasına sahip olmasıdır. Bu katılımcıların en düşük narsisizm ortalamasına sahip olmasında içinde buldukları hayat şartlarının etkisi ve bu etkinin onlarda oluşturduğu bilinç oldukça önemlidir. Şöyle ki; orta derecede sosyo-ekonomik bir hayata sahip olmak hem bireysel hem de sosyal anlamda belirli sınırlar dahilinde yaşamayı ifade eder. Bireysel istek ve amaçların her zaman gerçekleştirilememesi, birçok hususta belirli kısıtlama ya da ölçütler olması ve bunun sonucunda da hayatın sahip olunan imkân ve fırsatlar çerçevesinde sürdürülmesi söz konusudur. Bu yaşam tecrübesine sahip bireyler, hayatta istedikleri her şeyi elde edemeyebilir ve hedefledikleri her şeyi başaramayabilirler; ancak diğer taraftan başkalarının isteyip de yaşayamadığı birçok şeyi elde etmelerinden ötürü sahip olduklarına şükredip onlarla yetinme fırsatını yakalayabilirler. Haliyle bu durumun kanaat etme, kendine yetme,

orta yolu tutarak hayatı idame ettirme ve aşırılıklara kaçmama konusunda onları daha bilinçli ve yetenekli hale getirdiği düşünülebilir. Bu da onlardaki narsist eğilimlerin düşüklüğünü anlayabilme konusundan bize önemli bir bakış açısı sağlar. Sayar (2009: 76), narsisizm ve narsist eğilimlere karşı kişiyi destekleyen en önemli hasletlerin kanaat etmek, kendine yetmek, bir diğer deyişle itidali elden bırakmamak olduğunu belirtir. Dolayısıyla, orta derece sosyo-ekonomik düzeydeki bireylerin düşük narsisizm ortalamalarını böylesi bir bilince sahip olmaları ile yorumlamak mümkündür.

Mevcut literatür, narsisizmin sosyo-ekonomik düzey açısından ele alındığı birkaç dikkat çekici araştırma içermektedir. Bu çalışmalardan ilki, Piff'in (2014:34), narsisizm ile sosyal sınıf ve hak iddia etme arasındaki ilişkileri ele aldığı çalışmadır. Piff, yüksek sosyal sınıfta yer alan bireylerin yüksek derecede narsisizme ve bir narsist eğilim olan başkaları üzerinde hak iddia etme özelliğine sahip olduğunu ortaya koymuştur. Aynı çalışmada, eşitlik yanlısı değerlere verilen önemin artmasına bağlı olarak yüksek sosyo-ekonomik düzeye sahip bireylerin daha düşük narsist eğilim gösterdiği tespit edilmiştir. Piff, ekonomik refahın, insanların her istediğini elde edebilmesinin ve bireyselliğin onlardaki narsisizmi ve narsisizmle ilgili olan eğilimleri arttırdığına vurgu yapmıştır. Bunun yanında anti-sosyal kişilik özellikleri ve sosyo-ekonomik düzey arasındaki ilişki üzerine gerçekleştirilen bir çalışmada (Greitemeyer ve Sagioglou, 2016: 182), aynı şekilde yüksek sosyo-ekonomik düzey ile narsisizm arasında pozitif bir ilişki belirlenmiş ve artan sosyo-ekonomik düzeye bağlı olarak bireylerde narsist eğilimlerin artış gösterdiği tespit edilmiştir.

Ayrıca, Chabrol ve arkadaşları (2009: 737) farklı olumsuz kişilik özelliklerinin suçlu davranışlarına olan etkisini 615 lise öğrencisi üzerinde incelemiş ve sosyo-ekonomik düzey ile narsist eğilimler arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Araştırma bulguları, bu iki değişken arasındaki pozitif ilişkinin sadece kız öğrencilerde gerçekleştiğini göstermiştir. Literatürdeki bir diğer çalışma (Cai, Kwan ve Sedikides, 2012: 532) ise, yetişkinlerden oluşan 15,522 kişilik bir örneklem kullanarak farklı demografik değişkenlerin narsisizm üzerinde nasıl bir belirleyicilik ortaya koyacağını ele almıştır. Araştırma bulguları, yüksek sosyo-ekonomik düzeye sahip katılımcıların aynı şekilde yüksek narsisizm ortalamasına sahip olduğunu göstermiştir. Araştırmacılar, artan sosyo-ekonomik düzey, zenginlik ve refahın bireyselliği

tetiklediğini ve bunun da narsist eğilimleri arttırarak narsisizmi bu bireylerin kişiliğinin bir parçası haline getirdiğini ileri sürmüştür.

Ülkemizde facebook kullanımı, narsisizm ve saldırganlık ilişkisinin 618 üniversite öğrencisi üzerinde incelendiği bir araştırmada, aylık geliri 4001 TL ve üzeri olan katılımcıların aylık geliri 0-1000TL olanlara göre daha yüksek narsisizm düzeyine sahip olduğu tespit edilmiştir (Koşan, 2015: 67).

Bahsi geçen araştırma sonuçları, çalışmada elde edilen bulgulara benzer sonuçlar ortaya koyduğunu ve bu noktada, çalışmanın literatüre önemli bir katkı sağladığını ortaya koymaktadır.

5.2.6. Meslek Gruplarına Göre Narsisizm

Araştırmada cevabı aranan bir diğer husus, narsisizm düzeyinin meslek grupları açısından farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemektir. Bu doğrultuda gerçekleştirilen analizler sonucunda aşağıdaki bulgular elde edilmiştir.

Tablo 5.16. Meslek Gruplarına Göre Narsisizm (ANOVA, Tukey HSD).

	Meslek Grupları	N	M	Ss	F	p	Fark
Narsisizm	a Memur	258	2,30	,54	2,248	,010	j > i
	b İşçi	106	2,37	,58			
	c Emekli	33	2,35	,51			
	d Öğretmen	688	2,29	,53			
	e Akademisyen	210	2,29	,55			
	f Polis	20	2,23	,42			
	g Esnaf	49	2,41	,57			
	h Serb. Meslek	71	2,33	,59			
	i Ev Hanımı	163	2,19	,50			
	j Öğrenci	775	2,37	,56			
	k Mühendis	40	2,45	,58			
l Diğer	144	2,30	,53				
Toplam		2557					

Tablo 5.16.ya göre, narsisizm ortalamasının en yüksek seviyede olduğu meslek grubu (M= 2,45) ile mühendis katılımcılardır. Buna karşın ev hanımlarının en düşük narsisizm ortalamasına (M= 2,19) sahip olduğu görülmektedir. Mühendislerden sonra en yüksek narsisizm ortalamasına sahip diğer iki meslek grubu ise işçi ve öğrenci katılımcılar olarak göze çarpmaktadır (M= 2,37). Ev hanımlarından sonra en düşük ikinci narsisizm ortalamasına sahip grup ise polislerdir (M= 2,23). Bunların yanı sıra memurlar (M= 2,30),

emekliler (M= 2,35), öğretmenler ve akademisyenler (M= 2,29), esnaflar (M= 2,41), serbest meslek erbabı (M= 2,33) ve diğer meslek gruplarından olanların (M= 2,30) düzeyinde narsisizm ortalamasına sahip oldukları görülmektedir. Uygulanan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ve Tukey HSD testi sonuçları narsisizm düzeyinin meslek grupları açısından anlamlı şekilde farklılaştığını ($F_{(11)}= 2,248$; $p<.05$), bu farklılaşmanın sadece ev hanımı ve öğrenciler arasında olduğunu, öğrencilerin ev hanımlarından anlamlı derecede daha yüksek narsisizm ortalamasına sahip olduğunu ortaya koymuştur. Elde edilen bu bulgular, araştırmanın H_{0f} numaralı “*Akademisyenlerin narsisizm düzeyi diğer meslek gruplarından daha yüksektir.*” hipotezini desteklememiştir.

Meslek edinmek, her insanın gerçekleştirmeyi istediği birincil hedefler arasında yer alır; çünkü meslek sahibi olmak hem bireysel hem de toplumsal açıdan yerine getirilmesi gereken önemli bir sorumluluktur. Bireyin hayatını idame ettirebilmesi, güçlü bir kişilik yapısı inşa edebilmesi ve çevresine fayda sağlayabilecek biri olması bu sorumluluğu gerçekleştirmesine bağlıdır. Kişi, sahip olduğu mesleğin içerik ve işlevine göre hem kendisine hem de çevresine dair belli kazanımlar elde eder ve hayatını mesleğinin sunmuş olduğu maddî manevî şartlar çerçevesinde değerlendirir. Haliyle kişinin bireysel, ailevî ve sosyal hayatı sahip olduğu meslek nispetinde şekillenmiş olur. Zira, her meslek sadece gelir ve sosyal statü kaynağı değil; aynı zamanda saygı, özgüven, başarı, mutluluk, kendini gerçekleştirme vb. kişilik özellikleri üzerinde belirleyici olan önemli bir unsurdur (Ayten, 2010: 158). Buradan hareketle sahip olunan mesleğin katılımcıların narsisizm ortalamalarına da etki edebileceği düşünülmüş ve çalışmamızda katılımcıların narsisizm ortalamaları sahip olunan meslek kategorisi açısından da ele alınmıştır.

Araştırma bulguları, narsisizm ortalamalarının sadece öğrenci ve ev hanımları arasında anlamlı bir şekilde farklılaştığını ve öğrencilerin ev hanımlarından daha yüksek narsisizm ortalamasına sahip olduğunu ortaya koymuştur. İçinde bulunulan gelişim dönemi, sürdürülmekte olan yüksek öğrenim hayatı, geleceğe dair beklentilerin çeşitliliği ve benliğe odaklanmış düşünce, duygu, tutum ve davranışların yoğunluğu gibi özellikler öğrencilerin sahip olduğu yüksek narsisizm düzeyini tetikleyebilecek önemli motivasyonlardır. Zira öğrenciler, yetişkinlik anlamında henüz hayatın başında olan bireylerdir. Onlar, kendi ayakları üzerinde durabilmenin mücadelesini verir, sahip oldukları hayal ve hedefleri

gerçekleştirebilmek için çaba sarf eder ve edinecekleri iyi bir meslek ile sosyal hayatın içinde var olmaya çalışırlar. Hayatta başarılı olma ve kendilerini kanıtlama adına ortaya koydukları tüm bu gayretler kendilerini ön planda tutmalarına, benmerkezci tutum ve davranışlar sergilemelerine ve narsist eğilimlerini arttırmalarına sebep olabilmektedir. Dolayısıyla öğrenci katılımcılarda görülen yüksek narsisizm ortalamasının bu saiklerle izah edilmesi mümkündür.

Diğer taraftan, öğrencilere nazaran ev hanımlarında görülen düşük narsisizm düzeyi ev hanımlarının sahip oldukları aile hayatı ve bu aile hayatının getirmiş olduğu şartlar açısından değerlendirilebilir. Ev hanımı olmak her şeyden önce oldukça önemli bir sorumluluğu, zahmetli bir fedakârlığı ve koşulsuz bir sevgiyi kişinin hayatında gerekli kılar. Ev hanımı her birey, evin tüm işleri ile ilgilenmenin yanında, aile üyelerinin maddî veya manevî her tür ihtiyaç ve isteğini dikkate almak ve karşılamakla mükelleftir. Gerek ev işleri gerekse de aile üyelerinin bireysel ve sosyal hayatı bütünüyle onun ilgi alanı içerisinde yer alır. Ödev ve sorumlulukları böylesine kapsamlı olan her ev hanımı için affedicilik, alçakgönüllülük, anlayış, diğerkamlık, empati, hoşgörü, sabır, yardımseverlik vb. birçok erdemin farklı şekillerde kendisine yer bulabildiği bir hayat söz konusudur. Ev hanımlarının narsisizmden ve narsist eğilimlerden uzak kalabilmesinde tüm bu olumlu kişilik özelliklerinin ortaya koyduğu işlev büyük önem taşır. Zira, bu işlevin ürettiği etki ve etkileşim sebebiyle ev hanımlarının araştırmadaki en düşük narsisizm ortalamasına sahip olmaları normak karşılanabilir.

Anlamalı bir farklılaşma göstermese de katılımcılar arasındaki en yüksek narsisizm ortalamasına sahip meslek grubu mühendislerdir. Her meslek grubu, içinde bulunduğu sosyo-kültürel yapının etkisiyle belli bir değer ve öneme sahip olur. Mühendislik de ülkemizde kendisine değer atfedilen, önemsenen ve saygı duyulan meslekler arasında yer almaktadır. Haliyle, mühendis katılımcıların toplum nezdinde önemli ve saygıya değer bir mesleğe sahip olduklarını bilmeleri, onlardaki narsist eğilimleri tetikleyecek bir işlev ortaya koyabilir. Bunun yanında mühendislerin yüksek narsisizm düzeyi gerek sahip oldukları maddî imkânların nitelikli olmasıyla gerekse de sosyal anlamda mesleklerinin kendilerine ayrı bir statü kazandırmasıyla ilişkilendirilebilir. Bir başka deyişle meslekleri icabı elde ettikleri yüksek sosyo-ekonomik düzey, sahip oldukları narsisizm yönelimini besleyen bir etki

üretebilir. Örneğin; mesleklerinde iyi yerlerde olan mühendislerin gerçekleştirdikleri her başarılı işte biraz daha tatmin ve mutluluk elde etmelerinin ve bunun sonucunda da benliklerine gereğinden fazla yüklemeye bulunmalarının, onların narsist eğilimlerini arttırabileceği düşünülebilir.

Narsisizmin meslek grupları açısından ele alındığı araştırmalara ulaşmak amacıyla yerli ve yabancı alan yazın gözden geçirilmiş; ancak bu çalışmada ele alındığı şekliyle narsisizm düzeyinin farklı meslek grupları açısından karşılaştırılarak incelendiği bir araştırmaya ulaşılamamıştır. Araştırmacıların sadece öğrenciler (orta ve yüksek öğrenim), öğretmenler, idareciler ya da yöneticiler ve hemşireler gibi farklı meslek gruplarının başlı başına oluşturduğu örneklem üzerine çalışmalar gerçekleştirdiği görülmektedir (Bilgi için bkz. Ayan, 2010: 53; Hamedoğlu, 2009: 61; Karakuş, 2017: 47; Küsgülü, 2014: 42; Özdemir, 2017: 37; Özer vd., 2016: 207). Yapılan çalışmaların çoğunlukla öğrenci katılımcılar aracılığıyla gerçekleştirilmesi de narsisizmin meslek grupları açısından karşılaştırılmamasına sebep olmaktadır. Ayrıca, narsisizm üzerine gerçekleştirilen ampirik çalışmaların henüz yeterli düzeye ulaşmamış olması da önemli bir etkidir.

5.2.7. Yerleşim Türüne Göre Narsisizm

Araştırmada, yerleşim türü açısından katılımcıların narsisizm ortalamaları karşılaştırılmış ve bulgular aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 5.17. Yerleşim Türüne Göre Narsisizm (Bağımsız Örneklem, t-Test).

	Yerleşim Türü	N	M	Ss	t	p
Narsisizm	Kırsal Çevre (Köy-Kasaba-Belde)	466	2,35	,55	1,230	,219
	Kentsel Çevre (Şehir-Büyükşehir)	2091	2,31	,55		
Toplam		2557				

Tablo 5.17.de görüldüğü üzere, hayatının büyük çoğunluğunu kırsal çevrede geçirdiğini belirten katılımcıların narsisizm ortalaması (M= 2,35), kentsel çevrede daha uzun yaşam sürdürdüğünü belirten katılımcılarınkinden (M= 2,31) daha yüksektir; ancak uygulanan test, ortalamalar arasındaki farkın istatistiksel açıdan anlamlı olmadığını ortaya koymuştur ($t_{(2555)} = 1,230$; $p > .05$). Dolayısıyla araştırmanın H_{6g} numaralı “*Kentsel çevrede yetişenlerin narsisizm düzeyi kırsal çevrede yetişenlerinkinden yüksektir.*” hipotezi desteklenmemiştir.

Kırsal ve kentsel çevrelerde var olan toplumsal yapı ve devam etmekte olan sosyal yaşam birbirinden oldukça farklıdır. Köy, kasaba ve belde gibi yerleşim merkezlerinin oluşturduğu kırsal çevrelerde daha küçük insan grupları bir arada yaşar, akrabalık ve komşuluk gibi birincil ilişkiler hayatın önemli bir parçasıdır ve sosyo-kültürel normlar etkinliğini canlı bir şekilde devam ettirir (Ayten, 2009a: 130). Herkesin sorumluluklarına sahip çıktığı, başkalarının hak ve hukunu gözettiği ve bireysel menfaatlerden ziyade toplumsal menfaatleri ön planda tuttuğu bir hayat söz konusudur. Bir arada yaşama, sevgi, saygı, dayanışma, yardımlaşma ve yaşamı daha yaşanılabilir kılma gibi hasletleri önceleyen değer ve erdemlerin insanların tutum ve davranışlarında karşılık bulması, bu yerleşim merkezlerindeki hayatın önemli bir işlevi olarak dikkat çekmektedir.

Oysaki; şehir veya büyükşehir gibi yerleşim merkezlerinin oluşturduğu kentsel çevrelerde hayat çok daha farklı ve karmaşıktır. Zira küreselleşme, dünyevileşme ve çok hızlı teknolojik gelişmelerin oldukça yaygın bir hale geldiği günümüz dünyasında şehirler ve çevreleri her türlü sosyo-kültürel değişimin derinlemesine yaşandığı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireyselleşmenin, rekabetin, benliğe odaklı yaşamın neredeyse vazgeçilmez bir hal aldığı şehir hayatı, sosyo-kültürel norm ve prensipleri oldukça sıradanlaştırmakta ve insanlar arası ilişkilerin kalite ve yoğunluğunu en aza indirmektedir. Komşuluk ve akraba ilişkilerinin neredeyse kalmadığı, başkalarının hak, hukuk ve sorumluluğunun görmezden gelindiği, bireysel amaç ve menfaatlerin öncelendiği ve dolayısıyla insanların yoğun kalabalıklar içerisinde giderek yalnızlaştığı bir yaşam karşımıza çıkmaktadır. Benzer şekilde Tocqueville (1945: 98), şehir hayatının bireyselliği ve bencilliği tetikleyerek insanları sürekli bir şeylerin mücadelesini vermeye, madde merkezli bir yaşama odaklanmaya, aşırı şekilde kendini önemsemeye yönlendirdiğine dikkat çeker. Ayrıca, bu durumun bir arada yaşamının temel dinamiklerini oluşturan değer ve erdemleri erozyona uğrattığını belirtir.

Görüldüğü üzere, içinde yaşanılan sosyal çevre kişinin bireysel özellikleri ve hayatı üzerinde yadsınamaz bir etkiye sahiptir. Haliyle hem insanlar arası ilişkiler hem de toplumsal yapı, yaşanılan sosyal çevrenin türüne göre farklı nitelik, ilişki ve etkileşimleri beraberinde getirir. Buradan hareketle araştırmada, kırsal ve kentsel çevrelerde yetişmiş veya uzun süre yaşamış olmanın bireylerin kişilik yapıları üzerinde ayırt edici nitelikler oluşturacağı ve bunun onlarda görülmesi muhtemel narsist eğilimleri etkileyebileceği düşünülmüştür.

Yerli ve yabancı literatüre bakıldığında, yerleşim türüne göre narsisizm düzeyinin ne şekilde bir değişim ortaya koyduğunu ele alan bir çalışmaya ulaşılmıştır. Buna göre Cai, Kwan ve Sedikides (2012: 529), araştırmada ele alındığı şekilde kırsal ve kentsel yerleşim yerlerinde ikamet eden bireylerin narsisizm düzeylerini karşılaştırmış ve kentsel çevrelerde yaşayan bireylerin daha yüksek narsisizm ortalamasına sahip olduğunu tespit etmiştir. Araştırmacılar, küreselleşme ve şehirleşmenin etkisiyle şehir çevrelerinde ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda meydana gelen hızlı değişim ve gelişimlerin insanların sahip olduğu bireyselliği ve narsisizmi arttırdığına dikkat çekmişlerdir.

5.2.8. Coğrafi Bölgelere Göre Narsisizm

Narsisizm düzeyinin yaşanılan coğrafi bölge değişkenine göre farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmış ve bulgular aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 5.18. Coğrafi Bölgeye Göre Narsisizm (ANOVA).

	Coğrafi Bölge	N	M	Ss	F	p	Fark
Narsisizm	a Marmara	647	2,32	,54	1,292	,250	---
	b Ege	204	2,35	,58			
	c Akdeniz	244	2,34	,51			
	d Karadeniz	460	2,35	,58			
	e İç Anadolu	354	2,26	,53			
	f Doğu Anadolu	293	2,29	,54			
	g Güneydoğu Anadolu	303	2,34	,58			
	h Yurtdışı	52	2,22	,48			
Toplam		2557					

Tablo 5.18. incelendiğinde, en yüksek narsisizm ortalamasına sahip olanların (M= 2,35) ile Ege ve Karadeniz bölgelerinde yaşayan katılımcılar olduğu görülmektedir. Bu bölgeleri sırasıyla Akdeniz ve Güneydoğu (M= 2,34), Marmara (M= 2,32), Doğu Anadolu (M= 2,29) ve İç Anadolu (M= 2,26) takip etmektedir. Türkiye’den olduğu halde farklı uğraşlar dolayısıyla yurt dışında yaşayan katılımcıların narsisizm ortalaması ise (M= 2,22)dir. Bulgular, narsisizm ortalamalarının coğrafi bölge değişkeni açısından anlamlı bir şekilde farklılaşmadığını göstermektedir ($F_{(7)}= 1,292$; $p>.05$). Dolayısıyla araştırmanın H_{6h} numaralı “*Marmara Bölgesi’nde yaşayanların narsisizm düzeyi diğer bölgelerde yaşayanlarınkinden yüksektir.*” hipotezi desteklenmemiştir.

Türkiye 7 coğrafi bölgeden meydana gelen ve toplumsal açıdan birçok zenginliği bünyesinde barındıran bir ülke konumundadır. Nüfus, kültür, ekonomi, eğitim, şehirleşme vb. karakteristikler, bu bölgelerdeki sosyo-kültürel yapıyı ve birey profillerini derinden etkilemektedir. Haliyle her bölge arasında gerek sosyal yaşam ve gerekse de bireysel düşünce, tutum ve davranışlar açısından farklılıklar olması muhtemeldir (Triandis, 2001: 920-21). Söz konusu bu farklılıklardan ötürü araştırmaya katılan bireylerin narsisizm ortalamalarının coğrafi bölgelere göre anlamlı şekilde farklılaşacağı düşünülmüştür. Özellikle ülkenin Doğu'dan Batı'ya doğru olan sosyo-kültürel dokusu, şehirleşme ve eğitim oranı, toplum tarafından sürdürülmekte olan geleneksel ve modern yaşam biçimi gibi hususlar bireylerin narsist eğilimleri üzerinde belirleyici olabilecek etkenlerdir.

Türkiye'nin nüfus yoğunluğu ve metropol sayısı bakımından önde gelen iki coğrafi bölgesi Marmara ve İç Anadolu bölgeleridir (Garipağaoğlu, 2010: 22). Teorik açıdan bakıldığında, gerek şehirleşme ve gerekse de sosyo-kültürel değişimlerin hızlı şekilde yaşandığı bu bölgelerde narsisizm düzeyinin yüksek çıkması beklenebilir. Halbuki, araştırma bulguları ne Marmara ne de İç Anadolu bölgesinden olan katılımcıların yüksek narsisizm düzeyine sahip olduğunu göstermiştir. Bu sonuç, şehirleşme ve beraberinde getirdiği sosyo-kültürel etkilerin ülkemizdeki bireylerin narsisizm düzeyi üzerindeki belirleyiciliğini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca bu bulgunun ülkemizde bireysel kültürün hâkim olmadığı bir toplum yapısına işaret ettiği de düşünülebilir. Diğer taraftan araştırmada, katılımcılardan halihazırda yaşadıkları şehir bilgisi istenmiş ve bu şehir bilgilerine göre coğrafi bölge dağılımı belirlenmiştir. Katılımcıların meslek grubu açısından dağılımı dikkate alındığında, büyük çoğunluğunun kamu kuruluşlarında çalışan bireyler olduğu görülmektedir. Haliyle bu bireylerin memuriyetleri gereğince memleketlerinden farklı yerlerde görev yapma durumları söz konusudur. Sonuç olarak, coğrafi bölge değişkeni açısından narsisizmin istatistiki olarak anlamlı farklılaşma göstermemesi ve bölgeler arasındaki birbirine yakın narsisizm oranları katılımcıların bu özelliğinden kaynaklanmış olabilir.

Yerli alan yazındaki mevcut çalışmalarda, coğrafi bölge değişkeninin narsisizmi etkileyebilecek bir değişken olarak ele alındığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu araştırmada narsisizmin bu açıdan ele alınmış olması bir ilk olması hasebiyle önemlidir.

Yabancı literatürde yapılan çalışmalarda ise farklı ülke, millet ya da kültürlerin özellikle bireyci ya da toplulukçu yaklaşımlar yönünden ele alındığı ve bu yapıların narsisizm üzerinde olan etkisinin incelendiği görülmektedir (Bilgi için bkz. Cai, Kwan ve Sedikides, 2012; Miller vd., 2015; Watson ve Morris, 2002). Bu amaçla gerçekleştirilen ve 3445 kişilik örneklem üzerine yürütülen bir araştırmada, dünyanın farklı bölgelerinden bireyci ve toplulukçu ülkeler karşılaştırılmış, bireyselliğin öncelendiği toplumlarda narsisizm ortalamalarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular, en yüksek narsisizm ortalamalarına sırasıyla Amerika, Avrupa, Kanada, Asya ve Orta Doğu'dan olan katılımcıların sahip olduğunu göstermiştir. Araştırmacılar, bu sonucun bireyi ve onun amaçlarını ön planda tutan bir kültüre tabi olmakla yakından ilişkili olduğunu ve bireyselliğin narsisizmi besleyen önemli bir özellik olduğunu ileri sürmüşlerdir (Foster, Campbell ve Twenge, 2003: 479).

5.2.9. Anne ve Baba Tutumuna Göre Narsisizm

Katılımcıların narsisizm ortalamalarının çocukluktan itibaren muhatap olunan anne ve baba tutumuna göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek için yapılan analizler bulguları aşağıdaki gibi gerçekleşmiştir.

Tablo 5.19. Anne ve Baba Tutumuna Göre Narsisizm (ANOVA, Tukey HSD).

	Anne ve Baba Tutumu	N	M	Ss	F	p	Fark
Narsisizm	a Otoriter	709	2,37	,57	3,695	,002	c < a, b
	b Aşırı Hoşgörülü	183	2,37	,57			
	c Demokratik	283	2,22	,56			
	d Koruyucu	1097	2,30	,52			
	e Tutarsız	176	2,34	,54			
	f İlgisiz	109	2,33	,52			
Toplam		2557					

Tablo 5.19. en yüksek narsisizm ortalamasına (M= 2,37) otoriter ve aşırı hoşgörülü anne-baba tutumu tecrübe etmiş katılımcıların, en düşük narsisizm ortalamasına ise (M=2,22) demokratik anne-baba tutumu tecrübe etmiş olanların sahip olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan ikinci en yüksek narsisizm ortalaması, (M= 2,34) ile tutarsız anne-baba tutumuna sahip olan katılımcılarda görülmektedir. Onları (M= 2,33) ortalama ile ilgisiz ve (M= 2,30) ortalama ile koruyucu anne-baba tutumu tecrübe edenler takip etmektedir. Tek yönlü varyans

analizi (ANOVA) sonuçları, narsisizm ortalamalarının anne ve baba tutumu değişkenine göre anlamlı bir şekilde farklılaştığını göstermektedir ($F_{(5)}= 3,695$; $p<.01$). Uygulanan Tukey HSD testi sonuçları, anlamlı farklılığın otoriter ile demokratik anne-baba tutumuna sahip katılımcılar arasında otoriter lehine ve aşırı hoşgörülü ile demokratik anne-baba tutumuna sahip katılımcılar arasında ise aşırı hoşgörülü lehine gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Otoriter ve aşırı hoşgörülü anne-baba tutumu tecrübe etmiş katılımcıların narsisizm ortalamaları, demokratik tutumu tecrübe etmiş olanlarınkinden anlamlı şekilde yüksektir. Dolayısıyla bu bulgular, araştırmanın H_{6i} numaralı “*Otoriter anne baba tutumu tecrübe edenlerin narsisizm düzeyi demokratik anne baba tutumu tecrübe edenlerinden yüksektir.*” hipotezinin kısmen desteklendiğini göstermektedir.

Çocukluk dönemi yaşantıları ve bu dönemde tecrübe edilen anne-baba tutumları, kişilik gelişimi ve özellikleri üzerinde ayrı bir öneme sahiptir. İnsan doğduğu andan itibaren aile ortamında sosyalleşmekte, anne-babasının rehberliği eşliğinde kendisini tanımakta ve hayatı öğrenmektedir. Bu süreçte, kendisi için birer rol model olan anne ve babasının uygulamış olduğu eğitim tarzı ve sergilemiş olduğu tutum ve davranışlar onun kişiliği açısından oldukça belirleyicidir (Adler, 1994: 286; Yavuzer, 2012: 133-135). Zira, olumlu niteliklere sahip güçlü bir kişilik inşa edilebilmesi, bu dönemde anne baba ile sağlıklı bir iletişim kurulabilmesine bağlıdır. Aksi takdirde ilgisizlik, reddedilme, değersizleştirilme gibi olumsuz tutum ve davranışların bireyin kişiliğinde ve gelecek hayatında narsisizm vb. istenmeyen birçok sonuca kaynaklık etmesi kaçınılmazdır (Abraham, 1919/1979: 304-306; Kernberg, 1967: 641-642). Bu teorik yapıdan hareketle araştırmada narsisizm ortalamalarının tecrübe edilen anne-baba tutumuna göre anlamlı şekilde farklılaşacağı düşünülmüştür.

Elde edilen bulgular, çocukluktan itibaren hem otoriter hem de aşırı hoşgörülü ebeveyn tutumu tecrübe etmiş olan katılımcıların en yüksek narsisizm ortalamasına sahip olduğunu göstermiştir. Gerek otoriter gerekse de aşırı hoşgörülü anne baba tutumları, herhangi bir ebeveynin çocuklarına karşı sergileyebileceği tutum ve davranışlardaki aşırılıkları akla getirmektedir. Örneğin; sürekli baskı uygulama, seçim şansı tanımama, istekleri görmezden gelme ve cezalandırma gibi tutum ve davranışlar sergileyen otoriter bir anne-baba, çocuğunun bağımsız kişilik gelişimini engelleyebilir. Bu durum, çocuğun içine kapanmasına ve eksikliğini hissettiği tüm duyguların telafisini öfke, şiddet, saldırganlık ve

büyüklenmecilik gibi tepkilerle gidermeye çalışmasına sebep olabilir (Kernberg, 1975: 265-267). Diğer taraftan, aşırı hoşgörölü tutumlara sahip ebeveynlerin her isteği onaylayarak, gerekli müdahalelerde bulunmayarak, hayatın gerektiği zaman belirli ölçölere göre yaşanması gerektiğini idrak ettirmeyerek ve yerinde pekiştireçler uygulamayarak çocuklarının benliklerine aşırı yükleme yapmalarına, her istediklerini elde edebileceklerine inanmalarına, her şeyde hak iddia edebileceklerini düşünmelerine ve sahip oldukları ile böbürlenip büyüklenmeleri sebep olabilir. Bu durum, çocuklarının kişilik gelişiminde birtakım duraksama ve boşluklar yaratabilecek ve sonunda da narsisizme kaynaklık edebilecektir (Kohut, 1972: 362-363). Dolayısıyla, otoriter ve aşırı hoşgörölü anne-baba tutumu tecrübe etmiş katılımcıların bu araştırmada en yüksek narsisizm ortalamalarına sahip olması bu bilgiler ışığında daha da anlaşılır hale gelmektedir.

Araştırmadaki bir diğer önemli bulgu, demokratik ebeveyn tutumu tecrübe etmiş katılımcıların en düşük narsisizm ortalamasına sahip olmasıdır. Demokratik tutuma sahip ebeveynler, gelişime katkı sağlayacak yolların denenmesine imkân tanıyarak, diğer insanlarla ilişkileri kolaylaştırarak, hal ve hareketleriyle çocuklarına ayna olarak ve gerektiğinde benliğin sahip olduğu sınırlılıklara dikkat çekerek çocuklarının sosyal açıdan sorumluluk ve özgüven sahibi bireyler olabilmeleri için gayret ederler. Ebeveynlerin oluşturduğu bu rol model, çocuklarının benliklerini kontrol edebilmesine, tutarlı bir güven duygusu geliştirebilmesine, gerçekçi bir kendilik algısı oluşturabilmesine ve sağlıklı bir özdeşim yaşamalarına kaynaklık eder. Dolayısıyla demokratik anne baba tutumunun sağladığı tüm bu kazanımlar, narsisizm ve ilişkili olduğu hastalıklı hallere karşı bireyi koruyan olumlu kişilik özellikleri olarak işlev görebilmektedir (Baumrind, 1973: 8; Kohut, 1966: 48). Nitekim araştırma bulguları, demokratik anne-baba tutumu tecrübe eden katılımcıların en düşük narsisizm düzeyine sahip olduğunu tespit ederek bu teorik bilgiyi destekleyen bir sonuç ortaya koymuştur.

Narsisizmin ebeveyn tutumu açısından ele alınıp alınmadığını belirlemek amacıyla ilgili yerli ve yabancı çalışmalar incelenmiş ve bu araştırmanın bulguları ile örtüşen bazı dikkat çekici araştırmalar tespit edilmiştir. Watson, Little ve Biderman (1992: 237) üniversite öğrencileri üzerinde anne-baba tutumu ve narsisizm ilişkisini incelemiş; demokratik tutum ve davranışlar sergileyen ebeveyne sahip olan öğrencilerin düşük narsistik uyumsuzluk

gösterdiğini tespit etmiştir. Araştırmacılar, bu sonucu demokratik ebeveyn tutumunun bireye sağladığı sıcaklık ve duygusal tatmin ile ilişkilendirmiş ve bu nedenle bu tutumu tecrübe eden öğrencilerin narsistik eğilimlerinin düşük olduğu ileri sürülmüştür. Ayrıca çalışmada, otoriter ve aşırı hoşgörülü ebeveyn tutumlarının da patolojik narsisizm ile pozitif ilişkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bir başka çalışmada ise, üniversite ve lise öğrencileri üzerinde ebeveyn stilleri ve narsisizm ilişkisi ele alınmıştır. Elde edilen bulgular, aşırı hoşgörülü ebeveyn tutumuna sahip bireylerde narsist eğilimlerin yüksek olduğunu, demokratik ebeveyn tutumuna sahip bireylerde ise narsist eğilimlerin düşük olduğunu ortaya koymuştur (Horton, Bleau, Drwecki, 2006: 363). Bu çalışmada da yüksek ve düşük narsist eğilimlerin altında yatan motivasyonlar bir önceki çalışmada ifade edildiği şekilde ilişkilendirilmiştir .

Ülkemizde yapılan çalışmalardan birinde ise Peker (2015: 70), 12-16 yaş aralığındaki 525 ergen üzerinde algılanan ebeveynlik stilleri, narsisizm ve psiko-sosyal uyum ilişkisini incelemiş; aşırı hoşgörülü ve ilgili anne baba tutumlarının ergenlerdeki büyüklenmeci narsisim düzeyini arttırdığını tespit etmiştir. Yine bir başka çalışmada, narsisizm ve ebeveyn ilişkileri dolaylı yoldan ele alınmış; çocukluk dönemini mutlu ve huzurlu bir dönem olarak algılayan bireylerin çocukluk narsisizmi algılarının da o derece düşük olduğu tespit edilmiştir. Araştırmacılar, elde edilen bu sonuç ile ilgili olarak çocukluk döneminin mutlu hatırlanmasında ebeveyn ile olan sağlıklı ilişkilerin ortaya koyacağı muhtemel etkiye dikkat çekmişlerdir (Özözen Danacı, 2017: 19).

5.3. ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK İLE İLGİLİ BULGULAR

Sosyo-demografik özellikler, insanların hayatlarında farklı açılardan etkili olmaktadır. Alçakgönüllülüğün de bu niteliklerden etkilenmesi muhtemeldir. Araştırmanın H₇ numaralı “Katılımcıların yaş, cinsiyet, medenî durum, eğitim düzeyi, sosyo-ekonomik düzey, meslek grubu, yerleşim türü, coğrafi bölge ve anne baba tutumuna göre alçakgönüllülük düzeyleri farklılaşacaktır.” hipotezi, bu düşünceden hareketle temellendirilmiştir. Bu başlık altında H₇ hipotezi ve onunla ilgili diğer alt hipotezler test edilmekte ve elde edilen bulgular değerlendirilmektedir. Elde edilen bulgular,

alçakgönüllülüğün hiçbir demografik değişken açısından anlamlı şekilde farklılaşmadığını ortaya koymuştur.

5.3.1. Yaş Gruplarına Göre Alçakgönüllülük

Alçakgönüllülüğün yaş gruplarına göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla uygulanan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) bulguları aşağıdaki gibidir.

Tablo 5.20. Yaş Gruplarına Göre Alçakgönüllülük (ANOVA).

	Yaş Grupları	N	M	Ss	F	p	Fark
Alçakgönüllülük	a 18-21	325	3,43	,32	2,070	,102	---
	b 22-30	1261	3,41	,34			
	c 31-40	648	3,40	,34			
	d 41-65	323	3,45	,37			
Toplam		2557					

Tablo 5.20.de görüldüğü üzere, 41-65 yaş grubunda yer alan katılımcılar en yüksek alçakgönüllülük ortalamasına (M= 3,45) sahiptir. Onları sırasıyla (M= 3,43) ile 18-21 yaş grubu, (M= 3,41) ile 22-30 yaş grubu ve (M= 3,40) ile 31-40 yaş grubu takip etmektedir. Elde edilen bulgular, katılımcıların alçakgönüllülük ortalamalarının yaş gruplarına göre istatistiksel olarak anlamlı derecede farklılaşmadığını göstermiştir ($F_{(3)}= 2,070$; $p>.05$). Dolayısıyla araştırmanın H_{7a} numaralı “Yaş arttıkça alçakgönüllülük düzeyi artar.” hipotezi desteklenmemiştir.

İnsan hayatı, farklı gelişim dönemi ve özelliklerinden oluşan oldukça karmaşık bir süreçtir. Bu süreç içerisinde her birey, kendi yaşanmışlıkları çerçevesinde bir kişilik inşa eder. Yaşam tecrübe ve süresi arttıkça insanın hayata bakış açısı, duyguları, düşünceleri, tutum ve davranışları da o nispette değişir. Bilhassa kişiliğinin yapısı, kalitesi ve özellikleri hayat içerisinde edinmiş olduğu bu tecrübe ve sürenin içeriği aracılığıyla şekillenir. Buradan hareketle önemli bir erdem ve kişilik özelliği olarak alçakgönüllülüğün katılımcıların dahil olduğu yaş grubuna göre istatistiki olarak anlamlı bir şekilde farklılaşacağı düşünülmüş; ancak sonuçlar bu beklentiyi karşılamamıştır. Elde edilen bulgular, 41-65 yaş aralığındaki katılımcıların en yüksek alçakgönüllülük ortalamasına sahip olduğunu göstermiştir. Her ne kadar istatistiki açıdan anlamlı bir farklılaşma gerçekleşme de orta yaşın üzerindeki katılımcıların sahip olduğu bu ortalama, alçakgönüllülüğün hangi

yaş aralığında daha yoğun olabileceğine işaret etmesi açısından önemlidir. Orta yaş ve üzeri gelişim dönemleri olumlu veya olumsuz bir çok yaşam tecrübesinin edinildiği, geçmişin muhasebelerini kapsamlı şekilde yapıldığı ve benliğe dair daha sağlıklı değerlendirmelerin gerçekleştirilebildiği evrelerdir. Bu döneme ulaşmış insanların artık büyüklenme, kendini beğenme, başkalarını küçümseme gibi hallerden ziyade kendini ve sınırlarını bilme, anlayışlı olma; sevgi, hoşgörü, merhamet, alçakgönüllülük ve diğerkâmlık gibi hasletlerle hayatını idame ettirmesi beklenir (Levenson ve Crumpler, 1996: 146-147; Tornstam, 2005: 62). Araştırmada 41-65 yaş arası katılımcılarda görülen yüksek alçakgönüllülük düzeyi, katılımcıların bu hasletlere sahip olabilmeleriyle açıklanabilir. Diğer taraftan, alçakgönüllülük skorlarının her yaş grubunda ortanın üzeri düzeyde gerçekleşmesi araştırmada dikkat çeken bir diğer sonuçtur.

Mevcut literatür, alçakgönüllülüğün yaş değişkeni açısından ele alındığı ve bu araştırmanın sonucu ile örtüşen farklı çalışmalar içermektedir. Krause ve Hayward (2014: 263) 50 yaş ve üzeri katılımcılar üzerinde dindarlık ve alçakgönüllülük ilişkisini inceledikleri bir başka çalışmada yaş değişkeni ile alçakgönüllülük arasında olumlu bir ilişki olacağı ve yaş arttıkça alçakgönüllü tutum ve davranışların da artabileceğini ileri sürmüşlerdir. Elde edilen bulgular, araştırmacılarca savunulan bu argümanı desteklememiştir. Orta yetişkinlik ve üzeri gelişim dönemleri içinde olan bireyler üzerine gerçekleştirilen bir başka araştırma, alçakgönüllülük ortalamalarının yaş değişkenine göre anlamlı şekilde farklılaşmadığını ve yaşlı bireylerin orta yetişkinlik dönemindeki bireylere oranla daha fazla alçakgönüllülüğe sahip olmadığını göstermiştir (Krause, 2014: 976). Yine Krause (2015: 72) tarafından yapılan bir diğer araştırmada da benzer şekilde alçakgönüllülük yaş açısından herhangi bir değişim göstermemiştir. Araştırma örnekleminin sadece yaşlı bireylerden oluşmasının (katılımcıların yaş ortalaması 78,1'dir), bu sonucun elde edilmesinde etkili olduğu ileri sürülmüştür.

Ülkemizde yapılan bazı çalışmalarda da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Vural (2016: 56) yetişkinler üzerinde alçakgönüllülük dindarlık ve psikolojik iyi oluş ilişkisini ele aldığı çalışmada, alçakgönüllülük ortalamalarının yaş değişkenine göre anlamlı şekilde farklılaşmadığını tespit etmiştir. Üniversite öğrencilerinin mutluluk ve alçakgönüllülük düzeylerinin farklı değişkenlere göre incelendiği bir araştırmada da öğrencilerin alçakgönüllülük ortalamalarının yaş değişkeni açısından anlamlı bir farklılaşma göstermediği

tespit edilmiştir (Aksoy, Güngör Aytar ve Kaytez, 2017: 1128). Bir başka araştırmada ise Türkçapar ve Karademir (2016: 24) yetişkinlerden oluşan bir çalışma grubu üzerinde alçakgönüllülüğü sosyo-demografik özellikler açısından incelemiştir. Elde edilen bulgular, alçakgönüllüğün yaş değişkeni açısından anlamlı bir şekilde farklılaşmadığını göstermiştir.

Bu çalışmaların aksine, alçakgönüllülüğün doğrulukla birlikte kişiliğin dikkat çekici bir boyutu olarak ele alındığı ve iş performansı üzerindeki etkisinin incelendiği bir araştırmada ise, alçakgönüllük ile yaş arasında (bu çalışmanın analizlerinde yaş, sürekli değişken olarak kullanılmıştır) istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiş ve yaş arttıkça alçakgönüllük ve dürüstlüğün de arttığı görülmüştür (Johnson, Rowatt ve Petrini, 2011: 860).

5.3.2. Cinsiyete Göre Alçakgönüllülük

Katılımcıların alçakgönüllülük düzeylerinin cinsiyete göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek üzere gerçekleştirilen analiz bulguları aşağıda yer almaktadır.

Tablo 5.21. Cinsiyete Göre Alçakgönüllülük (Bağımsız Örneklem, t Test).

	Cinsiyet	N	M	Ss	t	p
Alçakgönüllülük	Erkek	1142	3,41	,36	-,933	,351
	Kadın	1415	3,42	,34		
Toplam		2557				

*p<.05, **p<.01, ***p<.001.

Tablo 5.21.e göre, kadınların alçakgönüllülük ortalaması (M= 3,42) erkeklerinki ise (M= 3,41)dir. Kadınlar çok az bir farkla erkeklerden daha yüksek alçakgönüllülük ortalamasına sahip olmuşlardır; ancak ortalamalar arasındaki bu fark istatistiksel olarak anlamlı değildir ($t_{(2555)} = -,933$; $p > .05$). Bu bulgular, araştırmanın H_{7b} numaralı “*Kadınların alçakgönüllülük düzeyi erkeklerinkinden yüksektir.*” hipotezini desteklememiştir.

Cinsiyet, insanın kendisi ve hayatı üzerinde belirleyici olan en ayırt edici unsurlardan biridir. Her erkek ve kadın, cinsiyeti nispetinde gerek bireysel gerekse de sosyo-kültürel bazı rol ve sorumluluklara sahip olur. Özellikle bireysel anlamda erkek ve kadınlar arasında var olan biyolojik, fizyolojik ve psikolojik farklılıklar onların kişiliğinin şekillenmesi ve gelişiminde ayrı bir öneme sahiptir. Bu düşünceden hareketle, bir kişilik özelliği olan alçakgönüllülüğün cinsiyet değişkeni açısından anlamlı şekilde farklılaşacağı beklenmiş; ancak araştırma bulguları bu beklentiyi doğrulamamıştır.

İlgili alan yazın gözden geçirildiğinde, alçakgönüllülüğü cinsiyet değişkeni açısından ele alan çalışmaların farklı bulgular elde ettiği ve araştırmacıların birbiriyle örtüşen sonuçlara ulaşamadığı görülmektedir. Mesela Vural (2015: 55), yetişkinler üzerine gerçekleştirdiği çalışmada alçakgönüllülük ortalamalarının cinsiyet değişkenine göre anlamlı şekilde farklılaşmadığını tespit etmiştir. Bir başka çalışmada, üniversite öğrencilerinin mutluluk ve alçakgönüllülük düzeyleri farklı değişkenlere göre incelenmiş ve öğrencilerin alçakgönüllülük ortalamaları cinsiyet değişkeni açısından anlamlı bir farklılaşma göstermemiştir (Aksoy, Güngör Aytar ve Kaytez, 2017: 1127). Ayrıca, alçakgönüllülük ve psikolojik iyi olma ilişkisinin üniversite öğrencileri üzerinde incelendiği bir başka çalışmada da benzer şekilde alçakgönüllülüğün cinsiyet değişkenine göre farklılaşmadığı görülmüştür (Gediksiz, 2013: 62). Bu çalışmalara ek olarak, alçakgönüllülüğün cinsiyet değişkenine göre anlamlı şekilde farklılaşmadığı benzer çalışmalar da mevcuttur (Krause, 2014: 976; 2015: 72; Shikholeshlami, 2016: 89; Webster, Ajrouch ve Antonucci, 2018: 60).

Yapılan diğer bazı araştırmalar, alçakgönüllülüğün erkek ve kadın katılımcılar arasında anlamlı şekilde farklılaştığını ortaya koymaktadır. Ulu (2018: 177), lise öğrencileri örneğinde hayatı anlamlandırma ve kişilik özellikleri ilişkisini incelemiş ve alçakgönüllülüğü dürüstlük ile birlikte kişiliğin bir alt boyutu olarak ele almıştır. Araştırma bulguları, alçakgönüllülük-dürüstlük alt boyut ortalamalarının cinsiyet açısından anlamlı bir şekilde farklılaştığını ve erkek öğrencilerin kız öğrencilerden daha yüksek alçakgönüllülük-dürüstlük ortalamasına sahip olduğunu göstermiştir. Elde edilen bu bulgu, başkalarını kendi menfaati için kullanmaktan kaçınma, kurallara uygun davranma, gereksiz harcama yapmama, sosyal statüleri önemsememe ve lükse sempati duymama gibi konularda erkeklerin kız öğrencilere oranla daha hassas ve özenli olabileceği ile ilişkilendirilmiştir. Bir başka çalışmada Türkçapar ve Karademir (2016: 24), yetişkinlerden oluşan bir çalışma grubu aracılığıyla alçakgönüllülüğün cinsiyet açısından anlamlı bir şekilde farklılaştığını ve kadınların alçakgönüllülük ortalamalarının erkeklere oranla daha yüksek olduğunu göstermiştir. Saygın (2014: 83) ise, alçakgönüllülüğün kültürümüzdeki bir ifadesi olan tevazu üzerine bir araştırma gerçekleştirmiş ve tevazu, denetim odağı ve kişilik özellikleri arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Elde edilen bulgular, üniversite öğrencilerinin tevazu düzeylerinin cinsiyet açısından anlamlı şekilde farklılaştığını ve kız öğrencilerin erkeklerden

daha yüksek tevazu düzeyine sahip olduğunu ortaya koymuştur. Saygın (2014: 90), elde ettiği bu bulguyu içinde yaşanan sosyo-kültürel yapının bireylerin cinsiyet rolleri ve kişilik oluşumları üzerindeki etkisine dikkat çekerek izah etmeye çalışmıştır. Ona göre; ülkemizdeki erkek egemen ya da ataerkil yapı, erkekleri toplum içerisinde daha etkin ve avantajlı konuma yerleştirerek onlara daha fazla özgürlük ve hak tanımaktadır. Bunun sonucunda erkekler, bireycilik, diğer insanlar üzerinde hak ve sorumluluk iddia etme, dışa dönüklük vb. özelliklere daha fazla sahip olmaktadır. Kadınlar için ise durum tam tersi bir yapıda seyretmekte ve mevcut sosyo-kültürel yapı onları daha arka planda ve pasif bir statüde değerlendirmektedir. Bu durum, kadınların iç görüşü daha yüksek, işbirliğine daha yatkın, uyumlu ve sosyal olaylara daha duyarlı bireyler olmalarını sağlamakta ve dolayısıyla da daha alçakgönüllü olmalarına imkân tanımaktadır.

5.3.3. Medenî Duruma Göre Alçakgönüllülük

Alçakgönüllülük düzeyinin medenî durum değişkeni açısından anlamlı şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek için gerçekleştirilen analiz bulguları aşağıdaki gibidir.

Tablo 5.22. Medenî Duruma Göre Alçakgönüllülük (ANOVA).

	Medenî Durum	N	M	Ss	F	p	Fark
Alçakgönüllülük	a Bekâr	1357	3,42	,34	1,648	,193	---
	b Evli	1157	3,40	,35			
	c Diğer	47	3,43	,30			
Toplam		2557					

Tablo 5.22. incelendiğinde, diğer olarak gruplandırılan boşanmış ve dul katılımcıların (M= 3,43) ile en yüksek alçakgönüllülük ortalamasına sahip olduğu görülmektedir. Onları (M= 3,42) ortalama ile bekârlar ve (M= 3,40) ortalama ile evliler takip etmektedir. Tek yönlü varyans analizi (ANOVA) aracılığıyla elde edilen sonuçlar, alçakgönüllülük düzeyinin medenî duruma göre istatistiksel olarak anlamlı derecede farklılaşmadığını ortaya koymuştur ($F_{(2)}= 1,648$; $p>.05$). Bu bulgular, araştırmanın H_{7c} numaralı “*Evlilerin alçakgönüllülük düzeyi bekârlarınkinden yüksektir.*” hipotezini desteklememiştir.

Medenî durum, bireyin hayatındaki etki ve sonuçları açısından önem taşıyan bir diğer vasıftır. Bekâr, evli, dul ya da boşanmış bireylerin hayatı birbirinden farklı yaşanmışlıklar

içerir; ancak evlilik hayatı, evli bireylerin birbirine karşı olan gereklilikleri ve birbirinden beklentileri noktasında ayrı bir öneme sahiptir. Bilhassa evlilik, hayatta yeni bir evrenin başlayacağı, kişinin kendisini ve sorumluluklarını bilerek davranma ihtiyacını hissedeceği ve merhamet, affetme, sabır, fedakârlık, hoşgörü, diğerkâmlık, yardımlaşma ve empati gibi erdemleri hayatının bir parçası haline getirmeyi daha fazla önemseyeceği bir dönemdir. Tüm bu erdem ve değerlerin evlilik hayatında daha görünür ve işlevsel hale gelecek olması, alçakgönüllülüğün de bu hayatın içerisinde ve evli bireylerin kişiliğinde yer almasına katkı sağlayabilecek bir unsurdur. Zira Tarhan (2015: 145-47) bu olumlu kişilik vasıflarının alçakgönüllülük ile farklı yönlerden ilişkili olduğuna ve birbirini beslediklerine dikkat çekmiştir. Buradan hareketle araştırmada alçakgönüllülüğün evli bireylerde daha yüksek düzeyde gerçekleşeceği düşünülmüştür; ancak bulgular bu düşünceyi destekleyen sonuçlar üretmemiştir.

Konuyla ilgili alan yazın incelendiğinde, halihazırdaki çalışmaların alçakgönüllülüğü medeni durum açısından yeterince ele almadığı ve mevcut çalışmaların ise birbiriyle örtüşmeyen bulgular ürettiği görülmektedir. Örneğin; orta yaş ve üzeri yetişkinler üzerine gerçekleştirilen ve alçakgönüllülük ile yaşam memnuniyeti arasındaki ilişkinin ele alındığı bir araştırmada, alçakgönüllük medeni durum değişkeni açısından anlamlı bir farklılaşma göstermemiştir (Krause, 2016: 146). Bir diğer araştırmada ise Vural (2015: 57), yetişkinler üzerinde alçakgönüllülük medeni durum ilişkisini ele almış; benzer şekilde o da alçakgönüllülük ortalamalarının medeni durum değişkenine göre anlamlı şekilde farklılaşmadığını tespit etmiştir. Bu araştırmaların aksine Krause'un (2015: 72), yaş ortalaması 78,1 olan bireyler üzerinde ırk, din, alçakgönüllülük ve kendini affetme ilişkisini incelediği boylamsal bir çalışmada, alçakgönüllülük ortalamalarının medeni durum değişkeni açısından anlamlı bir şekilde farklılaştığı ve evli bireylerin bekâr bireylere oranla daha düşük alçakgönüllülük düzeyine sahip olduğunu tespit edilmiştir. Elde edilen bu sonuç, araştırmaya katılan bireylerin yaş ortalamalarının yüksekliği ve dolayısıyla bu yaştaki bireylerin evliliğin kişisel özellikler açısından sağlayacağı ortamdan faydalanma imkanını elde edemeyebileceği ile ilişkilendirilmiştir.

5.3.4. Eğitim Seviyesine Göre Alçakgönüllülük

Katılımcıların alçakgönüllülük düzeylerinin eğitim seviyesi açısından anlamlı bir şekilde farklılaşmaya sahip olup olmadığını belirlemek üzere tek yönlü varyans analizi (ANOVA) gerçekleştirilmiş ve aşağıdaki bulgular elde edilmiştir.

Tablo 5.23. Eğitim Seviyesine Göre Alçakgönüllülük (ANOVA).

	Eğitim Seviyesi	N	M	Ss	F	p	Fark
	a Liseden Az	58	3,40	,40			
	b Lise	224	3,45	,36			
Alçakgönüllülük	c Önlisans	207	3,41	,37	,658	,621	- - -
	d Lisans	1583	3,41	,34			
	e Yüksek lisans-Doktora	485	3,41	,33			
Toplam		2557					

Tablo 5.23.e göre, lise mezunu katılımcılar (M= 3,45) ile en yüksek alçakgönüllülük ortalamasına sahip iken, en düşük alçakgönüllülük ortalaması (M= 3,40) ile liseden az eğitim kurumlarından mezun olan katılımcılarda görülmektedir. Önlisans, lisans ve yüksek lisans-doktora mezunu katılımcılar ise aynı alçakgönüllülük ortalamasına sahip olmuşlardır (M= 3,41). Analiz sonuçları alçakgönüllülük ortalamalarının eğitim seviyesi açısından anlamlı bir şekilde farklılaşmadığını ortaya koymaktadır ($F_{(4)} = ,658$; $p > .05$). Bu bulgular, araştırmanın H_{7d} numaralı “*Lisans mezunlarının alçakgönüllülük düzeyi yüksek lisans-doktora mezunlarınınkinden yüksektir.*” hipotezinin desteklenmediğini ortaya koymaktadır.

Alçakgönüllülük kişinin kendisini bilmesi, sahip olduğu sınırların farkında olması ve bu bilinç ile hem kendisine hem de çevresine hakkıyla muamelede bulunmasını ifade eder. Bunun yanında kişinin bireysel istek, arzu ve heveslerini kontrol ederek iyi ve güzel olana yönelmesi, kötü ve çirkin olan hallerden uzak durması ve itidali elden bırakmaksızın duygu düşünce, tutum ve davranışlar sergilemesidir (Yılmaz, 2004: 226). Diğer taraftan, alçakgönüllüğün benliğe, hayata ve çevreye dair insana sağlamış olduğu idrak, onun yaratıcısıyla bağ kurabilmesine imkan tanıması açısından ayrıca önemlidir. Tüm bu özellikler, alçakgönüllü olan bireyin hem kişiliğini inşa etmesi hem de hayatını devam ettirmesinin kapsamlı bir eğitim ve terbiye gayretiyle olabileceğini gözler önüne sermektedir. (Hökelekli, 2007: 117). Hülasa, bireysel anlamda kapsamlı bir eğitim ve terbiye gayretini birey için vazgeçilmez kılan bu erdemin katılımcıların eğitim seviyesine göre

farklılaşabileceği düşünülmüştür. Elde edilen bulgular bu beklentiyi karşılamamış ve alçakgönüllük ortalamaları eğitim düzeyine göre anlamlı şekilde farklılaşmamıştır. Aksine, farklı eğitim seviyelerinden olan katılımcıların birbirinin aynı yada birbirine çok yakın düzeyde alçakgönüllülük ortalamasına sahip olduğu görülmüştür.

İlgili literatürde alçakgönüllülük ve eğitim düzeyini ele alan çalışmaların, bu araştırmada elde edilen bulgulara benzer sonuçlar ürettiği görülmektedir. Krause'un (2010: 18; 2014: 976; 2015: 72) orta yetişkinlik ve üzeri gelişim döneminden olan katılımcılar üzerinde gerçekleştirdiği üç ayrı araştırma, benzer sonuçlar üretmiş ve alçakgönüllülüğün eğitim değişkeni açısından anlamlı bir şekilde farklılaşmadığını tespit etmiştir. Elde edilen bulguların, katılımcılarının sahip olduğu yüksek yaş ortalamasıyla ilişkili olabileceği ileri sürülmüştür. Mutluluk ve alçakgönüllülük düzeylerinin farklı değişkenlere göre incelendiği ve katılımcıların üniversite öğrencilerinin oluşturduğu bir araştırma da alçakgönüllülük ortalamalarının sınıf düzeyi açısından anlamlı bir farklılaşma göstermediğini ortaya koymuştur (Aksoy, Güngör Aytar ve Kaytez, 2017: 1128). Benzer şekilde Vural (2015: 59) da alçakgönüllülük ortalamalarının eğitim durumu değişkenine göre anlamlı şekilde farklılaşmadığını tespit etmiştir. Bir diğer araştırmada ise Webster, Ajrouch ve Antonucci (2018: 60), yetişkinlerin oluşturduğu bir örneklem üzerinde alçakgönüllülüğün sosyo-demografik değişkenler açısından göstereceği farklılıkları incelemiş; ancak bu çalışmada da alçakgönüllülük eğitim değişkenine göre anlamlı bir farklılaşmaya sahip olmamıştır.

Tüm bu araştırmaların aksine, alçakgönüllülüğün eğitim düzeyi açısından anlamlı şekilde farklılaştığını ortaya koyan bir çalışmaya ulaşılabilmıştır. Saygın (2014: 85), alçakgönüllülüğün kültürümüzdeki bir ifadesi olan tevazu üzerine bir araştırma gerçekleştirmiş ve tevazu, denetim odağı ve kişilik özellikleri arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Elde edilen bulgular, üniversite öğrencilerinin tevazu düzeylerinin sınıf düzeyi değişkeni açısından anlamlı şekilde farklılaştığını ve dördüncü sınıf öğrencilerinin ikinci ve üçüncü sınıf öğrencilerinden daha yüksek tevazu düzeyine sahip olduğunu ortaya koymuştur. Saygın (2014: 92), bu bulguyu öğrencilerin üniversiteye geldikleri ilk yıllarda yaşamış oldukları zorluklar ve hayata dair tecrübesizlikleri açısından ele almıştır. Ona göre; ilk sınıflardaki öğrencilerin henüz yeterince olgun olmamaları, yaşadıkları sıkıntıları benmerkezci tavırlarla karşılamalarına ve o sıkıntıları sadece kendilerinin yaşadığını düşünmelerine sebep

olabilir; ancak zaman içerisinde yaşadıkları tecrübeler, kendilerini ve hayatı daha iyi bir şekilde tanıyıp algılamalarına olanak sağlayacaktır. Bu açıdan bakıldığında son sınıftaki öğrencilerin alçakgönüllülük ortalamalarının yüksekliği daha anlaşılabilir. Zira, üniversite son sınıfa gelmiş bireyler daha olgunlaşmış bir kişiliğe, hayata dair daha net bakış açılarına ve yeni bir hayata başlayacak olmanın yüklediği sorumluluklarla daha gerçekçi tutum ve davranışlara sahip olabilirler. Ayrıca zaman içerisinde almış oldukları eğitimle henüz daha öğrenecekleri çok şey olduğunun farkına varmaları onlardaki bu alçakgönüllülük bilincini destekleyecek ayrı bir etken olarak değerlendirilebilir.

5.3.5. Sosyo-Ekonomik Düzeye Göre Alçakgönüllülük

Sosyo-ekonomik düzey değişkeni açısından alçakgönüllülük ortalamalarının anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla gerçekleştirilen analiz bulguları aşağıdaki gibidir.

Tablo 5.24. Sosyo-ekonomik Düzeye Göre Alçakgönüllülük (ANOVA).

	Sosyo-ekonomik Düzey	N	M	Ss	F	p	Fark
Alçakgönüllülük	a Düşük	129	3,45	,37	,610	,655	---
	b Ortanın altı	285	3,43	,37			
	c Orta	1561	3,41	,33			
	d Ortanın üstü	533	3,41	,35			
	e Yüksek	49	3,40	,37			
Toplam		2557					

Tablo 5.24.teki bulgulara göre, alçakgönüllülük bakımından düşük sosyo-ekonomik düzeye sahip olan katılımcılar en yüksek ortalamaya sahiptir (M= 3,45). Onları sırasıyla ortanın altı sosyo-ekonomik düzeye sahip olanlar (M= 3,43), orta ve ortanın üstü sosyo-ekonomik düzeye sahip olanlar (M= 3,41) ve son olarak da yüksek sosyo-ekonomik düzeye sahip olanlar (M= 3,40) takip etmektedir. Uygulanan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları, sosyo-ekonomik düzey açısından alçakgönüllülük ortalamalarının istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaşmadığını göstermektedir ($F_{(4)} = ,610$; $p > .05$). Dolayısıyla, araştırmanın H_{7e} numaralı “*Düşük sosyo-ekonomik düzeye sahip katılımcıların alçakgönüllülük düzeyi yüksek sosyo-ekonomik düzeye sahip katılımcılarından yüksektir.*” hipotezi desteklenmemiştir.

Her birey, üyesi olduğu toplum içerisinde belli bir sosyal statüye ve ekonomik gelire sahiptir ve bu özellikler onun yaşamı üzerinde oldukça etkilidir. Günümüz yaşamının ve toplum yapısının hem sosyal hem de ekonomik açıdan giderek daha karmaşık bir hal alması, birey ve hayatı üzerinde var olan bu etkiyi daha da güçlü kılmaktadır. Bunun sonucunda kişi, sahip olduğu sosyal ve ekonomik imkânların kendisine sunmuş olduğu daha iyi şartlar çerçevesinde farklı bazı yönelimlerde bulunmayı tercih edebilmektedir. Özellikle madde merkezli, tüketim odaklı ve bireyin kendisini ön planda tutan yaklaşımlar düşünce, tutum, davranış ve kişilik özellikleri noktasında ortaya çıkan değişimlerin en birincil saikleridir. Alçakgönüllülük, bu değişimlerin beraberinde getirdiği kapsamlı etkiler karşısında bireyi inançları ve kültürleri bağlamında koruyan en önemli değerlerden biridir. Öyle ki; bu erdem, madde anlamındaki zenginliklerden ziyade manevî ya da içsel olarak nitelendirilebilecek kazanımları önemseyen bir kişilik inşa eder. Bu noktada, sosyal açıdan sahip olunan herhangi bir konum ya da üstünlüğün ve yahut ekonomik bakımdan ulaşılmış bir yaptırım gücünün alçakgönüllü birey için bir değer ve kıymet taşımaması gerektiğine vurgu yapar. Bu tür kazanım ve sahiplikler, alçakgönüllü insanın hayatında ancak ve ancak iyi, güzel ve doğru olan şeylerin hizmetine kullanılabilir metalardan ibarettir. Bu yaklaşımdan hareketle araştırmada alçakgönüllülük ortalamalarının katılımcıların sosyo-ekonomik düzeyine göre farklılaşacağı beklenmiş; ancak elde edilen bulgular bu beklentiyi doğrulamamıştır.

İlgili literatür incelendiğinde, mevcut çalışmaların araştırmada elde edilen bulgularla uyuşan sonuçlar ürettiği görülmüştür. Alçakgönüllülük ve psikolojik iyi olma ilişkisinin üniversite öğrencileri üzerinde incelendiği bir araştırmada alçakgönüllülüğün gelir düzeyi değişkenine göre anlamlı şekilde farklılaşmadığı tespit edilmiş ve bu bulgu, alçakgönüllülüğün maddî değil manevî kazanımlara değer vermeyi önceleyen bir kişilik özelliği olması ile ilişkilendirilmiştir. Bunun yanında, alçakgönüllü bireylerin ilim zenginliğini önemsemelerinin de bir diğer etken olabileceği ileri sürülmüştür (Gediksiz, 2013: 81). Bir başka araştırmada, üniversite öğrencileri örneğinde alçakgönüllülük ve yılmazlık ilişkisi ele alınmış ve aile gelir düzeyi açısından katılımcıların alçakgönüllülük ortalamalarının anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı tespit edilmiştir (Shikholeshlami, 2016: 94). Benzer şekilde hem Vural (2015: 58) hem de Türkçapar ve Karademir (2016: 25) yetişkinler üzerinde gerçekleştirdikleri araştırmalarda, sosyo-ekonomik düzeyin

alçakgönüllülük üzerinde belirleyici bir etki göstermediğini ve katılımcılarının alçakgönüllülük ortalamalarının anlamlı bir farklılık göstermediğini ortaya koymuştur. Mevcut çalışmalar, bu konuyla ilgili yapılacak araştırmalara duyulan ihtiyacın yüksek olduğuna vurgu yapmışlardır.

5.3.6. Meslek Gruplarına Göre Alçakgönüllülük

Meslek grupları arasında alçakgönüllülük ortalamalarının anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmış ve bulgular aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 5.25. Meslek Gruplarına Göre Alçakgönüllülük (ANOVA).

	Meslek Grupları	N	M	Ss	F	p	Fark
Alçakgönüllülük	a Memur	258	3,40	,36	1,285	,226	---
	b İşçi	106	3,47	,38			
	c Emekli	33	3,42	,43			
	d Öğretmen	688	3,42	,34			
	e Akademisyen	210	3,44	,33			
	f Polis	20	3,47	,23			
	g Esnaf	49	3,42	,38			
	h Serb. Meslek	71	3,31	,34			
	i Ev Hanımı	163	3,43	,36			
	j Öğrenci	775	3,41	,33			
	k Mühendis	40	3,41	,38			
l Diğer	144	3,38	,34				
Toplam		2557					

Tablo 5.25.te yer alan bulgular, en yüksek alçakgönüllülük ortalamasına sahip olan meslek grubunun işçiler ve polisler (M= 3,47), en düşük ortalamaya sahip olan meslek grubunun ise (M= 3,31) ile serbest meslek erbabı olduğunu göstermektedir. Bunun yanında akademisyenler (M=3,44), ev hanımları (M= 3,43); esnaf, emekli ve öğretmenler (M= 3,42); öğrenci ve mühendisler (M= 3,41), memurlar (3,40) ve diğer olarak gruplandırılan farklı meslek dallarından katılımcılar ise (M= 3,38) alçakgönüllülük ortalamasına sahiptir. Analiz sonuçları, alçakgönüllülük ortalamalarının meslek grubu değişkeni açısından istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaşmadığını ortaya koymuştur ($F_{(11)}= 1,285$; $p>.05$). Buna göre, araştırmanın H_{7f} numaralı “Ev hanımlarının alçakgönüllülük düzeyi diğer meslek gruplarınınkinden yüksektir.” hipotezi desteklenmemiştir.

Her meslek, bireysel ve sosyal açıdan kişiye belirli kazanımlar sağlayan sosyal bir unsurdur. Yalnızca kişinin kendisi değil, ailesi başta olmak üzere sosyal çevresinin kapsamında olan herkes sahip olunan mesleğin taşıdığı maddi manevî karşılıkla yakından ilgilenir. Haliyle meslek gruplarının hem bireysel özellikler noktasında hem de sosyal anlamda bir takım getiri ve götürülerinin olacağı kaçınılmaz bir gerçektir. Bu noktada, katılımcıların sahip olduğu meslek türünün onların alçakgönüllülük düzeyine olumlu ya da olumsuz anlamda etki edebileceği düşünülmüş ve alçakgönüllülük ortalamaları meslek grubu değişkeni açısından karşılaştırılmıştır.

Halihazırda alçakgönüllülük üzerine yapılan çalışmalar, meslek gruplarının kontrol değişkeni olarak ele alınmadığını ortaya koymaktadır. Konuyla ilişkilendirilebilecek iki çalışmaya ulaşılabilmektedir. Bu çalışmalardan birinde, alçakgönüllülük ve yılmazlık ilişkisi üniversite öğrencilerin okudukları bölüm açısından ele alınmış ve alçakgönüllülük düzeylerinde bir değişim olup olmadığı incelenmiştir. Elde edilen bulgular, katılımcıların alçakgönüllülük ortalamalarının okudukları bölüm açısından anlamlı bir şekilde farklılaşmadığını ortaya koymuştur (Shikholeslami, 2016: 90). Diğer araştırmada ise Türkçapar ve Karademir (2016: 25) yetişkinlerden oluşan bir çalışma grubu üzerinde alçakgönüllülüğü sosyo-demografik özellikler açısından incelemiştir. Alçakgönüllülüğün sadece antrenör, yönetici ve rekreasyon meslek grupları açısından karşılaştırıldığı bu çalışmada da benzer şekilde anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı görülmüştür.

5.3.7. Yerleşim Türüne Göre Alçakgönüllülük

“İçinde yaşanan yerleşim türünün alçakgönüllülük üzerinde etkisi var mıdır?” ve “Alçakgönüllülük ortalaması yerleşim türüne göre anlamlı şekilde farklılaşmakta mıdır?” gibi soruların cevabını bulmak için gerçekleştirilen bağımsız örneklemeler, t-Test analizi bulguları aşağıdaki gibidir.

Tablo 5.26. Yerleşim Türüne Göre Alçakgönüllülük (Bağımsız Örneklemeler, t-Test).

	Yerleşim Türü	N	M	Ss	t	p
Alçakgönüllülük	Kırsal Çevre (Köy-Kasaba-Belde)	466	3,42	,34	,630	,529
	Kentsel Çevre (Şehir-Büyükşehir)	2091	3,41	,35		
Toplam		2557				

*p<.05, **p<.01, ***p<.001.

Tablo 5.26.da yer alan bulgulara göre, hayatının büyük çoğunluğunu kırsal çevrede geçiren katılımcıların alçakgönüllülük ortalaması (M= 3,42), kentsel çevrede hayatının büyük çoğunluğunu geçirmiş katılımcıların ortalamasından (M= 3,41) yüksektir; ancak aradaki bu çok az farkın istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı görülmektedir ($t_{(2555)} = ,630$; $p > .05$). Bu bulgular, araştırmanın H_{7g} numaralı “*Kırsal çevrede yetişenlerin alçakgönüllülük düzeyi kentsel çevrede yetişenlerinkinden yüksektir.*” hipotezinin desteklenmediğini göstermektedir.

Kırsal ve kentsel yerleşim merkezleri gerek günlük yaşam gerek toplumsal yapı ve gerekse de toplumun bireyler üzerindeki yaptırım gücü açısından birbirinden ayrılır. Kırsal çevrelerde birincil aile ve akraba ilişkilerinin yoğun şekilde gerçekleştiği, toplum menfaatlerinin ön planda tutulduğu ve sosyo-kültürel gelenek, görenek ve kuralların daha etkin şekilde yaşandığı bir hayat söz konusudur. Kentsel çevrelerde ise daha büyük insan topluluklarının yer aldığı, sosyo-kültürel yaptırım ve uygulamaların etkisizleştiği, insanî ilişkilerin daha resmî şekilde yaşandığı ve rekabet merkezli bireysel amaç ve hedeflerin ön planda olduğu bir yaşam hüküm sürmektedir. Haliyle her iki yerleşim çevresindeki hayat ve toplum biçimleri, buralarda yaşamakta olan bireylerin kişilik ve kişilik özellikleri üzerinde de belirleyici olabilmektedir. Kırsal çevrelerde sevgi, saygı, yardımlaşma, dayanışma, empati, diğerkâmlık gibi hasletlere sahip birey profillerine daha çok rastlanmakta iken, kentsel yerleşim merkezlerinde kendi çıkar ve menfaatlerini düşünüp bu doğrultuda tutum ve davranışlar sergileyen bireylerin yer aldığı görülmektedir. Kırsal ve kentsel yerleşim merkezleri arasındaki bu farklar ve bu farkların ürettiği sonuçlar dikkate alınarak araştırmaya katılan bireylerin alçakgönüllülük ortalamalarının yaşamlarını uzun süre geçirmiş oldukları yerleşim çevreleri açısından anlamlı şekilde farklılaşacağı ve kırsal çevrede uzun süre yaşam süren bireylerin daha yüksek alçakgönüllülük düzeyine sahip olacağı düşünülmüştür; ancak elde edilen bulgular, bu düşüncüyü doğrulamamıştır.

Konuyla ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde, sadece iki araştırmanın alçakgönüllülüğü yerleşim türü açısından ele aldığı tespit edilmiştir. Buna göre Vural (2015: 57) tarafından gerçekleştirilen ilk çalışmada yetişkinlerin alçakgönüllülük ortalamalarının yerleşim türü (kırsal-kentsel) açısından anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı görülmüştür. Bunun aksine, üniversite öğrencilerinin mutluluk ve alçakgönüllülük düzeylerinin farklı

değişkenlere göre incelendiği diğer araştırmada ise, alçakgönüllülük ortalamalarının yerleşim türü değişkeni açısından anlamlı bir şekilde farklılaştığı tespit edilmiştir. Bulgular, yaşamının büyük çoğunluğunu kırsal çevrede (köy) geçiren öğrencilerin kentsel çevrede uzun süre yaşam sürenlerden daha yüksek alçakgönüllülük düzeyine sahip olduğunu ortaya koymuştur. Elde edilen bu sonuç, kırsal çevrelerde hakim olan sosyo-kültürel yapının alçakgönüllülük noktasında bireylere sağladığı katkıyı göstermesi bakımından önemlidir (Aksoy, Güngör-Aytar ve Kaytez, 2017: 1129).

5.3.8. Coğrafi Bölgelere Göre Alçakgönüllülük

Katılımcıların alçakgönüllülük ortalamalarının coğrafi bölge değişkenine göre farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek için gerçekleştirilen tek yönlü varyans analizi (ANOVA) bulguları aşağıda yer almaktadır.

Tablo 5.27. Coğrafi Bölgeye Göre Alçakgönüllülük (ANOVA).

		Coğrafi Bölge	N	M	Ss	F	p	Fark
Alçakgönüllülük	a	Marmara	647	3,41	,34	1,648	,118	---
	b	Ege	204	3,44	,38			
	c	Akdeniz	244	3,44	,34			
	d	Karadeniz	460	3,37	,34			
	e	İç Anadolu	354	3,42	,33			
	f	Doğu Anadolu	293	3,43	,35			
	g	Güneydoğu Anadolu	303	3,42	,35			
	h	Yurtdışı	52	3,36	,39			
Toplam			2557					

Tablo 5.27. incelendiğinde, Ege ve Akdeniz bölgesinden olan katılımcıların en yüksek alçakgönüllülük ortalamasına (M= 3,44) sahip olduğu ve en düşük ortalamasının (M= 3,37) ise Karadeniz bölgesinden olan katılımcılarda görüldüğü tespit edilmiştir. Bunun yanında, katılımcılarına alçakgönüllülük ortalamaları Doğu Anadolu’da (M= 3,43), İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu’da (M= 3,42), Marmara’da (M= 3,41) ve Türkiye’den olduğu halde farklı sebeplerle yurt dışında yaşamakta olan katılımcılarda (M= 3,37)dir. Analiz sonuçları, ortalamalar arasındaki bu farkın istatistiksel olarak anlamlı olmadığını ortaya koymuştur ($F_{(7)} = 1,648$; $p > .05$). Bu bulgu, araştırmanın H_{7h} numaralı “*Doğu Anadolu Bölgesi’nde yaşayanların alçakgönüllülük düzeyi diğer bölgelerde yaşayanlarınkinden yüksektir.*” hipotezinin desteklenmediğini göstermektedir.

Türkiye ırk, etnik köken, din, dil, kültür vb. açıdan birçok sosyo-kültürel çeşitliliği bünyesinde barındıran bir ülkedir. Doğu'sundan Batı'sına ve Kuzey'inden Güney'ine her bir bölgesinde bambaşka renklere sahip olan bir toplum yapısı söz konusudur. Bunun yanında şehirleşme, ekonomi, sanayi, turizm, tarım ve hayvancılık gibi hususlarda da bölgeler arasında birçok farklılıktan söz etmek mümkündür. Bahsi geçen tüm bu hususlar, hem mevcut sosyal yapıyı hem de bu sosyal yapı içerisinde yaşam sürmekte olan bireyleri ve onların kişilik özelliklerini belirleyen önemli etmenlerdir. Bu nedenle, araştırmamıza Türkiye'nin 7 farklı bölgesinden sağlanan katılım da göz önüne alınarak, alçakgönüllülük ortalamalarının coğrafi bölge değişkeni açısından anlamlı bir farklılaşma gösterip göstermeyeceği incelenmiştir. Elde edilen bulgular, bölgeler arasındaki mevcut ortalamaların anlamlı bir şekilde farklılaşmadığını ortaya koymuştur. Araştırmamız, literatür açısından da ilk olma özelliğini taşımaktadır. Gerek yerli gerekse de yabancı alan yazında Alçakgönüllülük değişkeninin bu şekilde coğrafi bölge farklılıkları açısından incelendiği bir çalışma yer almamaktadır.

5.3.9. Anne ve Baba Tutumuna Göre Alçakgönüllülük

Tecrübe edilen anne ve baba tutumunun katılımcıların alçakgönüllülük ortalamaları üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı bir fark oluşturup oluşturmayacağını belirlemek amacıyla uygulanan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) bulguları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 5.28. Anne ve Baba Tutumuna Göre Alçakgönüllülük (ANOVA).

	Anne ve Baba Tutumu	N	M	Ss	F	p	Fark
Alçakgönüllülük	a Otoriter	709	3,41	,36	,330	,895	---
	b Aşırı Hoşgörülü	183	3,41	,32			
	c Demokratik	283	3,39	,32			
	d Koruyucu	1097	3,41	,34			
	e Tutarsız	176	3,41	,34			
	f İlgisiz	109	3,44	,37			
Toplam		2557					

Tablo 5.28.e göre, en yüksek alçakgönüllülük ortalaması ilgisiz anne ve baba tutumu tecrübe eden katılımcılarda (M= 3,44), en düşük alçakgönüllülük ortalaması ise (M= 3,39) ile demokratik anne ve baba tutumuna sahip olan katılımcılarda görülmektedir. Otoriter, aşırı

hoşgörülü, koruyucu ve tutarsız anne-baba tutumuna sahip olan katılımcıların alçakgönüllülük ortalaması ise ($M= 3,41$)dir. Analiz sonuçları, alçakgönüllülük ortalamalarının anne ve baba tutumuna göre istatistiksel açıdan anlamlı bir şekilde farklılaşmadığını ortaya koymaktadır ($F_{(5)}= ,330$; $p>.05$). Dolayısıyla, araştırmanın H_7 numaralı “*Demokratik anne baba tutumu tecrübe edenlerin alçakgönüllülük düzeyi Marmara Bölgesi’nde yaşayanlarınkinden yüksektir.*” hipotezinin desteklenmediği görülmektedir.

Aile kurumu ve ebeveynlerin çocuğun hayatı üzerindeki etkisi çok önemlidir. Çocuk, hayata dair her şeyi ilk defa sosyalleştiği aile çevresi ve ebeveyni aracılığıyla öğrenmeye başlar. Özellikle birer rol model olan ebeveynin çocuğa karşı olan tutum ve davranışları, onun sağlıklı bir kişilik yapısı inşa edebilmesindeki en önemli belirleyicilerdir. Bu tutum ve davranışlardaki olumlu ve olumsuz her yön, çocuğun kişilik ve benliğinde aynı nispette karşılık bulacaktır. Zira, insan hayatına yön veren birçok kişilik özelliği, çocukluktan itibaren ebeveyn ile kurulan ilişkiye ve bu ilişkinin kalitesine göre şekillenmektedir (Kaya, 1997: 193; Yavuzer, 2013: 13-14). Mevcut bu teorik bilgilerden hareketle araştırmada, önemli bir erdem ve kişilik özelliği olan alçakgönüllülüğün çocuklukta tecrübe edilen ebeveyn tutumu açısından anlamlı bir şekilde farklılaşabileceği düşünülmüştür; ancak elde edilen bulgular, katılımcıların ortalamaları arasındaki farkların anlamlı olmadığını göstermiştir.

Alan yazında alçakgönüllülüğü anne ve baba tutumu açısından ele alan ve farklı bulgular tespit eden çalışmalar mevcuttur. Saygın (2014: 87) tevazu, denetim odağı ve kişilik özellikleri arasındaki ilişkiyi ele almış ve üniversite öğrencilerinin tevazu düzeylerinin tecrübe edilen anne baba tutumu değişkenine göre anlamlı bir şekilde farklılaştığını tespit etmiştir. Bulgular, demokratik anne baba tutumu tecrübe ettiğini belirten katılımcıların otoriter, ilgisiz ve koruyucu anne baba tutumu tecrübe eden katılımcılardan daha yüksek tevazu düzeyine sahip olduğunu göstermiştir. Alçakgönüllülüğün sosyo-demografik değişkenler açısından incelendiği bir başka araştırmada da benzer şekilde tecrübe edilen anne-baba tutumları açısından alçakgönüllülük ortalamalarının anlamlı bir şekilde farklılaştığı ve demokratik anne baba tutumu tecrübe etmiş katılımcıların alçakgönüllülük ortalamalarının ilgisiz ve otoriter anne baba tutumu tecrübe etmiş katılımcılara oranla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Türkçapar ve Karademir, 2016: 26). Her iki araştırmanın sunduğu bu sonuçlar, çocukla sağlıklı bir iletişime sahip olma, onu dinleme, çatışma ve

problemleri birlikte çözmeye çalışma ve çözüm odaklı bir strateji izleme gibi demokratik ebeveyn tutumuna örnek teşkil edecek davranışların çocuğun alçakgönüllü bir kişilik inşa edebilmesine katkı sağlayabileceğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Diğer taraftan, Gediksiz (2013: 77) de üniversite öğrencileri üzerinde aynı ilişkiyi incelemiştir; ancak önceki çalışmaların aksine alçakgönüllülüğün tecrübe edilen anne-baba tutumu açısından anlamlı bir şekilde farklılaşmadığını tespit etmiştir (Gediksiz, 2013: 77).

5.4. DINDARLIK VE İÇSEL DİNİ MOTİVASYON İLE İLGİLİ BULGULAR

Demografik değişkenlerin katılımcıların dindarlık ve içsel dini motivasyon ortalamaları üzerinde belirleyici bir etki ortaya koyması muhtemeldir. İlgili alan yazın, bu konuda yapılan çalışmalar açısından oldukça zengin bir yapı arz etmektedir (Bilgi için bkz. Baynal, 2015; Karaca, 2000, 2014; Koç, 2010; Kurt, 2009). Nitekim, bu araştırmada da H₈ numaralı “Katılımcıların yaş, cinsiyet, medenî durum, eğitim düzeyi, sosyo-ekonomik düzey, meslek grubu, yerleşim türü, coğrafi bölge ve anne baba tutumuna göre dindarlık düzeyleri farklılaşacaktır.” ve H₉ numaralı “Katılımcıların yaş, cinsiyet, medenî durum, eğitim düzeyi, sosyo-ekonomik düzey, meslek grubu, yerleşim türü, coğrafi bölge ve anne baba tutumuna göre içsel dini motivasyon düzeyleri farklılaşacaktır.” hipotezleri dindarlık ve içsel dini motivasyonun demografik özelliklere göre farklılaşabileceği düşüncesinden hareketle belirlenmiştir.

5.4.1. Yaş Gruplarına Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon

Katılımcıların dindarlık ve içsel dini motivasyon ortalamalarının yaş gruplarına göre anlamlı şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek üzere gerçekleştirilen tek yönlü varyans analizi (ANOVA) bulguları aşağıdaki tablolarda yer almaktadır.

Tablo 5.29. Yaş Gruplarına Göre Dindarlık (ANOVA, Tukey HSD).

	Yaş Grupları	N	M	Ss	F	p	Fark
Dindarlık	a 18-21	325	4,25	,57	7,379	,000	d > a, b, c
	b 22-30	1261	4,30	,51			
	c 31-40	648	4,25	,65			
	d 41-65	323	4,42	,51			
Toplam		2557					

Tablo 5.29.da görüldüğü üzere, en yüksek dindarlık ortalaması (M= 4,42) ile 41-65 yaş grubunda, en düşük ise (M= 4,25) ile 18-21 ve 31-40 yaş gruplarında gerçekleşmiştir. 22-30 yaş grubu ise (M= 4,30) dindarlık ortalamasına sahiptir. Analiz sonuçlarına göre, dindarlık ortalamalarının gruplar arasında istatistiki açıdan anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($F_{(3)}= 7,379$; $p<.001$). Verilere uygulanan Tukey HSD testi bulguları, anlamlı farkın 41-65 yaş grubu ile 18-21, 22-30 ve 31-40 yaş grupları arasında, 41-65 yaş grubunun lehine olduğunu göstermektedir. 41-65 yaş grubunda yer alan katılımcıların dindarlık ortalaması diğer grupların ortalamalarından bariz şekilde yüksektir. Bu bulgular, araştırmanın H_{8a} numaralı “*Yaş arttıkça dindarlık düzeyi artar.*” hipotezinin desteklendiğini göstermektedir.

Tablo 5.30. Yaş Gruplarına Göre İçsel Dini Motivasyon (ANOVA, Tukey HSD).

	Yaş Grupları	N	M	Ss	F	p	
İçsel Dini Motivasyon	a 18-21	325	4,09	,76	4,195	,006	d > b, c
	b 22-30	1261	4,07	,72			
	c 31-40	648	4,03	,83			
	d 41-65	323	4,21	,76			
Toplam		2557					

Tablo 5.30.daki ortalamalar incelendiğinde ise, dindarlık ortalamalarında olduğu gibi, en yüksek içsel dini motivasyon ortalamasına sahip olan yaş grubu (M= 4,21) ile 41-65 yaş grubudur. Bu grubu sırasıyla (M= 4,09) ile 18-21 yaş grubu, (M= 4,07) ile 22-30 yaş grubu ve son olarak da (M= 4,03) ile 31-40 yaş grubu takip etmektedir. Bulgular, gruplar arasındaki farklılığın anlamlı olduğunu göstermekte ($F_{(3)}= 4,195$; $p<.01$) ve bu anlamlı farkın 41-65 yaş grubu ile 22-30 ve 31-40 yaş grupları arasında, 41-65 yaş grubunun lehine olduğunu göstermektedir. Bu bulgular, araştırmanın H_{9a} numaralı “*Yaş arttıkça içsel dini motivasyon düzeyi artar.*” hipotezini desteklemektedir.

Araştırma bulguları hem dindarlık hem de içsel dini motivasyon açısından en yüksek ortalamalara 41-65 yaş aralığındaki, bir diğer ifadeyle orta ve son yetişkinlik dönemleri ile yaşlılık dönemi dini gelişim evrelerindeki katılımcıların sahip olduğunu göstermiştir. Özellikle orta yaş sonrasında artık yavaş yavaş hayatın son evresine yaklaşıldığının hissedilmesi, sosyal çevre ve faaliyetlerin giderek daralması, fiziksel ve psikolojik anlamda diğer insanlara daha bağımlı hale gelmesi, zaman içerisinde muhtemel sağlık sorunlarının

ortaya çıkması ve ahirete yönelik tutum, davranış ve ibadetleri arttırma isteği gibi hususların son yetişkinlik ve yaşlılık dönemi içerisinde değerlendirilebilecek bu katılımcıların sahip olduğu yüksek dindarlık ve içsel dini motivasyon düzeylerinde etkili olduğu düşünülebilir (Karaca, 2016: 181-183). Özellikle son yetişkinlik ve yaşlılık dönemlerinde dinin bireylere psiko-sosyal açıdan sağladığı destek ve motivasyon giderek daha da etkili olmakta; karşılaşılan güçlük ve problemlerle başa çıkma noktasında dine ve tanrıya yönelik olumlu algıların işlevi gittikçe artabilmektedir (Koenig, 2006: 2; Pargament vd. 2004: 713). Dolayısıyla din ve insanlara sunduğu prensip ve öğretiler daha da önemli hale gelmektedir. Orta yaş ve son yetişkinlik dönemindeki katılımcılarda tespit edilen yüksek dindarlık ve içsel dini motivasyon düzeylerinin bu tür düşünce ve yaklaşımlardan beslendiği ileri sürülebilir.

Literatür incelendiğinde, yaş ile dindarlık arasındaki ilişkiyi ele alan araştırma sonuçlarının farklılık arz ettiği görülmektedir. Tokur (2011: 132) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, yaş ile dindarlık ortalamaları arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Karşlı (2011: 1178) ise, dindarlığı yaş grupları açısından ele aldığı araştırmada yaş grupları açısından dindarlık düzeyinin anlamlı bir şekilde farklılaştığını ve en yüksek dindarlık ortalamasına 60 yaş ve üzeri katılımcıların sahip olduğunu tespit etmiştir. Yetişkinlerde ruh sağlığı ve dindarlık ilişkisinin ele alındığı bir başka çalışma, dindarlık düzeyinin yaş grupları açısından anlamlı şekilde farklılaştığını; 64-60 yaş aralığındaki katılımcıların en yüksek dindarlık düzeyine sahip olduğunu ortaya koymuştur (Yoğurtçu, 2009: 56). Dindarlığı yaş grupları açısından ele alan bir diğer araştırmada, katılımcıların dindarlık ortalamalarının anlamlı şekilde farklılaştığı tespit edilmiş; en yüksek dindarlık düzeyinin 50-59 yaş arası katılımcılarda ve en düşük dindarlık düzeyinin ise 22-34 yaş arası katılımcılarda olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Demir, 2017: 58). Güven (2019: 54) ise dindarlık düzeyinin yaş grupları açısından anlamlı bir şekilde farklılaştığını ve 22-30 yaş aralığında yer alan katılımcıların en yüksek dindarlık düzeyine sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu çalışmaların aksine, literatürde dindarlığın yaş değişkeni açısından anlamlı şekilde farklılaşmadığını ortaya koyan araştırmalar da söz konusudur (Çakır, 2015: 71; Öztürk, 2013: 64).

İlgili alan yazın, yaş grupları ile içsel dini motivasyon arasındaki ilişkiyi ele alan farklı çalışmalar da içermektedir. Karaca'nın (2000: 299), yetişkinler üzerinde ölüm kaygısı

ve dindarlık ilişkisini ele aldığı araştırmada, içsel dini motivasyonun yaş grupları arasında anlamlı şekilde farklılaştığı ve orta yaş katılımcıların ergen ve yaşlılardan daha yüksek içsel dini motivasyon düzeyine sahip olduğu görülmüştür. Tokur (2011: 133), yaş ile içsel dini motivasyon arasında anlamlı pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmiş, yaş arttıkça içsel dini motivasyonun da arttığı sonucuna ulaşmıştır. Benzer şekilde Kızılgöçer (2011: 170), içsel dini motivasyon düzeyinin yaş değişkenine göre anlamlı şekilde farklılaştığını; 61 yaş ve üzeri katılımcıların en yüksek içsel dini motivasyon düzeyine sahip olduğunu ortaya koymuştur. İç güdümlü ve dış güdümlü dindarlığın yardımseverlik ile ilişkisinin incelendiği bir diğer araştırmada ise yaş gruplarına göre içsel dini motivasyon ortalamalarının anlamlı şekilde farklılaştığı ve son yetişkinlik (50-59 yaş) dönemindeki katılımcıların en yüksek ortalamaya sahip olduğu görülmüştür (Demir, 2017: 60). Araştırma bulgularını destekleyen bu çalışmaların yanında, literatürde içsel dini motivasyon düzeyinin yaş grupları açısından anlamlı şekilde farklılaşmadığını tespit eden çalışmalar da bulunmaktadır (Göçen, 2012: 157; Özcan, 2007: 65; Özkan, 2016: 116).

5.4.2. Cinsiyete Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon

Araştırmada “Katılımcıların dindarlık ve içsel dini motivasyon ortalamaları cinsiyet değişkenine göre istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık var mıdır?” sorusuna cevap aranmaktadır. Bu amaçla uygulanan bağımsız örneklem t-Test analiz bulguları aşağıda yer almaktadır.

Tablo 5.31. Cinsiyete Göre Dindarlık (Bağımsız Örneklem t-Test).

	Cinsiyet	N	M	Ss	t	p
Dindarlık	Erkek	1142	4,27	,58	-2,376	,018
	Kadın	1415	4,32	,53		
Toplam		2557				

Tablo 5.31.de kadınların dindarlık ortalamasının (M= 4,32) erkeklerin dindarlık ortalamasından (M= 4,27) yüksek olduğu görülmekte ve analiz sonuçları aradaki bu farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir ($t_{(2555)} = -2,376$; $p < .05$). Bu bulgular, araştırmanın H_{8b} numaralı “Kadınların dindarlık düzeyi erkeklerinkinden yüksektir.” hipotezinin desteklendiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 5.32. Cinsiyete Göre İçsel Dini Motivasyon (Bağımsız Örneklemeler, t-Test).

	Cinsiyet	N	M	Ss	t	P
İçsel Dini Motivasyon	Erkek	1142	4,04	,81	-2,724	,006
	Kadın	1415	4,12	,71		
Toplam		2557				

Tablo 5.32. incelendiğinde ise, kadın katılımcıların içsel dini motivasyon ortalamaları (M= 4,12), dindarlıktaki duruma benzer şekilde erkek katılımcıların içsel dini motivasyon ortalamasından yüksek olduğu görülmektedir. Bulgular, kadınlar ve erkeklerin içsel motivasyon ortalamaları arasında yer alan bu farkın istatistiki açıdan anlamlı olduğunu göstermektedir ($t_{(2555)} = -2,724$; $p < .01$). Buna göre, araştırmanın H_{9b} numaralı “*Kadınların içsel dini motivasyon düzeyi erkeklerinkinden yüksektir.*” hipotezinin desteklendiği anlaşılmaktadır.

Cinsiyet değişkeni, dindarlık ve boyutları açısından farklılıklara kaynaklık eden önemli bir değişkendir. Bu noktada Yapıcı (2016: 152), erkek ve kadınlar arasındaki dindarlık yapı ve yoğunluklarının belirli şart ve durumlara göre farklılaşma gösterdiğine dikkat çeker ve onların bireysel (fiziksel/duygusal) ve sosyal (kültürel/çevresel) karakteristiklerinin dini inanç, kaide, ibadet ve ritüelleri idrak etme ve değerlendirme noktasındaki belirleyiciliğine vurgu yapar. Benzer şekilde Miller ve Stark (2002: 1419) cinsiyet açısından dindarlık ve dindarlığın boyutları üzerinde gerçekleşmesi muhtemel değişimleri incelemiş ve erkekler ile kadınlar arasındaki sosyalleşme farklılıklarının, fizyolojik özelliklerin, risk algılarının ve gelenek, görenek ile âdetlerden etkilenme seviyelerinin söz konusu değişimlere kaynaklık edebileceğini belirtmiştir. Bu değerlendirmeler, hem dindarlık hem de içsel dini motivasyon ortalamalarının kadın katılımcılarda daha yüksek olduğunu tespit eden araştırma bulgularımızı izah edebilme açısından önem arz etmektedir. Zira cinsiyetin ülkemizdeki toplum içerisinde beraberinde getirdiği statü, rol ve sorumluluklar ile erkek ve kadın profillerine dair mevcut toplumsal cinsiyet algılarının dinin algılanması ve yaşanmasına noktasındaki farklılıklara kaynaklık etmesi oldukça muhtemeldir.

Gerek dindarlık gerekse de içsel dini motivasyon, yerli ve yabancı araştırmacıların cinsiyet değişkeni açısından yaygın bir şekilde incelediği olgulardır (Bilgi için bkz. Argyle ve Beit-Hallahmi, 1975; Cirhinlioğlu ve Ok, 2011; Yapıcı, 2012). Mevcut literatürde bu konu

üzerine gerçekleştirilen araştırmalar, anlamlı istatistiksel bulgulardan hareketle ya erkeklerin kadınlardan daha dindardır (Karaca, 2000: 347; Koç, 2010: 226; Onay, 2004: 103;) ya kadınların erkeklerden daha dindardır olduğunu (Kimter ve Köftegöl, 2017:67; Şentepe ve Güven, 2015: 35, 37; Turan, 2018: 414) ya da her iki cinsiyet açısından dindarlık ya da içsel dini motivasyon düzeylerinde anlamlı bir farklılaşma olmadığını tespit etmiştir (Çakır, 2015: 69; Ayten, 2004: 84; Türker, 2018: 61; Yapıcı, 2006: 87).

5.4.3. Medeni Duruma Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon

Dindarlık ve içsel dini motivasyon düzeyinin medeni durum değişkeni açısından anlamlı şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmış ve bulgular aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 5.33. Medenî Duruma Göre Dindarlık (ANOVA, Tukey HSD).

	Medenî Durum	N	M	Ss	F	p	Fark
Dindarlık	a Bekâr	1357	4,25	,56	15,446	,000	a < b c < a, b
	b Evli	1157	4,35	,53			
	c Diğer	47	4,03	,83			
Toplam		2557					

Tablo 5.33'te görüldüğü üzere, dindarlık bakımından en yüksek ortalamaya (M= 4,35) evliler sahip olmuştur. Onları, sırasıyla bekârlar (M= 4,25) ile dul ve boşanmış katılımcılardan oluşan diğer grubu (M= 4,03) takip etmektedir. Elde edilen bulgular, medeni durum açısından dindarlık ortalamalarının anlamlı bir şekilde farklılaştığını göstermektedir ($F_{(2)}= 15,446$; $p<.001$). Buna göre, ortalamalar arasında anlamlı fark, bekârlar ile evliler arasında evliler lehine, evliler ile diğer grubu arasında evliler lehine ve diğer grubu ile bekârlar arasında bekârlar lehine gerçekleşmiştir. Tabloda yer alan bu bulgular, araştırmanın H_{8c} numaralı “Evlilerin dindarlık düzeyi bekârlarinkinden yüksektir.” hipotezinin desteklendiğini göstermektedir.

Tablo 5.34. Medenî Duruma Göre İçsel Dini Motivasyon (ANOVA, Tukey HSD).

	Medenî Durum	N	M	Ss	F	p	Fark
İçsel Dini Motivasyon	a Bekâr	1357	4,05	,76	10,771	,000	a > c b > a, c
	b Evli	1157	4,14	,73			
	c Diğer	47	3,69	1,05			
Toplam		2557					

Tablo 5.34. incelendiğinde ise, dindarlıkta olduğu gibi katılımcıların içsel dini motivasyon ortalamalarının en yüksek evlilerde (M= 4,14) ve en düşük ise (M= 3,69) ile diğer grubu olarak değerlendirilen dul ve boşanmışlarda olduğunu göstermektedir. Bekârların içsel dini motivasyon ortalaması ise (M= 4,05) olarak tespit edilmiştir. Analiz sonuçları ortalamalar arasındaki farkın istatistiksel açıdan anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır ($F_{(2)}= 10,771$; $p<.001$). Buna göre anlamlı fark evliler ile bekârlar ve diğer grubu arasında evliler lehine, bekârlar ile diğer grubu arasında bekârlar lehine gerçekleşmiştir. Bu bulgulara göre, araştırmanın H_{9c} numaralı “Evlilerin içsel dini motivasyon düzeyi bekârlarinkinden yüksektir.” hipotezinin desteklendiği görülmektedir.

Evlilik bireyin hayatında köklü bir değişimin meydana geldiği çok önemli bir hayat olayıdır. Zira evlenmek ve aile olmak, hayatını birleştiren kişileri hem bireysel hem de sosyal açıdan kapsamlı bir şekilde değiştirir ve geliştirir. Öyle ki; bu yaşamın mutlu ve dengeli bir şekilde sürdürülmesinde eşlerin birtakım ödev ve sorumlulukları, çeşitli fedakârlıkları ve önemli ahlâkî erdemleri sahiplenebilmesi oldukça elzemdir. Karaca (2016: 46-47), bireysel ve sosyal açıdan çeşitli gelişim potansiyellerini bünyesinde barındıran evlilik hayatının aynı zamanda dini gelişim açısından evli bireylere katkı sağladığına ve dinlerini daha iyi idrak edip yaşama noktasında onlara önemli imkânlar sunduğuna dikkat çeker. Ona göre, eşlerin beraber yaşamaya başlayarak hem kendilerini hem de hayatı daha iyi şekilde tanıyıp anlamlandırmaları, kendilerinde bulunan gelişimsel eksikliklerin farkına varmaları, birbirlerine ve çevrelerine karşı daha sorumlu hissetmeleri ve böylelikle kapsamlı bir kişilik gelişimi tecrübe etmeleri söz konusudur. Kişilik gelişimi açısından önemli imkân ve fırsatlar sunan bu yaşam tarzı, dinî gelişim noktasında da bireylerin daha sağlıklı hareket edebilmelerine ve ilerleme kaydedebilmelerine yardımcı olmaktadır. Bu teorik yaklaşım ve medeni durum değişkeninin dindarlık ile içsel dini motivasyon üzerindeki etkisi üzerine gerçekleştirilen ampirik çalışmalardan hareketle araştırmada evlilerin bekarlara oranla daha yüksek dindarlık ve içsel dini motivasyon ortalamasına sahip olacağı düşünülmüştür. Elde edilen bulgular, bu düşüncüyü desteklemiş ve evli katılımcıların bekâr, dul ve boşanmış katılımcılardan anlamlı derecede daha yüksek dindarlık ve içsel dini motivasyon ortalamasına sahip olduğunu göstermiştir. Evli katılımcıların sahip olduğu bu ortalamalar,

aile hayatının onların bireysel ve sosyal özelliklerine sunmuş olduğu muhtemel katkılar ile ilişkilendirilebilir.

İlgili alan yazın, dindarlık ve içsel dini motivasyonun medeni durum açısından ele alındığı ve farklı bulgular elde eden araştırmalar içermektedir. Şerefli (2008: 50), Ayten (2009: 129), Baynal (2015: 214) ve Güven (2019: 55), dindarlığın medeni durum açısından anlamlı şekilde farklılaştığını ve evlilerin bekârlardan daha dindar olduğunu tespit etmiştir. Benzer şekilde yetişkinlerin içsel dini motivasyonu medeni durum bakımından inceleyen Koç (2010: 231), Tokur (2011: 156), Kızılgöç (2011: 175) ve Karlı (2011: 186) araştırmalarında içsel dini motivasyon ortalamalarının evlilerde anlamlı derecede daha yüksek olduğunu tespit etmiştir. Bu araştırmaların aksine, literatürde medeni durumun dindarlık ortalamaları üzerinde anlamlı bir farklılaşma oluşturmadığını ortaya koyan çalışmalar da mevcuttur (Göcen, 2012: 159; Uysal, 2015: 46; Şentepe, 2009: 45). Bu araştırmada elde edilen anlamlı bulgu, evlilerin daha yüksek dindarlık ve içsel dini motivasyon düzeyine sahip olduğunu gösteren çalışmaları desteklemesi açısından önem arz etmektedir.

5.4.4. Eğitim Seviyesine Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon

Araştırmada, “Dindarlık ve içsel dini motivasyon ortalamaları sahip olunan eğitim seviyesine göre farklılaşmakta mıdır? Üst düzeydeki eğitim seviyesine sahip olan katılımcıların dindarlık veya içsel dini motivasyon düzeyleri alt düzeydekilere göre daha düşük müdür?” gibi sorulara cevaplar bulmak amacıyla tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmış ve bulgular aşağıdaki tablolarda görüldüğü şekilde ortaya çıkmıştır.

Tablo 5.35. Eğitim Seviyesine Göre Dindarlık (ANOVA, Tukey HSD).

	Eğitim Seviyesi	N	M	Ss	F	p	Fark
Dindarlık	a Liseden Az	58	4,50	,31	4,821	,001	a > d, e b > e c > e
	b Lise	224	4,36	,50			
	c Önlisans	207	4,36	,56			
	d Lisans	1583	4,29	,56			
	e Yüksek lisans-Doktora	485	4,23	,58			
Toplam		2557					

Tablo 5.35.te görüldüğü üzere, dindarlık ortalamasının en yüksek olduğu katılımcılar, liseden daha düşük düzeydeki eğitim seviyesine sahip olanlardır (M= 4,50) Onları sırasıyla

lise ve önlisans mezunları (M= 4,36), lisans mezunları (M= 4,29) ve son olarak da yüksek lisans-doktora mezunları (M= 4,23) takip etmektedir. Analiz sonuçları, ortalamalar arasındaki farkların anlamlı olduğunu göstermektedir ($F_{(4)}= 4,821$; $p<.01$). Buna göre, dindarlık ortalamaları arasındaki anlamlı farklılaşma liseden daha az düzeydeki eğitim seviyesi ile lisans ve yüksek lisans eğitim seviyesi arasında liseden daha az düzeydeki eğitim seviyesi lehine, lise ve yüksek lisans-doktora eğitim seviyeleri arasında lise lehine ve önlisans ve yüksek lisans-doktora eğitim seviyeleri arasında önlisans lehine gerçekleşmiştir. Tüm bu bulgular, araştırmanın H_{8d} numaralı “Eğitim arttıkça dindarlık düzeyi azalır.” hipotezinin desteklendiği göstermektedir.

Tablo 5.36. Eğitim Seviyesine Göre İçsel Dini Motivasyon (ANOVA, Tukey HSD).

	Eğitim Seviyesi	N	M	Ss	F	p	Fark
İçsel Dini Motivasyon	a Liseden Az	58	4,38	,43	7,333	,000	a > d, e e < b, c, d
	b Lise	224	4,14	,73			
	c Önlisans	207	4,19	,68			
	d Lisans	1583	4,09	,75			
	e Yüksek lisans-Doktora	485	3,95	,82			
Toplam		2557					

Tablo 5.36. incelendiğinde, katılımcıların içsel dini motivasyon ortalamalarının liseden daha düşük eğitim seviyesinde en yüksek (M= 4,38), yüksek lisans-doktora eğitim seviyesinde ise (M= 3,95) ile en düşük düzeyde olduğu görülmektedir. Bunun yanında, katılımcıların içsel dini motivasyon ortalamaları lise seviyesinde (M= 4,14), önlisans seviyesinde (M= 4,19) ve lisans seviyesinde ise (M= 4,09)’dur. Analiz sonuçları, katılımcıların içsel dini motivasyon ortalamalarının eğitim seviyesine göre anlamlı şekilde farklılaştığını göstermektedir ($F_{(4)}= 7,333$; $p<.001$). Buna göre, ortalamalar arasındaki anlamlı fark liseden düşük eğitim seviyesi ile lisans ve yüksek lisans-doktora seviyeleri arasında liseden düşük eğitim seviyesi lehine ve lise, önlisans ve lisans seviyeleri ile yüksek lisans-doktora seviyesi arasında yüksek lisans-doktora eğitim seviyesinin aleyhine gerçekleşmiştir. Yüksek lisans-doktora eğitim seviyesine sahip olan katılımcılar, bariz şekilde diğer eğitim seviyesine sahip katılımcılardan daha düşük içsel dini motivasyon ortalamasına sahiptir. Tüm bu veriler, araştırmanın H_{9d} numaralı “Eğitim arttıkça içsel dini motivasyon düzeyi azalır.” hipotezinin desteklendiğini ortaya koymaktadır.

Eğitim, hayatın her alanında etkili olan uzun soluklu bir süreçtir. Doğumdan itibaren ailede başlayana bu süreç, daha sonra yaşın da ilerlemesiyle sosyalleşme vb. yollarla informal ve eğitim kurumları vasıtasıyla da formal şekilde dini ya da seküler içeriklere sahip olarak devam eder. Her din, müntesiplerine inanç esas ve usullerini öğrenmeyi, bu esas ve usuller üzerine düşünmeyi, devamında onlara inanmayı ve sonrasında da onları hayata tatbik etmeyi salık veren bir eğitim sürecini zorunlu kılar. Dolayısıyla eğitimin din ve dini hayat ile kesiştiği en önemli nokta bilgi alışverişi ve devamında bu bilginin hayata tatbik edilmesidir. Diğer taraftan dini eğitimin yanında seküler eğitimin de dini hayat üzerinde belirleyiciliği söz konusudur. Zira eğitimin içerik ve niteliği ile eğitimin alındığı sosyal çevrenin bireyin dini algılaması, anlaması ve yaşaması hususunda ayrı bir öneme sahip olduğu yadsınamaz bir gerçektir (Karaca, 2016: 44; Koştaş, 1995: 48; Yapıcı, 2007: 264-265). Bu düşünceden hareketle dindarlık ve içsel dini motivasyon, eğitim değişkeni açısından bu çalışmada ele alınmış; araştırma bulguları, hem dindarlık hem de içsel dini motivasyonda yüksek lisans-doktora derecesine sahip katılımcıların en düşük, liseden az düzeydeki eğitim derecesine sahip katılımcıların ise en yüksek ortalamalara sahip olduğunu ortaya koymuştur. Eğitim ile dindarlık arasında ters bir ilişki olduğunu tespit eden bu sonuç katılımcıların seküler bir eğitim alması, alınan eğitim düzeyi arttıkça rasyonelleşme ve dine yönelik şüphelerin daha etkin hale gelmesi, dini hayatın yaşanması noktasında daha esnek yolların tercih edilebileceğine dair bilgiler edinebilme ihtimali, artan eğitim ile birlikte edinilen sosyal statü ve karşılaşılan sosyal çevrelerin etkisi ile ilişkilendirilebilir.

Mevcut literatür, dindarlık ve boyutlarının eğitim değişkeni açısından değişim gösterip göstermediğini farklı gruplar üzerinde inceleyen çalışmalar içermektedir. Uysal (2015: 48), genç yetişkinler üzerinde gerçekleştirdiği çalışmasında eğitim açısından dindarlık ortalamalarının anlamlı şekilde farklılaştığını; lise ve dengi mezunlarının yüksek okul ve üniversite mezunlarına göre daha yüksek dindarlık eğilimine sahip olduğunu tespit etmiştir. Benzer şekilde Yıldız (2002: 169), ilahiyat fakültesi öğrencileri üzerinde gerçekleştirdiği boylamsal çalışma ile sınıf düzeyindeki artışa bağlı olarak öğrencilerin dindarlık düzeyinde azalma olduğunu ortaya koymuştur. Yıldız, üniversite öğreniminin ilahiyat öğrencilerine kazandırdığı rasyonel bakış açısının bu azalmaya kaynaklık edebileceğine dikkat çekmiştir. Bunun yanında, öğrencilerin öğrenimleri süresince hem hayat tarzı hem de meslek edinme

çabası noktasında din ile ilgili uyarıcılara sürekli maruz kalmalarının onlardaki dindarlık düzeyini azaltan bir etki üretebileceğini belirtmiştir. Ayrıca, Baynal (2015: 216) dindarlık ve eğitim ilişkisini yetişkinler üzerinde incelemiştir. Elde ettiği bulgular, eğitim düzeyi arttıkça dindarlık düzeylerinin anlamlı şekilde farklılaştığını ve eğitim derecesi arttıkça dindarlık düzeyinin azaldığını göstermiştir. Buna göre en yüksek dindarlık ortalamasına ilkökul mezunları, en düşük dindarlık ortalamasına da yüksekokul ve üniversite mezunları sahip olmuştur. Literatürde benzer sonuçların elde edildiği başka çalışmalar da mevcuttur (Göcen, 2012: 166; Ilgaz, 2015: 65; Karaca, 2000: 348). Bu çalışmaların aksine Özcan (2007:66), Koç (2010: 230), Hasankahyaoğlu (2008: 57), Vural (2016: 83) ve Güven (2019: 57) konuyla ilgili olarak gerçekleştirdikleri çalışmalarda dindarlık ortalamalarının eğitim değişkeni açısından anlamlı bir şekilde farklılaşmadığını ortaya koymuşlardır.

5.4.5. Sosyo-Ekonomik Düzeye Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon

Katılımcıların dindarlık ve içsel dini motivasyon ortalamalarının sosyo-ekonomik düzey değişkenine göre anlamlı olarak farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla uygulanan analiz bulguları aşağıdaki tablolarda yer almaktadır.

Tablo 5.37. Sosyo-ekonomik Düzeye Göre Dindarlık (ANOVA, Tukey HSD).

	Sosyo-ekonomik Düzey	N	M	Ss	F	p	Fark
Dindarlık	a Düşük	129	4,21	,61	2,187	,068	---
	b Ortanın altı	285	4,24	,62			
	c Orta	1561	4,32	,53			
	d Ortanın üstü	533	4,30	,55			
	e Yüksek	49	4,20	,66			
Toplam		2557					

Tablo 5.37.de görüldüğü üzere, sosyo-ekonomik düzeyi orta olan katılımcılar en yüksek dindarlık ortalamasına (M= 4,32) sahiptir. Onları, sırasıyla ortanın üstü (M= 4,30), ortanın altı (M= 4,24), düşük (M= 4,21) ve son olarak yüksek (M= 4,20) sosyo-ekonomik düzeye sahip katılımcılar takip etmektedir. Analiz sonuçları dindarlık ortalamaları arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olmadığını ortaya koymuştur ($F_{(4)}= 2,187$; $p>.05$). Bu bulgular, araştırmanın H_{8e} numaralı “Sosyo-ekonomik düzey arttıkça dindarlık düzeyi azalır.” hipotezinin desteklenmediğini göstermektedir.

Tablo 5.38. Sosyo-ekonomik Düzeye Göre İçsel Dini Motivasyon (ANOVA, Tukey HSD).

	Sosyo-ekonomik Düzey	N	M	Ss	F	p	Fark	
İçsel Dini Motivasyon	a	Düşük	129	3,88	,82	4,378	,001	a < c b < c
	b	Ortanın altı	285	3,97	,82			
	c	Orta	1561	4,12	,72			
	d	Ortanın üstü	533	4,08	,78			
	e	Yüksek	49	4,08	,92			
Toplam		2557						

Tablo 5.38.de ise, içsel dini motivasyon ortalamalarının sosyo-ekonomik düzeyi orta olan katılımcılarda en yüksek (M= 4,12) ve düşük olan katılımcılarda en düşük (M= 3,88) seviyede olduğu görülmektedir. Bunun yanında, ortanın altı sosyo-ekonomik düzeye sahip katılımcıların ortalaması (M= 3,97) ve ortanın üstü ile yüksek sosyo-ekonomik düzeyden olan katılımcıların ortalaması (M= 4,08)dir. Verilere uygulanan Tukey HSD test sonuçları, içsel dini motivasyon ortalamaları arasındaki farkın sosyo-ekonomik düzey bakımından anlamlı şekilde farklılaştığını ($F_{(4)}= 4,738$; $p<.01$) ve bu farkın orta sosyo-ekonomik düzey ile düşük ve ortanın altı düzey sosyo ekonomik düzeyler arasında, orta düzeyin lehine olacak şekilde gerçekleştiğini göstermiştir. Tüm bu bulgulardan, araştırmanın H_{9e} numaralı “*Sosyo-ekonomik düzey arttıkça içsel dini motivasyon düzeyi azalır.*” hipotezinin desteklenmediği anlaşılmaktadır.

Sosyo-ekonomik düzey; statü, sınıf, eğitim, meslek veya gelir gibi bireysel ve sosyal farklılıkları bünyesinde barındıran ve dini yaşayış, düşünce, tutum ve davranışlar üzerinde belirleyici olan bir başka faktördür (Kurt, 2009: 18). Birey, sosyo-ekonomik düzeyinin kendisine sağlayacağı imkân ve fırsatlar nispetinde daha nitelikli bir dini yaşama sahip olabileceği gibi bunun tam aksi bir durumla da karşı karşıya kalabilir. Zira modern yaşamın madde ve statü odaklı yapısı, hayatın her alanında bireyi dini ya da dünyevi hedeflerinden saptırabilecek bir işleve sahiptir. Bu potansiyel dikkate alınarak araştırmada sosyo-ekonomik düzeyin dindarlık ve içsel dini motivasyon ile nasıl bir ilişkiye sahip olacağı incelenmiştir.

Elde edilen bulgular, sosyo-ekonomik düzey açısından sadece katılımcıların içsel dini motivasyon ortalamalarının anlamlı bir şekilde farklılaştığını ortaya koymuştur. Buna göre; en yüksek içsel dini motivasyon ortalamasına sosyo-ekonomik durumunu orta düzeyde algılayan katılımcılar sahip olmuş; en düşük içsel dini motivasyon ortalaması ise kendisini düşük sosyo-ekonomik düzeyde algılayan katılımcılarda görülmüştür. İslam dininde

zenginlik, yüksek makam ve mevki gibi üstünlük ifade eden statü ve niteliklerin insanlar için her zaman olumlu sonuçlar doğurmayacağına; aksine bunların hayattaki imtihan vesilelerinden biri olabileceğine vurgu yapılarak hayatı her daim itidal üzere yaşamının gerekliliği dile getirilir (Enfal 8/28; Teğabün 64/15; Tevbe 9/85). Bu bilincin canlı tutulması ve içselleştirilmesi, sahip olunan sosyo-ekonomik düzeyin inanan birey üzerindeki etkilerini gerektiği şekilde yönlendirebilme adına önem arz eder. En yüksek içsel dini motivasyon düzeyi gösteren katılımcıların böylesi bir bilinç ile hareket ederek sahip olduklarına şükreden, sahip olamadıkları noktasında da tevekkül ve teslimiyet ile davranan bireyler oldukları düşünülebilir. Diğer taraftan, kendisini düşük sosyo-ekonomik kategoride değerlendiren katılımcıların gösterdiği en düşük içsel dini motivasyon düzeyi, bu katılımcıların sahip olduğu sosyal ve ekonomik şartların etkisiyle dine ve Yaratıcıya dair olumsuz algı ve hükümlerde bulunmaları ile açıklanabilir. Ayrıca, burada her ne kadar en düşük içsel dini motivasyon düzeyine sahip oldukları gibi bir sonuç karşımıza çıksa da içsel dini motivasyon ölçeğinden alınabilecek en yüksek ortalama dikkate alındığında bu katılımcıların ortanın epey üzerinde bir içsel dini motivasyon düzeyi gösterdiğini de hatırlatmak gerekir.

İlgili alan yazın, sosyo-ekonomik düzey ve dindarlık ilişkisinin ele alındığı ve birbiriyle uyuşmayan bulguların tespit edildiği çalışmalar içermektedir. Demir (2017: 75), ergen ve yetişkinlerden oluşan araştırma grubu üzerinde dindarlık ve sosyo-ekonomik düzey ilişkisine dair elde ettiği bulgularda dindarlık ortalamalarının sosyo-ekonomik düzey grupları arasında anlamlı şekilde farklılaştığını; en yüksek dindarlık ortalamalarının kendisini orta derece sosyo-ekonomik düzeyde algılayan bireylerde, en düşük dindarlık ortalamalarının ise kendisini yüksek sosyo-ekonomik düzeyde algılayanlarda gerçekleştiğini tespit etmiştir. Bir diğer çalışmada Türker (2018: 63), aynı şekilde sosyo-ekonomik düzey ile dindarlık ilişkisine dair gruplar arasında anlamlı farklılaşma olduğu sonucuna ulaşmıştır. Buna göre, en yüksek dindarlık düzeyinin kendisini düşük sosyo-ekonomik düzeyde algılayanlarda, en düşük dindarlık düzeyinin ise kendisini yüksek sosyo-ekonomik düzeyde algılayan bireylerde olduğu görülmüştür. Literatürdeki benzer çalışmalar, gerek teorik yaklaşımlar gerekse de ampirik bulgular aracılığıyla sosyo-ekonomik düzeyin artmasıyla birlikte dindarlık ve boyutları noktasında bireylerin sahip olacağı genel eğilimlerin azalacağını ileri sürmüşlerdir

(Akdoğan, 2002: 130; Çelik, 2003: 164-170; Yapıcı, 2007: 185). Bu çalışmaların aksine, Koç (2010: 230), Karşlı (2011: 192), Baynal (2015: 216) ve Balcı Arvas (2018: 54) tarafından gerçekleştirilen diğer araştırmalarda sosyo-ekonomik düzey ile dindarlık ilişkisi açısından gruplar arasında anlamlı farklılaşmanın olmadığı tespit edilmiştir.

5.4.6. Meslek Gruplarına Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon

“Katılımcıların dindarlık ve içsel dini motivasyon ortalamaları meslek grupları bakımından anlamlı şekilde farklılaşmakta mıdır? Meslek grupları arasında hangisi diğerlerinden yüksek veya düşük dindarlık ve içsel dini motivasyon ortalamalarına sahiptir?” gibi soruların cevabını belirlemek amacıyla uygulanan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) bulguları aşağıda yer almaktadır.

Tablo 5.39. Meslek Gruplarına Göre Dindarlık (ANOVA, Tukey HSD).

	Meslek Grupları	N	M	Ss	F	p	Fark
	a Memur	258	4,38	,43			
	b İşçi	106	4,26	,62			
	c Emekli	33	4,52	,43			
	d Öğretmen	688	4,34	,54			
	e Akademisyen	210	4,24	,54			a > h
Dindarlık	f Polis	20	4,22	,77	7,341	,000	c > h, k
	g Esnaf	49	4,27	,63			i > b, d, e, h, j, k
	h Serb. Meslek	71	4,12	,68			l < a, c, d
	i Ev Hanımı	163	4,52	,29			
	j Öğrenci	775	4,26	,56			
	k Mühendis	40	4,08	,78			
	l Diğer	144	4,10	,68			
Toplam		2557					

Tablo 5.39. incelendiğinde, meslek grupları bakımından en yüksek dindarlık ortalamasına sahip olanlar emekli ve ev hanımı katılımcılar (M= 4,52), en düşük ortalamaya sahip katılımcılar ise mühendislerdir (M= 4, 08). Diğer taraftan, dindarlık ortalamaları sırasıyla memurlarda (M= 4,38), öğretmenlerde (M= 4,34), esnaflarda (M= 4,27), işçi ve öğrencilerde (M= 4,26), akademisyenlerde (M= 4,24), polislerde (M= 4,22), serbest meslek erbabında (M= 4,12), diğer olarak gruplandırılan farklı meslek gruplarında (M= 4,10) ve mühendislerde (M= 4,08)dir. Analiz sonuçları, ortalamalar arasındaki farklılığın istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir ($F_{(11)} = 7,341$; $p < .001$). Buna göre, anlamlı farklılık memurlar ile serbest meslek erbabı arasında memurlar lehine, emekliler ile serbest meslek

erbabı ve mühendisler arasında emekliler lehine, ev hanımları ile işçi, emekli, öğretmen, akademisyen, serbest meslek erbabı, öğrenci ve mühendisler arasında ev hanımları lehine, diğer olarak gruplandırılan meslek grupları ile memur, emekli ve öğretmenler arasında diğer grup lehine gerçekleşmiştir. Emekli ve ev hanımlarının dindarlık ortalamaları, diğer meslek gruplarından bariz şekilde yüksektir. Tüm bu veriler, araştırmanın H_{8f} numaralı “*Ev hanımlarının dindarlık düzeyi akademisyenlerinkinden yüksektir.*” hipotezini desteklemektedir.

Tablo 5.40. Meslek Gruplarına Göre İçsel Dini Motivasyon (ANOVA, Tukey HSD).

	Meslek Grupları	N	M	Ss	F	p	Fark
İçsel Dini Motivasyon	a Memur	258	4,15	,65	5,655	,000	i > d, e, h, j, k, l j > l l < a, b, d
	b İşçi	106	4,12	,80			
	c Emekli	33	4,15	,80			
	d Öğretmen	688	4,14	,73			
	e Akademisyen	210	4,01	,74			
	f Polis	20	3,97	,98			
	g Esnaf	49	3,98	,80			
	h Serb. Meslek	71	4,00	,85			
	i Ev Hanımı	163	4,36	,44			
	j Öğrenci	775	4,05	,77			
	k Mühendis	40	3,90	,98			
l Diğer	144	3,77	,95				
Toplam		2557					

Tablo 5.40.da görüldüğü üzere, katılımcıların içsel dini motivasyon ortalaması, ev hanımlarında en yüksek (M= 4,36) ve diğer olarak gruplandırılan farklı meslek erbabı katılımcılarda en düşük seviyede (M= 3,77)dir. Bunun yanında, içsel dini motivasyon ortalamaları sırasıyla memur ve emeklilerde (M= 4,15), öğretmenlerde (M= 4,14), işçilerde (M= 4,12), öğrencilerde (M= 4,05), akademisyenlerde (M= 4,01), serbest meslek erbabında (M= 4,00), esnaflarda (M= 3,98), polislerde (M= 3,97) ve son olarak mühendislerde (M= 3,90) seviyesinde yer almıştır. Elde edilen bulgular, katılımcıların içsel dini motivasyon ortalamalarının istatistiksel olarak anlamlı şekilde farklılaştığını göstermektedir (F₍₁₁₎= 5,655; p<.001). Anlamlı farklılık ise, ev hanımları ile öğretmen, akademisyen, serbest meslek erbabı, öğrenci, mühendis ve diğer grubu arasında ev hanımları lehine, öğrenci ve diğer grubu arasında öğrenciler lehine ve diğer grubu ile memur, işçi ve öğretmenler arasında diğer grubu lehine gerçekleşmiştir. Ev hanımlarının içsel dini motivasyon ortalaması, diğer meslek gruplarından net bir şekilde yüksektir. Bu veriler ışığında, araştırmanın H_{9f} numaralı “*Ev*

hanımlarının içsel dini motivasyon düzeyi akademisyenlerinkinden yüksektir.” hipotezinin desteklendiği anlaşılmaktadır.

Araştırma bulguları, meslek grubu ile dindarlık ve içsel dini motivasyon ilişkileri açısından gruplar arasında anlamlı farklılığın olduğunu ortaya koymuştur. Buna göre, ev hanımlarının hem dindarlık hem de içsel dini motivasyon noktasında en yüksek ortalamalara sahip olduğu görülmüştür. Buna karşın, en düşük dindarlık ortalaması mühendislerde ve en düşük içsel dini motivasyon ortalamaları ise diğer grubu olarak belirlenen ve farklı mesleklerden katılımcıların yer aldığı grupta yer almıştır. En yüksek dindarlık ve içsel dini motivasyon ortalamalarının ev hanımlarında görülmesi sahip oldukları kişilik özellikleri, dini eğilimlerinin erkeklere oranla daha yüksek oluşu, içinde yaşadıkları sosyo-kültürel yapının etkisi, dinî ritüel ve ibadetlere daha fazla zaman ayırabilmeleri, kendilerini çocukları için rol model olarak görmeleri, anneliğin kendilerine kazandırdığı merhamet, sevgi, empati, diğerkamlık, fedakârlık, sabır gibi değer ve erdemlerin etkisi ile ilişkilendirilebilir (Karaca, 2016: 34-35; Kurt, 2009: 8-10; Şahin, 2006: 326). Diğer taraftan, araştırmada mühendisler dindarlıkta en düşük ve içsel dini motivasyonda ise ikinci en düşük ortalamaya sahip meslek grubu olmuşlardır.

Mevcut literatürde, dindarlık ve içsel dini motivasyon ortalamalarının meslek grupları açısından farklılaşma gösterip göstermediğini ele alan farklı çalışmalar söz konusudur. Meslek grubu ile dindarlık ilişkisi noktasında gruplar arasında anlamlı farklılığın tespit edildiği bir araştırmada Ayten (2009: 145), en yüksek dindarlık ortalamasına din görevlilerinin ve en düşük dindarlık ortalamasına ise doktorların sahip olduğu görülmüştür. Doktorların ardından ikinci en yüksek dindarlık ortalamasını sahip olanlar ev hanımları olmuştur. Anlamlı farklılaşmaya ulaşılan bir diğer araştırmada Koç (2010: 232), benzer şekilde din görevlilerinin en yüksek ortalama ile avukatlar, doktorlar, öğretmenler ve serbest meslek erbabından daha yüksek içsel dini motivasyon düzeyine sahip olduğunu bulgulamıştır. Benzer şekilde Güven (2019: 58) de dindarlığın meslek grupları açısından anlamlı şekilde farklılaştığını; ev hanımı ve işçilerin en yüksek, öğrencilerin ise en düşük dindarlık ortalamasına sahip olduğunu tespit etmiştir. Güven, en yüksek dindarlık ortalamasının ev hanımları ve işçilerde görülmesini bu katılımcıların sahip oldukları ile yetinebilen ve sahip olamadıklarına tamah etmeyip şükür ve minnet duygusu ile hareket

edebilen bireyler olmaları ile ilişkilendirmiştir. Ayrıca Karaca (2000: 299), Göcen (2012: 173) ve Sevindik (2015: 84) de dindarlığın meslek grupları açısından anlamlı şekilde farklılaştığına dair sonuçlar elde etmiştir. Literatürdeki bu çalışmaların aksine Koç (2010: 233), araştırmasında dış güdümlü dindarlığı meslek grupları açısından ele almış; katılımcıların dış güdümlü dindarlık ortalamalarının anlamlı şekilde farklılaşmadığını tespit etmiştir.

5.4.7. Yerleşim Türüne Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon

Katılımcıların dindarlık ve içsel dini motivasyon ortalamalarının yerleşim türü değişkeni açısından anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek için gerçekleştirilen bağımsız örneklem, t-Test analizi bulguları aşağıdaki gibidir.

Tablo 5.41. Yerleşim Türüne Göre Dindarlık (Bağımsız Örneklem, t-Test).

	Yerleşim Türü	N	M	Ss	t	p
Dindarlık	Kırsal Çevre (Köy-Kasaba-Belde)	466	4,34	,48	1,794	,073
	Kentsel Çevre (Şehir-Büyükşehir)	2091	4,29	,57		
Toplam		2557				

Tablo 5.41.de sunulan bulgular, hayatını kırsal çevrede geçiren katılımcıların dindarlık ortalamasının (M= 4,34), kentsel çevrede hayat sürenlerinkinden (M= 4,29) daha yüksek olduğunu göstermektedir; ancak ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildir ($t_{(2555)} = 1,794$; $p > .05$). Buna göre, araştırmanın H_{8g} numaralı “*Kırsal çevrede yetişenlerin dindarlık düzeyi kentsel çevrede yetişenlerinkinden yüksektir.*” hipotezi desteklenmemiştir.

Tablo 5.42. Yerleşim Türüne Göre İçsel Dini Motivasyon (Bağımsız Örneklem, t-Test).

	Yerleşim Türü	N	M	Ss	t	p
İçsel Dini Motivasyon	Kırsal Çevre (Köy-Kasaba-Belde)	466	4,11	,69	,916	,360
	Kentsel Çevre (Şehir-Büyükşehir)	2091	4,08	,77		
Toplam		2557				

Tablo 5.42. incelendiğinde ise, dindarlık ortalamalarına benzer şekilde, içsel dini motivasyon ortalamasının kırsal çevrede yetişen katılımcılarda (M= 4,11) kentsel çevrede yetişen katılımcılardan daha yüksektir. Bununla birlikte analiz sonuçları, ortalamalar

arasındaki bu farkın istatistiki açıdan anlamlı olmadığını ortaya koymaktadır ($t_{(2555)} = ,916$; $p > .05$). Dolayısıyla bu bulgular, araştırmanın H_{9g} numaralı “*Kırsal çevrede yetişenlerin içsel dini motivasyon düzeyi kentsel çevrede yetişenlerinkinden yüksektir.*” hipotezinin desteklenmediğini göstermektedir.

Bireyin dini yaşayış ve davranışlarının şekillenmesine etki eden bir diğer unsur sosyal çevredir. İçinde yaşanan yerleşim yerinin sosyo-kültürel özellikleri bireyin hem inançlarında, ibadetlerinde, dini tutum ve davranışlarında hem de dinin toplumsal hayata dair icralarında oldukça etkindir. Haliyle kırsal ya da kentsel bir yerleşim çevresinde yaşıyor olmanın dini yaşantıların nicelik ve niteliği noktasında birçok farklılık ortaya çıkaracağı ileri sürülebilir (Kurt, 2009: 16). Ayten (2009: 134), kırsal çevrelerde dinin geleneksel değerlerle bütünleşmiş kontrol etkisinin canlılık arz ettiğine; buna karşılık kentsel çevrelerde dinin bireyselleşip içselleşmesi dolayısıyla toplumsal anlamdaki etkinliğinin zayıfladığına dikkat çeker. Ayrıca şehir yaşamının beraberinde getirdiği zorlukların, dini yaşayışın törensel ritüel ve pratiklerini uygulama olanaklarını kısıtladığını belirtir. Dolayısıyla içinde yaşanan yerleşim türünün inanç, ibadet, duygu, bilgi ve etki olmak üzere bireyin dini yaşantısını farklı yoğunluk ve biçimlerde etkilemesi kaçınılmazdır. Bu bakış açısından hareketle araştırmada, yerleşim türü ile dindarlık ve içsel dini motivasyon ilişkileri ele alınmış; uzun süre kırsal çevrede yaşayan katılımcıların hem dindarlık hem de içsel dini motivasyon ortalamaları uzun süre kentsel çevrede yaşayan katılımcılarınkinden yüksek olsa da ortalamalar arasında yerleşim türü açısından anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Bu bulgular, günümüzde bireylerin giderek kırsal yaşamdan uzaklaşması ve kentsel çevrelerde hayat sürmeyi tercih etmesi, dolayısıyla kırsal ve kentsel yaşam çevrelerinin bireyler üzerinde ortaya çıkaracağı farkların etkinliğini yitirmesiyle ilişkilendirilebilir.

Alan yazında dindarlık ya da boyutlarının sosyal çevre açısından karşılaştırıldığı ve sonuçları açısından farklılıklar arz eden çalışmalar mevcuttur (Göcen, 2012; Kaya, 2018). Üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirilen bir araştırmada sosyal çevre açısından dindarlık ortalamalarının anlamlı şekilde farklılaştığı ve köyde ikamet eden katılımcıların şehir merkezlerinde ikamet edenlerden daha dindar olduğu tespit edilmiştir (Bayyığıt, 1989: 90). Benzer şekilde Tokur (2011: 174), yetişkinler üzerinde gerçekleştirdiği çalışmasında ikamet edilen yer açısından katılımcıların ortalamalarının anlamlı şekilde farklılaştığını ve

köyde ikamet edenlerin şehirde ikamet edenlerden daha dindar olduğunu ortaya koymuştur. Genç yetişkinler üzerine gerçekleştirilen bir diğer araştırmada da yerleşim türü ve dindarlık ilişkisine dair gruplar arasında anlamlı şekilde farklılaştığı ve kırsal yerleşim çevresinden olan katılımcıların kentsel çevredekilere kıyasla daha dindar olduğunu görülmüştür (Uysal, 2015: 48). Onay (2004: 121-122) ise, üniversite öğrencileri üzerine gerçekleştirdiği çalışmasında yerleşim türü açısından dindarlığın anlamlı şekilde farklılaştığını; ancak yaşamını ilçede geçiren katılımcıların şehir ve köyde geçirenlerden daha yüksek dindarlık düzeyine sahip olduğunu belirlemiştir. Bu hususta bir farklı sonuç da Ayten (2009: 134) tarafından yetişkinler üzerinde gerçekleştirilen araştırmada elde edilmiş; hayatını uzun süre ilde ve köyde geçirdiğini belirten katılımcıların ilçede geçirenlerden daha dindar oldukları tespit edilmiştir. Bu araştırma sonuçlarının aksine; Hasankahyaoğlu'nun (2008: 59) üniversite öğrencileri üzerinde, Demir (2017: 64) ve Güven (2019: 62)'in ise ergenler ve yetişkinler üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmalar, katılımcıların dindarlık düzeylerinin yerleşim türü açısından anlamlı bir şekilde farklılaşmadığını ortaya koymuştur.

5.4.8. Coğrafi Bölgelere Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon

Araştırmada “Katılımcıların dindarlık ve içsel dini motivasyon ortalamaları, coğrafi bölge bakımından farklılaşmakta mıdır? sorusuna cevap aranmıştır. Bu sorunun cevabını belirlemek amacıyla tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmış ve bulgular aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 5.43. Coğrafi Bölgeye Göre Dindarlık (ANOVA, Tukey HSD).

		Coğrafi Bölge	N	M	Ss	F	p	Fark
Dindarlık	A	Marmara	647	4,24	,62	4,374	,000	a < d h < c, d, e, f, g
	B	Ege	204	4,25	,64			
	C	Akdeniz	244	4,30	,54			
	D	Karadeniz	460	4,37	,47			
	E	İç Anadolu	354	4,31	,57			
	F	Doğu Anadolu	293	4,32	,45			
	G	Güneydoğu Anadolu	303	4,34	,48			
	H	Yurtdışı	52	4,02	,72			
Toplam			2557					

Tablo 5.43.teki ortalamalar dikkate alındığında, Karadeniz bölgesinden olan katılımcıların (M= 4,37) ortalama ile en yüksek, Marmara bölgesinden katılımcıların ise (M=

4,24) ile en düşük seviyeye sahip olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, katılımcıların dindarlık ortalamaları sırasıyla, Güneydoğu Anadolu’da (M= 4,34), Doğu Anadolu’da (M= 4,32), İç Anadolu’da (M= 4,31), Akdeniz’de (M= 4,30), Ege’de (M= 4,25) ve Türkiye’nin farklı bölgelerinden oldukları halde yurtdışında farklı ülkelerde yaşayan katılımcılarda (M= 4,02)dir. Verilere uygulanan analizlerin sonuçları, ortalamalar arasındaki farklılaşmanın istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ($F_{(7)}= 4,374$; $p<.001$) ve bu farkların Marmara ile Ege arasında Marmara lehine, yurtdışı ile Akdeniz, Karadeniz, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu arasında yurtdışı lehine gerçekleştiğini göstermiştir. Coğrafi bölgeler arasında Karadeniz bölgesinden olan katılımcılar, en yüksek dindarlık ortalamasına sahip olarak göze çarpmaktadır. Elde edilen bu bulgular, araştırmanın H_{8h} numaralı “*Doğu Anadolı Bölgesinde yaşayanların dindarlık düzeyi Ege bölgesinde yaşayanlarınkinden yüksektir.*” hipotezinin desteklenmediğini ortaya koymuştur.

Tablo 5.44. Coğrafi Bölgeye Göre İçsel Dini Motivasyon (ANOVA, Tukey HSD).

		Coğrafi Bölge	N	M	Ss	F	p	Fark
İçsel Dini Motivasyon	a	Marmara	647	4,05	,85	3,248	,002	h < a, c, d, e, f, g
	b	Ege	204	3,98	,86			
	c	Akdeniz	244	4,10	,74			
	d	Karadeniz	460	4,13	,68			
	e	İç Anadolu	354	4,12	,76			
	f	Doğu Anadolu	293	4,09	,67			
	g	Güneydoğu Anadolu	303	4,14	,62			
	h	Yurtdışı	52	3,70	,86			
Toplam			2557					

Tablo 5.44.te yer alan ortalamalara göre, içsel dini motivasyonun en yüksek olduğu bölge Güneydoğu Anadolu’dur (M= 4,14). Onu sırasıyla Karadeniz (M= 4,13), İç Anadolu (M= 4,12), Akdeniz (M= 4,10), Doğu Anadolu (M= 4,09), Marmara (M= 4,05) ve son olarak Ege (M= 3,98) takip etmektedir. Türkiye’nin farklı bölgelerinden olup yurtdışında farklı ülkelerde yaşayan katılımcıların içsel dini motivasyon ortalaması ise (M= 3,70)tir. Bulgular, ortalamalar arasındaki farkın istatistiksel açıdan anlamlı olduğunu göstermektedir ($F_{(7)}= 3,248$; $p<.01$). Buna göre, anlamlı fark, yurtdışı ile Marmara, Akdeniz, Karadeniz, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu arasında yurtdışı aleyhine gerçekleşmiştir. Yurtdışından olan katılımcıların içsel dini motivasyon ortalaması, diğer bölgelere göre dikkat çekici derecede düşüktür. Tüm bu bulgular, araştırmanın H_{9h} numaralı “*Doğu Anadolı*

Bölgesinde yaşayanların içsel dini motivasyon düzeyi Ege bölgesinde yaşayanlarınkinden yüksektir.” hipotezinin desteklenmediğini göstermiştir.

İnsan içinde yaşadığı çevreden hem fizikî hem de sosyal anlamda etkilenen bir varlıktır. Dolayısıyla farklı coğrafyalarda yaşıyor olmak, insan için farklı etkiler altında kalmak ve çeşitli etkileşimleri tecrübe etmek anlamına gelir. Bu düşünceden hareketle, araştırmada dindarlık ve içsel dini motivasyon ortalamaları ülkemizdeki coğrafi bölgeler açısından karşılaştırılmıştır. Karadeniz bölgesinden olan katılımcıların Marmara bölgesinden olan katılımcılardan daha dindar olması, bölgeler arasındaki beşerî, politik, ekonomik ve sosyo-kültürel farklılıklarla ilişkilendirilebilir. Zira Marmara bölgesinin daha şehirleşmiş, politik açıdan daha girift, ekonomik açıdan insanlara daha fazla imkân ve fırsatlar sunan ve sosyo-kültürel açıdan daha karmaşık ve kontrolsüz yapısı burada yaşamakta olan insanların dinî hayat, düşünce ve davranış karakteristikleri açısından önemli farklılıklar üretecek hususlardır (İbn Haldun, 1991: 336; Kurt, 2009: 15). Ayrıca, Türkiye'nin farklı bölgelerinden olduğu halde yurt dışında yaşayan katılımcılar, Akdeniz ve Ege hariç diğer bölgelerden olan katılımcılardan daha düşük dindarlık düzeyi sergilemiştir. Bu bulgu da yurt dışında yaşayan katılımcıların hayatlarını sürdürmüş oldukları ülkelerin ekonomik, politik ve sosyo-kültürel şartlarından etkilenme derecesini ortaya koymasından önemlidir. Zira, fizikî ya da beşerî olsun, böylesi yabancı bir toplumda yaşamının inancını ve inancının öğretilerini layıkıyla hayatına yansıtmak isteyen birey için birçok zorluk ve problemi bünyesinde barındırması oldukça muhtemeldir. İçsel dini motivasyon açısından da yurt dışında yaşayan bireylerin Ege bölgesi hariç diğer tüm bölgelerden olan katılımcılardan daha düşük düzeye sahip olması, hayatın idame ettirildiği yaşam bölgesinin bireyin dinî hayatı üzerindeki kapsamlı etkisini delillendiren bir diğer bulgudur.

Mevcut literatür, dindarlık ve içsel dini motivasyon ile coğrafi bölge ilişkisini ele alan bazı çalışmalar içermektedir. Ayten (2009: 148) yetişkinler üzerinde dindarlık ile coğrafi bölge ilişkisini ele aldığı çalışmasında, bölgeler arasında anlamlı farklılaşmanın olduğunu; İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinden olan katılımcıların en yüksek dindarlık düzeyine, Ege ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden olan katılımcıların ise en düşük dindarlık düzeyine sahip olduğunu tespit etmiştir. Uysal (2006: 83) ise Türkiye genelinde dindarlık ve

boyutlarını kadın katılımcılar üzerinde ele aldığı çalışmasında dindarlığın inanç ve ibadet boyutlarında anlamlı farklılaşma tespit etmiş; Marmara'nın Trakya bölgesinden olan kadınların en düşük inanç ve ibadet ortalamalarına, İç Anadolu bölgesinden olan kadınların inanç boyutunda en yüksek ortalamaya ve Karadeniz ile Doğu Anadolu bölgelerinden olan kadınların ise en yüksek ibadet ortalamalarına sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu araştırmaların aksine, Güven (2019: 64) coğrafi bölge ile dindarlık ilişkisini yetişkinler üzerine incelediği çalışmasında dindarlık düzeyinin en yüksek Akdeniz en düşük ise Ege bölgesinde olduğunu tespit etmiş; ancak bu ortalamalar arasında anlamlı bir farklılık olmadığından ötürü kesin bir yargıya varılamayacağını belirtmiştir.

Coğrafi bölge dindarlık ilişkisi açısından dikkat çeken bir diğer çalışma, "Türkiye'de Dinî Hayat Araştırması" isimli çalışmadır. Aidiyet, inanç, ibadet, bilgi, gündelik hayat ve din, dindarlık gibi hususların ele alındığı bu araştırma ülkemizdeki dinî hayat üzerine devlet destekli gerçekleştirilen araştırmalar açısından ayrı bir önem arz etmektedir. Araştırmada ele alınan önemli hususlardan biri de öznel dindarlık algısıdır. Buna göre, katılımcılara kendilerini ne kadar dindar hissettikleri sorulmuş; kendisini oldukça dindar hisseden bireylerin %30,4 oran ile en yüksek Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde ve %13,8 oran ile en düşük Batı Marmara bölgesinde olduğu görülmüştür. Kendini çok dindar hissettiğini belirtenlerin diğer bölgelerdeki oranı işe şu şekilde gerçekleşmiştir. %25,1 ile Ortadoğu Anadolu, %24,4 ile İstanbul, %21,9 ile Orta Anadolu, %19,9 ile Batı Anadolu, %19,3 ile Batı Karadeniz, %17,5 ile Güneydoğu Anadolu, %17,1 ile Doğu Karadeniz, %16,4 ile Ege, %16,3 ile Doğu Marmara, %15,8 ile Akdeniz ve %13,8 ile Batı Marmara (DİB, 2014: 242). Bu çalışma, hem dindarlık ve dini hayat meselesinin ülkemizde incelenmesi gereken önemli meselelerden biri olduğuna dikkat çekmesi hem de ülkemizdeki sosyo-kültürel yapının dindarlık ve dini hayat açısından incelenbilmesine yönelik teori, yöntem ve uygulama problemlerini gündeme getirmesi bakımından oldukça önemli sonuçlar ortaya koymuştur. Dolayısıyla dindarlık, dindarlığın boyutları ve dini hayat üzerine Türk toplumunun karakteristiklerini de göz önüne alan teorik ve ampirik araştırmalara olan ihtiyaç oldukça fazladır.

5.4.9. Anne ve Baba Tutumuna Göre Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon

Araştırmada dindarlık ve içsel dini motivasyon ortalamalarının anne ve baba tutumu değişkenine göre istatistiki olarak anlamlı şekilde farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir. Bu amaçla tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmış ve bulgular aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 5.45. Anne ve Baba Tutumuna Göre Dindarlık (ANOVA, Tukey HSD).

	Anne ve Baba Tutumu	N	M	Ss	F	p	Fark
Dindarlık	a Otoriter	709	4,33	,51	4,796	,000	a > c, e d > c, e
	b Aşırı Hoşgörülü	183	4,22	,64			
	c Demokratik	283	4,22	,65			
	d Koruyucu	1097	4,33	,51			
	e Tutarsız	176	4,19	,67			
	f İlgisiz	109	4,22	,57			
Toplam		2557					

Tablo 5.45., koruyucu ve otoriter anne-baba tutumu tecrübe eden katılımcıların (M= 4,33) ile en yüksek, tutarsız anne-baba tutumu tecrübe edenlerin ise (M= 4,19) ile en düşük dindarlık ortalamasına sahip olduğunu göstermektedir. Aşırı hoşgörülü, demokratik ve ilgisiz anne ve baba tutumuna sahip olan katılımcıların ortalaması ise (M= 4,22) ile aynı seviyede gerçekleşmiştir. Analiz sonuçları, ortalamalar arasındaki farkların istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ortaya koymuş ($F_{(5)} = 4,796$; $p < .001$) ve bu anlamlı farkların otoriter ile demokratik ve tutarsız arasında otoriter anne ve baba tutumu tecrübe edenlerin lehine, koruyucu ile demokratik ve tutarsız arasında koruyucu anne ve baba tutumu tecrübe edenlerin lehine olduğunu tespit etmiştir. Elde edilen bu bulgulardan, araştırmanın H_{8i} numaralı “*Otoriter anne baba tutumu tecrübe eden katılımcıların dindarlık düzeyi demokratik anne baba tutumu tecrübe edenlerinkinden yüksektir.*” hipotezinin desteklendiği anlaşılmaktadır.

Tablo 5.46. Anne ve Baba Tutumuna Göre İçsel Dini Motivasyon (ANOVA, Tukey HSD).

	Anne ve Baba Tutumu	N	M	Ss	F	p	Fark
İçsel Dini Motivasyon	a Otoriter	709	4,11	,73	5,156	,000	a, d > e c < d
	b Aşırı Hoşgörülü	183	3,99	,85			
	c Demokratik	283	3,99	,89			
	d Koruyucu	1097	4,14	,69			
	e Tutarsız	176	3,91	,82			
	f İlgisiz	109	3,98	,84			
Toplam		2557					

Tablo 5.46. incelendiğinde ise, içsel dini motivasyon açısından en yüksek ortalamaya (M= 4,14) koruyucu anne-baba tutumu tecrübe edenler, en düşüğe ise (M= 3,91) ile tutarsız anne ve baba tutumu tecrübe eden katılımcılar sahip olmuşlardır. Bunun yanında anne baba tutumu açısından içsel dini motivasyon ortalaması otoriter grubunda olanlarda (M= 4,11), aşırı hoşgörülü ve demokratik olanlarda (M= 3,99) ve ilgisiz grubunda olanlarda ise (M= 3,98)dir. Elde edilen bulgular, tutum grupları arasındaki bu ortalama farklarının istatistiksel açıdan anlamlı olduğunu ortaya koymuştur ($F_{(5)}= 5,156$; $p<.001$). Buna göre, anlamlı farklılaşma otoriter tutum grubu ile tutarsız tutum grubu arasında otoriter lehine, demokratik tutum grubu ile koruyucu tutum grubu arasında koruyucu lehine ve koruyucu tutum grubu ile tutarsız tutum grubu arasında tutarsız lehine gerçekleşmiştir. Tüm bu bulgular, araştırmanın H_{9i} numaralı “*Otoriter anne baba tutumu tecrübe eden katılımcıların dindarlık düzeyi tutarsız anne baba tutumu tecrübe edenlerinkinden yüksektir.*” hipotezini desteklemektedir.

Aile ve aile içi ilişkiler, insan hayatında çok önemli bir yere sahiptir. Zira kişinin en başta kendisini ve sonrasında da çevresini tanımaya başladığı ilk ortam ailedir. Bu ortam içerisindeki tecrübelerle ilgili olarak birey kişiliğini ve benliğini inşa eder ve psiko-sosyal uyumunu geliştirir (Yörükoğlu, 1987: 140). Anne ve baba ile birey arasında kurulacak sağlıklı ilişki, hayatın birçok alanında olduğu gibi din ve dini hayat üzerinde de farklı etkiler üretme potansiyeline sahiptir. Zira, bireyin tecrübe ettiği anne ve baba tutumu onun dini inanç, algı, bağlılık, duygu, düşünce, tutum ve davranış gibi karakteristikleri üzerindeki en temel belirleyicilerden biridir. Öyle ki; bu belirleyicilik ebeveyn tutumlarının niteliğine göre çocukluk döneminden itibaren hayatın her safhasında bireyin yaşamında etkili olmaktadır (Karaca, 2016: 37-38; Kimter, 2015a: 31-32). Baskıcı, otoriter, denetimi elden bırakmayan,

dengesizlik ya da kararsızlık, gereğinden fazla koruyuculuk ya da kayıtsızlık gibi aşırılıklar içeren ebeveyn tutumlarının bireyin dinî düşünce, tutum ve davranışlarını olumsuz yönde etkilemesi söz konusu iken; güven verici, hoşgörülü, ilgili, seven, dengeli ve demokratik tutumlar için ise tam tersi bir etki söz konusudur (Apaydın, 2001: 329; Köse ve Ayten, 2018: 131).

Hem dindarlık hem de içsel dini motivasyon ortalamalarının otoriter ve koruyucu ebeveyn tutumu tecrübe etmiş katılımcılarda en yüksek, tutarsız ebeveyn tutumu tecrübe etmiş katılımcılarda ise en düşük seviyede gerçekleştiği görülmektedir. Otoriter ve koruyucu olma aynı zamanda yaratıcıya atfedilen özelliklerdir ve bunlar, çocukluktan itibaren ebeveynler üzerinden edinilen deneyimler aracılığıyla tasavvur edilir ve algılanır. Dolayısıyla, otoriter ve koruyucu ebeveyn anne ve baba tutumuna sahip olan katılımcıların yüksek düzeyde dindarlık ve içsel dini motivasyona sahip olmaları ebeveynleri aracılığıyla oluşturdukları otoriter ve koruyucu tanrı algısı ile ilişkilendirilebilir. Bir diğer ilginç sonuç ise, aşırı hoşgörülü ve demokratik ebeveyn tutumu tecrübe etmiş katılımcıların aynı düzeyde dindarlık ve içsel dini motivasyon ortalamasına sahip olmalarıdır. Ebeveyn tutumları ve dindarlık ilişkisine dair teorik yaklaşımlarda olumlu anne ve baba tutumlarının dindarlık kalite ve düzeyini arttıracığına dikkat çekilir (Beit-Hallahmi ve Argyle, 1997: 98-105; Kimter, 2015a; 35); ancak araştırma verileri ileri sürülen bu görüşleri destekler sonuçlar üretmemiştir. Anne ve baba tutumları araştırmacılarca farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır (Bilgi için bkz. Baumrind, 1966; Yavuzer, 2013). Dindarlık ve içsel dini motivasyon düzeylerinin anne ve baba tutumları açısından bu şekilde bir sonuç üretmesi çalışmada kullanılan tutum sınıflandırmasından kaynaklanmış olabilir.

İlgili literatürde dindarlık ile anne ve baba tutumları ilişkinin ele alındığı bazı araştırmalar yer almaktadır. Şahin (2007: 227-228) ergenler üzerinde gerçekleştirdiği çalışmasında dindarlık ile algılanan anne-baba tutumları arasında anlamlı ilişkiler olduğunu; anne ve babayı model alma, ebeveynle vakit geçirmekten hoşlanma, anne ve babaya saygı duyma; anne ve babanın çocuğa yardım etmesi, onu övmesi, desteklemesi ve onun hakkında bilgi sahibi olması gibi koruyucu tutumların ergenlerin dindarlık düzeyini olumlu yönde etkilediğini tespit etmiştir. Uysal'ın (2016:32-33) ergenler üzerinde anne baba tutumları, empati eğilimi ve dindarlık ilişkisini incelediği araştırmasında ise demokratik anne baba

tutumu tecrübe ettiğini belirten katılımcıların otoriter ve ilgisiz anne baba tutumları tecrübe edenlerden daha yüksek dindarlık düzeyine sahip olduğu görülmüştür. Bilecik (2017: 27-28) tarafından 25 yetişkin üzerinde gerçekleştirilen nitel bir çalışmada ise demokratik anne baba tutumu tecrübe etmiş ve aile içinde din eğitimi almış katılımcıların dine karşı olumlu bir tutuma sahip olduğu ve kendini dindar nitelediği görülmüştür. Otoriter anne baba tutumu tecrübe etmiş ve din eğitimi sadece aile çevresiyle sınırlandırılmış katılımcıların dini hayatında otorite figürünün baskın olduğu, ilk başta dini vecibelerini yerine getirdikleri ancak daha sonra bu vecibeleri yapmayı terk ettikleri ve dolayısıyla bilinçli bir dindarlık değil ceza korkusuyla icra edilmiş bir dindarlığa sahip oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada aşırı koruyucu anne baba tutumu tecrübe edip din eğitimi sadece aile çevresinde alan fakat dini yaşantıya ailenin dışında tanık olmadan büyüyen katılımcılar da kendilerini dindar olarak tanımlamıştır. İlgisiz anne baba tutumu tecrübe eden katılımcılar ise gördükleri ilgisizliğin dini hayatlarına yansıdığını, ailede din eğitimi almadıklarını, kendilerini dindar olarak görmediklerini ve kendi çabalarıyla din hakkında araştırma yaptıklarını ifade etmişlerdir. Anne baba tutumunun bireyin dindarlığı üzerindeki etkisini örneklendiren bu çalışmaların aksine Kimter (2015b: 130), ergenler üzerine gerçekleştirdiği araştırmasında, öznel dindarlık algısı ve dini yaşantı biçimlerini (inanç, ibadet ve etki boyutları) katılımcıların ilgili anne baba tutumları açısından ele almıştır. Elde edilen bulgular, değişkenler arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişkinin olmadığını göstermiştir. Mevcut çalışmalarda, anne baba tutumları ile dini gelişim ilişkisi üzerine gerçekleştirilecek araştırmalara olan ihtiyaç dile getirilmiştir.

5.5. NARSİZM, ALÇAKGÖNÜLLÜLÜK VE DINDARLIK İLİŞKİSİ VE ETKİLEŞİMİ İLE İLGİLİ BULGULAR

Çalışmanın bu kısmında narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık arasındaki ilişki ve etkileşim ele alınmaktadır. Bağımsız değişken olarak belirlenen dindarlık değişkeninin, bağımlı değişkenler olarak belirlenen narsisizm ve alçakgönüllülük üzerindeki etkisi incelenmekte; dindarlığın narsisizm ve alçakgönüllülük hususunda ne kadar ve ne yönde etkili olduğu elde edilen veriler çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bunun yanında, bu temel değişkenlerin alt boyutları açısından da değişkenler arasındaki ilişkiler irdelenmektedir. Bu

çerçevede “Narsisizm düzeyi ile alçakgönüllülük düzeyi arasında bir ilişki var mıdır? Narsisizm düzeyi ile dindarlık düzeyi arasında bir ilişki var mıdır? Alçakgönüllülük düzeyi ile dindarlık düzeyi arasında bir ilişki var mıdır? Katılımcıların dindarlık düzeyi narsisizm ve alçakgönüllülük arasındaki ilişki üzerinde yordayıcı bir etkiye sahip midir?” gibi temel sorulara cevap aranmaktadır.

5.5.1. Narsisizm ve Alçakgönüllülük İlişkisi ile İlgili Bulgular

Narsisizm ve alçakgönüllülük değişkenleri ve bu değişkenlerin alt boyutları arasındaki ilişkileri belirleyebilmek için Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon analizi uygulanmış ve elde edilen bulgular aşağıda verilmiştir.

Tablo 5.47. Narsisizm ve Alt Boyutları ile Alçakgönüllülük ve Alt Boyutları Arasındaki Korelasyonlar (Pearson Korelasyon Testi).

Değişkenler	Alçakgönüllülük (Toplam)	Açıklık	Kendinden Vazgeçme	Alçakgönüllülük ile Kendini Değerlendirme	Diğerlerine Odaklanma
Narsisizm (Toplam)	-,177**	-,287**	-,570**	,159**	,312**
Rekabet	-,211**	-,294**	-,563**	,194**	,206**
Hayranlık	-,093**	-,193**	-,401**	,081**	,308**

N= 2557

*p<.05, **p<.01, ***p<.001.

Tablo 5.47.ye göre, narsisizm ve alçakgönüllülük arasında her iki değişkenin alt boyutları da dahil olmak üzere istatistiki olarak negatif ve pozitif yönde anlamlı ilişkiler söz konusudur. Narsisizm ile “alçakgönüllülük” ($r = -,177$; $p < .01$), “açıklık” ($r = -,287$; $p < .01$) ve “kendinden vazgeçme” ($r = -,570$; $p < .01$) arasında sırasıyla düşük, ortanın altı ve orta düzeyde negatif yönlü anlamlı ilişkiler mevcuttur. Dolayısıyla narsisizm arttıkça alçakgönüllülük, açıklık ve kendinden vazgeçme azalmaktadır. Narsisizm ve alçakgönüllülük arasındaki ilişkiye dair elde edilen negatif yönlü anlamlı ilişki, araştırmanın H₁ numaralı “*Narsisizm ile alçakgönüllülük arasında negatif bir ilişki vardır.*” hipotezinin doğrulandığını göstermektedir. Diğer taraftan, alçakgönüllülüğün “alçakgönüllülük ile kendini değerlendirme” ($r = ,159$; $p < .01$) ve “diğerlerine odaklanma” ($r = ,312$; $p < .01$) boyutları ile narsisizm arasında ise pozitif yönlü düşük ve ortaya yakın düzeyde anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Ayrıca, narsisizmin rekabet ve hayranlık boyutları ile alçakgönüllülük, alçakgönüllülüğün açıklık ve kendinden vazgeçme boyutları arasında negatif,

alçakgönüllülükle kendini değerlendirme ve diğerlerinde odaklanma boyutları arasında pozitif yönlü anlamlı ilişkiler bulunmuştur.*

Narsisizmin ile alçakgönüllülük arasındaki ilişkide, narsisizmin alçakgönüllülük üzerindeki yordayıcılığını belirleyebilmek için basit regresyon analizi uygulanmış ve aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir.

Tablo 5.48. Narsisizm ve Alçakgönüllülük Arasındaki İlişkinin Basit Doğrusal Regresyon Analizi.

	ΔR^2	β	t	F	P
	,031	-,177	-9,076	82,380	,000
Bağımsız Değişken: Narsisizm (Toplam)					
Bağımlı Değişken: Alçakgönüllülük (Toplam)					

Tablo 5.48.de görüldüğü üzere, narsisizm, alçakgönüllülük üzerinde istatistiki açıdan anlamlı bir yordayıcıdır ($p < .001$). Analiz sonuçlarına göre narsisizm, alçakgönüllülük değişkenine ait varyansın %3'ünü açıklamaktadır. Diğer bir ifadeyle alçakgönüllülüğün %3 oranında narsisizme bağlı olarak şekillendiğini ifade etmek mümkündür. Narsisizm ve alçakgönüllülük arasındaki ilişkinin Beta değerine bakıldığında ise narsisizmin yaklaşık %18 oranında açıklayıcılık gücüne sahip olduğu tespit edilmiştir. Narsisizm ve alçakgönüllülük arasındaki ilişki ve açıklayıcılık gücünü yansıtan bu değerler, bu iki değişken arasındaki ilişkinin negatif yönlü ve açıklayıcılık gücü düşük bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir ($\beta = -0,177$, $t = -9,796$; $p = .000$).

Narsisizm ve alçakgönüllülük bireyin kişiliğine ve hayatına kattıkları özellikler açısından birbirine tamı tamına zıt iki önemli kişilik özelliğidir. Psikolojik, felsefi, dinî ya da ahlâkî her sistem, narsisizmin farklı açılardan alçakgönüllülüğü eksilten ve alçakgönüllülüğe ait karakteristiklere zarar veren bir özellik olduğuna dikkat çeker. Alçakgönüllülük, en basit ifadesiyle gurur nitelikli ahlâkî kusurlara sahip olmama yeteneğidir. Özünde kişinin sahip

* Narsisizmin alt boyutu rekabet ile alçakgönüllülük ($-.211$; $p < .01$), açıklık ($-.294$; $p < .01$) ve kendinden vazgeçme ($-.563$; $p < .01$) arasında negatif yönlü düşük, ortanın altı ve orta düzeyde anlamlı ilişki; alçakgönüllülük ile kendini değerlendirme ($.194$; $p < .01$) ve diğerlerine odaklanma ($.206$; $p < .01$) arasında pozitif yönlü düşük düzeyde anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Benzer şekilde hayranlık alt boyutu ile alçakgönüllülük ($-.093$; $p < .01$), açıklık ($-.193$; $p < .01$) ve kendinden vazgeçme ($-.401$; $p < .01$) arasında negatif yönde düşük, ortanın altı ve orta düzey anlamlı ilişki; alçakgönüllülük ile kendini değerlendirme ($.081$; $p < .01$) ve diğerlerine odaklanma ($.308$; $p < .01$) arasında ise pozitif yönde düşük ve ortanın altı düzeyde anlamlı ilişki bulunmuştur.

olduğu öneme dair bir odaklanma yaşamadığı; haset, tahakküm, aşırı bağımsızlık, mağrurlanma, kendini beğenme, gösteriş, güvensizlik ve utanmaktan kaçınma gibi gurur içeren vasıflardan tümüyle uzak kaldığı ve sosyal ilişkileri, sevip seilmeyi, şükretmeyi, bir hal söz konusudur (Elliot, 2012: 46; Roberts ve Cleveland, 2017: 37). Narsisizm ise büyülenme, abartılı bir kendilik algısı, gerçek dışı önem duygusu ve sahip olduğu kabiliyetleri olduğundan daha fazla görme gibi durumları bünyesinde barındırır. Kişinin hem kendisine hem de başkalarına dair sağlıklı muhakemelerde bulunmasına mani olarak gerçekçi bir benlik ve makul bir kişilik inşa etmesine izin vermez. Dolayısıyla alçakgönüllük ve onun içerdiği temel vasıflara sahip olmanın önündeki en büyük engeldir. (Rashid, 2009: 750; Tangney, 2002: 413-141; Worthington, Davis ve Hook, 2017: 12). Araştırma bulgularının narsisizm ile alçakgönüllük arasındaki karşıtlıklara vurgu yapan teorik bilgileri desteklediği görülmüştür.

Narsisizm ve alçakgönüllülük arasındaki ilişki negatif yönde olsa da elde edilen bulgular, bu iki değişkenin birbirlerinin tamamlayıcısı ya da yordayıcısı olabilecek diğer değişkenlerle beraber ele alınıp incelenmesini gerekli kılmaktadır. Çünkü narsisizm yapı itibariyle sadece alçakgönüllülükle değil insani değerlerin hiç biriyle benzeşmez. Örneğin narsistik kişilik tarzına sahip bireylerin en ayırt edici özelliği, benlik değerlerini idame ettirebilmek için sürekli kendi dışlarından onay alma ihtiyacında olmalarıdır. Halbuki onay almak, herkesin hoşuna giden bir durum olabilir. Burada vurgulanmak istenen aşırı derecede kendisiyle ve benlik değerleriyle meşgul olan bir kişilik özelliğidir. Birey kendisiyle ilgili sadece olumlu değerlendirmelerde bulunmaz. Bazen olumsuz özelliklerini anlama, tanıma ve değerlendirme noktasında harekete geçebilir – ki bu durum bireysel gelişim için oldukça önemlidir – bazen de kendisiyle ilgili meseleler de yansız bir tavır sergileyebilir.

Bireyin narsist bir tavır takınarak kendisiyle ilgili sadece olumlu değerlendirmelerde bulunması aslında derinden derine hissettiği değersizlik duygusuyla baş edebilmek için sahte maskeler kullanmasından başka bir şey değildir. Narsist insan bunu kendine itiraf edecek cesareti bulamadığından sürekli olarak bu sahte maskeleri geliştirmekle meşgul olur ve bu durum, gittikçe bireyin kendi benliğinin kaybolması sonucunu ortaya çıkarır. Başta yarattığı sahte benlik ilerde onun da inandığı ve güvendiği muhteşem benliğe dönüşür. Bu durum sadece alçakgönüllülük gibi hem insanî hem de sosyal bir değerin önemini azaltmakla kalmaz

aynı zamanda benlik oluşumu ve gelişimiyle ilgili bütün insani değerlerin önemini kaybetmesine yol açar. Dolayısıyla sadece alçakgönüllülük ve narsisizmin yer aldığı bir regresyon analizinde narsisizmin, alçakgönüllülük değişkenine ait varyansın %3'ünü açıklaması normal bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Bu çalışma ekseninde konuyla ilgili yapılacak başka araştırmalarda bu durumun da dikkate alınarak narsisizmin sadece alçakgönüllülükle değil, diğer insanî değerler ile beraber ele alınması daha sağlıklı sonuçlar elde edilmesine yardımcı olabilir. Böylece narsisizmin benlik ve genel anlamda kişilikle ilgili nasıl yıkıcı bir etki ortaya koyduğu görülebilir.

Mevcut literatürde, narsisizmle alçakgönüllülük ilişkisini farklı açılardan ele alan bazı çalışmalar söz konusudur. Bu çalışmalarda da narsisizm ve alçakgönüllülük arasında anlamlı düzeyde negatif ilişkiler bulunmuş; narsisizm arttıkça alçakgönüllülüğün azaldığı tespit edilmiştir (Davis vd., 2013: 69; Lee vd., 2013: 174; Rowatt vd., 2006: 202; Owens, Walker ve Waldman, 2015: 1208).

5.5.2. Narsisizm ve Dindarlık İlişkisi İle İlgili Bulgular

Araştırmanın incelediği bir diğer husus da narsisizm ve dindarlık değişkenleri ve bu değişkenlerin alt boyutları arasındaki ilişkilidir. Bu amaçla Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon analizi uygulanmış ve ilişkilere dair elde edilen bulgulara aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo 5.49. Narsisizm ve Alt Boyutları ile Dindarlık, Dindarlığın Alt Boyutları ve İçsel Dini Motivasyon Arasındaki Korelasyonlar (Pearson Korelasyon Testi).

Değişkenler	Narsisizm	Rekabet	Hayranlık
Dindarlık (Toplam)	-,101**	-,156**	-,023
Dini İnanç ve Duygu	-,075**	-,164**	,024
Dini Davranış	-,070**	-,102**	-,020
Dini Bilgi	-,120**	-,106**	-,095**
İçsel Dini Motivasyon	-,204**	-,251**	-,101**

N= 2557

*p<.05, **p<.01, ***p<.001.

Tablo 5.49. incelendiğinde dindarlık, dindarlığın alt boyutları ve içsel dini motivasyon ile narsisizm arasında istatistiksel açıdan anlamlı ilişkiler söz konusudur. Analiz sonuçları narsisizm ile dindarlık ($r = -,101$; $p < .01$), dini inanç ve duygu ($r = -,075$; $p < .01$), dini davranış ($r = -,070$; $p < .01$), dini bilgi ($r = -,120$; $p < .01$) ve içsel dini motivasyon ($r = -,204$;

$p < .01$) arasında düşük düzeyde negatif yönlü ilişkiler olduğunu göstermektedir. Buna göre dindarlık, dini inanç ve duygu, dini davranış, dini bilgi ve içsel dini motivasyon düzeyi arttıkça narsisizm düzeyi azalmaktadır. Bu bulgulardan araştırmanın H₂ numaralı “*Narsisizm ile dindarlık arasında negatif ve anlamlı bir ilişki vardır.*” hipotezinin desteklendiğini anlaşılmaktadır. Analiz sonuçları, ayrıca rekabet boyutu ile dindarlık, dindarlığın tüm alt boyutları ve içsel dini motivasyon arasında hayranlık boyutu ile ise dindarlığın dini bilgi alt boyutu ve içsel dini motivasyon ile negatif yönde anlamlı ilişkilere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.[†]

Yukarıda yer alan korelasyon sonuçları, dindarlık ve içsel dini motivasyonun narsisizm üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu iki değişkenin narsisizm üzerindeki yordayıcı etkisini daha net bir şekilde tespit etmek için aşamalı doğrusal regresyon analizi uygulanmıştır. Buna göre, aşağıdaki tabloda yer alan analiz sonuçları dindarlık ve içsel dini motivasyon ile narsisizm arasındaki ilişki düzeyinin negatif yönde ve anlamlı bir yapıda gerçekleştiğini göstermektedir ($p < .001$).

Tablo 5.50. Narsisizmin Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon Bakımından Yordanmasına İlişkin Aşamalı Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları.

Aşama		ΔR^2	F	p
1		,010	26,576	,000
2		,048	64,461	,000
3		,057	51,486	,000
Aşama	Bağımsız Değişkenler	β	t	p
1	Dindarlık (Toplam)	-,101	-5,155	,000
2	Dindarlık (Toplam)	,121	4,134	,000
	İçsel Dini Motivasyon	-,296	-10,065	,000
3	Dindarlık (Toplam)	,048	1,452	,147
	İçsel Dini Motivasyon	-,332	-11,002	,000
	Dindarlık (Toplam) X İçsel Dini Motivasyon	-,140	-4,935	,000

Bağımlı Değişken: Narsisizm

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$.

Tablo 5.50.ye göre, dindarlık tek başına düşünüldüğünde narsisizme ait varyansın %1’ini; içsel dini motivasyon ile birlikte modele eklendiğinde narsisizme ait varyansın

[†] Narsisizmin alt boyutu rekabet ile dindarlık (-,156; $p < .01$), dini inanç ve duygu (-,164; $p < .01$), dini davranış (-,102; $p < .01$), dini bilgi (-,106; $p < .01$) ve içsel dini motivasyon (-,251; $p < .01$) arasında; hayranlık alt boyutu ile dindarlığın alt boyutu dini bilgi (-,095; $p < .01$) ve içsel dini motivasyon (-,101; $p < .01$) arasında negatif yönlü düşük ve ortanın altı düzeyde anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir.

yaklaşık %5'ini ve dindarlık ve içsel dini motivasyonun etkileşimi üçüncü bir faktör olarak modele eklendiğinde narsisizme ait varyansın yaklaşık %6'sını açıklamaktadır. Bir başka ifadeyle narsisizmin %1 oranında dindarlığa, %5 oranında dindarlık ve içsel dini motivasyona ve %6 oranında içsel dini motivasyon ile dindarlık ve içsel dini motivasyon etkileşiminden oluşan faktöre bağlı olarak şekillendiğini ifade etmek mümkündür. Dindarlık ilk modelde tek başına narsisizm üzerinde negatif bir yordayıcı olarak işlev üretmekteyken, içsel dini motivasyon ikinci bir değişken olarak modele dahil edildiğinde dindarlığın narsisizm üzerindeki yordayıcı etkisi pozitif ve içsel dini motivasyonun etkisi negatif yönde ortaya çıkmıştır. Modele üçüncü faktör olarak dindarlık ve içsel dini motivasyon değişkenlerinin etkileşimi (interaction term) eklendiğinde ise içsel dini motivasyon ve etkileşim değişkeni narsisizm üzerinde negatif yönde etki üretmiş ve dindarlığın narsisizm üzerindeki pozitif etkisi ortadan kalkmıştır. Dindarlık, içsel dini motivasyon, dindarlık ve içsel dini motivasyonun etkileşimi ile alçakgönüllülük arasındaki Beta değerlerine bakıldığında ise dindarlığın tek başına %10, içsel dini motivasyonun %29, ve dindarlık ile içsel dini motivasyon etkileşiminin %14 oranında açıklayıcılık gücüne sahip olduğu tespit edilmiştir. Narsisizm ile dindarlık ve içsel dini motivasyon arasındaki ilişki ve açıklayıcılık gücünü yansıtan bu değerler, değişkenler arasındaki ilişkinin negatif yönlü ve açıklayıcılık gücü düşük bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Aşama-3: $\beta = -.101$, $t = 5,155$, $p = .000$; $\beta = -.296$; $t = 10,065$, $p = .000$; $\beta = -.140$, $t = 4,935$, $p = .000$).

Korelasyon analizi sonuçları dindarlık, dindarlığın boyutları ve içsel dini motivasyonun narsisizmle anlamlı düzeyde negatif ilişkilere sahip olduğunu ortaya koymuştur. Narsisizmin bilişsel, duygusal ve davranışsal açıdan sebep olduğu kişilik özellikleri dikkate alındığında dindarlığın tüm boyutları ile negatif yönde bir ilişki üretmesi beklenen bir durumdur. Zira dinî referanslar, bireyin nefsi arzu ve isteklerini merkeze aldığı ve tüm hayatını bunlar üzerine şekillendirdiği bir kişiliği her açıdan reddetmekte ve karşıt argümanlar geliştirerek inananların bu durumlardan uzak durmasını öğütlemektedir. Her bir dini karakteristik, dini açıdan istenen ve övülen durumu destekleyici bir bulgu üretmiş; sonuçları en genel ifadesiyle dindarlık arttıkça narsisizmin azaldığını teyid etmiştir.

Regresyon analizi sonucunda elde edilen bulgular da dikkat çekicidir. 3 aşama halinde gerçekleştirilen analizlerde dindarlık narsisizmi anlamlı düzeyde yordamış ve negatif bir

ilişki üretmiştir; ancak 2. aşamada içsel dini motivasyonun modele dahil olmasıyla dindarlığın yordayıcılığı anlamlı düzeyde pozitif bir ilişkiye evrilmiştir. Bu durum, bağımsız değişken durumundaki her iki dindarlık değişkeninin ortak müştereklere sahip olmaları ile açıklanabilir. Dindarlık ve içsel dini motivasyonun birbiri ile olan yüksek ilişkilerinden dolayı dindarlığın narsisizm ile olan ilişkisinin anlamlı düzeyde pozitif çıkmış olması muhtemeldir. Zira içsel dini motivasyon, dindarlığın özüne hitap eden bir nitelik olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim 3. aşamada dindarlık ve içsel dini motivasyonun etkileşiminden oluşturulan değişken narsisizm ile anlamlı düzeyde negatif ilişkiye sahip olmuş; aynı zamanda dindarlığın 2. aşamada sahip olduğu anlamlı negatif ilişkiyi ise ortadan kaldırmıştır.

Araştırmada ayrıca içsel dini motivasyonun tek başına dindarlık ve dindarlık içsel dini motivasyon etkileşiminden daha güçlü düzeyde narsisizmi yordaması oldukça manidardır. Dindarlığı daha iyi anlamak ve ölçmek için boyutlarına ayrılması meselesi kolaylık sağlasa da dindarlığın özünü vurgulamaktan biraz uzaktır. İçsel dini motivasyon kavramı ise “olmak” eksenli, yani hiçbir dış etki söz konusu olmadan tamamen bireyin içinden ve özgür iradesinden kaynaklanan yöneliş biçimini ifade eder. Böylesi bir yönelime sahip birey için bilişsel ve duygusal açıdan bütünleşmiş saf bir anlam dünyası söz konusudur.

İçsel dini uyum ya da iç güdümlü dindarlık, kişinin yaşamının dini ideal ve emirler açısından her yönüyle uyumlu bir yapı arz etmesi olarak değerlendirilebilir (Wulff, 1997: 653). Zira dine içten motive olan bir birey ailevi ilişkileri, kendi özel yaşamı, hayata dair tereddütleri ve çıkmazları, hataları, kusurları ve en sonunda da nihai varoluşsal kaygıları; geniş kapsamlı bir sorumluluk bilinci, kısmen bilişsel fakat temel olarak motivasyonel nitelik taşıyan bir yapının altında idare edilmektedir (Allport, 1968: 257-258). İç güdümlü dindarlık ya da dini yönelim olarak ifade edilen bu dindarlık tipi; dinin, dolayısıyla Aşkın varlığın gerçek manada müntesiplerinden beklediği, içselleştirilmiş, özümsemiş, samimiyet, dikkat ve özen arz eden bir dini yaşamı ortaya koyar. Söz konusu bu tür bir dini yaşam, en belirgin özelliği sorumluluktan kaçmak, dokunulmaz olduğunu düşünmek ve kendini hatasız ve üstün görmek gibi olumsuz karakter özellikleri taşıyan narsist bir kişilik yapısıyla bağdaşmaz.

Gönülden gelerek, şükür motivasyonunun eşlik ettiği dini yaşamda dindar birey, Kutsal'ı hayatının merkezine koysa da Kutsal'dan aldığı güçle kendi yaşamını inşa etmeye

ve onarmaya çalışan bir görüntü sergiler. Aksine Kutsal'dan aldığı güçle narsisizmde olduğu gibi kendisini seçilmiş, özel biri olarak niteleyip diğer insanlar üzerinde otorite kurma teşebbüsünde bulunmaz. Dolayısıyla ne kendi kişisel yetersizliği üzerinden ne de inandığı Kutsal üzerinden bilinçdışı yönlendirmelerle de olsa narsist bir kişilik tavrı geliştirmez.

Yabancı alan yazında narsisizm ve dindarlık ilişkisinin farklı açılardan değerlendirildiği çalışmalar söz konusudur. Cooper ve Pullig'in (2013: 173) 385 Hristiyan üniversite öğrencisi üzerine gerçekleştirdiği araştırmada, içgüdümlü, dışgüdümlü ve şüpheli dindarlık ile ahlâkî muhakeme arasındaki ilişkiler ele alınmış ve narsisizmin bu ilişkiler üzerindeki yordayıcı etkisi incelenmiştir. Elde edilen bulgular, narsisizm düzeyi arttıkça şüpheli dindarların ahlâkî muhakemelerinde düşüş olmadığını; ancak, içgüdümlü ve dışgüdümlü dindarların ahlâkî muhakemelerinde önemli bir düşüş olduğunu göstermiştir. Araştırmacılar, başlı başına ahlâkî bir rezilet olan narsisizmin ahlâkî davranmayı önemseyen bireylerde daha fazla probleme sebep olabileceğine dikkat çekmiş; özellikle iç güdümlü dindarların ahlâkî muhakemeleri üzerinde gösterdiği olumsuz etkiyi bir çelişki olarak değerlendirmişlerdir. Narsisizmin, içgüdümlü dindar bireyleri gönülden bağlı oldukları inanç ve öğretilere aykırı davranmaya ve sağlıksız ahlâkî muhakemelerde bulunmaya sevk edebilecek bir nitelik olduğuna vurgu yapmışlardır. Daghigh ve arkadaşlarının (2019: 98), İran'da eğitim hayatını devam ettiren üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirdikleri bir diğer çalışmada hem kırılğan, hem büyüklenmeci ve hem de patolojik narsisizmin dindarlık ile anlamlı düzeyde pozitif ilişkiye sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. Araştırmada, İran'daki mevcut dinî, politik ve sosyo-kültürel hayatın bu sonucun elde edilmesinde önemli bir etken olduğuna dikkat çekilmiştir. Watson ve arkadaşlarının (1984: 261) üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirdikleri bir diğer araştırmada ise içsel dini motivasyon ile narsisizm arasında anlamlı düzeyde negatif ilişki tespit edilmiştir. İçsel dini motivasyonun dini referanslara olan samimi bağlılıktan ötürü bireye sağlamış olduğu bilincin onu narsisizmden ve bireyi merkeze alıp başkalarının ihtiyaç ve menfaatlerini reddeden değerlerden koruyan önemli bir unsur olduğu ileri sürülmüştür. Benzer şekilde dindarlık ve içsel dini motivasyon ile narsisizm arasında anlamlı düzeyde negatif ilişki olduğunu ortaya koyan başka araştırmalar da mevcuttur (Wink ve Dillon, 2008: 109; Watson, Jones ve Morris, 2004: 283; Zondag ve Van Uden, 2010: 78).

Ülkemizde narsisizm ile dindarlık ve boyutları üzerine gerçekleştirilen çalışmalar ise henüz başlangıç seviyesindedir. Kartopu (2013: 643), üniversite öğrencilerinin oluşturduğu katılımcı grubu aracılığıyla narsisizm ile dindarlık eğilimlerini ele aldığı çalışmasında kendini çok dindar görenlerin dindar görmeyenlerden daha düşük narsisizm düzeyine sahip olduğunu tespit etmiştir. Elde edilen bu bulgu, dini öğretilerin narsisizm karşıtı tutumları övmesi ve narsisizm kapsamına dahil olan düşünce, tutum ve davranışlardan inananları uzak durmaya çağırması ile ilişkilendirilmiştir; inanan bireyler için dinî kaide ve prensiplerin insanın kişiliği üzerinde eğitici bir rol üstlenebileceğine dikkat çekilmiştir. Gürsu ve Apaydın (2016: 559) tarafından öğreti üyelerinin oluşturduğu katılımcılar üzerinde gerçekleştirilen bir diğer araştırmada ise narsisizm ve özgüven arasındaki ilişki ve bu ilişkide İslâmî eğilimin aracı rolü incelenmiştir. Elde edilen bulgular, narsisizm ile İslâmî eğilim arasında istatistikî açıdan anlamlı bir ilişki olmadığını ve İslâmî eğilimin narsisizm ve özgüven arasındaki ilişkide anlamlı bir aracı role de sahip olmadığını göstermiştir.

5.5.3. Alçakgönüllülük ve Dindarlık İlişkisi ile İlgili Bulgular

“Dindarlık ve alt boyutları ile alçakgönüllülük ve alt boyutları arasında bir ilişki var mıdır? Acaba dindarlık, bireyin alçakgönüllü olmasında etkili midir?” gibi soruların cevabını tespit etmek amacıyla veriler analiz edilmiş ve bulgular aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 5.51. Alçakgönüllülük ve Alt Boyutları ile Dindarlık, Dindarlığın Alt Boyutları ve İçsel Dini Motivasyon Arasındaki Korelasyonlar (Pearson Korelasyon Testi).

Değişkenler	Alçakgönüllülük	Açıklık	Kendinden Vazgeçme	Alçakgönüllülük ile Kendini Değerlendirme	Diğerlerine Odaklanma
Dindarlık (Toplam)	,176**	-,004	,053**	,173**	,084**
Dini İnanç ve Duygu	,164**	-,011	,044*	,137**	,118**
Dini Davranış	,122**	-,005	,022	,138**	,056**
Dini Bilgi	,140**	,019	,093**	,136**	-,002
İçsel Dini Motivasyon	,199**	,033	,158**	,151**	,015

N= 2557

*p<.05, **p<.01, ***p<.001.

Tablo 5.51.de yer alan bulgular dindarlık, dindarlığın alt boyutları ve içsel dini motivasyon ile alçakgönüllülük arasında istatistiksel açıdan anlamlı ilişkiler olduğunu göstermektedir. Alçakgönüllülük ile dindarlık ($r = ,176$; $p < .01$), dini inanç ve duygu ($r = ,164$; $p < .01$), dini davranış ($r = ,122$; $p < .01$), dini bilgi ($r = ,140$; $p < .01$) ve içsel dini motivasyon ($r =$

,199; $p < .01$) arasında düşük düzeyde pozitif yönlü ilişkiler tespit edilmiştir. Bu bulgulara göre dindarlık, dini inanç ve duygu, dini davranış, dini bilgi ve içsel dini motivasyon düzeyi arttıkça alçakgönüllülük düzeyi de artmaktadır. Dolayısıyla araştırmanın H₃ numaralı “Alçakgönüllülük ile dindarlık arasında pozitif bir ilişki vardır.” hipotezinin doğrulandığı görülmektedir. Diğer taraftan, kendinden vazgeçme boyutu ile dindarlık, dini inanç ve duygu, dini bilgi ve içsel dini motivasyon arasında; alçakgönüllülük ile kendini değerlendirme boyutu ile dindarlık, dindarlığın tüm alt boyutları ve içsel dini motivasyon arasında ve diğerlerine odaklanma boyutu ile dindarlık, dini inanç ve duygu ve dini davranış arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir.† Alçakgönüllülüğün açıklık alt boyutunun dindarlık ile ilgili değişkenlerden herhangi biri ile istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişkiye sahip olmadığı tespit edilmiştir.

Korelasyon sonuçlarına göre, dindarlık ve içsel dini motivasyon ile narsisizm arasında negatif ilişki söz konusudur. Her iki değişken ile narsisizm arasındaki negatif ilişkilerin yordayıcılığını belirleyebilmek amacıyla aşamalı doğrusal regresyon analizi uygulanmış ve sonuçlar Tablo 5.52.de yer aldığı şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 5.52. Alçakgönüllülüğün Dindarlık ve İçsel Dini Motivasyon Bakımından Yordanmasına İlişkin Aşamalı (Stepwise) Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları.

Aşama		ΔR^2	F	p
1		,031	81,479	,000
2		,041	54,686	,000
3		,058	52,115	,000
Aşama	Bağımsız Değişkenler	β	t	p
1	Dindarlık (Toplam)	,176	9,027	,000
2	Dindarlık (Toplam)	,060	2,040	,041
	İçsel Dini Motivasyon	,153	5,202	,000
3	Dindarlık (Toplam)	,160	4,888	,000
	İçsel Dini Motivasyon	,202	6,710	,000
	Dindarlık (Toplam) X İçsel Dini Motivasyon	,191	6,715	,000

Bağımlı Değişken: Alçakgönüllülük

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$.

† Kendinden vazgeçme alt boyutu ile dindarlık (.053; $p < .01$), dini inanç ve duygu (.044; $p < .05$), dini bilgi (.093; $p < .01$) ve içsel dini motivasyon (.158; $p < .01$) arasında; alçakgönüllülük ile kendini değerlendirme alt boyutu ile dindarlık (.173; $p < .01$), dini inanç ve duygu (.137; $p < .01$), dini davranış (.138; $p < .01$), dini bilgi (.136; $p < .01$) ve içsel dini motivasyon (.151; $p < .01$) arasında; diğerlerine odaklanma alt boyutu ile dindarlık (.084; $p < .01$), dini inanç ve duygu (.118; $p < .01$) ve dini davranış (.056; $p < .01$) arasında pozitif yönlü düşük düzeyde anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir.

Yukarıda görüldüğü üzere, dindarlık ve içsel dini motivasyon ile alçakgönüllülük arasında negatif yönde ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($p < .001$). Elde edilen bulgular, dindarlığın tek başına alçakgönüllülüğe ait varyansın %3'ünü ve içsel dini motivasyon ile birlikte modelde yer aldığı anda alçakgönüllülüğe ait varyansın %4'ünü açıkladığını göstermektedir. Dindarlık ve içsel dini motivasyonun etkileşimi (interaction term) üçüncü bir faktör olarak modele eklendiğinde ise alçakgönüllülüğe ait varyansın yaklaşık %6'sını açıklamaktadır. Dolayısıyla alçakgönüllülüğün %3 oranında dindarlığa, %4 oranında dindarlık ve içsel dini motivasyona ve %6 oranında ise dindarlık, içsel dini motivasyon ve dindarlık ve içsel dini motivasyon etkileşiminden oluşan faktöre bağlı olarak şekillendiğini ifade etmek mümkündür. Hem dindarlık hem de içsel dini motivasyon ilk iki modelde tek başına alçakgönüllülük üzerinde pozitif bir yordayıcı olarak işlev üretmiştir. Modele üçüncü faktör olarak dindarlık ve içsel dini motivasyon değişkenlerinin etkileşimi (interaction term) eklendiğinde ise dindarlık ve içsel dini motivasyonunun etkileşiminden oluşan değişkenin alçakgönüllülük üzerinde pozitif etkisi artış göstermiştir. Dolayısıyla dindarlık, içsel dini motivasyon ile birlikte alçakgönüllülüğü daha da arttırıcı bir etki üretmiştir. Dindarlık, içsel dini motivasyon, dindarlık ve içsel dini motivasyonun etkileşimi ile alçakgönüllülük arasındaki Beta değerlerine bakıldığında ise dindarlığın tek başına %17, içsel dini motivasyonun %15, ve dindarlık ile içsel dini motivasyon etkileşiminin %19 oranında açıklayıcılık gücüne sahip olduğu tespit edilmiştir. Alçakgönüllülük ile dindarlık ve içsel dini motivasyon arasındaki ilişki ve açıklayıcılık gücünü yansıtan bu değerler, değişkenler arasındaki ilişkinin negatif yönlü ve açıklayıcılık gücü düşük bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Aşama-3: $\beta = ,176$, $t = 9,027$, $p = .000$; $\beta = ,153$; $t = 5,202$, $p = .000$; $\beta = ,191$, $t = 6,715$, $p = .000$).

Araştırma sonuçları, teorik olarak farklı şekillerde belirtilen ilişkiyi doğrulamış; dindarlık ve içsel dini motivasyonun hem ayrı ayrı hem de birlikte alçakgönüllülüğü yordayan unsurlar olduğu tespit edilmiştir. Gerek korelasyon analizinde gerekse de regresyon analizinin her aşamasında dindarlık değişkenleri ve alçakgönüllülük arasında anlamlı düzeyde pozitif ilişki bulunmuş; dindarlık ve içsel dini motivasyonun alçakgönüllülük üzerinde anlamlı düzeyde yordayıcı etkiye sahip olduğu görülmüştür.

Dinî ve manevî açıdan sağlam bir bilinç ve bakış açısına sahip olmak, alçakgönüllülüğü hem kişiliğin hem de hayatın bir parçası haline getirmeyi oldukça kolaylaştıran bir unsurdur; çünkü dindar birey için alçakgönüllülük halihazırda sahip olunabilecek çok değerli ve üstün bir meziyettir (Lavelock vd., 2014: 100). Alçakgönüllülük erdeminin din ile ilişkili olduğu en temel özlerden biri de bireye kendisinden daha üstün bir güç ve varlık olduğuna dair anlayış ve idrakı samimi bir şekilde yaşayabilme kabiliyeti vermesidir. Bu sayede alçakgönüllü birey, benliğine dair gerçekçi muhasebe, muhakeme ve çıkarımlarda bulunabilir, yaratıcı karşısındaki konumunu kolaylıkla tespit edebilir ve bu sayede hem dünyevî hem de uhrevî hayata yönelik düşünce, tutum ve davranışlar sergileyebilir (Kesebir, 2014: 619). Tokur (2019: 7-8) bu duruma işaret etmiş ve alçakgönüllülüğü “*varlığa, onu var edenden yola çıkararak duyulan derin saygı*” şeklinde tanımlamıştır. Ona göre alçakgönüllülük kavramı, hümanist ekol bir yana dinden beslenen önemli değerlerden biridir. Dinin belki de en önemli özelliği kendi değerlerinden oluşan bir hayat inşa etme düşüncesidir. Din hayatı kendine has ve evrensel diyebileceğimiz değerlerle düzenleyemediğinde veya bu amacını gerçekleştirmediğinde ortaya sadece mekanikleşmiş bir ritüel süreci çıkar. Denilebilir ki din, ibadetlerden ziyade kendi oluşturduğu değer dünyasında yaşayabilir ve bir anlam bulabilir. İnsanın ve varlığın daha da ötesi bir toplumda insanca yaşamının önemli bir ölçütü olan alçakgönüllülük de böyle bir değerdir. Dolayısıyla dinden beslenen böyle bir değer dindarlığın önemli bir parçası olarak araştırmada ortaya çıkması insan, sosyalleşme ve din üçgeninde bize önemli ipuçları verebilir (Rowatt vd., 2014: 38).

Alçakgönüllülük ile dindarlığı bir araya getiren bir başka husus da her ikisinin affedicilik, diğerkâmlık, empati, şükür, sabır vb. insanî erdem ve değerler açısından birleştikleri birçok referans noktasının bulunmasıdır. Dindar birey, inancını içselleştirip hayatına yansıtabildiği sürece daha mutlu ve anlamlı bir iç dünya inşa etmiş olur. Bunu başarabilmesi dinî ve ahlâkî meziyetlerini olabildiğince arttırabilmesine bağlıdır. Hayatına katabildiği her yeni olumlu özellik, bir diğer olumlu özellik için yeni bir heyecan ve imkân anlamına gelir. Bir diğer ifadeyle, dini öğretiler her erdem ve değeri kıymetli görür ve sahip olunmasını öğütlerken, kazanılan her yeni erdem ve değer bir diğerinin kazanılması için benlik ve hayat içerisine ekilmiş yeni bir tohumdur (Bilgi için bkz. Ayten, 2009: 126;

Dwiwardani vd., 2014: 87; Krause, 2015: 73; Powers vd., 2007: 77-79). Dolayısıyla alçakgönüllülük ve dindarlık arasında da bu tür bir ilişki ve etkileşim olması muhtemeldir.

Mevcut literatürde, alçakgönüllülük ve dindarlık ilişkisi üzerine gerçekleştirilen farklı araştırmalar söz konusudur (Exline ve Geyer, 2004: 105). Rowatt ve arkadaşları (2014: 35), alçakgönüllülük ile bireysel inanç ve değerler, bireysel dinî pratikler, dinî ve manevî başa çıkma, ve din aracılığıyla hayatı anlamlandırma arasında anlamlı düzeyde pozitif ilişkiler olduğunu tespit etmiştir. Bulgular hem değerler hem de farklı inanç unsurlarının alçakgönüllülük açısından sahip olduğu etkiyi ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Rahipler üzerine gerçekleştirilen bir başka araştırmada, dindarlık ve maneviyatın alçakgönüllülüğü besleyebileceği ve narsisizme karşı ise bireye güçlü motivasyonlar sağlayabileceği ileri sürülmüştür (Ruffing vd., 2018: 525).

Alçakgönüllülük ile dindarlık ve boyutları arasındaki ilişkileri ele alan çalışmalarda Neal Krause ismi dikkat çeker. Krause, alçakgönüllülük başta olmak üzere erdemler ve din ilişkisini her yaştan katılımcı grubu üzerinde farklı açılardan incelemiştir. Yaşlı yetişkinler üzerinde dindarlık, alçakgönüllülük ve bireysel sağlık algısı arasındaki ilişkileri incelediği çalışmada, kiliseye devamlılığın manevî desteği arttırdığı ve manevi desteğin kiliseye devamlı olarak giden bireylerin daha yüksek alçakgönüllülük düzeyine sahip olduğunu tespit etmiştir. Elde edilen bulgular kiliseyi düzenli olarak giden bireylerin dini bilgi ve tecrübelerini arttırabilmesi, psiko-sosyal açıdan güçlü bir desteğe sahip olabilmesi ve bunun sonucunda ahlâkî erdem ve faziletler açısından sağlam bir idrak düzeyine ulaşabilmesi ile ilişkilendirilmiştir (Krause, 2010: 35-37). Krause'un (2014: 970) orta yaş ve üzeri yetişkinlerden oluşan 1154 katılımcı üzerinde gerçekleştirdiği bir başka araştırmada, dini teslimiyet ve adanmışlık ile alçakgönüllülük arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Bu bulgu, dinin ahlâkî ve huzurlu bir yaşam için müntesiplerine sağlamış olduğu motivasyon ve psikolojik sağlamlık açısından dikkat çekicidir. Krause ve Hayward'ın (2014: 261) 50 yaş ve üzeri yetişkinler üzerinde dindarlık ve alçakgönüllülük ilişkisini incelediği bir başka çalışmada ise; bulgular, olumlu bir tanrı algısına sahip olup yaratıcıya güvenli bir şekilde bağlanan bireylerin daha alçakgönüllü olduklarını göstermiştir. Araştırmacılar, olumlu ve sevecen tanrı algısının sağlıklı bir kendilik idraki oluşturduğu ve bunun da bireyin hem yaratıcısına hem de çevresine karşı daha alçakgönüllü eylem ve söylemlerde bulunma

kabiliyetine sahip olduğunu ileri sürmüşlerdir. Krause (2015: 72), yaşlı yetişkinler üzerine gerçekleştirdiği bir diğer araştırmasında ise dindarlığın hem alçakgönüllülük hem de kendini affetme ile pozitif yönde anlamlı ilişkilere sahip olduğu belirlenmiş ve dinin özellikle yaşlılık döneminde bireyler için sunduğu işlevselliğe dikkat çekilmiştir (Krause, 2015: 72). 18 yaş ve üzeri yetişkinler üzerinde gerçekleştirilen bir başka çalışmada, ibadet etmenin manevi desteği, manevi desteğin alçakgönüllülüğü, alçakgönüllülüğün affediciliği ve affediciliğin de hayatın anlamına dair tatmini arttırdığı tespit edilmiştir (Krause, 2018: 44). Benzer şekilde Krause ve Hayvard (2015: 200), 66 yaş ve üzeri katılımcılardan oluşan örneklem üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmada, kiliseye düzenli şekilde devam etmenin dindarlığı, içselleştirilmiş dindarlığın dini bilgi ve öğretilere hakimiyeti, dini bilgi ve öğretiler konusundaki birikimin alçakgönüllülüğü, alçakgönüllülüğün ise diğer insanlara karşı merhametli ve yardımsever olmayı arttırdığını ortaya koymuşlardır. Özellikle son iki çalışma, din ve erdemler arasındaki işbirliğini ortaya koymasından dolayı önemlidir.

Ülkemizdeki alan yazında ise alçakgönüllülük ve dindarlık ilişkisinin ele alındığı tek bir çalışma söz konusudur. Vural (2016: 92-93)'ın 315 yetişkin üzerinde gerçekleştirdiği yüksek lisans araştırmasında, alçakgönüllülüğün hem dindarlık hem de dindarlığın bilişsel, duygusal, davranışsal ve ilişkisel boyutları ile pozitif ve yüksek seviyede anlamlı ilişkilere sahip olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular, alçakgönüllülüğün dinî kaynak ve metinlerce ahlâkî bir fazilet olarak değerlendirilmesi ve sahip olunması gereken bir erdem olarak salık verilmesi ile ilişkilendirilmiş; kendisi başlı başına bir değerler sistemi olan İslâm dininin alçakgönüllülüğe atfettiği önemden ötürü dindarlık seviyeleri oldukça yüksek olan katılımcıların yüksek alçakgönüllülük düzeyine de sahip olabileceği ileri sürülmüştür.

5.5.4. Narsisizm, Alçakgönüllülük ve Dindarlık Arasındaki İlişki ve Etkileşim ile İlgili Bulgular

Elde edilen korelasyon analizi sonuçlarına göre, dindarlık ve içsel dini motivasyon ile alçakgönüllülük arasında pozitif, narsisizm ile alçakgönüllülük arasında ise negatif ilişki söz konusudur. Dindarlık değişkenlerinin narsisizm ile alçakgönüllülük üzerindeki yordayıcı etkisi araştırmada cevabı aranan bir diğer husustur. Bu yordayıcı etkinin belirlenmesi

amacıyla aşamalı doğrusal regresyon analizi uygulanmış ve dindarlığın hem düzenleyici hem de aracı rollerini ortaya koyan sonuçlar aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 5.53. Alçakgönüllülüğün Yordanmasına İlişkin Aşamalı (Stepwise) Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları.

Aşamalar		ΔR^2	F	p
1		,031	82,380	,000
2		,053	72,947	,000
3		,062	57,098	,000
4		,064	45,019	,000
5		,067	37,479	,000
Aşamalar	Bağımsız Değişkenler	β	t	p
1	Narsisizm	-,177	-9,076	,000
2	Narsisizm	-,165	-8,567	,000
	Dini İnanç ve Duygu	,151	7,846	,000
3	Narsisizm	-,155	-8,024	,000
	Dini İnanç ve Duygu	,134	6,865	,000
	Dini Bilgi	,096	4,907	,000
4	Narsisizm	-,144	-7,323	,000
	Dini İnanç ve Duygu	,076	2,684	,007
	Dini Bilgi	,077	3,751	,000
	İçsel Dini Motivasyon	,087	2,879	,004
5	Narsisizm	-,138	-6,969	,000
	Dini İnanç ve Duygu	,067	2,352	,019
	Dini Bilgi	,078	3,798	,000
	İçsel Dini Motivasyon	,090	2,990	,003
	Narsisizm X Dini İnanç ve Duygu	,051	2,627	,009

Bağımlı Değişken: Alçakgönüllülük

Tablo 5.53.te görüldüğü üzere narsisizm, dindarlığın alt boyutları ve içsel dini motivasyon ile alçakgönüllülük arasında istatistiki olarak anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir ($p < .001$). Analiz bulgularına göre; narsisizm, tek başına alçakgönüllülüğe ait varyansın %3'ünü ($R^2 = .031$; $p = .000$), dindarlığın dini inanç ve duygu boyutu ile birlikte modelde yer aldığı ise alçakgönüllülüğe ait varyansın %5'ini ($R^2 = .053$; $p = .000$) açıklamaktadır. Modele üçüncü faktör olarak dini bilgi boyutu ve dördüncü faktör olarak içsel dini motivasyon eklendiğinde ise alçakgönüllülükteki varyansın her iki aşamada da %6'sını ($R^2 = .062$; $p = .000$ ve $R^2 = .064$; $p = .000$) açıkladığı görülmektedir. Devamında narsisizm ile dini inanç ve duygunun etkileşimi (interaction term) beşinci bir faktör modele eklendiğinde ise alçakgönüllülüğe ait varyansın yaklaşık %7'si ($R^2 = .067$; $p = .000$) açıklanmaktadır. Dolayısıyla alçakgönüllülüğün %3 oranında narsisizme, %5 oranında narsisizm ile dini inanç ve duygu boyutuna, %6 oranında narsisizm, dini inanç ve duygu ile dini bilgi boyutuna, yine

%6 oranında narsisizm, dini inanç ve duygu, dini bilgi ve içsel dini motivasyona ve %7 oranında ise narsisizm, dini inanç ve duygu, dini bilgi, içsel dini motivasyon ve narsisizm ile dini inanç ve duygu etkileşiminden oluşan faktöre bağlı olarak şekillendiğini ifade etmek mümkündür. Narsisizm tek başına her modelde alçakgönüllülük üzerinde negatif; dindarlığın boyutları ve içsel dini motivasyon ise ayrı ayrı her modelde alçakgönüllülük üzerinde pozitif bir yordayıcı olarak işlev ortaya koymuştur. Modele beşinci faktör olarak narsisizm ile dini inanç ve duygu değişkenlerinin etkileşimi (interaction term) eklendiğinde ise narsisizmin alçakgönüllülük üzerindeki negatif etkisi dini inanç ve duygu değişkeni tarafından kontrol altına alınmış ve narsisizm ile dini inanç ve duygu boyutunun bir araya gelmesinden oluşan etkileşim değişkeninin alçakgönüllülük üzerinde pozitif etki ortaya koyduğu gözlenmiştir. Dolayısıyla bu bulgu, araştırmanın H₄ numaralı “Narsisizm ile alçakgönüllülük arasındaki ilişkide dindarlık düzenleyici (moderating) değişkendir.” hipotezini kısmen de olsa doğrulamıştır. Narsisizm, dini inanç ve duygu, dini bilgi, içsel dini motivasyon ve narsisizm ile dini inanç ve duygu etkileşimi ile alçakgönüllülük arasındaki Beta değerlerine bakıldığında ise narsisizmin tek başına %17, dini inanç ve duygunun %15, dini bilginin %7, içsel dini motivasyonun %8 ve narsisizm ile dini inanç ve duygu etkileşiminin %5 oranında açıklayıcılık gücüne sahip olduğu tespit edilmiştir. Alçakgönüllülük ile narsisizm, dini inanç ve duygu, dini bilgi, ve içsel dini motivasyon arasındaki ilişki ve açıklayıcılık gücünü yansıtan bu değerler, değişkenler arasındaki ilişkinin anlamlı ve açıklayıcılık gücü düşük bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Aşama-5: $\beta = -.177$, $t = 9,027$, $p = .000$; $\beta = .151$; $t = 7,846$, $p = .000$; $\beta = .096$, $t = 4,907$, $p = .000$; $\beta = .087$, $t = 2,879$, $p = .004$; $\beta = .051$, $t = 2,627$, $p = .009$).

Araştırmada narsisizmin alçakgönüllülük üzerindeki negatif etkisi üzerinde dindarlık, dindarlığın boyutları ve içsel dini motivasyonun aracı bir role sahip olup olmayacağı test edilmiş ve sadece dini inanç ve duygu boyutunun narsisizmin olumsuz etkisine karşı alçakgönüllülüğü desteklediği görülmüştür. Analizler esnasında farklı modellemeler denenmiş ve her aşamada farklı ihtimaller üzerinden en iyi sonucu alabilmek için seçimlerde bulunulmuştur. Dindarlık ve dini davranış değişkenlerinin hiçbir aşamada yer almamasının iki sebebi vardır: Dahil edildikleri aşamalarda anlamlı düzeyde ilişki göstermemişlerdir ya da anlamlılık düzeyinde olumlu ilişki üreten değişkenlerin etkisini devre dışı bırakmışlardır.

Narsisizm alçakgönüllülük üzerinde her aşamada anlamlı düzeyde negatif yönde yordayıcı etki ortaya koymuştur. Bu bulgu, gerek teorik alt yapı gerekse de önceki analiz sonuçları açısından uyumluluk arz etmektedir. Dini inanç ve duygu, dini bilgi ve içsel dini motivasyon yer aldıkları her aşamada alçakgönüllülük açısından anlamlı düzeyde pozitif yordayıcı etkiye sahip olmuşlardır. Bu da dini unsurların alçakgönüllülük ile olan sıkı ilişkisinin bir kez daha bulgularca teyit edilmesini sağlamıştır. Son aşamada dindarlık değişkenlerinin üçünün de narsisizmle etkileşimi analizde test edilmiş; ancak sadece dini inanç ve duygu boyutunun narsisizmin anlamlı düzeydeki negatif etkisine karşı alçakgönüllülüğü desteklediği görülmüştür. Bu bulgu, narsist eğilimlere sahip olsa da dini inanç ve duygu noktasında güçlü bir eğilime sahip katılımcıların narsist eğilimlerden daha az zarar göreceğini göstermesi bakımından manidardır. Her şeyden önce din, en temelde inanç ve duygu işidir. Kuru bir inanç, dinini yaşama noktasında bireyi yeterince güdüleyemez ve bu durumda onun dini hayatı derinlik ve anlamdan yoksun olur. Şöyle ki; inandığı ve inancının sağlamlığını ifade ettiği halde birçok insanın hem gündelik eylemlerinde hem de dinî ritüel ve davranışlarında yeterince özen ve dikkati gösteremediği; sorumluluklarını yerine getiremediği çokça gözlenen bir durumdur. Bu noktada kişiye en büyük desteği dini inancının beslediği duyguları sağlar. Zira duyguların inançlar ile bütünleşmesi hem kişinin inancının içselleştirmesine hem de tutum ve davranış açısından daha kaliteli bir dini hayat sürebilmesine imkân tanır. Bir diğer ifadeyle bütünleşmiş bir dini inanç ve duygu kişide vicdan ve sağ duyuyu aktif hale getirir, kalp faktörünü devreye sokar.

Dini inanç ve duygunun narsisizm ve alçakgönüllülük ilişkisi üzerindeki düzenleyici etkisine bu açıdan bakıldığında narsisizmin etkisindeki azalma daha iyi anlaşılabilir; çünkü alçakgönüllülük de her şeyden önce bir idrak, vicdan ve muhasebe işidir. Alçakgönüllü birey, bilişsel ve duygusal melekelerini çok iyi düzeyde kullanabilen kişidir. Zira, bu melekeleri kullanabildiği ölçüde hem yaratıcısı karşısındaki hem de diğer insanlar karşısındaki konumunu idrak edip değerlendirebilir, diğer insanlar ile sağlıklı ilişkiler kurabilir, başkalarının derdi ile hemhal olup onlara yardım elini uzatabilir, içinde bulunduğu her durumu sağlıklı kıyas ve muhasebeler ile zihninde sağlıklı bir zemine oturtabilir, gereksiz hırs, hased, kıskançlık ve öfkelere kapılmaksızın kendisinde sahip olduğu zenginliklerin farkına kolaylıkla varabilir. Narsist birey için ise tüm bunların tersi söz konusudur.

Dolayısıyla dini inanç ve duygunun alçakgönüllülük bakımından bireye sağladığı bu etkinin altında din ile alçakgönüllülük arasındaki ortak müştereklerin farklılığı ve dinin yani katılımcılar nezdinde İslâm'ın alçakgönüllülük erdemini Kur'ânî, Peygamberî ve ahlakî bir erdem olarak görmesi, övmesi ve teşvik etmesi yatabilir. Tüm bu referanslar, hem alçakgönüllülüğün kişiliğin ayrılmaz bir parçası haline gelmesi için hem de narsist eğilimlerden olabildiğince kaçınmak için inananlara önemli motivasyonlar sağlar. Ayrıca unutulmamalıdır ki; dini gelenekler her ne kadar insanî değer ve erdemleri öven ve teşvik eden yapılar olsa da insanî erdem ve değerlerin gelişip olgunlaşmasında tek saik de değildirler. Bu noktada farklı etkenlerin de erdem ve değerlerin gelişimine müdahil olacağı aşikârdır. Ahlâki gelişimin parçası olan erdem ve değerlerin din olmaksızın da gelişme gösterebileceği her daim göz önünde bulundurulmalıdır. Zira dinî inanç, kaide ve öğretiler her daim ahlâkî unsurların gelişimine katkı sağlamayı hedeflerler; ancak bu gelişim için olmazsa olmaz değildirler. Nitekim, yapılan analizlerin açıklayıcılık oranları da bu gerçeğe işaret eden hususlardır.

Çalışmada ayrıca hem hındarlık hem de içsel dini motivasyonun alçakgönüllülük (bağımsız değişken) ve narsisizm (bağımlı değişken) arasındaki ilişki üzerinde aracı bir role sahip olup olmadığı belirlenmiştir. Bunun için alçakgönüllülük ile narsisizmin yer aldığı regresyon modeline dindarlık ve içsel dini motivasyon değişkenleri ayrı ayrı dahil edilmiş ve bulgular kontrol edilmiştir. Aracı bir rolün olup olmadığını anlamak için dindarlık ve içsel dini motivasyon modele dahil edildiğinde bağımsız değişken olan alçakgönüllülüğe ait istatistiki değerler ya tamamen anlamsız hale gelmesi ya da anlamlı kaldığı halde etki değerinin düşmesi gerekir. Modele eklenen değişken, varolan anlamlı etkiyi anlamsız hale getirirse tam aracı değişken, varolan anlamlı etkinin değerini düşürürse bu durumda kısmî aracı değişken olarak kabul edilir (Baron ve Kenny, 1986: 1173-1174). Dindarlık ve içsel dini motivasyonun aracı rollerini tespit etmek için aşamalı regresyon analizi uygulanmış ve bulgular aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 5.54. Narsisizmin Alçakgönüllülük ve Dindarlık tarafından Yordanmasına İlişkin Aşamalı (Stepwise) Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları.

Aşamalar		ΔR^2	F	p
1		,031	82,380	,000
2		,040	48,168	,000
Aşamalar	Bağımsız Değişkenler	β	t	p
1	Alçakgönüllülük	-,177	-9,076	,000
2	Alçakgönüllülük	-,164	-8,310	,000
	Dindarlık	-,073	-3,681	,000

Bağımlı Değişken: Narsisizm

Tablo 5.54'te görüldüğü üzere alçakgönüllülük ile narsisizm arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiş; dindarlık bu ilişki üzerinde kısmi aracı bir etki ortaya koymuştur. Şöyle ki; ilk modelde alçakgönüllülük narsisizm üzerinde negatif ilişkiye sahip olmuş; dindarlık modele dahil edildiğinde bu etkisini azalarak da olsa devam ettirmiştir. Dolayısıyla dindarlık, alçakgönüllülük ve narsisizm arasındaki ilişkide kısmi aracı bir role sahip olmuştur. Bunun yanında alçakgönüllülük, 1. aşamada tek başına narsisizmdeki değişimin %3'ünü ($R^2=,031$; $p=,000$) açıklarken dindarlık ile birlikte ise narsisizmin yaklaşık %4'ünü ($R^2=,036$; $p=,000$) açıklamaktadır.

Tablo 5.55. Narsisizmin Alçakgönüllülük ve İçsel Dini Motivasyon tarafından Yordanmasına İlişkin Aşamalı (Stepwise) Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları.

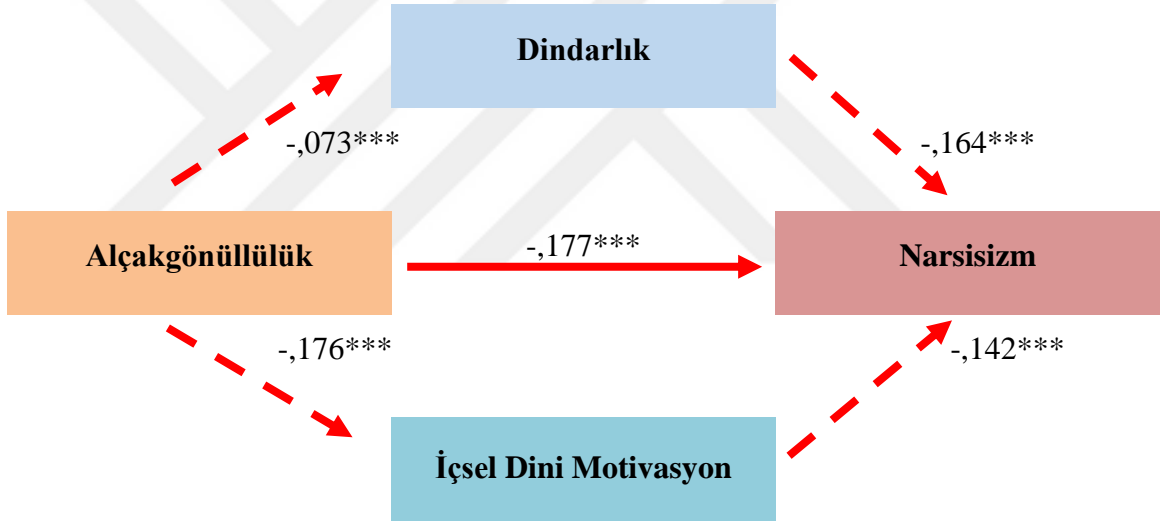
Aşamalar		ΔR^2	F	p
1		,031	82,380	,000
2		,061	82,936	,000
Aşamalar	Bağımsız Değişkenler	β	t	p
1	Alçakgönüllülük	-,177	-9,076	,000
2	Alçakgönüllülük	-,142	-7,246	,000
	İçsel Dini Motivasyon	-,176	-8,995	,000

Bağımlı Değişken: Narsisizm

Tablo 5.55'te görüldüğü üzere ise alçakgönüllülük ile narsisizm arasındaki ilişkide içsel dini motivasyonun istatistiki olarak anlamlı bir aracı etki ortaya koyduğu tespit edilmiştir. Şöyle ki; ilk modelde alçakgönüllülük narsisizm üzerinde negatif ilişkiye sahip olmuş; içsel dini motivasyon modele dahil edildikten sonra bu etkisi azalarak da olsa devam etmiştir. Dolayısıyla içsel dini motivasyon, alçakgönüllülük ve narsisizm arasındaki ilişkide kısmi aracı bir role sahip olmuştur. Narsisizmdeki varyansın açıklanma gücüne bakıldığında ise; alçakgönüllülük, 1. aşamada tek başına narsisizmdeki varyansın %3'ünü ($R^2=,031$; $p=,000$)

açıklamaktadır. 2. aşamada ise içsel dini motivasyon ile birlikte narsisizmin %6'sını ($R^2=,061$; $p=,000$) açıklamaktadır.

Her iki tablo, gerek dindarlığın gerekse de içsel dini motivasyonun alçakgönüllülük ve narsisizm arasındaki ilişkide kısmi olarak aracı bir rol üstlendiğini göstermektedir. Dolayısıyla elde edilen bulgular, çalışmanın H₅ numaralı “Alçakgönüllülük ile narsisizm arasındaki ilişkide dindarlık ve içsel dini motivasyon aracı (mediating) değişkendir.” hipotezinin desteklendiğini ortaya koymuştur. Dindarlık ve içsel dini motivasyonun alçakgönüllülük ve narsisizm ilişkisindeki aracı rolü aşağıdaki şekilde görsel olarak yer almaktadır.

Şekil 5.1. Alçakgönüllülük, Dindarlık ve Narsisizm Etkileşimi

Yukarıdaki görselde de yer aldığı üzere; bulgular, alçakgönüllülüğün bireyi narsisizme karşı koruyan önemli bir nitelik olduğu görüşünü desteklemiştir. Ayrıca dindarlık ve içsel dini motivasyonun alçakgönüllülük ve narsisizm arasındaki ilişkide kısmi de olsa aracı bir rol üstlenmesi, alçakgönüllülüğün daha fazla ve narsisizmin daha az tezahür etmesinde din olgusunun üretebileceği etkiyi gösterme adına önemlidir. Şöyle ki; alçakgönüllülüğün din tarafından övülen ve tavsiye edilen bir özellik olması, inanan bireyin bu ahlâkî fazileti hayatına yansıtma gayreti olarak ortaya çıkacaktır. İnanan birey bu saikle alçakgönüllülük ve ilişkili olduğu erdemlere daha fazla kıymet verecek ve böylelikle narsisizm ve ilişkili olduğu özelliklerden uzak kalabilme adına bilişsel, duygusal ve

davranışsal açıdan daha sağlam bir yapıya sahip olacaktır. Dolayısıyla elde edilen bu sonuç, dinin alçakgönüllülüğü olumlu narsisizmi ise olumsuz yönde etkileyeceğine dair temel savı destekler niteliktedir.

İlgili alan yazın, dindarlık ya da boyutlarının ruh sağlığı, kişilik özellikleri, erdemler; cinsiyet, ırk/etnik köken, gelir düzeyi gibi özelliklerden kaynaklanan eşitsizlikler üzerindeki aracı ve düzenleyici rolünü ele alan farklı çalışmalar içermektedir. Bunlar arasında, alçakgönüllülük üzerine gerçekleştirilen herhangi bir çalışmaya tarafımızca ulaşılammıştır.

Elde edilen tüm bulgular, narsisizm ile alçakgönüllülük, narsisizm ile dindarlık, alçakgönüllülük ile dindarlık ve dindarlığın narsisizm ve alçakgönüllülük ilişkisindeki aracı ve düzenleyici rolleri noktasında anlamlı tespitler ortaya koymuştur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Günümüz yaşamı bireysel çıkarların, tüketim ve rekabetin, benmerkezciliğin, dünyevî istek ve arzuların gittikçe daha fazla ön plana çıktığı, toplumsal düzen ve menfaatlerin görmezden gelindiği ve insanları bir arada tutacak vasıfların giderek ihmal edildiği bir yapıya doğru hızla evrilmektedir. Bireyin iç dünyasında telafisi zor tahribatlar ortaya çıkmakta, insanlar arası ilişkiler zarar görmekte ve gerek bireysel gerekse de toplumsal hayatı ciddi şekilde tehdit eden sorunlu eğilimler yaygınlaşmaktadır. Halihazırdaki bu tablo, problem üreten kişilik özelliklerini çeşitlendirmekte, kötü ahlâk örneklerini arttırmakta ve bunların birey ve toplum hayatı üzerindeki etkilerinin dikkate alınması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Narsisizm, bireyin iç dünyasını, insanlarla olan ilişkilerini ve genel anlamda toplum hayatını derinden etkileyen problemlili kişilik özelliklerinden biridir. Araştırmacılarca çağın vebası olarak da nitelendirilen bu özellik büyüklenme, kendini beğenme, böbürlenme, başkalarını hor ve hakir görme, onlar üzerinde hak iddia etme, kendinden başkasını değerli ve önemli görmeme, manevî kazanımlardan çok maddî kazanımlara odaklanma gibi eğilimleri bünyesinde barındıran sorunlu bir yapı arz eder. Narsist eğilimler, bireyin kendi istek ve arzularına odaklanmasına, başkalarını görmezden gelmesine ve sosyal ilişkilerini güvensizlik ve kuşku içerisinde sürdürmesine sebep olmakta ve dolayısıyla kendisiyle başbaşa kalan, iç dünyasında farklı muhasebe ve muhakemelerle boğuşan, manevi ve duygusal açıdan tatmin olamayan, değer ve erdemlerden yoksun bir profil ortaya çıkarmaktadır. Birey ve toplum hayatı açısından sebep olduğu tüm etki ve sonuçlar, narsisizmin incelenmesi gereken önemli bir olgu olduğunu gözler önüne sermektedir.

Yaşam şartlarının da etkisi ile günümüz insanının heva ve heveslerine kapılıp narsist eğilimleri giderek daha fazla sergiler hale gelmesi, narsisizm olgusuna karşı onu destekleyecek değer ve erdemleri daha da önemli kılmıştır. Bu noktada elbette ki sevgi, saygı, merhamet, empati, şükür, diğerkamlık ve affedicilik gibi narsist eğilimleri törpüleyecek hasletler akla gelebilir; ancak tüm bu hasletleri bünyesinde barındıran ve narsisizme karşı panzehir olabilecek en kapsamlı kişilik özelliği alçakgönüllülüktür. Nitekim gerek psikoloji, gerek din ve gerekse de ahlâk üzerine gerçekleştirilen tüm çalışmalarda bu hususa değinilmiş;

narsisizmin insanın aşırılıklarını temsil eden yönü, alçakgönüllülüğün ise bu aşırılıklar karşısında insana kendini, sınırlarını ve dolayısıyla varlık karşısındaki konumunun bildiren yönü olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, narsisizmin bireysel ve toplumsal açıdan sebep olacağı tüm problemlere karşı, alçakgönüllülüğün birey ve toplum için üreteceği işlevlerin önemine dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla alçakgönüllülük, narsisizm ve ilişkili olduğu sorunlar bağlamında bireyi ve toplumu destekleyip muhafaza edecek en temel erdem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Alçakgönüllülük, kişinin kendisini bilmesi ve bu bilişin sağladığı idrak ile beraber hem kendisine hem de çevresindeki her canlıya hakkaniyetli bir şekilde muamelede bulunmasıdır. İslâmî literatürde tevazu olarak karşılık bulan bu erdem sayesinde kişi, yaratıcısı karşısındaki konumunu aklından çıkarmaksızın varlığının özünü ve sınırlarını bilerek yaşamaya ve olgun bir bilinç inşa etmeye gayret eder.

İnsanoğlu yaradılış itibariyle farklı özellikleri bünyesinde barındıran çok yönlü bir varlıktır. Narsisizm ve alçakgönüllülük, onun fitraten sahip olduğu bu özellikler arasında birbirinin zıddı olan iki önemli kişilik özelliğidir. Biri benliğini merkeze almasını, bireysel istek ve arzularına göre yaşamasını; başkalarını, başkalarıyla olan ilişkilerini ve toplumsal menfaatleri önemsememesini bireye salık verirken; diğeri tam tersine bireyi benmerkezci olmamaya; aşırılıklar içeren bireysel arzu ve istekleri törpülemeye; düşünce, tutum ve davranışlarında ölçülü ve kanaatkâr olmaya, insanlığa hizmet edecek ortak müşterekleri dikkate almaya yönlendirmektedir. Narsisizm ve alçakgönüllülük de dahil olmak üzere, insanın olumlu ve olumsuz özelliklerine ve bu özelliklerinin toplum hayatı üzerindeki etkisine dair tespitlerin yapıldığı ve birtakım prensiplerin belirlendiği farklı etkenler söz konusudur. Bu etkenler arasındaki en güçlü unsur dindir.

Din, hem bireyi hem de toplum düzenini ilgilendiren birtakım kural, kaide ve prensiplere sahiptir. Her birey, dini inancını içselleştirebildiği ölçüde kendisine sunulan bu norm ve prensiplere göre bir kendilik bilinci oluşturur; doğru ve yanlışlara dair yargılar geliştirir, iyi ile güzel olana yönelik eylemlerde bulunma gayreti sarf eder.

Mevcut literatür narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık bağlamında gerçekleştirilen halihazırdaki araştırmaların çok az seviyede olduğunu göstermektedir. Dünya genelindeki çalışmalar dikkate alındığında narsisizmin olumsuz kişilik özellikleri ile ilişkisi açısından

özellikle sosyal psikoloji ve örgütsel psikoloji bakış açılarıyla incelendiği; alçakgönüllüğün ise daha çok sosyal ve pozitif psikoloji eksenli çalışmalarda ele alındığı görülmektedir. Özellikle pozitif psikoloji alanında yapılan çalışmalar alçakgönüllüğün diğer erdemlerle olan ilişkisi üzerine odaklanmakta, narsisizme karşı önemli bir erdem olduğuna dikkat çekmekte ve dini referansların alçakgönüllülük erdemi açısından önemli bir destekleyici olduğunu ileri sürmektedir.

Elde edilen bulgular, katılımcıların narsisizm düzeyinin yaş, cinsiyet, medeni durum, sosyo-ekonomik düzey, meslek grubu ve anne baba tutumu değişkenleri açısından anlamlı şekilde farklılaştığını göstermiştir. Buna göre; 18-21 ve 22-30 yaş aralığındaki katılımcıların 41-65 yaş aralığındakilerden, erkek katılımcıların bayanlardan, bekâr katılımcıların evlilerden, düşük ve yüksek sosyo ekonomik düzeye sahip olduğunu belirten katılımcıların orta düzey sosyo-ekonomik seviyeye sahip olduğunu belirtenlerden, öğrenci olan katılımcıların ev hanımlarından, otoriter ve aşırı hoşgörülü anne baba tutumu tecrübe ettiğini belirten katılımcıların ise demokratik ebeveyn tutumu tecrübe edenlerden daha yüksek narsisizm düzeyine sahip olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte eğitim seviyesi, yerleşim türü ve coğrafi bölge değişkenlerinin katılımcıların narsisizm düzeylerini etkileyen faktörler olmadığı tespit edilmiştir.

Araştırmada demografik değişkenler açısından ele alınan ikinci değişken alçakgönüllülüktür. Katılımcıların alçakgönüllülük düzeyi ile demografik değişkenler arasındaki ilişki, gruplar açısından değerlendirilmiş; ancak hiçbir değişkene göre anlamlı bir ayrışma tespit edilememiştir.

Demografik değişkenlerle ilişkileri açısından son olarak katılımcıların dindarlık ve içsel dini motivasyon ortalamaları incelenmiştir. Buna göre 41-65 yaş grubu katılımcıların 31-40, 22-30 ve 18-21 yaş grubunda olanlardan, kadın katılımcıların erkeklerden, evli katılımcıların bekâr, dul ve boşanmışlardan; liseden daha düşük düzeydeki eğitim seviyesine sahip katılımcıların lise, önlisans, lisans, yüksek lisans ve doktora mezunlarından, emekli ve ev hanımı katılımcıların diğer tüm meslek gruplarından, Karadeniz bölgesinden olan katılımcıların diğer bölgelerdekilerden, otoriter ve koruyucu anne baba tutumu tecrübe ettiğini belirten katılımcıların ise demokratik ve tutarsız tutum tecrübe edenlerden daha yüksek dindarlık skoru gösterdiği görülmüştür. Bu bulguların aksine sosyo-ekonomik düzey

ve yerleşim türü açısından dindarlık ortalamalarının gruplar arasında anlamlı şekilde farklılaşmaya sahip olmadığı tespit edilmiştir. İçsel dini motivasyon ve demografik değişkenler arasındaki ilişkilere dair analiz sonuçları ise yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim seviyesi, sosyo-ekonomik düzey, meslek grubu, coğrafi bölge ve anne baba tutumu değişkenleri açısından katılımcıların içsel dini motivasyon ortalamalarının gruplar arasında anlamlı düzeyde farklılaştığını ortaya koymuştur.

Araştırmanın temel değişkenleri arasındaki ilişkiler incelemek üzere korelasyon ve regresyon analizleri gerçekleştirilmiş ve analiz sonuçları dikkat çekici bulgular ortaya koymuştur. Temel değişkenler üzerine gerçekleştirilen analizler ve elde edilen sonuçlar şunlardır:

- Narsisizm ve alçakgönüllülük arasındaki ilişki, her iki değişkene ait alt boyutlar da dahil olmak üzere ele alınmış ve yapılan korelasyon analizi sonuçları narsisizm ve alçakgönüllülük arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir. Buna göre katılımcıların narsisizm düzeylerinin artmasıyla alçakgönüllülük düzeylerinin azaldığı tespit edilmiştir. Ayrıca uygulanan basit doğrusal regresyon analizi sonuçları da narsisizmin alçakgönüllülüğü anlamlı düzeyde yordadığını ortaya koymuştur.
- Narsisizm ile dindarlık ve içsel dini motivasyon ilişkisi narsisizm ve dindarlık değişkenlerinin alt boyutlarının da modellere dahil edilmesiyle incelenmiştir. Korelasyon analizi sonuçları, gerek dindarlığın gerekse de içsel dini motivasyonun narsisizm ile negatif yönde anlamlı ilişkiye sahip olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla katılımcıların dindarlık ve içsel dini motivasyon düzeyleri arttıkça narsisizm düzeyleri azalmaktadır. Ayrıca uygulanan aşamalı doğrusal regresyon analizi ile hem dindarlık ve alt boyutlarının hem de içsel dini motivasyonun narsisizm üzerindeki muhtemel etkileri değerlendirilmiştir. Buna göre, ilk aşamada dindarlık tek başına narsisizm üzerinde negatif yönde yordayıcı etki göstermiştir. İkinci aşamada dindarlık ve içsel dini motivasyon ayrı değişkenler olarak kullanılmış; dindarlığın narsisizm üzerindeki yordayıcı etkisi pozitif dönmüş; ancak içsel dini motivasyon negatif yönde yordayıcı etki göstermiştir. Son aşamada ise dindarlık ve içsel dini motivasyonun birlikte ele alınmış, her ikisinin narsisizm üzerindeki yordayıcı etkisi negatif yönde anlamlılık arz etmiştir. Bu bulgu, dindarlığın içselleştirilmiş ve hayatla

bütünleştirilmiş bir dini yönelim ile birlikte çok da etkin ve güçlü işlevler ortaya koyabileceğini göstermiştir.

- Alçakgönüllülük ile dindarlık ve içsel dini motivasyon ilişkisi alçakgönüllülük ve dindarlık değişkenlerinin at boyutları da kullanılarak incelenmiş ve korelasyon analizi sonuçlarında, hem dindarlığın hem de içsel dini motivasyonun alçakgönüllülük ile pozitif yönde anlamlı ilişkiye sahip olduğu görülmüştür. Buna göre; katılımcıların dindarlık ve içsel dini motivasyon düzeyleri arttıkça alçakgönüllülük düzeyleri de artmaktadır. Ayrıca uygulanan aşamalı doğrusal regresyon analizi sonuçları da hem dindarlığın hem de içsel dini motivasyonun gerek ayrı ayrı gerekse de birlikte alçakgönüllülük üzerindeki yordayıcı etkisi pozitif yönde anlamlılığa sahip olmuştur.
- Narsisizm ve alçakgönüllülük arasındaki ilişkide dindarlık, dini inanç ve duygu, dini davranış, dini bilgi ve içsel dini motivasyon değişkenlerinin düzenleyici rolünü belirlemek üzere aşamalı doğrusal regresyon analizi uygulanmıştır. Bulgular, sadece dindarlığın dini inanç ve duygu boyutunun narsisizmin alçakgönüllülük üzerindeki negatif yöndeki yordayıcı etkisine aracılık ettiğini ve narsisizmin alçakgönüllülük üzerindeki olumsuz etkisini devre dışı bıraktığını göstermiştir. Elde edilen bu sonuca dayanarak inanç ve duygu noktasında dini açıdan sahip olunan bilişsel ve duygusal etkilerin kişiyi narsist eğilimlerden alıkoyacağı ileri sürülebilir. Zira, dindar bireyin yaratıcısı karşısındaki konumuna dair idrak ve duygusal yoğunluğunu canlı tutabilmesinin, onu narsisizme karşı destekleyebilir ve alçakgönüllü eylemlere yönlendirebilir.
- Son olarak araştırmada alçakgönüllülük ve narsisizm arasındaki ilişkide dindarlık ve içsel dini motivasyonun aracı bir rol üstlenip üstlenmediğini belirlemek üzere aşamalı doğrusal regresyon analizi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular, hem dindarlığın hem de içsel dini motivasyonun kısmi aracılık rolü üstlendiğini ortaya koymuştur. Bu sonuç, dini saik ve motivasyonlarla sahip olunacak alçakgönüllülük erdeminin narsisizm ve ilişkili olduğu özelliklere karşı bireyi daha etkin bir şekilde koruyacağı ve inanan kişinin bu ahlâkî reziletten uzak durmak için daha fazla gayret edeceği şeklinde değerlendirilebilir.

Her çalışmada olduğu gibi bu araştırma sürecinde de bazı zorluk ve problemlerle karşılaşmıştır. Narsisizm olgusunun kavramsallaştırılmasına dair bilimsel gayretlerin 1900'li yılların başına kadar uzanması ve bu konuda psikoloji bakış açısıyla gerçekleştirilmiş yeterli düzeyde araştırmanın var olması narsisizm ile ilgili teorik çerçeve açısından zengin bir literature ulaşma imkânı sunmuştur; ancak mevcut çalışmaların neredeyse tamamına yakınının yabancı dilde olması bazı kavramların anlaşılması ve temellendirilmesini zorlaştırmıştır. Narsisizmin aksine, alçakgönüllüğün henüz Batı literatüründe Pozitif Psikoloji geleneği ile birlikte neredeyse son 20 yılda ele alınmaya başlanan bir olgu olması ve teorik çerçevesinin bu erdemin psikolojik açıdan ölçümüne dair gayretler temelinde gerçekleştirilmesi de kavramsallaştırma noktasında benzer zorlukları beraberinde getirmiştir. Araştırma da önem arz eden bir diğer husus da kullanılan ölçme araçlarının belirlenmesi meselesidir. Hem narsisizm hem de alçakgönüllük ölçekleri farklı dil ve kültürlerde geliştirilmiş ve Türkçe'ye uyarlanmış ölçme araçlarıdır. İlgili alan yazın göz önüne alınarak Demirci ve Ekşi (2017) tarafından Türkçe'ye uyarlanmış narsisizm ölçeğinin mevcutlar arasındaki en güncel ve güçlü ölçüm aracı olduğu tespit edilmiş ve bu nedenle tercih edilmiştir. Bunun aksine alçakgönüllük ölçeği noktasında narsisizmde olduğu gibi tercihte bulunulabilecek bir durum söz konusu olmamış, Akın ve arkadaşları tarafından (2013) Türkçe'ye uyarlanmış ölçüm aracının kullanılmasına karar verilmiştir. Dindarlık dahil olmak üzere, her iki konuda da kültürümüze uygun yeni ölçme araçlarının geliştirilmesine olan ihtiyaç aşikârdır.

Çalışmada sunulan bilgiler ışığında benzer konu ve kavramların araştırılmasına olan ihtiyaç ortadadır. Bu bağlamda aşağıda belirtilen hususların araştırmacılarca dikkate alınması gelecekteki çalışmalar açısından faydalı olabilir:

- Narsisizm, özsaygı, özgüven, özyeterlilik, Makyavelizm gibi kişilik özellikleri ile dindarlık ve boyutları arasındaki ilişkiler farklı örneklem grupları üzerinde incelenebilir.
- Narsisizmin empati, şükür, diğerkâmlık, sabır, affedicilik gibi erdemlerle olan ilişkileri ve dindarlığın bu ilişkiler üzerindeki etkisi farklı örneklem ya da araştırma grupları üzerinde çalışılabilir.

- Narsisizm ve alçakgönüllülük ile ilişkili olarak farklı sosyal medya uygulamaları üzerinden nitel bir araştırma gerçekleştirilebilir.
- Alçakgönüllülük kavramını sosyo-kültürel yapımıza uygun şekilde değerlendirebilecek bir ölçme aracı henüz ülkemizde bulunmamaktadır. Hem dini hem ahlâki hem de psikolojik referanslardan yola çıkılarak bir alçakgönüllülük ölçeğinin geliştirilmesi elzemdir.
- Alçakgönüllülük erdeminin kavramsallaşması ve ölçülmesine katkı sağlamak amacıyla bu erdemini içeriğini daha detaylı ortaya koyabilecek nitel bir çalışma gerçekleştirilebilir.
- Alçakgönüllülük erdemi şükür, sabır, affedicilik, empati, diğerkâmlık gibi farklı erdemler ile ilişkisi açısından ele alınabilir. Bu noktada ortaöğretim kurumlarındaki öğrenciler üzerinde gerçekleştirilebilecek nitel ve nicel araştırmaların değerler eğitimi noktasında önemli katkı sağlaması muhtemeldir.
- Alçakgönüllülük, şükür, sabır, affedicilik, empati, diğerkâmlık gibi erdemlerin başa çıkma, stres, kaygı, tükenmişlik gibi ruh sağlığını ilgilendiren problemler ile ilişkisi incelenebilir. Bu tür çalışmalar, ülkemizde son yıllarda gittikçe yaygınlaşmakta olan manevî danışmanlık ve rehberlik çalışmaları açısından da önemli katkılar sağlayabilir.
- Bu çalışmada incelenen ilişkinin daha farklı örneklem ve araştırma grupları üzerinde ele alınması, mevcut literatürün zenginleşmesi noktasında katkı sağlayabilir.
- Dindarlık ve boyutlarının dini, sosyal ve kültürel yapımıza uygun şekilde inceleneceği bir ölçme aracının geliştirilmesi öncelikli araştırmalar arasında olmalıdır.
- Kesitsel desenli bir araştırma olduğu için bu çalışmada değişkenler arasındaki ilişkilerde neden-sonuç bağlantısı kurulamaz. Bu sebeple narsisizm ve alçakgönüllülük üzerine gerçekleştirilecek boylamsal desenli çalışmalar düşünülebilir. Bu tür araştırmaların zaman ve bütçe açısından sebep olduğu güçlükler, narsisizm vb. kişilik özelliklerinin yanında farklı değer ve erdemler üzerine hazırlanacak bir proje önerisi ile aşılabılır.

- Bu araştırmada kullanılan demografik değişkenler narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık ortalamalarının kapsamlı bir şekilde incelenmesine imkân vermiştir. Benzer yaklaşımlar ileride değer ve erdemler üzerine gerçekleştirilecek çalışmalarda da uygulanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abraham, Karl. (1979). *A particular form of neurotic resistance against the psychoanalytic method*. In selected papers on psychoanalysis (pp. 303–311). New York, NY: Brunner/Mazel. (Original work published 1919).
- Abu Sway, Mustafa. (2011). Islamic theological perspectives on intellectual humility and the conditioning of interfaith dialogue. In *Learned ignorance: Intellectual humility among jews, christians, and muslims*. Edited by James L. Heft, Reuven Firestone, & Omid Safi, 225-237. New York, NY: Oxford University Press.
- Adler, Alfred. (1980). Masculine protest and a critique of Freud. In *Co-operation between the sexes: Writings on women and men, love and marriage, and sexuality*. Edited by H. L. Ansbacher & R. R. Ansbacher, 32-74. New York, NY: Jason Aronson. (Original work published 1910).
- Adler, Alfred. (1994). *İnsan tabiatını tanıma*. (Çev: Ayda Yörükân). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Adler, Alfred. (1997). *İnsanı tanıma sanatı*. (5. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Akdoğan, Ali. (2002). *Geleneksel toplumdaki modern topluma geçişte dini hayat*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Akhtar, Salman. (2018). Humility. *The American Journal of Psychoanalysis*, 78, 1-27.
- Akhtar, Salman, & Thomson, J. Anderson. (1982). Overview: Narcissistic personality disorder. *American Journal of Psychiatry*, 139, 12-20.
- Akıncı, İrem. (2015). *The relationship between the types of narcissism and psychological well-being: the roles of emotions and difficulties in emotion regulation*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aksoy, Ayşe Belgin, Güngör-Aytar, Abide, & Kaytez, Nazan. (2017). Üniversite öğrencilerinin mutluluk ve alçakgönüllülük düzeylerinin bazı değişkenlere göre incelenmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 25(3), 1119-1132.
- Alcorn, Marshall W. (1994). *Narcissism and the literary libido: Rhetoric, text, and subjectivity*. New York, NY: New York University Press.

- Alford, C. Fred. (1988). *Narcissism: Socrates, the frankfurt school, and psychoanalytic theory*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Alford, C. Fred. (1991). *The self in social theory: a psychoanalytic account of its construction in plato, hobbes, locke, rawls, and rousseau*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Allen, Russell O., & Spilka, Bernard. (1967). Committed and consensual religion: A specification of religion-prejudice relationships. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6(2), 191-206.
- Allport, Gordon W. (1968). *The person in psychology*. Boston, MA: Beacon Press.
- Allport, Gordon W. (2014). *Birey ve Dini*, (Çev: Bilal Sambur). Ankara: Elis Yayınları.
- Allport, Gordon W., & Ross, J. Michael. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5(4), 432-443. doi:10.1037/h0021212.
- Altuntaş, Halil. (2006). Millî ve manevî değerleri zayıflatan unsurlar. *Diyanet Aylık Dergi, Ağustos (188)*, 17-19.
- American Psychiatric Association, & American Psychiatric Association. Task Force on DSM-IV. (2000). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-IV-TR* (4th, text revision. ed.). Washington, DC: American Psychiatric Association.
- Amirigargari, Azade. (2013). *Kadına yönelik şiddet, narsisizm ve saldırganlık arasındaki ilişki*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: T.C. Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Apaydın, Halil. (2001). Aile içi iletişimin çocuğun dinsel gelişimine etkisi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(12-13), 319-337.
- Arıkan, Rauf. (2004). *Araştırma teknikleri ve rapor hazırlama*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Argyle, Michael, Beit-Hallahmi, Benjamin. (1975). *The social psychology of religion*. London, UK: Routledge-Kegan Paul Press.
- Arslantürk, Zeki, & Arslantürk, E. Hamit. (2016). *Uygulamalı sosyal araştırma spss, kavramlar, teknikler, metotlar, bilgisayar uygulamaları*. (4. Baskı). İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Atay, Salim. (2009). Narsistik Kişilik Envanteri'nin Türkçe'ye standardizasyonu. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 181-196.

- Ateş, Süleyman. (2011). *Kur'an'da Allah-insan: İslâm düşüncesinde ıslah*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.)
- Attar, Feridüddin. (1985). *Tezkiretü'l-Evliya*, (Haz. Süleyman Uludağ). Bursa: İlim ve Kültür Yayınları.
- Ayan, Dilek. (2010). *The effects of narcissism on the relationship between networking ability and attitude towards internationalization*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, Hüseyin. (1976). *Muhasibi'nin tasavvuf felsefesi*. Ankara: BYY.
- Aydın, Mehmet. (1998). İslam'da ailenin yeri ve önemi. *Mehir*, 26-29.
- Aydın, İbrahim Hakkı & Bekiryazıcı, Eyüp. (2011). *İslâm ahlâk esasları ve felsefesi*. İstanbul: Yenda Yayınları.
- Aydoğan, Enver, & Serbest, Salih. (2016). İş yerinde karanlık üçlü: Bir kamu kuruluşunun iç denetim biriminde araştırma". *Sayıştay Dergisi, Nisan-Haziran, 101*: 97-121.
- Ayten, Ali. (2009). Affedicilik ve din: Affetme eğilimi ve dindarlıkla ilişkisi üzerine ampirik bir araştırma. *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 37(2)*, 111-128.
- Ayten, Ali. (2009). *Prososyal davranışlarda dindarlık ve empatinin rolü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayten, Ali. (2010). *Empati ve din: Türkiye'de yardımlaşma ve dindarlık üzerine psikososyal bir araştırma*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ayten, Ali. (2015). Dindarlık ruhsal ve fiziksel sağlığı etkiler mi? *Din, Erdem ve Sağlık*. Editör: Ali Ayten, 20-73. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Ayten, Ali. (2016). *Erdeme dönüş: Psikoloji ve mutluluk yolu*. (2. Baskı). İstanbul: İz Yayınları
- Ayten, Ali. (2017). *Mutluluğun peşinde*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Ayten, Ali, Düzgüner Sevd. (2017). *Tasavvuf psikolojisine giriş: Bireysel arınma ve güzel ahlâk*. İstanbul: Sufi Kitap.
- Ayverdi, İlhan, Topaloğlu, Ahmet. (2007). *Kubbealtı lugatı: Türkçe sözlük*. İstanbul: Kubbealtı İktisadi İşletmesi.
- Babbie, Earl. (2010). *The practice of social research*. (12th edition). Belmont, CA: Wadsworth, Cengage Learning.

- Back, Mitja D., Küfner, Albrecht C. P., Dufner, Michael, Gerlach, Tanja M., Rauthmann, John F., & Denissen, Jaap J. A. (2013). Narcissistic admiration and rivalry: Disentangling the bright and dark sides of narcissism. *Journal of Personality and Social Psychology, 105*(6), 1013.
- Bacon, Steven F. (2009). Balance. In *The Encyclopedia of Positive Psychology*. Edited by Shane J. Lopez, 94-98. Malden, MA: John Wiley & Sons.
- Bahadır, Abdülkerim. (2002). *İnsanın anlam arayışı ve din*. İstanbul: İnsan Yayınları, İstanbul.
- Balcı Arvas, Fatma. (2018). Kişisel değerler ve dindarlık ilişkisi üzerine bir inceleme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 7*(5), 40-63.
- Barnett, Michael D., & Sharp, Kendall J. (2017). Narcissism, gender, and evolutionary theory: The role of private and public self-absorption. *Personality and Individual Differences, 104*, 326-332.
- Baron, Reuben M. ve Kenny, David A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology, 51*(6), 1173-1182.
- Batson, C. Daniel, & Ventis, W. Larry. (1982). *The religious experience: A social-psychological perspective*. New York, NY: Oxford University Press.
- Baumrind, Diana. (1966). Effects of authoritative parental control on child behavior. *Child development, 37*(4), 887-907.
- Baumrind, Diana. (1973). The development of instrumental competence through socialization. In A. D. Peck (Ed.), *Minnesota symposium on the child* (Vol. 7, pp. 3-46). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Baynal, Fatma. (2015). Yetişkinlerde dindarlık ve ruh sağlığı ilişkisinin çeşitli değişkenlere göre incelenmesi. *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches, 4*(1), 206-231.
- Bayyığıt, Mehmet. (1989). *Üniversite gençliğinin dinî inanç tutum ve davranışları üzerine bir araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Behary, Wendy T. (2008). *Disarming the narcissist: Surviving and thriving with the self-absorbed*. Oakland, CA: New Harbinger Publication, Inc.
- Beit-Hallahmi, Benjamin, & Argyle, Michael. (1997). *The psychology of religious behaviour, belief, & experience*. New York, NY: Routledge Publisher Inc.
- Bilecik, Sümeyra. (2017). Anne baba tutumlarının bireylerin din algısına etkisi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 15(33), 7-38.
- Bilgin, Vejdi. (2003). Popüler kültür ve din: Dindarlığın değişen yüzü. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(1), 193-214.
- Bolay, Süleyman Hayri. (2009). *Felsefe doktrinleri ve terimleri sözlüğü*. (10. Baskı), Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Bolelli, Murat. (2018). Narsistik kişilik özelliklerinin işe bağlılığa etkileri: Örnek bir araştırma. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 4(3), 185-199.
- Bollinger, Richard A., & Hill, Peter C. (2012). Humility. In Thomas G. Plante (Ed.), *Religion, spirituality, and positive psychology* (pp. 31–47). Santa Barbara, CA: Praeger.
- Brown, Nina W. (1998). *The destructive narcissism pattern*. Westport, CT: Praeger Publishers.
- Buck, Ross. (2004). The gratitude of exchange and the gratitude of caring: A developmental-interactionist perspective of moral emotion. In *Psychology of Gratitude*. Edited by Robert A. Emmons & Michael E. McCullough, 100-122. New York, NY: Oxford University Press.
- Budak, Selçuk. (2009). *Psikoloji sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Bursten, Ben. (1972). The manipulative personality. *Archs gen. Psychiatry*, 26, 318-321.
- Bursten, Ben. (1986). Some narsistics personality types. In *Essential Papers on Narcissism*. Edited by Andrew P. Morrison, 377-402. New York, NY: New York University Press.
- Button, Mark. (2005). A Monkish kind of virtue? For and against humility. *Political Theory*, 33(6): 840-68.

- Cai, Huajian, Kwan, Virginia S., & Sedikides, Constantine A. (2012). A sociocultural approach to narcissism: The case of modern China. *European Journal of Personality*, 26(5), 529-535.
- Campbell, William K. & Miller, Joshua D. (2013). Narcissistic personality disorder. In H. Pashler (Ed.), *Encyclopedia of the mind* (Vol. 1, pp. 555-556). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications Ltd.
- Canel, Azize Nilgün. (2012). *Evlilik ve aile hayatı*. (2. Baskı). İstanbul: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü.
- Carr, Alan. (2004). *Positive psychology: The science of happiness and human strengths*. New York, NY: Brunner-Routledge, Taylor&Francis Group.
- Canbulat, Mehmet. (2006). *Dini kavramlar sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Celâleddin, Mevlana. (1985). *Mesnevi ve şerhi*. (Cilt 2), (Şerheden: Abdülbaki Gölpınarh). İstanbul: M.E.G.S.B. Yayınları.
- Chabrol, Henri, Van Leeuwen, Nikki, Rodgers, Rachel, & Séjourné, Natalène. (2009). Contributions of psychopathic, narcissistic, Machiavellian, and sadistic personality traits to juvenile delinquency. *Personality and Individual Differences*, 47(7), 734-739.
- Chancellor, Joseph and Lyubomirsky, Sonja. (2013). Humble Beginnings: Current Trends, State Perspective, and Hallmarks of Humility. *Social and Personality Psychology Compass*, 7(11): 819-833.
- Chen, Ellen M. (1989). *The Te Tao Ching: A new translation with commentary*. New York: Paragon House.
- Cihangiroğlu, Necmettin, Teke, Aabdulkadir, Uzuntarla, Yasin, & Uğrak, Uğur. (2014). Narsistik kişilik özellikleri kurumsal bağlılığı etkiler mi?. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(2), 173-185.
- Cirhinlioğlu, Fatma G., & Ok, Üzeyir. (2011). Kadınlar mı yoksa erkekler mi daha dindar?. *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, 3(1), 121-141.
- Clark, Walter Houston. (1958). *The psychology of religion*. New York, NY: The Macmillan Company.

- Clark, A. T. (1992). Humility. In D. H. Ludlow (Ed.), *Encyclopedia of Mormonism* (pp. 663- 664). New York: Macmillan.
- Cohen, Herman. (1972). *Religion of reason out of the sources of judaism*. (Çev: Simon Kaplan), New York: Frederick Unger.
- Colman, Andrew M. (2015). Narcissistic personality disorder. In *A Dictionary of Psychology*. Oxford University Press. Retrieved 8 Feb. 2018, from <http://www.oxfordreference.com.libweb.lib.utsa.edu/view/10.1093/acref/9780199657681.001.0001/acref-9780199657681-e-5349>.
- Cools, Walentina, Hofmans, Joeri, & Theuns, Peter. (2006). Context in category scales: is “fully agree” equal to twice agree?. *Revue Européenne de Psychologie Appliquée/European Review of Applied Psychology*, 56(4), 223-229.
- Cooper, Arnold M. (1986). *Narcissism*. In Andrew P. Morrison (Ed.), *Essential papers on narcissism* (pp. 112-144). New York, NY: New York University Press.
- Cooper, Marjorie J., & Pullig, Chris. (2013). I’m number one! Does narcissism impair ethical judgment even for the highly religious?. *Journal of Business Ethics*, 112(1), 167-176.
- Crapps, Robert W. (1986). *Introduction to psychology of religion*. Macon, GA: Mercer University Press.
- Cündioğlu, Düccane. (2010). *Hız. insan*. (3. Baskı), İstanbul: Kapı Yayınları.
- Çağlayan, Ahmet. (2013). *Ahlâk pusulası: Ahlâk ve değerler eğitimi*. İstanbul: DEM Yayınları.
- Çağrııcı, Mustafa. (1989). Ahlâk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (c. 2, ss. 1-9). Ankara: TDV Yayınları.
- Çağrııcı, Mustafa. (1996). Gurur. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (c. 14, ss. 212-213). Ankara: TDV Yayınları.
- Çağrııcı, Mustafa. (1997). Haset. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (c. 16, ss. 378-380). Ankara: TDV Yayınları.
- Çağrııcı, Mustafa. (2002). Kibir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (c. 25, ss. 562-563). Ankara: TDV Yayınları.

- Çağrı, Mustafa. (2011). Tevazu. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (c. 40, ss. 583-585). Ankara: TDV Yayınları.
- Çağrı, Mustafa. (2012). Ucb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (c. 42, ss. 36-37). Ankara: TDV Yayınları.
- Çakır, Birsal. (2015). *Ortaokul öğretmenlerinin dindarlık düzeyleri ile empatik eğilim düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi (Ünye Örneği)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çapçioğlu, İhsan. (2003). *Sosyal değişme sürecinde din ve kadının toplumsal konumu-Kastamonu örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çapçioğlu, İhsan. (2008). İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Yakın Sosyal Çevre ile İlişkilerinde Etkili Bir Faktör Olarak Dindarlık. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(3), 49-64.
- Çelik, Celaleddin. (2003). Değişkenler ve boyutlar bağlamında Türk toplumunda dini hayatın incelenmesi. *Bilimname*, 1, 153-174.
- Çetin, Suat. (2013). *Peygamber efendimiz'in (SAV) örnek ahlâkı*. İstanbul: Dua Yayıncılık.
- Çöğün, Mustafa. (2010). Tevazu üzerine: Alçak gönüllülük. *İdarecinin Sesi Dergisi*, 140, 58-61.
- D'Amour, Cynthia. (1999). *How to turn generation me into active members of your association*. An Arbor, MI: Jump Start Books.
- Daghigh, Ahmad, DeShong, Hilary L., Daghigh, Vahid, Niazi, Mohsen, & Titus, Caitlin E. (2019). Exploring the relation between religiosity and narcissism in an Iranian sample. *Personality and Individual Differences*, 139, 96-101.
- Davis, Don E. & Hook, Joshua N. (2014). Humilty, religion, and spirituality: An endpiece. *Journal of Psychology&Theology*, 42(1), 111-117.
- Davis, Don E., Worthington Jr., Everett L., & Hook, Joshua N. (2010). Humility: Review of measurement strategies and conceptualization as personality judgment. *The Journal of Positive Psychology*, 5:(4), 243-252.
- Davis, Don E., Hook, Joshua N., Worthington Jr., Everett L., Van Tongeren, Daryl R., Gartner, Aubrey L., & Jennings II, David J. (2010b). Relational spirituality and

- forgiveness: Development of the spiritual humility scale (SHS). *Journal of Psychology and Theology*, 38(2), 91-100.
- Davis, Don E., Hook, Joshua N., Worthington Jr., Everett L., Van Tongeren, Daryl R., Gartner, Aubrey L., Jennings II, David J. & Emmons, Robert A. (2011). Relational humility: Conceptualizing and measuring humility as a personality Judgment. *Journal of Personality Assessment*, 93(3), 225-234.
- Davis, Don E., Worthington Jr., Everett L., Hook, Joshua N., Emmons, Robert A., Hill, Peter C., Bollinger, Richard A., & Van Tongeren, Daryl R. (2013). Humility and the development and repair of social bonds: Two longitudinal studies. *Self and Identity*, 12(1), 58-77.
- Davis, Don E., McElroy, Stacey E., Rice, Kenneth G., Choe, Elise, Westbrook, Charles, Hook, Joshua N., Van Tongeren, Daryl R., DeBlaere, Cirleen, Hill, Peter, Placares, Vanessa, Worthington, Everett L. (2016). Is modesty a subdomain of humility? *The Journal of Positive Psychology*, 11(4), 439-446.
- Davis, Don E., Hook, Joshua N., McAnnally-Linz, Ryan, Choe, Elise, & Placares, Vanessa. (2017). Humility, religion, and spirituality: A review of the literature. *Psychology of Religion and Spirituality*, 9(3), 242-253.
- De Zavala, Agnieszka G., Cichocka, Aleksandra, Eidelson, Roy, & Jayawickreme, Nuwan. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(6), 1074-1096.
- Delić, Lara, Novak, Petra, Kovačić, Jan, & Avsec, Andreja. (2011). Self-reported emotional and social intelligence and empathy as distinctive predictors of narcissism. *Psihologijske teme*, 20(3), 477-488.
- Demir, Muhammet. (2017). *Dindarlık-yardımseverlik ilişkisi (Malatya Örneği)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirci, Mehmet. 2005. *Tasavvuf ve ahlâk aazıları*. İstanbul: Mavi Yayıncılık.
- Demirci, İbrahim. ve Ekşi, Füsün. (2017). Büyüklenmeci narsisizmin iki farklı yüzü: Narsistik hayranlık ve rekabetin mutlulukla ilişkisi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 46, 37-58.

- Devvânî, Celâleddîn. (1316/1898). *Ahlâk-ı Celâlî*. Leknev.
- DİB (2014). *Türkiye’de dinî hayat araştırması*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Dickinson, Kelly A. & Pincus, Aaron L. (2003). Interpersonal analysis of grandiose and vulnerable narcissism. *Journal of Personality Disorders*, 17(3), 188-207.
- Diyanet İşleri Başkanlığı Meali (2018), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Doğan, Mebrure. (2014). *Dindarlık sabır ve psikolojik iyi olma arasındaki ilişkiler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dönmez, İbrahi Kâfi. (1997). *İslâm’da inanç ibadet ve günlük yaşayış ansiklopedisi*. (4. Cilt). İstanbul: İFAV Yayınları.
- Draz, Muhammed Abdullah. (tsz.). *İslâm’ın insana verdiği değer: Milletler arası toplantılarda İslâmî konferanslar*. (Çev: Nureddin Demir). İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Driver, Julia. (2001). *Uneasy virtue*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Durmuş, Alpaslan. (2013). Değerleri tüketmemek için. *Diyanet Aylık Dergi, Aralık (276)*, 20-22.
- Dwiwardani, Carissa, Hill, Peter C., Bollinger, Richard A., Marks, Leshley E., Steele, Justin R., Doolin, Holly N., Wood, Sara L., Hook, Joshua N., & Davis, Don E. (2014). Virtues develop from a secure base: Attachment and resilience as predictors of humility, gratitude, and forgiveness. *Journal of Psychology and Theology*, 42(1), 83-90.
- el-Askerî, Ebû Hilâl. (2013). *Arap dilinde ve Kur’ân’da farklar sözlüğü*. (2. Baskı), (Çev: Veysel Akdoğan). İstanbul: İşaret Yayınları.
- el-Buti, Ramazan. (2007). *Kur’an’da insan ve medeniyet*. (Çev: Resul Tosun). İstanbul: Bilimevi Basın Yayın.
- El-Câbirî, Muhammed Âbid. (2015). *Arap ahlakî aklı*. (Çev: Muhammet Çelik). İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık.
- el-Cevziyye, İbn Kayyım. (1994). *Sabredenler ve şükredenler*. (2. Baskı), (Çev: Z. Tatlılıoğlu). İstanbul: İnsan Yayınları.

- el-Fîrûzâbâdi, Muhammed b. Ya'kûb. (2005). *el-Kâmûsu'l-Muhît*. Beyrut: Müessesetu'r-Risale.
- el-Gusn, Suleymân b. Sâlih. (2012). *Ahlâk imân ilişkisi*. Bursa: Hadis Yayınları.
- el-Hilâlî, Ebû Usâme Selim b. Âd. (2012). *Tevazu*. Osmangazi/Bursa: Hadis Yayınevi.
- el-İsfahâni, Râgıb. (1405/1985). *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a*. Kahire: Ebü'l-Yezîd el-Acemî.
- el-İsfahâni, Râgıb. (2015). *Erdemli yol*, (Çev: Muharrem Tan). İstanbul: İz Yayıncılık.
- el-Kuşeyrî, Abdülkerim. (2013). *Tasavvuf ilmine dair kuşeyrî risalesi*, (Çev: M. Coşkun). İstanbul: Harf Yayınevi.
- el-Kuşeyrî, Abdülkerim. (2014). *Tasavvuf ilmine dair kuşeyrî risalesi*, (7. Baskı), (Çev: Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergah Yayınları.
- el-Muhasibî, Haris. (1101). *Âdâb n-Nufûs*, Carullah. (59^a – 103^b, H. 523).
- el-Muhasibî, Haris. (1969). *al-Mesail fî 'amal al-kulüb va'l-cevarih*, Kahire: Ahmed Ata Neşri.
- el-Muhasibî, Haris. (1970). *ar-Riaye li hukuk Allah va'l-kıyam biha*, Kahire: Ahmed Ata Neşri.
- el-Muhasibî, Haris. (1998). *er-Riâye*, (Çev: Ş. Filiz, H. Filiz). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Elliot, Jeffrey Charles. (2010). *Humility: Development and analysis of a scale*. Unpublished Ph.D Dissertation. University of Tennessee, Knoxville http://trace.tennessee.edu/utk_graddiss/795.
- Eliot, Thomas S. (1927). *Shakespeare and the stoicism of Seneca*. London: Oxford University Press.
- Elliott, Jeffrey C. (2010). *Humility: Development and analysis of a scale*. Unpublished Ph.D. Dissertation. Knoxville: University of Tennessee.
- Ellis, Havelock. (1898). *Auto-erotism: A psychological study*. *The Alienist and Neurologist*, 19, 260-299.
- Ellis, Havelock. (1927). *The conception of narcissism*. *The Psychoanalytic Review* (1913-1957), 14, 129-153.
- Emmons, Robert A. (1999). *The psychology of ultimate concerns: Motivation and spirituality in personality*. Guilford Press.

- Emmons, Robert A. (2007). *Thanks: How the new science of gratitude can make you happier*. New York, NY: Houghton Mifflin Company.
- Emmons, Robert A. (2009). *Teşekkür ederim*. (Çev: Neslihan Kül). İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık.
- Emmons, Robert A. & Shelton, Charles M. (2002). Gratitude and the science of positive psychology. In *Handbook of Positive Psychology*. Edited by C. R. Snyder and Shane J. Lopez, 459-471. New York, NY: Oxford University Press.
- er-Râzî, Ebû Bekir. (2018). *Ruh sağlığı: et-Tıbbu'r-rûhânî*. (Çev: Hüseyin Karaman). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ergun Özler, Derya, Atalay Gider, Ceren, Dirican, Meltem.(2013). Örgütlerin karanlık yüzü Makyavelizm ile ilgili literatür taraması ve çalışanların makyavelist eğilimlerini belirlemeye yönelik bir araştırma. M. Kemal Demirci vd. (Edt.), *21. Ulusal Yönetim Ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı* (ss. 679-685) içinde. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Erhat, Azra. (2007). *Mitoloji sözlüğü* (narkissos maddesi). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- es-Sülemî, Ebu Abdurrahman. (2012). *Ruhun hastalıkları ve çareleri: Süfi psikolojisi el kitabı*. (Çev: Cemal Aydın). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Exline, Julie Juola & Geyer, Anne L. (2004). Perceptions of humility: A preliminary study. *Self and Identity*, 3:2: 95-114.
- Exline, Julie J., Campbell, William K., Baumeister, Roy F., Joiner, T., Krueger, J., & Kachorek, L. V. (2004). Humility and modesty. In C. Peterson & M. Seligman (Eds.), *The values in action (VIA) classification of strengths* (pp. 461–475). Cincinnati, OH: Values in Action Institute.
- Exline, Julie J. (2012). Humility and the ability to receive from others. *Journal of Psychology and Christianity*, 31(1), 40-50.
- Fincham, Frank D. & Kashdan, Todd B. (2004). Facilitating forgiveness: Developing group and community interventions. In *Positive Psychology in Practice*. Edited by P. Alex Linley ve Stephen Joseph, 617-640. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc.

- Finzi-Dottan, Ricky, & Cohen, Orna. (2010). Young adult sibling relations: The effects of perceived parental favoritism and narcissism. *The journal of psychology, 145*(1), 1-22.
- Fiscalini, John. (1993). Interpersonal relations and the problem of narcissism. In *Narcissism and the interpersonal self*. Edited by John Fiscalini and Alan L. Grey, 53-91. New York, NY: Columbia University Press.
- Fragar, Robert. (2004). *Kalp, nefis ve ruh: Tekâmül, denge ve uyumun sâfice psikolojisi*. Çev: İbrahim Kapaklıkaya (3. Baskı). İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- Foster, Joshua D., and William K. Campbell. (2007). Are there such things as “narcissists” in social psychology? A taxometric analysis of the narcissistic personality inventory. *Personality and Individual Differences 43*, 1321-1332.
- Foster, Joshua D., and William K. Campbell, & Twenge, Jean M. (2003). Individual differences in narcissism: Inflated self-views across the lifespan and around the world. *Journal of Research in Personality, 37*(6), 469-486.
- Freud, Sigmund. (1905). Three essays on the theory of sexuality. *Standard Edition, 7*, 130-243.
- Freud, Sigmund. (1910). Leonardo da Vinci and a memory from his childhood. *Standard Edition, 11*, 63-137.
- Freud, Sigmund. (1914). On narcissism: An introduction. *Standard Edition, 14*, 73-102.
- Freud, Sigmund. (1918). From the history of an infantile neurosis, VIII. In J. Strachey (Ed. and Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. XVII, pp. 89–103). London, England: Hogarth Press.
- Freud, Sigmund. (1923). The ego and the id. *Standard Edition, 19*, 12-66.
- Freud, Sigmund. (1931). Libidinal types. In J. Strachey (Ed. and Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. XXI, pp. 217–220). London, England: Hogarth Press.
- Freud, Sigmund. (1940). An outline of psychoanalysis. Part I, Chapter II. In J. Strachey (Ed. and Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. XXIII, pp. 148–151). London, England: Hogarth Press.
- Freud, Sigmund. (2006). *Kitle psikolojisi*. (Çev: Kâmurân Şipal), Cem Yayınevi: İstanbul.

- Fromm, Erich. (1993). *Psychoanalysis and religion*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Fromm, Erich. (1993). *Psikanaliz ve din*. İstanbul: Arıtan Yayınları.
- Fromm, Erich. (2003). *Sahip olmak ya da olmak*. (Çev. Aydın Arıtan). İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- Fromm, Erich. (2014). *Sevginin ve şiddetin kaynağı*. (Çev: Yurdanur Salman ve Nalân İçten), 8. Baskı. İstanbul. Payel Yayınları.
- Fromm, Erich. (2015). *Sevme sanatı*. (Çev: Murat Ukray), Ankara: Yason Yayınları.
- Fromm, Erich. (2015). *Yeni bir insan yeni bir toplum: Yanılsama zincirlerinin ötesinde*. (Çev. Necla Arat), Ankara: Say Yayınları.
- Fullam, Lisa. (2009). *The virtue of humility: A thomistic apologetic*. Lewiston, NY: Edwin Mellen.
- Fuller, Andrew R. (1994). *Psychology & religion: Eight points of view*. (3rd Edition). Lanham, MD: Rowman&Littlefield Publisher Inc.
- Funder, David C. (1995). On the accuracy of personality judgment: A realistic approach. *Psychological Review*, 102(4), 652-670, doi:http://dx.doi.org.libweb.lib.utsa.edu/10.1037/0033-295X.102.4.652.
- Gandhi, Mahatma K. (1940). *An autobiography: The story of my experiments with truth* (M. H. Desai, Trans.). Boston, MA: Beacon Press.
- Garipağaoğlu, Nuriye. (2010). Türkiye’de kentleşmenin, kent sayısı, kentli nüfus kriterlerine göre incelenmesi ve coğrafi dağılışı. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 22, 1-42.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. (1976). *Dinde kırk esas*. İstanbul: Hisar Yayınevi.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. (1992). *İhyâ-u ulûmi'd-dîn*. C. 3, (Çev: A. Serdaroğlu). İstanbul: Bedir Yayınları.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. (1993). *İhyâ-u ulûmi'd-dîn*. C. 3. İstanbul: Tuğra Neşriyat.
- Gediksiz, Emel. (2013). *Alçakgönüllülük ile psikolojik iyi olma ilişkisinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Glock, Charles Y. (2001). Dinî teslimiyetin tetkiki üzerine: Dindarlığın boyutları. (Çev. Faruk Karaca). *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3, 1-27.

- Glock, Charles Y., & Stark, Rodney. (1965). *Religion and society in tension*, Chicago, IL: Rand McNally Company.
- Göcen, Gülüşan. (2012). *Şükür ve psikolojik iyi olma arasındaki ilişki üzerine bir alan araştırması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Green, Ronald. (1973). Jewish ethics and the virtue of humility. *The Journal of Religious Ethics*, 1, 53-63.
- Gregg, Aiden P., & Mahadevan, Nikhila. (2014). Intellectual arrogance and intellectual humility: An evolutionary epistemological account. *Journal of Psychology & Theology*, 42, 7–18.
- Greitemeyer, Tobias, & Sagioglou, Christina. (2016). Subjective socioeconomic status causes aggression: A test of the theory of social deprivation. *Journal of personality and social psychology*, 111(2), 178.
- Grenberg, Jeanine. (2005). *Kant and the ethics of humility*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Grijalva, Emily, Newman, Daniel A., Tay, Louis, Donnellan, M. Brent, Harms, P. D., Robins, Richard W., & Yan, Taiyi. (2015). Gender differences in narcissism: A meta-analytic review. *Psychological bulletin*, 141(2), 261.
- Guralnik, David B. (1976). *New world dictionary*, (2nd edition). Cleveland, OH: William Collings-World Publishing Company.
- Günay, Ünver. (1999). *Erzurum kenti ve çevresinde dinî hayat*. Erzurum: Erzurum Kitaplığı.
- Güngör, Erol. (1995). *Ahlâk psikolojisi ve sosyal ahlâk*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gümüştanevî, Ahmet Ziyaüddin. (2007). *Cami'ul usûl ve eki*, (Çeviren: Hüsameddin Fadiloğlu). İstanbul: Milsan Basın Sanayi A.Ş.
- Gürsu, Orhan & Apaydın, Çiğdem. (2016). Narsizm ile özgüven arasındaki ilişkide İslâmî eğilimin aracılık rolü. *EKEV Akademi Dergisi*, 20(66), 551-562.
- Güven, İbrahim Furkan. (2019). *Makyavelizm ve dindarlık ilişkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güven, Metin. (2011). *Motivasyon – dindarlık ilişkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Ha, Carolyn, Petersen, Nancy, & Sharp, Carla. (2008). Narcissism, self-esteem, and conduct problems. *European child & adolescent psychiatry*, 17(7), 406-413.
- Hamedoğlu, Mehmet Ali. (2009). *Örgütsel narsisizm düzeyine ilişkin yönetici ve öğretmen algıları: Sakarya ili, liseler örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Handelsman, Mitchell M., Knapp, Samuel, & Gottlieb, Michael. (2002). Positive ethics. In *Handbook of Positive Psychology*. Edited by C. R. Snyder and Shane J. Lopez, 731-744. New York, NY: Oxford University Press.
- Hasankahyaoğlu, Havva Rabia. (2008). *Dindarlık empati ilişkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü.
- Heiserman, Arthur, & Cook, Harold. (1998). Narcissism, affect, and gender: An empirical examination of Kernberg's and Kohut's theories of narcissism. *Psychoanalytic Psychology*, 15(1), 74.
- Helgevold, Abbylynn H. (2013). *Humility, oppression, and human flourishing: A critical appropriation of aquinas on humility*. Unpublished Ph.D. Dissertation. The University of Iowa.
- Helson, Ravenna., Kwan, Virginia, S., John, Oliver, P., & Jones, Constance. (2002). The growing evidence for personality change in adulthood: Findings from research with personality inventories. *Journal of research in personality*, 36(4), 287-306.
- Hess, Edward D., & Ludwig, Katherine. (2017). *Humility is the new smart: Rethinking human excellence in the smart machine age* (First ed.). Oakland, CA: Berrett-Koehler Publishers, a BK Business book.
- Hoge, Dean R. (1972). A validated intrinsic religious motivation scale. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 11(4), 369-376.
- Hook, Joshua N., Davis, Don E., Owen, Jesse, Worthington, Everett L., Jr., & Utsey, Shawn O. (2013). Cultural humility: Measuring openness to culturally diverse clients. *Journal of Counseling Psychology*, 60, 353-366.
- Hook, Joshua N., Davis, Don E., Van Tongeren, Daryl R., Hill, Peter C., Worthington, Everett L., Jr, Farrell, Jennifer E., & Dieke, Philip. (2015). Intellectual humility and forgiveness of religious leaders. *The Journal of Positive Psychology*, 10, 499-506.

- Hook, Joshua N., Farrell, Jennifer E., Johnson, Kathryn A., Van Tongeren, Daryl R., Davis, Don E., & Aten, Jamie D. (2017). Intellectual humility and religious tolerance. *The Journal of Positive Psychology, 12*(1), 29-35.
- Horney, Karen. (1947). *New ways in psychoanalysis*. London: Butler & Tanner Ltd. (Original work published in 1939).
- Horney, Karen. (1968). *Self-analysis*. New York, NY: W.W. Norton&Company.
- Horton, Robert S., Bleau, Geoff, & Drwecki, Brian. (2006). Parenting narcissus: What are the links between parenting and narcissism?. *Journal of personality, 74*(2), 345-376.
- Houle, Michelle M. (2001). *Gods and goddesses in greek mythology*. Berkeley Heights, NJ: Enslow Publishers Inc.
- Hökelekli, Hayati. (1998). *Din psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları.
- Hökelekli, Hayati. (2004). Aile psikolojisi ve aile içi iletişim. *Diyanet İlmi Dergi, 40*(2), 41-60.
- Hökelekli, Hayati. (2007). Tevazu: Alçak gönüllülük. *DEM Dergisi, 1*(2), 114-119.
- Hökelekli, Hayati. (2010). *Din psikolojisine giriş*. İstanbul: DEM Yayınları.
- Hünler, Olga Selin. (2002) *The effects of religiousness on marital satisfaction and the mediator role of perceived marital problem solving abilities between religiousness and marital satisfaction relationship*. Unpublished Master's Thesis. Ankara: Middle East Tehcnical University.
- Ilgaz, Abdulkadir. (2015). *Depresyon ve dindarlık ilişkisi - Kastamonu örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd. (2007a). *Hadislerde böbürlenmenin yerilmesi*. İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd. (2007b). *Et-tevâdu' vel-humûl, hadislerde tevazu ve kibir*, İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- İbn Hazm. (1405/1985). *el-Ahlâk ve 's-siyer*. Beyrut.
- İbn Hibbân. (1397/1977). *Rav'zatü'l-'ukalâ' ve nüzhetü'l-fuzalâ'*. Beyrut: M. Muhyiddin Abdülhamîd vd.
- İbn Manzur. (tsz.). *Lisanü'l-Arab*. (c. 1), Beyrut: Daru Sadır.

- İbn Miskeveyh. (1983). *Ahlâkı olgunlaştırma*. (Çev: A. Şener, C. Tunç, İ Kayaoğlu). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İslamî Bilgiler Ansiklopedisi*. (1993). c. III, İstanbul: Hikmet Yayınları.
- Jacobs, Louis. (1999). Humility. In *A Concise Companion to the Jewish Religion*. Oxford University Press. Erişim Tarihi: 23.04.2018, from <http://www.oxfordreference.com.libweb.lib.utsa.edu/view/10.1093/acref/9780192800886.001.0001/acref-9780192800886-e-315>.
- James, William. (1902). *The varieties of religious experience: A study in human nature*. New York, NY: Modern Library.
- Jankowski, Peter J., Sandage, Steven J., & Hill, Peter C. (2013). Differentiation-based models of forgivingness, mental health and social justice commitment: Mediator effects for differentiation of self and humility. *The Journal of Positive Psychology*, 8(5), 412-424.
- Jeste, Dilip V., & Vahia, Ipsit V. (2008). Comparison of the conceptualization of wisdom in ancient indian literature with modern views: Focus on the bhagavad gita. *Psychiatry*, 71(3), 197-209.
- Johnson, Megan K., Rowatt, Wade C., & Petrini, Leo. (2011). A new trait on the market: Honesty–Humility as a unique predictor of job performance ratings. *Personality and Individual Differences*, 50(6), 857-862.
- Johnson, Ronald C., Nagoshi, Craig T., Ahern, Frank M., Wilson, James R., McClearn, Gerald E., & Vandenberg, Steven G. (1983). Age and cohort effects on personality factor scores across sexes and racial/ ethnic groups. *Personality and Individual Differences*, 4, 709–713.
- Jones, Ernest. (1974). The god complex. In *Psycho-myth, psycho-history: Essays in applied psychoanalysis* (Vol. 2, pp. 244–265). New York, NY: Hillstone. (Original work published in 1913).
- Kandemir, M. Yaşar. (2005). Muhammed: Şahsiyeti / isimleri, şemâili ve üstünlükleri, ahlâkı, günlük hayatı ve ibadeti, eşleri ve çocukları. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (c. 30, ss. 423-428). Ankara: TDV Yayınları.
- Karaca, Faruk. (2000). *Ölüm psikolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları.

- Karaca, Faruk. (2001). Din psikolojisinde metot sorunu ve bir dindarlık ölçeğinin türk toplumuna standardizasyonu. *EKEV Akademi Dergisi*, 3(1), 187-202.
- Karaca, Faruk. (2014). *Yabancılaşma ve din: Dinsel yabancılaşmanın sosyal psikolojik analizi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Karaca, Faruk. (2015). *Din psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık.
- Karaca, Faruk. (2016). *Dini gelişim psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık.
- Karakuş, Çiğdem. (2017). *Lise öğrencilerinde psikolojik savunmalar açısından narsisizm ve benlik saygısının karşılaştırılması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaman, Hüseyin. (2004). *Ebû Bekir Râzî'nin ahlâk felsefesi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Karaman, Fikret. (2006). İnsan karakterleri ve değerlere katkısı. *Diyanet Aylık Dergi*, Ağustos (188), 9-12.
- Karataş, S., & Taş, A. (2017). İlk ve ortaokullardaki öğretmenlerin narsistik kişilik eğilimleri ile örgütsel özdeşleşme düzeyi arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 92-121.
- Karlık, Halil. (1991). Ailenin cemiyetteki yeri. *Diyanet Dergisi: Dini-İlmî-Edebî*, 27(2), 55-65.
- Karşlı, Necmi. (2011). *Öfke kontrolü ve dindarlık ilişkisi (Erzurum örneği)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kartopu, Saffet. (2013). Narsisizmin dindarlık eğilimleriyle ilişkisi: Gümüşhane üniversitesi örneği. *International Journal of Social Science*, 6(6), 625-645.
- Kaya, Ferda Şule. (2018). Üniversite gençliğinin öz-duyarlık, değer yönelimleri ve dindarlık eğilimleri: Devlet ve vakıf üniversiteleri karşılaştırması. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 144-179.
- Kaya, Mevlüt. (1997). Ailede anne-baba tutumlarının çocuğun kişilik ve benlik gelişimindeki rolü. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(9), 193-204.
- Kernberg, Otto F. (1967). Borderline personality organization. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 15, 641-685.

- Kernberg, Otto F. (1970). Factors in the psychoanalytic treatment of narcissistic personalities. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 18, 51-85.
- Kernberg, Otto F. (1975). *Borderline conditions and pathological narcissism*. New York, NY: Jason Aronson.
- Kernberg, Otto F. (1986). Factors in the psychoanalytic treatment of narcissistic personalities. In Andrew P. Morrison (Ed.), *Essential papers on narcissism* (pp. 213-244). New York, NY: New York University Press.
- Kernberg, Otto F. (2012). *Sınır durumlar ve patolojik narsisizm*. (Çev: Mustafa Atakay), 3. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.
- Kernberg, Paulina F. (1998). Developmental aspects of normal and pathological narcissism. In *Disorders of narcissism: Diagnostic, clinical, and empirical implications*. Edited by Elsa F. Ronningstam, 103-123. Washington, DC: American Psychiatric Press, Inc.
- Kesebir, Pelin. (2014). A quiet ego quiets death anxiety: Humility as an existential anxiety buffer. *Journal of Personality and Social Psychology*, 106(4), 610.
- Kınalızâde Ali Efendi. (2017). *Ahlak-ı Alai: Günümüz Türkçesiyle*. (Sadeleştiren: Murat Demirkol). Ankara: Fecr Yayınevi.
- Kızılgöçit, Muhammed. (2011). *Yalnızlık umutsuzluk ve dindarlık ilişkisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kim, Sara Cho. (2009). Pride. In *The Encyclopedia of Positive Psychology*. Edited by Shane J. Lopez, 778-780. Malden, MA: John Wiley & Sons.
- Kimter, Nurten (2015a). İlgili-seven anne-baba tutumları ile din ve dindarlık arasındaki ilişki üzerine. *Dini Araştırmalar*, 18(46), 9-44.
- Kimter, Nurten (2015b). İlgili anne-baba tutumları ve dindarlık: Üniversiteli gençler üzerinde ampirik bir araştırma. *Bilimname*, 29(2), 109-140.
- Kimter, Nurten. & Köftegöl, Özlem. (2017). Yetişkinlerde ölüm kaygısı ile dindarlık arasındaki ilişki üzerine bir inceleme. *Journal of Faculty of Theology, Sakarya University/Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(36), 55-82.
- Kirnan, Jean P., Edler, Erin, & Carpenter, Allison. (2007). Effect of the Range of Response Options on Answers to Biographical Inventory Items. *International Journal of Testing*, 7(1), 27-38.

- Kocakula, Özge. (2012). *Narsistik ve obsesif kompulsif kişilik bozukluklarının karar süreçlerine etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koç, Mustafa. (2010). Demografik özellikler ile dindarlık arasındaki ilişki: Yetişkinler üzerine ampirik bir araştırma. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 217-248.
- Koenig, Harold G. (2006). Religion, spirituality and aging. *Aging and Mental Health*. 10(1), 1-3.
- Kohut, H. (1966). Forms and transformations of narcissism. *American Journal of Psychotherapy*, 14, 243–271.
- Kohut, Heinz. (1968). The psychoanalytic treatment of narcissistic personality disorders: Outline of a systematic approach. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 23(1), 86-113.
- Kohut, Heinz. (1971). *The analysis of the self*. New York, NY: International Universities Press.
- Kohut, Heinz. (1972). Thoughts on narcissism and narcissistic rage. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 27, 360–400.
- Kohut, Heinz. (1977). *The restoration of the self*. New York, NY: International Universities Press.
- Kohut, Heinz, & Wolf, Ernest S. (1978). The disorders of the self and their treatment: An outline. *The International Journal of Psycho-Analysis*, 59, 413-425.
- Komisyon. (2014). *Hadislerle İslam: Serlevha hadisler*. Ankara: DİB Yayınları.
- Konrath, Sara H., O'Brien, Edward H., & Hsing, Courtney. (2011). Changes in dispositional empathy in American college students over time: A meta-analysis. *Personality and Social Psychology Review*, 15(2), 180-198.
- Konur, Himmet. (2009). *Tasavvuf ahlâkı ve ilâhî ahlâk ile insana yolculuk*. İstanbul: H Yayınları.
- Koşan, Yavuz. (2015). *Üniversite öğrencilerinin Facebook kullanımının narsisizm ve saldırganlık düzeyleri ile ilişkisinin incelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

- Koştaş, Münir. (1995). *Üniversite öğrencilerinde dine bakış*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Kotku, Mehmed Zâhid. (Tsz.) *Tasavvufî ahlâk*. (5. Baskı&1. Cilt). İstanbul: Seha Neşriyat.
- Kotku, Mehmed Zahid. (1983). *Nefsin terbiyesi*. İstanbul: Seha Neşriyat.
- Köse, Ali. (2013). Dünyevileşme karşısında insan. *Diyanet Aylık Dergi, Aralık (276)*, 36-39.
- Köse, Ali & Ayten, Ali. (2018). *Din psikolojisi*. (8. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kraus, Michael W., Piff, Paul K., Mendoza-Denton, Rodolfo, Rheinschmidt, Michelle L., & Keltner, Dacher. (2012). Social class, solipsism, and contextualism: How the rich are different from the poor. *Psychological review, 119(3)*, 546.
- Krause, Neal. (2010). Religious involvement, humility, and self-rated health. *Social indicators research, 98(1)*, 23-39.
- Krause, Neal. (2014). Exploring the relationships among humility, negative interaction in the church, and depressed affect. *Aging & mental health, 18(8)*, 970-979.
- Krause, Neal. (2015). Assessing the relationships among race, religion, humility, and self-forgiveness: A longitudinal investigation. *Advances in life course research, 24*, 66-74.
- Krause, Neal. (2016). Assessing the relationships among wisdom, humility, and life satisfaction. *Journal of Adult Development, 23(3)*, 140-149.
- Neal Krause (2018) Assessing the relationships among religion, humility, forgiveness, and self-rated health. *Research in Human Development, 15(1)*, 33-49.
- Krause, Neal, & Hayward, R. David. (2014). Religious involvement and humility. *The Journal of Positive Psychology, 9(3)*, 254-265.
- Krause, N., & Hayward, R. David. (2015). Humility, compassion, and gratitude to God: Assessing the relationships among key religious virtues. *Psychology of Religion and Spirituality, 7(3)*, 192-204.
- Kruse, Elliot, Chancellor, Joseph, Robertson, Peter M., & Lyubomirsky, Sonja. (2014). An upward spiral between gratitude and humility. *Social Psychological & Personality Science, 5(7)*, 805-814.

- Krumrei-Mancuso, Elizabeth J., & Rouse, Steven V. (2016). The development and validation of the comprehensive intellectual humility scale. *Journal of Personality Assessment, 98*(2), 209-221.
- Kumar, Ranjit. (2011). *Araştırma yöntemleri: Yeni başlayanlar için adım adım araştırma rehberi*. (Çev: Ömay Çokluk, Güçlü Şekercioğlu, Hasan Atak). Ankara: Edge Akademi Yayın Dağıtım.
- Kuran Yolu Meali (2018). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kurt, Abdurrahman. (2009). Dindarlığı etkileyen faktörler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18*(2), 1-26.
- Küsgülü, Ümit. (2014). *Üniversite öğrencilerinin mutluluk, umut ve narsisizm düzeylerinin incelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Lasch, Christopher. (1979). *The culture of narcissism: American life in an age of diminishing expectations*. New York, NY: Warner Books.
- Lasch, Christopher. (1984). *The minimal self*. New York, NY: W.W. Norton&Company.
- Lavelock, Caroline R., Worthington Jr, Everett L., Davis, Don E., Griffin, Brandon J., Reid, Chelsea A., Hook, Joshua N., & Van Tongeren, Daryl R. (2014). The quiet virtue speaks: An intervention to promote humility. *Journal of Psychology and Theology, 42*(1), 99-110.
- Lavelock, Caroline R., Worthington Jr, Everett L., Griffin, Brandon J., Garthe, Rachel C., Elnasseh, Aaliah, Davis, Don E., & Hook, Joshua N. (2017). Still waters run deep: Humility as a master virtue. *Journal of Psychology and Theology, 45*(4), 286-303.
- Leary, Mark R., Diebels, Kate J., Davisson, Erin K., Jongman-Sereno, Katrino P., Isherwood, Jennifer C., Raimi, Kaitlin T., Deffler, Samantha A., Hoyle, Rick H. (2017). Cognitive and interpersonal features of intellectual humility. *Personality and Social Psychology Bulletin, 43*, 1-21.
- Lee, Kibeom, & Ashton, Michael C. (2005). Psychopathy, Machiavellianism, and narcissism in the Five-Factor Model and the HEXACO model of personality structure. *Personality and Individual Differences, 38*, 1571-1582.

- Lee, Kibeom Ashton, Michael C., Wiltshire, Jocelyn, Bourdage, Joshua S., Visser, Beth A., & Gallucci, Alissa. (2013). Sex, power, and money: Prediction from the Dark Triad and Honesty–Humility. *European Journal of Personality*, 27(2), 169-184.
- Levenson, Micheal R., & Crumpler, Cheryl A. (1996). Three models of adult development. *Human Development*, 39(3), 135-149.
- Levy, Kenneth N., William D. Ellison, and Joseph S. Reynoso. (2011). A historical review of narcissism and narcissistic personality. In *The handbook of narcissism and narcissistic personality disorder: Theoretical approaches, empirical findings, and treatments*. Edited by W. K. Campbell ve J. D. Miller, 3–13. Hoboken, NJ: Wiley.
- Locke, Edwin A. (2002). Setting goals for life and happiness. In *Handbook of Positive Psychology*. Edited by C.R. Snyder ve Shane J. Lopez, 299-312. Newyork, NY: Oxford University Press.
- Loewenthal, Kate M. (2000). *The psychology of religion: A short introduction*. Oxford, UK: Oneworld Publications.
- Longe, Jacqueline L. (2016). Narcissism. In *The Gale Encyclopedia of Psychology*. (3rd ed.), 2, 791-792. Gale Virtual Reference Library, <http://link.galegroup.com/apps/doc/CX3631000526/GVRL?u=txshracd2604&sid=GVRL&xid=ea675868>. Accessed 17 Feb. 2018.
- Luckmann, Thomas. (1967). *The invisible religion: The problem of religion in modern society*. New York, NY: MacMillan Company.
- Lunbeck, Elizabeth. (2014). *The Americanization of narcissism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Marcus, Paul. (2013). On the quiet virtue of humility. In *In search of the spiritual: Gabriel Marcel, psychoanalysis, and the sacred* (pp. 89–110). London: Karnac.
- Maslow, Abraham H. (1964). *Religions, values, and peak experiences*. New York: Penguin.
- Maslow, Abraham H. (1970). *Motivation and personality* (2nd ed.). New York: Harper&Row.
- Maslow, Abraham. (2001). *İnsan olmanın psikolojisi*. (Çev: Okhan Gündüz). İstanbul: Kuraldışı Yayıncılık.

- Mâverdî. (1425/2004). *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*. Beyrut: M. Ebü'l-Hayr es-Seyyid – Muhammed eş-Şerkâvî.
- McElroy, Stacey E., Rice, Kenneth G., Davis, Don E., Hook, Joshua N., Hill, Peter C., Worthington, Everett L., & Van Tongeren, Daryl R. (2014). Intellectual humility: Scale development and theoretical elaborations in the context of religious leadership. *Journal of Psychology and Theology*, 42, 19–30.
- McGuire, Meredith B. (2002). *Religion: The social context*, (5th Edition). Long Grove, Illinois: Waveland Press Inc.
- Meadow, Mary Jo, Kahoe, Richard D. (1984). *Psychology of religion: Religion in individual lives*. New York, NY: Harper&Row Publishers Inc.
- Means, John R., Wilson, Gregory L., Sturm, Cynthia, Biron, Joseph E., & Bach, Paul J. (1990). Humility as a psychotherapeutic formulation. *Counselling Psychology Quarterly*, 3(2), 211-215.
- Miliora, Maria T. (2000). *Narcissism, the family, and madness: A self-psychological study of Eugene O'Neil and his plays*, 13. New York, NY: Peter Lang.
- Miller, Alan S., & Stark, Rodney. (2002). Gender and religiousness: Can socialization explanations be saved?. *American Journal of Sociology*, 107(6), 1399-1423.
- Miller, Alice. (1986). Depression and grandiosity as related forms of narcissistic Disturbances. In *Essential Papers on Narcissism*. Edited by Andrew P. Morrison, 323-348. New York, NY: New York University Press.
- Miller, Joshua D., Maples, Jessica L., Buffardi, Laura, Cai, Huajian, Gentile, Brittany, Kisbu-Sakarya, Yasemin, Kwan, Virginia S. Y., LoPilato, Alex, Pendry, Louise F., Sedikides, Constantine, Siedor, Lane, & Campbell, W. Keith. (2015). Narcissism and United States' culture: The view from home and around the world. *Journal of Personality and Social Psychology*, 109(6), 1068-1089.
- Mish, Frederick C. (Ed.). (1998). *Merriam Webster's collegiate dictionary* (10th ed.). Springfield, MA: Merriam Webster Press.
- Morf, Carolyn C., & Rhodewalt, Frederick. (2001). Unraveling the paradoxes of narcissism: a dynamic self-regulatory processing model. *Psychological Inquiry*, 12, 177–196.

- Morris, J. Andrew, Brotheridge, Céleste M., and Urbanski, John C. (2005). Bringing humility to leadership: Antecedents and consequences of leader humility. *Human Relations*, 58(10): 1323-1350.
- Murphy, Jeffrie G. (2017). Humility as a moral virtue. In *Handbook of humility: Theory, research, and applications*. Edited by E. L. Worthington, Jr., D. E. Davis, & J. N. Hook, 19-32. New York, NY: Routledge, Taylor&Francis.
- Murray, Andrew. (1895). *Humility: The beauty of holiness*. New York, NY: Anson D. F. Randolph & Co.
- Mutahharî, Murtaza. (2009). *Kur'an'da insanlık öğretisi*. (Çev: Ahmet İyınam), (3. Baskı), İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Myers, David G. (1979). *The inflated self: Human illusions and the biblical call to hope*. New York: Seabury.
- Meyer, John W. (1977). The effects of education as an institution. *American journal of Sociology*, 83(1), 55-77.
- Nacke, P. (1899). Die sexuellen perversitäten in der irrenanstalt. *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 3, 20-30.
- Nelson, Daniel M. (1985). The virtue of humility in judaism: A critique of rationalist hermeneutics. *The Journal of Religious Ethics*, 13(2), 298-311.
- Oktay, Ayşe Sıdıka. (2015). *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Okumuş, Ejder. (2006). Gösterişçi dindarlık. *SBARD*, 8, 171-185.
- Oliner, Pearl. (1985). Legitimizing and implementing prosocial education. *Humboldt Journal of Social Relations*, 13 (1-2), 389-408.
- Onay, Ahmet. (2004). *Dindarlık, etkileşim ve değişim*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Orhan, Gülçin. (2014). *Narsisizm etiyolojisi ve dindarlıkla ilişkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öcal, Hülya & Özkara, Belkıs. (2018). Örgütlerde narsist kişilik, özbenlik kurgusu ve stratejik düşünme arasındaki ilişki. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16(32), 609-628.
- Öngören, Reşat. (2011). Tasavvuf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (c. 40, ss. 119-126). Ankara: TDV Yayınları.

- Özcan, Zeynep. (2007). *Empati ile dini inanç arasındaki ilişki üzerine bir araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdamar, Kazım. (2003). *Modern bilimsel araştırma yöntemleri*. Eskişehir: Kaan Kitabevi.
- Özdemir, Hazel Esin. (2017). *Bir grup üniversite öğrencisinde bağlanma stilleri ile narsisizm arasındaki ilişki: Reddedilme duyarlılığının aracı rolü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özer, Özlem, Uğurluoğlu, Özgür, Kahraman, Gülcan ve Avcı, Keziban. (2016). Hemşirelerin karanlık kişilik özelliklerinin sosyo-demografik değişkenler açısından incelenmesi. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(3), 203-216.
- Özkan, Osman. (2016). *Öfke kontrolü ve dindarlık ilişkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özözen Danacı, Miray. (2017). Üniversite öğrencilerinin çocuk narsisizmi ile çocukluk dönemi mutluluk ve huzur anıları arasındaki ilişki. *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi*, 4(12), 13-25.
- Özsoy, Ömer & Güler, İlhami. (2005). *Konularına göre kur'an fihristi*. (10. Baskı), Ankara: Fecr Yayınevi.
- Öztürk, Eyüp Ensar. (2013). *İyimserlik ve dindarlık*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk, Osman. (2006). *Biricik önderim peygamberim efendim*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Owens, Bradley P., Wallace, Angela S., & Waldman, David A. (2015). Leader narcissism and follower outcomes: The counterbalancing effect of leader humility. *Journal of Applied Psychology*, 100(4), 1203.
- Paloutzian, Raymond F. (1996). *Invitation to the psychology of religion*. (2nd Edition). Needham Heights, MA: Allyn and Bacon Company.
- Pargament, Kenneth I. (1992). Of means and ends: Religion and the search for significance *The International Journal For The Psychology of Religion*, 2(4), 201-229.
- Pargament, Kenneth I. (1997). *The psychology of religion and coping*. New York, NY: The Guilford Press.

- Pargament, Kenneth I. (2009). Spirituality. In *The Encyclopedia of Positive Psychology*. Edited by Shane J. Lopez, 928-932. Malden, MA: John Wiley & Sons.
- Pargament, Kenneth I. & Mahoney, Annette. (2002). Spirituality. In *Handbook of Positive Psychology*. Edited by C. R. Snyder and Shane J. Lopez, 646-659. New York, NY: Oxford University Press.
- Pargament, Kenneth I., Koenig, Harold G., Tarakeshwar, Nalini, & Hahn, June. (2004). Religious coping methods as predictors of psychological, physical and spiritual outcomes among medically ill elderly patients: A two-year longitudinal study. *Journal of health psychology*, 9(6), 713-730.
- Peker, Canan. (2015). *Ergenlerde algılanan ebeveynlik stilleri, narsisizm, psikolojik ve sosyal uyum*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mersin: Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Peker, Hüseyin. (2003). *Din psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Peker, Hüseyin. (2017). *Ruh sağlığı ve dini inanç*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Peters, Annette S., Rowatt, Wade C., & Johnson, Megan K. (2011). Associations between dispositional humility and social relationship quality. *Psychology*, 2(3), 155-161.
- Peterson, Christopher, & Seligman, Martin E. P. (2004). *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. New York, NY: Oxford University Press.
- Piff, Paul K. (2014). Wealth and the inflated self: Class, entitlement, and narcissism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 40(1), 34-43.
- Pincus, Aaron ve Lukowistky, Mark R. (2010). Pathological narcissism and narcissistic personality disorder. *Annual Review of Clinical Psychology*, 6, 421-446.
- Philipson, Ilene. (1985). Gender and narcissism. *Psychology of Women Quarterly*, 9, 213-228.
- Pincus, Aaron L., Ansell, Emily B., Pimentel, Claudia A., Cain, Nicole M., Wright, Aidan G. C., & Levy, Kenneth N. (2009). Initial construction and validation of the pathological narcissism inventory. *Psychological Assessment*, 21(3), 365-379.
- Porter, Tenelle & Schumann, Karina. (2018). Intellectual humility and openness to the opposing view. *Self and Identity*, 17(2), 139-162.

- Post, Jerrold M. (2015). *Narcissism and poitics: Dreams of glory*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Powers, Christie, Nam, Ruth K., Rowatt, Wade C., & Hill, Peter C. (2007). Associations between humility, spiritual transcendence, and forgiveness. In *Research in the Social Scientific Study of Religion*, 18, 75-94). Leiden: Brill.
- Pulver, Sydney E. (1970). Narcissism: The term and the concept. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 18(2), 319-341.
- Rank, Otto. (1911). A contribution to narcissism. *Jahrbuch fur Psychoanalytische und Psychopathologische Forschungen*, 3, 401-426.
- Rashid, Tayyab. (2009). Positive psychotherapy. In *The Encyclopedia of Positive Psychology*. Edited by Shane J. Lopez, 749-752. Malden, MA: John Wiley & Sons.
- Raskin, Robert, & Terry, Howard. (1988). A principal-components analysis of the narcissistic personality inventory and further evidence of its construct validity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(5), 890-902.
- Râzî, Ebu Bekir. (2018). *Ruh sağlığı: et-Tibbu`r-rûhânî*. (Çev: Hüseyin Karaman). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Reich, Annie. (1960). Pathologic forms of self- esteem regulation. *Psychoanalytic Study of the Child*, 18, 218-238.
- Reich, Wilhelm. (1949). *Character analysis* (3rd ed.). New York, NY: Farrar, Straus, & Giroux. (Original work published 1933).
- Rhodewalt, Frederick. (2018). Narcissism. In *Encyclopædia Britannica*. Retrieved from <http://academic.eb.com.libweb.lib.utsa.edu/levels/collegiate/article/narcissism/472923>. Accessed 20 Feb. 2018.
- Rhodewalt, Frederick, and Morf, Carolyn C. (2005). Reflections in troubled waters: Narcissism and the vicissitudes of an interpersonally contextualized self. In A. Tesser, J. V. Wood, & D. A. Staper (Eds.), *On building, defending and regulating the self: A psychological perspective* (127-151). New York: Psychology Press.
- Rhodewalt, Frederick, and Peterson, Benjamin. (2009). Narcissism. In *Handbook of individual differences in social behavior*. Edited by M. Leary and R. Hoyle, 547–560. New York: Guilford.

- Rıfat, Ahmet. (Tsz.). *Tasvîr-i ahlâk: Ahlâk sözlüğü*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Richman, Judith A., & Flaherty, Joseph A. (1990). Gender differences in narcissistic styles. In E. M. Plakun (Ed.) *New perspectives on narcissism* (pp. 73–100). Washington, DC: American Psychiatric Association.
- Roberts, Robert. C. (2004). The blessings of gratitude. In *Psychology of Gratitude*. Edited by Robert A. Emmons & Michael E. McCullough, 58-78. New York, NY: Oxford University Press.
- Roberts, Robert. C., & Cleveland, W. Scott. (2017). Humility from a philosophical point of view. In E. L. Worthington, Jr., D. E. Davis, and J. N. Hook (Eds.), *Handbook of humility: Research, theory, and application* (pp. 33–46). New York, NY: Routledge.
- Ronningstam, Elsa. (2005). *Identifying and understanding the narcissistic personality*. New York: Oxford University Press.
- Ronningstam, Elsa. (2009). Narcissistic personality disorder: Facing DSM-V. *Psychiatric Annals*, 39(3), 111-121.
- Ronningstam, Elsa. (2011). Psychoanalytic theories on narcissism and narcissistic personality. In *The handbook of narcissism and narcissistic personality disorder: Theoretical approaches, empirical findings, and treatments*. Edited by W. K. Campbell and J. D. Miller, 41-55. Hoboken, NJ: Wiley.
- Rowatt, Wade C., Powers, Christie, Targhetta, Valerie, Comer, Jessamy, Kennedy, Stephanie, & Labouff, Jordan. (2006). Development and initial validation of an implicit measure of humility relative to arrogance. *The Journal of Positive Psychology*, 1(4), 198-211.
- Rowatt, Wade C., Kang, Linda L., Haggard, Megan C., & LaBouff, Jordan P. (2014). A social-personality perspective on humility, religiousness, and spirituality. *Journal of Psychology and Theology*, 42(1), 31-40.
- Rubinstein, Gidi. (2010). Narcissism and self-esteem among homosexual and heterosexual male students. *Journal of Sex & Marital Therapy*, 36(1), 24-34.
- Ruffing, Elizabeth G., Paine, David R., Devor, Nancy G., & Sandage, Steven J. (2018). Humility and narcissism in clergy: A relational spirituality framework. *Pastoral Psychology*, 67(5), 525-545.

- Ryan, Kathryn M., Weikel, Kim, & Sprechini, Gene. (2008). Gender differences in narcissism and courtship violence in dating couples. *Sex Roles*, 58(11-12), 802-813.
- Salarifer, Muhammed Rıza, Museviasl, Seyyid Mehdi, Şucaî, Muhammed Sadık, Devlethah, Muhammed. (2014). *İslamî kaynaklar ışığında ruhsal hijyen*, (Çev: Kenan Çamurcu). İstanbul: el-Mustafa Yayınları.
- Salman, Yüksel, Canbulat, Mehmet, Yiğit, Yaşar. (2002). *Hız. peygamber'in örneği, islâm'ın sosyal dayanışma ve israfa bakışı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Samuelson, Peter L., Jarvinen, Matthew J., Paulus, Thomas B., Church, Ian M., Hardy, Sam A., & Barrett, Justin L. (2015). Implicit theories of intellectual virtues and vices: A focus on intellectual humility. *The Journal of Positive Psychology*, 10(5), 389-406.
- Sandage, Steven J., & Moe, Shane P. (2011). Narcissism and Spirituality. In *The handbook of narcissism and narcissistic personality disorder: Theoretical approaches, empirical findings, and treatments*. Edited by W. K. Campbell and J. D. Miller, 410-419. Hoboken, NJ: Wiley.
- Santrock, John W. (1996). *Child development* (7th ed.). Dubuque, IA: Brown&Benchmark.
- Sarıçam, Hakan, Akın, Ahmet, Gediksiz, Emel, & Akın, Ümran. (2012). Alçakgönüllülük ölçeğinin türkçe formu: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 2(2), 165-188.
- Sayar, Kemal. (2009). *Her şeyin bir anlamı var*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Schimmel, Solomon. (2004). Gratitude in Judaism. In *The Psychology of Gratitude*. Edited by Robert A. Emmons & Michael E. McCullough, 37-57. New York, NY: Oxford University Press.
- Schwartz-Salant, Nathan. (1982). *Narcissism and character transformation*. Toronto, Canada: Inner City Books.
- Seligman, Martin E. P. (2002). *Authentic happiness*. New York: Free Press.
- Seligman, Martin E. P. (2007). *Gerçek mutluluk*. Ankara: HYB Basım Yayın.
- Seligman, Martin E. P. & Csikszentmihalyi, Mihaly. (2000). Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*, 55(1), 5-14.
- Sert, Hüseyin Emin. (2004). *Kur'an'da insan tipleri ve davranışları*. (2. Baskı), İstanbul: Bilge Yayınları.

- Sevindik, Durmuş. (2015). Orta yaş dönemi bireylerde dindarlık-mutluluk ilişkisi -Denizli örneği-. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Seyyar, Ali. (2003). *Ahlâk terimleri (Ansiklopedik sözlük)*. İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Sezen, Yumni. (1998). *Sosyoloji açısından din*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Shelton, C. M. (2004). Gratitude: Considerations from a moral perspective. In *Psychology of Gratitude*. Edited by Robert A. Emmons & Michael E. McCullough, 259-281. New York, NY: Oxford University Press.
- Shikholeshlami, Parivesh. (2016). *Üniversite öğrencilerinde yılmazlık ve alçak gönüllülük düzeylerinin incelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Simpson, J. A., Weiner, E. S. C., & Oxford University Press. (1989). *The oxford english dictionary* (2nd ed.). Oxford University Press; Oxford: Clarendon Press.
- Snow, Nancy E. (1995). Humility. *The Journal of Value Inquiry*, 29(2), 203-216.
- Snyder, C. R., Lopez, Shane J. Edwards, Lisa M., Pedrotti, Jennifer T., Prosser, Ellie C., Walton, Stephanie L. Spalitto, Susan V., & Ulven, Jon. (2007). Measuring and labeling the positive and the negative. In *Positive Psychological Assessment: A Handbook of Models and Measures*. Edited by Shane J. Lopez and C. R. Snyder, 21-39. Washington, DC: American Psychological Association.
- Sperry, Len, & Sperry, Jonathan J. (2011). Healthy narcissism and narcissistic personality disorder. *Human Development-Denville*, 32(4), 4-11.
- Spiegel, James S. (2012). Open-mindedness and intellectual humility. *Theory and Research in Education*, 101(1): 27-38.
- Stark, Rodney, Glock, Charles Y. (1968). *American piety: The nature of religious commitment*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.
- Stuart, Grace. (1955). *Narcissus: A psychological study of self-love*. New York: The Macmillan Company.
- Subaşı, Necdet. (2002). Türk(iye) dindarlığı: Yeni tipolojiler. *İslamiyat Dergisi*, 5(4), 17-40.

- Sühreverdi, Şihâbuddîn. (1988). *Avârifü'l meârif*, (Trc: Y. Pakiş, D. Selvi). İstanbul: Umran Yayınları.
- Symington, Neville. (1993). *Narcissism: A new theory*. London: Karnac Books.
- Şahin, Adem. (2007). Ergenlere dindarlık, algılanan anne-baba dindarlığı ve çocuk yetiştirme tutumları arasındaki ilişki. *Marife*, 7(1), 221-247.
- Şahin, İlkay. (2006). Değişim sürecinde bir Anadolu kasabasında kadın dindarlığı: Boğazlıyan örneği. Ünver Günay ve Celaleddin Çelik (Edt.) *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi* (ss. 321-346) içinde. Adana: Karahan Kitabevi.
- Şentepe, Ayşe. (2009). *Yaşlılık döneminde temel problemler ve dini başa çıkma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şentepe, Ayşe. & Güven, Metin. (2015). Kişilik özellikleri ve dindarlık ilişkisi üzerine ampirik bir araştırma. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(31), 27-44.
- Şeref, Abdurrahman. (2012). *Ahlak ilmi*. (Çev: Mevlüt Uyanık ve Aygün Akyol). Ankara: Elis Yayınları.
- Şerefli, İsmail (2008). *30-40 Yaşlar arası kişilerde inanç korku ilişkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tabachnick, B.G. & Fidell, L.S. (2013). *Using multivariate statistics*. (6th ed.). Boston, MA: Pearson.
- Tangney, June Price. (2000). Humility: Theoretical perspectives, empirical findings, and directions for future research. *Journak of Social and Clinical Psychology*, 19(1): 70-82.
- Tangney, June Price. (2002). Humility. In *Handbook of Positive Psychology*. Edited by C. R. Snyder and Shane J. Lopez, 411-422. New York, NY: Oxford University Press.
- Tangney, June Price. (2009). Humility. In *The Encyclopedia of Positive Psychology*. Edited by Shane J. Lopez, 496-502. Malden, MA: John Wiley & Sons.
- Tarhan, Nevzat. (2011). *İnanç psikolojisi: Ruh, beyin ve akıl üçgeninde insanoğlu*. (5. Baskı), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tarhan, Nevzat. (2013). *Duyguların psikolojisi: Duygusal zekâya yeni bir yorum*. (13. Baskı), İstanbul: Timaş Yayınları.

- Tarhan, Nevzat. (2015). *Değerler psikolojisi ve insan: Güzel insan modeli*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Taylan, Necip. (1979). *İlim ve din*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Templeton, John M. (1997). *Worldwide laws of life: Two hundred eternal spiritual principles*. Radnor, PA: Templeton Press.
- Tervalon, Melanie, & Murray-Garcia, Jann. (1998). Cultural humility versus cultural competence: A critical distinction in defining physician training outcomes in multicultural education. *Journal of health care for the poor and underserved*, 9(2), 117-125.
- Thouless, Robert H. (1971). *An introduction to the psychology of religion*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Tocqueville, Alexis de. (1945). *Democracy in America. Volume II*. New York: Knopf.
- Toksarı, Ali. (2006). Tevazu. *İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yasayış Ansiklopedisi*. Editör: İ. Kâfi Dönmez, (Cilt: IV, ss. 2029-2031) İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Tokur, Behlül. (2011). *Stres-dindarlık ilişkisi üzerine bir araştırma*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tokur, Behlül. (2014). Dindarlık sorunu: Psikolojik bir tahlil. *Atatürk Üniversitesi İlâhiyât Tetkikleri Dergisi*, 41: 257-279.
- Tokur, Behlül. (2019). *Din psikolojisi ders notları*. Ankara: Nâr Akademi Yayınları.
- Tonkin, Marc, & Fine, Harold J. (1985). Narcissism and borderline states: Kernberg, Kohut, and psychotherapy. *Psychoanalytic Psychology*, 2(3), 221-239.
- Topbaş, Osman Nûri. (2010). Tevâzû saltanatı. *Şebnem Dergisi*, 10(67), <http://www.osmannuritopbas.com/tevazu-saltanati.html>. Erişim Tarihi: 23.04.2018.
- Topçu, Nurettin. (2008). *İslâm ve insan: Mevlânâ ve tasavvuf*. (5. Baskı), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, Nurettin. (2012). *Ahlâk*. (3. Baskı), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tornstam, Lars. (2005). *Gerotranscendence: A developmental theory of positive aging*. New York, NY: Springer.

- Triandis, Harry C. (2001). Individualism-collectivism and personality. *Journal of personality*, 69(6), 907-924.
- Tucker, Shawn R. (2016). *Pride and humility: A new interdisciplinary analysis*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Tuğral, Süleyman. (2008). *Kur'an'da değerler sistemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Turan, Yahya. (2018). Yalnızlıkla başa çıkma: Yalnızlık, dini başa çıkma, dindarlık, hayat memnuniyeti ve sosyal medya kullanımı. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22(1), 395-434.
- Tümer, Günay. (1994). *Din Maddesi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (c. 9, ss. 312-320). Ankara: TDV Yayınları.
- Türkçapar, Ünal & Karademir, Tamer. (2016). Formasyon eğitimi alan bireylerin alçakgönüllülük düzeylerinin farklı değişkenlere göre incelenmesi. *Spor ve Performans Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 21-28.
- Türker, Nesrin Yıldız. (2018). Yetişkinlerde dindarlık ve psikolojik sağlamlık ilişkisi üzerine bir araştırma. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Twenge, Jean M. (2011). Narcissism and Culture. In *The handbook of narcissism and narcissistic personality disorder: Theoretical approaches, empirical findings, and treatments*. Edited by W. K. Campbell and J. D. Miller, 202-209. Hoboken, NJ: Wiley.
- Twenge, Jean M., & Campbell, William K. (2010). *Asrın vebası: Narsisizm illeti*. (Çev: Özlem Korkmaz). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Twenge, Jean M., & Campbell, William K. (2013). *The narcissism epidemic: Living in the age of entitlement*. New York, NY: Atria Paperback.
- Uçar, Mehmet E., & Konal, Bilge. (2018). Öğretmenler ile lise ve üniversite öğrencilerindeki narsisizm kişilik özellikleri benlik saygısı ve duygu gereksinimi arasındaki ilişkiler. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(14), 92-136.
- Ulu, Mustafa. (2018). Hayatı anlamlandırma ile kişilik özellikleri arasındaki ilişki üzerine. *Bilimname*, 2, 165-187.

- Ulukütük, Mehmet. (2013). İmaj ile gösteriş arasında mahremiyetin metafizik dönüşümü. *Diyanet Aylık Dergi, Aralık (276)*, 36-39.
- Uysal, Veysel. (1996). *Din psikolojisi açısından dinî tutum davranış ve şahsiyet özellikleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Uysal, Veysel. (2006). *Türkiye’de dindarlık ve kadın*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Uysal, Veysel. (2015). Genç yetişkinlerde affetme eğilimleri ve dinî yönelim/dindarlık. *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 48*, 35-56.
- Uysal, Veysel. (2016). Gençlerde empati eğilimi, anne-baba tutumları ve dindarlık. *Dokuz Eylül Ünivesitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Din Psikolojisi Özel Sayısı*, 7-40.
- Vergote, Antoine. (1988). A psychological approach to humility in the rule of st. benedict. *American Benedictine Review, 39(4)*, 404-429.
- Vergote, Antoine. (1999). *Din, inanç ve inançsızlık*. (Çev: Veysel Uysal). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Vural, Muhammet Enes. (2016). *Yetişkinlerde alçakgönüllülük, dindarlık ve psikolojik iyi oluş ilişkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Wallace, Harry M., & Baumeister, Roy F. (2002). The performance of narcissists rises and falls with perceived opportunity for glory. *Journal of Personality and Social Psychology, 82(5)*, 819-834.
- Watson, Paul J., Hood Jr, Ralph W., & Morris, Ronald J. (1984). Religious orientation, humanistic values, and narcissism. *Review of Religious Research, 257-264*.
- Watson, Paul J., Little, Tracy, & Biderman, Michael D. (1992). Narcissism and parenting styles. *Psychoanalytic Psychology, 9(2)*, 231.
- Watson, Paul J., & Morris, Ronald J. (2002). Individualist and collectivist values: Hypotheses suggested by Alexis de Tocqueville. *The Journal of Psychology, 136(3)*, 263-271.
- Watson, Paul J., Jones, Nathaniel D., & Morris, Ronald J. (2004). Religious orientation and attitudes toward money: Relationships with narcissism and the influence of gender. *Mental Health, Religion & Culture, 7(4)*, 277-288.
- Waxman, Meyer. (1958). *Judaism: religion and ethics*. New York: Thomas Yoseloff.

- Weber, Sara L. (2006). Doubt, arrogance, and humility. *Contemporary Psychoanalysis*, 42(2), 213-223.
- Webster, Noah J., Ajrouch, Kristine J., & Antonucci, Toni C. (2018). Sociodemographic differences in humility: The role of social relations. *Research in Human Development*, 15(1), 50-71.
- Welt, Sheila R. & Herron, William G. (1990). *Narcissism and the psychotherapist*. New York, NY: The Guilford Press.
- Westen, Drew. (1990). The relations among narcissism, egocentrism, self-concept, and self-esteem: Experimental, clinical, and theoretical considerations. *Psychoanalysis & Contemporary Thought*, 13(2), 183-239.
- Whitcomb, Dennis, Battaly, Heather, Baehr, Jason, & Howard-Snyder, Daniel. (2017). Intellectual humility: Owning our limitations. *Philosophy and Phenomenological Research*, 94(3), 509-539.
- Whitfield, Charles L., Whitfield, Barbara H., Park, Russell, & Prevatt, Jeneane. (2006). *The power of humility: Choosing peace over conflict in relationships*. Deerfield Beach, FL: Health Communications Inc.
- Williams, Pat. & Denney, Jim. (2016). *Humility: The secret ingredient of success*. Uhrichsville, OH: Shiloh Run Press (Barbour).
- Winchester, Daniel. (2008). Embodying the faith: Religious practice and the making of a muslim moral habitus. *Social Forces*, 86(4), 1753-1780.
- Wink, Paul, & Dillon, Michele. (2008). Religiousness, spirituality, and psychosocial functioning in late adulthood: Findings from a longitudinal study.
- Witvliet, Charlotte vanOyen. (2009). In *The Encyclopedia of Positive Psychology*. Edited by Shane J. Lopez, 403-410. Malden, MA: John Wiley & Sons.
- Worthington, Everett L. Jr. (1998). An empathy-humility-commitment model of forgiveness applied within family dyads. *Journal of Family Therapy*, 20: 59-76.
- Worthington, Everett L. Jr. (2007). *Humility: The quiet virtue*. Philadelphia, PA: Templeton Foundation Press.
- Worthington, Everett L. Jr., Davis, Don E., & Hook, Joshua N. (2017). Introduction: Context, overview, and guiding questions. In *Handbook of humility: Theory,*

- research, and applications*. Edited by E. L. Worthington, Jr., D. E. Davis, & J. N. Hook, 1-15. New York, NY: Routledge, Taylor&Francis.
- Wulff, David M. (1997). *Psychology of religion*, New York, NY: John Wiley & Sons Inc.
- Yaman, Ahmet. (1997). İslam ailesinin temel nitelikleri. *Mehir*, 49-51.
- Yaparel, Recep. (1987). Dinin tarifi mümkün mü? *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 403-417.
- Yaparel, Recep. (1996). Dindarlık Ölçeği. *Yayımlanmamış Makale*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Yapıcı, Asım. (2002). Dinî yaşayışın farklı görüntüleri ve dogmatik dindarlık. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 75-117.
- Yapıcı, Asım. (2006). Yeni bir dindarlık ölçeği ve üniversiteli gençlerin dinin etkisini hissetme düzeyi: Çukurova Üniversitesi Örneği. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(1), 66-116.
- Yapıcı, Asım. (2007). *Rıh sağlığı ve din: Psiko-sosyal uyum ve dindarlık*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Yapıcı, Asım. (2012). Türk toplumunda cinsiyete göre dindarlık farklılaşması: Bir meta-analiz denemesi. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 1-34.
- Yavuz, Kerim. (1982). Din psikolojisinin araştırma alanları. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 87-108.
- Yavuzer, Haluk. (2012). *Çocuk psikolojisi*. (34. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yavuzer, Haluk. (2013). Yaygın anne baba tutumları. Haluk Yavuzer, vd. (Edt.), *Çocuk ve Ergen Eğitiminde Anne Baba Tutumları* (ss. 11-40) içinde. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Yazıcıoğlu, Yahşi ve Erdoğan, Samiye. (2004). *SPSS uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Yıldız, Abdullah. (2007). Nebevi tevazuun mevlevilikteki yansımaları. Uluslararası Mevlâna ve Mevlevîlik Sempozyumu Bildirileri I, 26-28 Ekim 2007, (247-259), Şanlıurfa: Harrn Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Yıldız, Murat. (2001). Dindarlığın tanımı ve boyutları üzerine psikolojik bir çalışma. *Tabula Rasa Felsefe- Teoloji*, 1(1), 19-42.

- Yıldız, Murat. (2002). İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dindarlık ve Ölüm Kaygıları Üzerine. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 14, 161-174.
- Yılmaz, Ömer. 2004. *Din ve mutluluk*. Ankara: TDV Yayınları.
- Yoğurtçu, Fatma. *Yetişkinlerde dindarlık ve ruh sağlığı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Young, Pauline V. (1968). *Bilimsel sosyal incelemeler ve araştırma*. (Çev: G. Bingöl ve N. İşçil). Ankara: Ege Matbaası.
- Yörükoğlu, Atalay. (1987). *Gençlik Çağı*. (4. Baskı). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Zeigler-Hill, Virgil, and Jordan, Christian H. (2011). Behind the mask: Narcissism and implicit self-esteem. In *The handbook of narcissism and narcissistic personality disorder: Theoretical approaches, empirical findings, and treatments*. Edited by W. K. Campbell and J. D. Miller, 101–115. Hoboken, NJ: Wiley.
- Zondag, Hessel J. & Van Uden, Marinus H. F. (2010). I jus believe in me: Narcissism and religious coping. *Archive for the Psychology of Religion*, 32, 69-85.
- Zülaloğlu, Fevzi. (2010). *Yolumuzu aydınlatan kur'ani kavramlar*. İstanbul: Ekin Yayınları.

Web Kaynakları

- <http://www.criticalthinking.org/pages/valuable-intellectual-traits/528>. Erişim Tarihi: 05.04.2018.
- <https://incil.info/> Erişim Tarihi: 19.04.2018.
- http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1027 Erişim Tarihi: 02.06.2018.
- <http://dergipark.gov.tr/search/2?q=narsisizm§ion=articles> Erişim Tarihi: 05.01.2019.

EKLER

1. Kişisel Bilgi Formu

Sayın katılımcı,

Narsisizm ve Alçakgönüllülüğün hayatımızdaki yeri ve etkisini tespit etmek amacıyla hazırlanan bu anket formu bilimsel bir araştırma kapsamında kullanılmak üzere düzenlenmiştir. Soruları rahatlıkla cevaplayabilmeniz için sizden kimliğinizle ilgili hiçbir bilgi istenmemektedir. Vereceğiniz bilgiler kesinlikle gizli kalacak, elde edilecek sonuçlar sadece bilimsel amaçla kullanılacaktır. Vereceğiniz samimi ve gerçeğe uygun cevaplar araştırmada **güvenilir** ve **geçerli** sonuçlar elde edilmesine büyük katkı sağlayacaktır. Aşağıda yer alan anket maddelerinin doğru ya da yanlış bir cevabı bulunmamakta ve sadece konuyla ilgili görüşlerinizi almak amaçlanmaktadır. İş birliği ve katkınız için şimdiden çok teşekkür ederiz.

Metin GÜVEN

Atatürk Üniversitesi Sos. Bil. Ens.
Din Psikolojisi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi

Yaşınız (Lütfen yazınız)											
Cinsiyetiniz	(1) Erkek	(2) Kadın										
Medeni Durumunuz	(1) Bekâr	(2) Evli	(3) Dul	(4) Boşanmış								
Sosyo-ekonomik Düzeyiniz	(1) Düşük	(2) Ortanın altı	(3) Orta	(4) Ortanın üstü	(5) Üst							
Eğitim Düzeyiniz	(1) Okur-yazar	(2) İlkokul	(3) Ortaokul	(4) Lise	(5) Lisans	(6) Yüksek Lisans/Doktora						
Meslek Grubunuz	(1) Memur	(2) İşçi	(7) Esnaf	(3) Emekli	(4) Öğretmen	(5) Akademisyen	(6) Polis	(8) Serbest Meslek	(9) Ev Hanımı	(10) Öğrenci	(11) Mühendis	(12) Diğer (Lütfen yazınız):
Yaşadığınız Yer	(1) Kırsal Çevre (Köy-Kasaba-Belde)		(2) Kentsel Çevre (Şehir-Büyükşehir)									
Çocukluk Döneminde Tecrübe Ettiğiniz Anne ve Baba Tutumu	(1) Otoriter	(2) Aşırı Hoşgörülü	(3) Demokratik	(4) Koruyucu	(5) Tutarsız	(6) İlgisiz						

2. Narsisizm Ölçeği

Lütfen aşağıda size verilen her bir maddeyi, atlamadan dikkatlice okuyunuz ve kanaatinize en uygun ya da en yakın olan seçeneğin karşısına çarpı (X) işareti koyunuz. Her ifadeye mutlaka TEK yanıt veriniz ve kesinlikle BOŞ bırakmayınız.		Hiç Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Tamamen Katılıyorum
1	Harika biriyim.	()	()	()	()	()
2	Günün birinde ünlü olacağım.	()	()	()	()	()
3	Ne kadar özel biri olduğumu diğerlerine gösteririm.	()	()	()	()	()
4	Başka biri beni gölgede bırakırsa sinirlerim.	()	()	()	()	()
5	Başarılarımdan fazlasıyla keyif alırım.	()	()	()	()	()
6	Rakiplerimin başarısızlığından gizli bir zevk alırım.	()	()	()	()	()
7	Sohbet ederken çoğu zaman insanların ilgisini üzerime	()	()	()	()	()
8	Harika bir kişilik olarak görülmeyi hak ediyorum.	()	()	()	()	()
9	Rakiplerimin başarısız olmasını isterim.	()	()	()	()	()
10	Başka insanların benden aşağı bir konumda olmaları hoşuma	()	()	()	()	()
11	Eleştirildiğimde sıklıkla rahatsız olurum.	()	()	()	()	()
12	Bir başkasının ilgi odağı olmasına hiç tahammül edemem.	()	()	()	()	()
13	Çoğu insan hiç bir şey başaramaz.	()	()	()	()	()
14	Diğer insanların hiç bir değeri yoktur.	()	()	()	()	()
15	Çok özel bir insan olmak bana çok büyük bir güç verir.	()	()	()	()	()
16	Yaptığım olağanüstü işlerle ilgi odağı olmayı başarıyorum.	()	()	()	()	()
17	Çoğu insan öyle ya da böyle eziktir.	()	()	()	()	()
18	Çoğunlukla diğer insanları idare etme konusunda oldukça	()	()	()	()	()

3. Alçakgönüllülük Ölçeği

Lütfen aşağıda size verilen her bir maddeyi, atlamadan dikkatlice okuyunuz ve kanaatinize en uygun ya da en yakın olan seçeneğin karşısına çarpı (X) işareti koyunuz. Her ifadeye mutlaka TEK yanıt veriniz ve kesinlikle BOŞ bırakmayınız.		Hiç Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Tamamen Katılıyorum
1	Hata yaptığımı anladığımda hatamı kabullenmek yerine hemen duruma bir açıklama getirmeye çalışırım.	()	()	()	()	()
2	Zor bir duruma düştüğümde olup biteni açıklayabilmek benim için önemlidir.	()	()	()	()	()
3	Başarısız olduğumda hemen bahane bulurum.	()	()	()	()	()
4	Başkaları için sıkıntı yaşadığımda, onların yaptığım fedakârlığı bilmelerini isterim.	()	()	()	()	()
5	Biriyle tanıştığımda ilk aklıma gelen ona başarılarımdan söz etmek olur.	()	()	()	()	()
6	Başkaları övülürken ben övülmezsem hayal kırıklığı yaşarım.	()	()	()	()	()
7	Yaşadığım sıkıntılar sık sık aciz bir varlık olduğumu düşünmeme neden olur.	()	()	()	()	()
8	Davranışlarımda sadece isteklerimi değil başkalarını da dikkate alırım.	()	()	()	()	()
9	Son zamanlarda kibrimden dolayı utandığım olmuştur.	()	()	()	()	()
10	Akranlarım kadar zeki olmayı isterdim.	()	()	()	()	()
11	Başkaları benden yardım istediğinde kendimi onurlandırılmış hissedirim.	()	()	()	()	()
12	Birileri benim için fedakârlık yaptığında duygusal açıdan çok etkilenirim.	()	()	()	()	()
13	Başkaları için alçakgönüllülükle bir şeyler yaptığımda kendimi değerli hissedirim.	()	()	()	()	()

4. Dindarlık Ölçeği

Lütfen aşağıda size verilen her bir maddeyi, atlamadan dikkatlice okuyunuz ve kanaatinize en uygun ya da en yakın olan seçeneğin karşısına çarpı (X) işareti koyunuz. Her ifadeye mutlaka TEK yanıt veriniz ve kesinlikle BOŞ bırakmayınız.	Hiç Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Tamamen Katılıyorum
Hiz. Muhammed Allah'ın peygamberidir.	()	()	()	()	()
Oruçlu kimse yalan söylese orucu bozulur.	()	()	()	()	()
Dini bilgiler diğer bilgilerden daha değerlidir.	()	()	()	()	()
Ana babaya iyi davranmayı Allah emrettiği için anne babama iyi davranıyorum.	()	()	()	()	()
Komşulara iyi davranmak dini bir prensip olduğundan komşularıma iyi davranıyorum.	()	()	()	()	()
Evlilik dışı cinsel ilişki (zina) dinde yasaklandığı için bu tür ilişkiden kaçınıyorum.	()	()	()	()	()
Rüşvet alıp vermek günah olduğu için rüşvet alıp vermekten kaçınıyorum.	()	()	()	()	()
İbadet ederken Allah'ın huzurunda bulunduğumu düşünerek duygulanırım.	()	()	()	()	()
İnancımın gereği olan ibadetlerimi yerine getiriyorum.	()	()	()	()	()
Bir kimseye yardım ettiğimde içimde bir coşku ve huzur duyarım.	()	()	()	()	()
Büyük bir camiye girdiğimde her zaman yaşamadığım bir biçimde duygulanırım.	()	()	()	()	()
Öldükten sonra ahiret denen sonsuz bir hayat olacaktır.	()	()	()	()	()
Söz verildiğinde sözünde durmak dini bir kural olduğundan verdiğim sözü tutuyorum.	()	()	()	()	()
Kumar oynamak günah olduğu için kumar oynamaktan kaçınıyorum.	()	()	()	()	()
Dinde yasak edildiğinden içki içmemeye gayret ediyorum.	()	()	()	()	()
Dini inancıma göre doğru sözlü olmak gerektiğinden, doğru söylemeye gayret ediyorum.	()	()	()	()	()
Günah işlediğimi düşündüğümde pişmanlık ve huzursuzluk hissederim.	()	()	()	()	()
Hiz. Ali Hiz. Muhammed'in Hiz. Hatice'den doğan oğludur.	()	()	()	()	()
Kur'an 114 sureden meydana gelmiştir.	()	()	()	()	()
Allah vardır.	()	()	()	()	()
Kur'an Allah'ın gönderdiği kutsal kitaptır.	()	()	()	()	()
İnsanları aldatmak dini inancıma aykırı olduğu için kimseyi aldatmamaya özen gösteririm.	()	()	()	()	()
Kâbe Hiz. Muhammed'in kabrinin bulunduğu yerdir.	()	()	()	()	()
Ölümü hatırlatan bir durumla karşılaştığımda, ahirette başıma gelebilecek şeyleri düşünerek bir ürperti ve heyecan duyarım.	()	()	()	()	()
Tabiattaki her şeyin son derece düzenli olması karşısında Allah'ın kudretine hayranlık duyarım.	()	()	()	()	()
Cuma namazını tek başına kılmak mümkündür.	()	()	()	()	()
Dua ettiğimde Allah'ın dualarımı kabul edeceğini ümit ederek ferahlık duyarım.	()	()	()	()	()

5. İçsel Dini Motivasyon Ölçeği

Lütfen aşağıda size verilen her bir maddeyi, atlamadan dikkatlice okuyunuz ve kanaatinize en uygun ya da en yakın olan seçeneğin karşısına çarpı (X) işareti koyunuz. Her ifadeye mutlaka TEK yanıt veriniz ve kesinlikle BOŞ bırakmayınız .		Hiç Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katlıyorum	Tamamen Katlıyorum
1	Dini inançlarım bütün hayatımı kapsar	()	()	()	()	()
2	Bir kimse her önemli karar aşamasında Allah'tan hakkında hayırlı olanı istemelidir	()	()	()	()	()
3	Allah'ın varlığını hep içimde hissediyorum	()	()	()	()	()
4	Dini inançlarım bazen davranışlarımı sınırlar	()	()	()	()	()
5	Dinimi bütün günlük işlerimin üzerinde tutmaya azami gayret sarf ederim	()	()	()	()	()
6	Dini inançlarım hayata bakış açımı belirler	()	()	()	()	()
7	Benim için hiçbir şey Allah'a ibadet etmekten daha önemli değildir	()	()	()	()	()
8	Ahlaki bir hayat yaşadığım sürece neye inandığım o kadar önemli değil	()	()	()	()	()
9	Dini inançlarımın günlük işlerimi etkilemesine izin vermem	()	()	()	()	()
10	Hayatta dinden çok daha önemli şeyler olduğuna inanıyorum	()	()	()	()	()

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Metin GÜVEN
Doğum Yeri ve Tarihi	Trabzon – 16/02/1985
Eğitim Durumu	
Ön Lisans Öğrenimi	2008 – 2009 Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, İlk. Din Kült. ve Ahlâk Bil. Bölümü
Lisans Öğrenimi	2004 – 2005 Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İlahiyat 2005 – 2008 Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İlahiyat
Y. Lisans Öğrenimi	2008 – 2011 Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Psikolojisi 2015 – 2017 The University of Texas at San Antonio Department of Sociology, Sociology
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce, Arapça
Bilimsel Faaliyetler	YÖK tarafından verilen Yüksek Lisans Araştırma Bursu ile Eylül 2010-Ocak 2011 tarihleri arasında Amerika Birleşik Devletleri, Georgia Eyaleti, Statesboro Şehrinde, Georgia Southern Üniversitesinde araştırma-inceleme faaliyeti.
İş Deneyimi	
Stajlar	---
Projeler	---
Çalıştığı Kurumlar	2005 – 2010 Erzurum Polis Meslek Yüksek Okulu, Teknisyen Yardımcısı 2010 – 2012 Kilis 7 Aralık Üniversitesi Muallim Rıfat Eğitim Fakültesi, Araştırma Görevlisi 2012 – 2015 Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi 2015 – 2017 The University of Texas at San Antonio Department of Sociology, Graduate Research Assistant 2014 – MEB Yurtdışı Lisansüstü Öğrenim Bursiyeri
İletişim	
E-mail Adresi	metinguven1416@hotmail.com metinguven1416@gmail.com
Telefon	0 535 369 8970
Tarih	18/03/2019